

2014

deel 31

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 31

2014

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-2-8

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2014

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2014

---

deel 31

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2014 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
mw. mr. C.L. van Blom
mr. E.J.M.F.C. Broers
dr. C.M.A. Caspers
mw. J. de Haan (MA)
dr. K.A.H.W. Leenders
drs. J.A.F.M. van Oudheusden
dr. D. Raeymaeckers
dr. J. Rosendaal
drs. L. Toorians
dr. G. verhoeven

Eindredactie

mw. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Kruisstraat 66
5014 HV Tilburg
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

mw. dr. J.J.A.M. Gorisse
St. Janstraat 11
4901 LR Oosterhout
Tel: 0162-450502
ZHC@signifikant.nl

Inhoud

Ten geleide	9
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld en Kitty de Leeuw</i>	
In memoriam dr. Louis Pirenne	13
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
De Duizelse Elzenbroeken. Landschapsgeschiedenis van een beemd die akker werd	17
<i>Karel Leenders</i>	
Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving in de periode 1537-1543	47
<i>Ron Fierst van Wijnandsbergen</i>	
Jan Claudius de Cock (1667-1735): ‘een treflyk oud meester in de kunst’?	89
<i>Dennis de Kool</i>	
‘Regt doende in den naam en van wegens het Bataafsche volk’. Het strafrecht en de strafrechtspraak gedurende de Bataafs-Franse tijd in Brabant	109
<i>Daniëlle Waarma</i>	
Never the twain shall meet? Over de onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten in Noord-Brabant aan het begin van de negentiende eeuw	133
<i>Jopie de Haan-Burghoorn</i>	
De armenzorg in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw gezien vanuit een nationaal en Noord-Brabants perspectief	157
<i>Theo Manders</i>	
Erfgoed van de Brabanders. ‘Is dit nou de selectie?’	193
<i>Jan van Oudheusden</i>	
Kroniek	
<i>Algemeen</i>	
- Adriaenssens, S., en K. Verheyen. <i>Oude bossen van de Antwerpse Kempen</i> (Karel A.H.W. Leenders)	203
- Arts, N., (red.), <i>Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	204

- Braem, M. (red.), <i>Poldergrond. Bijdragen tot de geschiedenis van de Antwerpse Noorderpolders</i> (Adriaan de Kraker)	205
- Buijs, M.J.J.G., e.a. (red.), <i>Jaarboek 73. De Ghulden Roos & Gooskens, F.A., e.a. (red.), Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	207
- Coen, Th. (red.), <i>De adel in de Kempen</i> (Kitty de Leeuw)	208
- Gooskens, F.A., e.a. (red.), <i>Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"</i> 65 (Arnoud-Jan Bijsterveld)	211
- Heijden, M. van der, en J. Swanenberg, <i>'Over Hel, Hemelrijk & Vagevuur.' Toponiemen van Oirschot</i> (Lauran Toorians)	213
- Kortlever, Y., <i>Bergen op Zoom. Een stadsgeschiedenis in vogelvlucht</i> (Lauran Toorians)	214
- Logt, A. van der, J. Martens en F. Passier, <i>Boeren, burgers en buitenlui. Verhalen over en rondom de historie van de Etten-Leurse vee- en warenmarkten</i> (Karel A.H.W. Leenders)	215
- Steketee, B., en H. Willems, <i>Vier eeuwen wateroverlast langs de Maas. Het waterbeheer van de Maaspolders en de stad 's-Hertogenbosch</i> (Karel A.H.W. Leenders)	216

Middeleeuwen en Ancien Régime

- Beghein, S., B. Blondé en E. Schreurs (red.), <i>Music and the City. Musical Cultures and Urban Societies in the Southern Netherlands and Beyond, ca 1650-1800</i> (Gerrit Verhoeven)	217
- Charruadas, P., <i>Croissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1000-1300)</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	219
- Craane, M.L., <i>Spatial patterns. The late-medieval and early-modern economy of the Bailiwick of 's-Hertogenbosch from an interregional, regional and local spatial perspective. Ruimtelijke patronen. De laatmiddeleeuwse en vroegmoderne economie van de Meierij van 's-Hertogenbosch bekeken vanuit een interregionaal, regionaal en lokaal perspectief</i> (Karel A.H.W. Leenders)	221
- Fierst van Wijnandsbergen, R., <i>Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek</i> (Karel Soudijn)	224
- Genabeek, R. van, E. Nijhof, F. Schipper en J. Treling (red.), <i>Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stads-archeoloog van 's-Hertogenbosch</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	225
- Groen, P. e.a. (red.), <i>De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648</i> (Lauran Toorians)	227
- Hendriks, J. H., H. de Kievith en E. Peters (red.). <i>'Tot behoef van de siecken ende armen' Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006</i> (Karel A.H.W. Leenders)	228
- Leenders, K.A.H.W., <i>Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad (1250-1750). Actualisering 2013</i> (G.J. Borger)	228
- Peele, A., <i>Een uitzonderlijke erfgenaam. De verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan: Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754</i> (Ton Kappelhof)	230
- Visser, J.J.E.M. de, <i>Boxtel: een heerlijkheid tussen twee heren, ca 1100-1652. Van hulde aan de keizer naar trouw aan de hertog</i> (Lauran Toorians)	232

Negentiende en twintigste eeuw

- Das-Horsmeier, H., e.a. (red.), Ad van den Oord, eindred.,
Vughtse Historische Reeks 13 (Arnoud-Jan Bijsterveld) 233
- Driessen, E., *Tranen op het land. Zeeuwen en Brabanders in de Noordoostpolder
na de Watersnoodramp* (Kitty de Leeuw) 235

Summaries 237

Auteurs 242

Index van persoons- en plaatsnamen 244

De redactie van *NHJ* neemt afscheid van Jan van Oudheusden. Hij was jarenlang actief als redactiesecretaris en redactielid en droeg ook als auteur bij aan het jaarboek. Op de foto zien we hem tijdens zijn lezing in het Van Abbemuseum van 28 augustus 2014, waarvan de tekst in dit Jaarboek is opgenomen. Foto Boudewijn Bollmann, 2014

Ten geleide

Dankzij de blijvende betrokkenheid en belangeloze inzet van alle betrokken partijen – uitgever ZHC, afnemer Historische Vereniging Brabant, subsidiënt Erfgoed Brabant en de redactie – ligt er opnieuw een welgevulde en gevarieerde aflevering voor u van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*. Hoewel er steeds weer zorgen rijzen over de omvang van de beschikbare financiën en het aantal afnemers en lezers, heeft de redactie geen zorgen over de stroom aan geschikte kopij. In deze jaargang treft u artikelen aan van zowel gevestigde als nieuwe sterren aan het firmament, vanuit verschillende disciplines en qua tijdvak zich uitstrekkend van de Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw.

Karel Leenders maakt ons als historisch-geograaf al jaren bewust van het feit dat datgene wat wij menen te zien in het Noord-Brabantse landschap en op hedendaagse kaarten, niet rechtlijnig geïnterpreteerd kan worden als – of teruggevoerd kan worden op – de oorspronkelijke situatie: landschaps- en ontginningsgeschiedenis kennen grote wisselvalligheden en zelfs landschappen die er op het oog ongerept en oeroud uitzien, zijn dat allerminst. Een juiste interpretatie vergt een zorgvuldige analyse en die past Leenders in het hier gepresenteerde, methodologisch voorbeeldige artikel toe op een klein gebiedje in het Kempische Duizel, De Elzenbroeken geheten. Vanuit verschillende invalshoeken laat hij zien wat de geschiedenis was ‘van een beemd die akker werd’.

Twee artikelen in dit jaarboek zijn gewijd aan de armenzorg, één over de zestiende eeuw met als casus een kleine stad aan de Maas, en één over de negentiende eeuw gericht op een dorp in de Peel. In 2013 promoveerde Ron Fierst van Wijnandsbergen aan Tilburg University op een proefschrift over fondswerving door armeninstellingen in relatie tot de middeleeuwse monetaire problematiek aan de hand van de casus Grave. Het feitelijke functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving bleef daarbij buiten beeld. Hier licht hij dat alsnog toe voor de periode 1537-1543, uit welke jaren gedetailleerde rekeningen beschikbaar zijn.

De zeventiende en achttiende eeuw hebben als eeuwen van het zogenaamde ‘arme Brabant’ ten onrechte het imago van een cultureel dieptepunt. Ondanks oorlog en religieuze en politieke ondergeschiktheid was er in Staats-Brabant toch het nodige te beleven en te genieten op het gebied van schilder- en beeldhouwkunst en muziek. Dennis de Kool richt in zijn artikel de schijnwerper op Jan Claudius de Cock (1667-1735), een veelzijdig kunstenaar die zijn loopbaan begon met een opdracht van stadhouder Willem III van Oranje voor beeldhouwwerk voor het in- en exterieur van het Prinsenhof, ook wel bekend als het kasteel van Breda.

Aan de universiteit in Tilburg wordt sinds jaar en dag werk gemaakt van de Brabantse rechtsgeschiedenis. De jong-afgestudeerde Daniëlle Waarma neemt ons mee naar een intrigerende periode daarin, op de overgang van oud naar nieuw strafrecht ten tijde van de Bataafse Republiek in Brabant: het oude was nog niet helemaal weg en het nieuwe nog niet ten volle geïmplementeerd, hetgeen een boeiende casuïstiek opleverde. Zij belicht die in haar artikel “Regt doende in den naam en van wegens het Bataafsche volk.” Het strafrecht en de strafrechtspraak gedurende de Bataafs-Franse tijd in Brabant’.

We blijven in de eerste helft van de negentiende eeuw met het artikel van Jopie de Haan-Burghoorn, die op basis van haar aan de Open Universiteit geschreven master thesis een artikel schreef over de spanningen tussen protestant en katholiek in Noord-Brabant, met als twistpunt de al dan niet vermeende onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten. Zij licht de standpunten van beide partijen toe aan de hand van de pamfletten van twee opponenten, de rooms-katholieke jurist Joannes Hendricus Sassen en de protestantse dominee Jacobus Justus Scholten.

Geschiedenisleraar Theo Manders sloot onlangs zijn eerstegraads studie geschiedenis cum laude af, en mag zich nu terecht Master of Education noemen. Zijn mooie thesis over de negentiende-eeuwse armenzorg in het Peeldorp Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw vormde de basis voor zijn bijdrage aan dit Jaarboek. Hij plaatst zijn archief- en literatuuronderzoek naar de lokale aanpak van de armenzorg te Asten in een nationaal en een Noord-Brabants perspectief.

Op 28 augustus jongstleden vormde de presentatie van het boek *Erfgoed van de Brabanders. Verleden met een toekomst*, geschreven door Jan van Oudheusden, de aanleiding voor een symposium van de Erfgoed Academie Brabant met de ironisch bedoelde titel ‘Is dit nou de selectie?’, over de vraag hoe we ons erfgoed afbakenen, selecteren en betekenis geven. Bovendien werd die dag stilgestaan bij het afscheid van Jan van Oudheusden als provinciaal historicus, omdat hij dit jaar 65 is geworden. Vanaf 1991 was hij, eerst als directeur van de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening en vanaf 2008 als onderzoek-medewerker bij de leerstoel Cultuur in Brabant aan Tilburg University, een sleutelfiguur in de historische en erfgoedwereld in onze provincie. Niet voor niets werd hij die dag, als blijk van waardering voor de vele jaren van inzet voor het Brabantse erfgoedveld, verblijd met de provinciale onderscheiding Hertog Jan. Als jarenlang redactiesecretaris en redactielid, en tevens als bestuurslid van de Stichting Colloquium De Brabantse Stad, is hij ook voor het *NHJ* van grote betekenis geweest. De lezing die hij op 28 augustus in het Van Abbemuseum in Eindhoven heeft gehouden, wordt hier opgenomen en daarmee luiden we hem uit als redactielid. Jan, heel veel dank voor al je inzet en opoffering ‘voor de goede zaak’, al die jaren lang!

Vorig jaar december boden we jaargang 30 van het *NHJ* aan aan dr. Louis Pirenne. Dit jaar moesten wij definitief afscheid van hem nemen. Twintig jaar lang was hij redactievoorzitter van het *NHJ* en zijn voorganger, de *Varia Historica Brabantica*. Alleen daarom al is het terecht dat we in deze jaargang een 'in memoriam' wijden aan een deze beminnelijke en bevlogen historicus en archivaris.

Zoals gebruikelijk bespreken we in de *Kroniek* de tot en met 2013 verschenen historische publicaties over de (Noord-)Brabantse geschiedenis met een wetenschappelijk gehalte.

Tot slot geldt een bijzonder woord van dank redactiesecretaris dr. Kitty de Leeuw en vormgever Kees Kanters voor de eindreactie, vormgeving en productie van deze jaargang.

Namens de redactie

Prof.dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

Louis Pierre Léon Pirene (1924-2014)

Arnoud-Jan Bijsterveld

In memoriam dr. Louis Pirenne

(Tilburg 1 juli 1924 – 's-Hertogenbosch 12 april 2014)

Op bijna negentigjarige leeftijd overleed deze lente één van de grote vernieuwers en initiatoren van de wetenschappelijke geschiedbeoefening in Noord-Brabant: dr. Louis Pierre Leon Pirenne, oud-stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch en oud-rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant. Samen met zijn vrienden prof. dr. H.F.J.M. (Harry) van den Eerenbeemt (1930-2008) en prof. mr. J.P.A. (Jos) Coopmans (1926) legde hij tussen de jaren zestig en negentig een nieuw fundament onder de wetenschappelijke maar ook de meer publieksgerichte geschiedbeoefening. Hij zal vooral herinnerd worden als de bouwheer van het nog altijd prachtige en tijdloze 'nieuwe' Rijksarchief in 's-Hertogenbosch in de Citadel (voltooid in 1986), sinds 2005 Brabants Historisch Informatie Centrum. Als persoon maakte hij een onuitwisbare indruk op iedereen die hem ontmoette: klein van stuk, parmantig, licht ijdel, maar bovenal uiterst charmant en vriendelijk. Ondanks zijn voortschrijdende leeftijd bleef hij volledig bij de tijd en even geïnteresseerd en nieuwsgierig als altijd. Dat hebben we verleden jaar nog eens mogen meemaken toen hij op 13 december in het Noordbrabants Museum de dertigste jaargang van het Noordbrabants Historisch Jaarboek in ontvangst nam: hoewel hij wist dat hij ernstig ziek was, kwam hij op de fiets en als vanouds was hij het stralend en geestig middelpunt. Achteraf gezien was die middag – de organisatoren wisten van niets – een waardige afsluiting en een welverdiend afscheid van een man die de HVB en het *NHJ* niet alleen een warm hart toedroeg, maar zich voor beide bijzonder heeft ingezet, onder meer als jarenlang redactievoorzitter van het *NHJ* en zijn voorganger (van 1976 tot 1996).¹

Pirenne werd geboren in de Tilburgse Tuinstraat en ging daar naar het Odulphuslyceum. Hij studeerde in Nijmegen, Fribourg en Salzburg en promoveerde in 1959 bij prof. dr. L.J. Rogier op zijn proefschrift *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579*. Tussen 1948 en 1963 was hij werkzaam bij het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch, vanaf 1954 als stadsarchivaris. Van 1963 tot zijn pensionering in 1988 was hij rijksarchivaris in Noord-Brabant.² Als bestuurslid van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant stond hij mede aan de wieg van de oprichting van de Historische Sectie van dit Genootschap in 1960, de voorloper van de Historische Vereniging Brabant (opgericht in 1985). In die hoedanigheid was hij betrokken bij de uitgave van deel I van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* (1979). Tussen 1975 en 1983 was hij een van de voortrekkers van het Comité Brabant Eén, dat ageerde tegen toenmalige pogingen van het Rijk om de provincie Noord-Brabant op te delen. Daarnaast bleef hij actief publiceren. Voor zijn vele, vaak initiërende, historische en maatschappelijke activiteiten werd hij in de loop der jaren herhaaldelijk gelauwerd.

¹ Zie voor een biografie ook www.bossche-encyclopedie.nl/personen/pirenne,%20dr.%20l.p.l..htm.

² Bij zijn afscheid kreeg hij een vriendenbundel aangeboden getiteld *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata*, red. J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen ('s-Hertogenbosch 1988).

Louis Pirenne stonden enkele zaken duidelijk voor ogen: het koesteren van het Brabantse erfgoed als onderdeel van een geleefde cultuur ('Op de bres voor Brabant', noemde hij het zelf in zijn memoires); een stijlvol leven, met oog voor beleefdheid en egards; het belang van goede wetenschappelijke en vriendschappelijke relaties met de collega's in Vlaanderen en Wallonië; het bereiken van een breed publiek door een focus op wetenschappelijke kwaliteit; en het steeds weer betrekken van nieuwe generaties in de geschiedbeoefening. Het eerste strekte zich uit tot alle domeinen van de geschiedenis en het erfgoed: voor monumenten, bibliotheken en archieven kon hij zich even bevlogen inzetten als voor zijn eigen familiegeschiedenis. Als zoon van een van oorsprong Franstalige, in Aubel geboren Antwerpenaar – een ver familielid van de beroemde historicus Henri Pirenne (1862-1935) – en een in Tilburg opgegroeide moeder achtte hij zichzelf representant van een indrukwekkend stuk twintigste-eeuwse Belgische en Zuid-Nederlandse geschiedenis. Daarin speelde de Eerste Wereldoorlog zeker zo'n grote rol als de Tweede. Louis Pirenne stamde uit een groot gezin – hij had drie zussen en vier broers – maar omdat al zijn broers priester werden (onder wie de musicus Maurice, 1928-2008) en alleen zijn oudste zus trouwde, zag hij zich bovendien als degene die deze geschiedenis moest doorgeven aan de volgende generatie. Als vertolker van zijn familiegeschiedenis komt hij volledig uit de verf in *De archivaris vertelt. Tilburgse en Bossche herinneringen*, een combinatie van de biografie van zijn vader en zijn eigen memoires, gepubliceerd in 2009. Daaruit blijkt duidelijk dat 'grote' en kleine, persoonlijke geschiedenis voor hem nauw met elkaar verbonden waren.

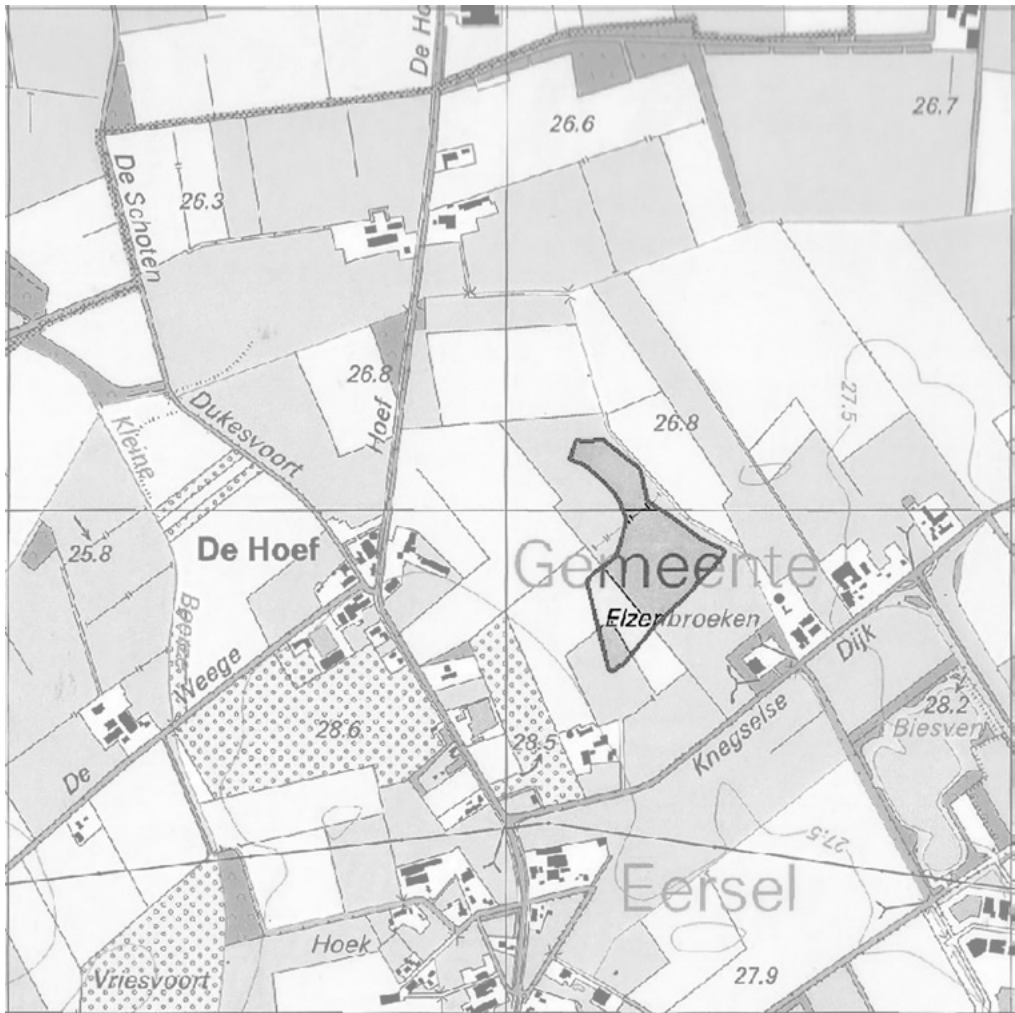
Louis Pirenne achter het bureau van zijn kamer, die hij de 'professorenkamer' noemde, in het 'oude' Rijksarchief aan de Waterstraat 20 in 's-Hertogenbosch (zie www.brabantbekijken.nl)

Zijn stijl en gevoel voor egards heeft iedereen ervaren die hem meemaakte bij officiële gelegenheden: hij wist hoe het hoorde, hechtte aan respect voor verhoudingen, maar slaagde er door zijn frequente kwinkslagen in van beleefdheden geen plichtplegingen te maken. Tijdens het XVde Colloquium De Brabantse Stad in Antwerpen in 2008 attendeerde hij mij – in 2001 als zijn opvolger aangetreden in het bestuur van de Stichting Colloquium De Brabantse Stad – erop dat het goed gebruik was dat een van de bestuursleden uit Noord-Brabant een kort dankwoord uitsprak wanneer de colloquiumdeelnemers werden ontvangen door het stadsbestuur van de Belgische stad waar het colloquium plaatsvond. In die Stichting, door hem en prof. dr. Raymond van Uytven in 1965 opgericht, kon hij zijn diepe band met het Zuiden volledig verwezenlijken: wetenschappelijk, in de driejaarlijkse ontmoetingen tussen archivariissen en historici uit het voormalige hertogdom, en vriendschappelijk, bij de recepties en diners die er onverbrekkelijk deel van uitmaken. De uitgave van de binnen deze Stichting geïnitieerde *Geschiedenis van Brabant van hertogdom tot heden* in 2004 heeft hij zeker gezien als een bekroning van zijn langjarige inspanningen.

Hoewel hij voortkwam uit gevestigde instituten – het Rijksarchief en het Genootschap – had Louis Pirenne een open oog voor de eisen van de tijd. Van het gesloten bolwerk aan de Waterstraat, waar de studiezaal werd beheerst door de vriendelijke doch resolute mevrouw Leget, in mantelpak en met opgestoken haar, en waar bezoekers aan de buitendeur moesten wachten op een van de weinig talrijke werkplekken, maakte hij een open en publieksvriendelijk archief in de Citadel, een van de eerste in zijn soort. En de overgang van de ingeslapen Historische Sectie naar de door ‘jonge honden’ opgerichte HVB midden jaren tachtig kreeg zijn volledige steun. Maar ook in de nieuwe context bleef hij de wetenschappelijkheid en kwaliteit bewaken: net als Van den Eerenbeemt en Coopmans had hij heel goed begrepen dat de toch al met beperkte mogelijkheden opgescheepte Noord-Brabantse geschiedbeoefening aan alle eisen van het vak moest voldoen om in Nederland en daarbuiten te kunnen meedoen. Als redactievoorzitter van het *NHJ* had hij een talent de juiste mensen aan te trekken en gaf hij jongeren een kans, maar die moesten hun vak wel beheersen. Ongetwijfeld spreek ik namens velen van mijn generatie als ik schrijf dat ik hem bijzonder dankbaar ben voor de kansen die hij ons toen bood om te publiceren.

De secretaris van de Historische Vereniging Brabant, Ria de Folter-Sebregts, schreef naar aanleiding van het overlijden van Louis Pirenne: ‘Door zijn uitstraling, vriendelijkheid en betrokkenheid was die kleine man voor degenen die hem kenden een groot persoon’. Dat is mooi gezegd en ik sluit me er graag bij aan. Louis, dank voor alles en adieu.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Afb. 1
 Ligging van De Elzenbroeken (het gemarkeerde gebied rechts van het midden) na de ruilverkaveling, situatie 2005
 (ondergrond Topografische Dienst Nederland)

Karel Leenders¹

De Duizelse Elzenbroeken. Landschapsgeschiedenis van een beemd die akker werd

Bij het inventariseren van de oude akkers ten behoeve van de Cultuurhistorische Waardenkaarten die de toenmalige Stadsregio Eindhoven (SRE) in de jaren 2010-2012 voorbereidde voor een dozijn gemeenten rond Eindhoven, trok een klein gebiedje bij Duizel de aandacht. De bodemkaart en de geomorfologische kaart gaven er oud akkerland aan, maar historische kaarten en de ligging in het landschap wezen eerder op oud nat grasland en niet op bouwland. Het gebiedje heet De Elzenbroeken en ook die naam wijst eerder op nat gras tussen elzenbomen dan op akkers. Wat was daar aan de hand? Het zoeken naar een antwoord voert ons door de laatste duizend jaar en levert een waarschuwing op met betrekking tot de interpretatie van ‘enkeerdgronden’ als oude bouwlanden. Het probleem wordt hier onderzocht in De Elzenbroeken, maar het resultaat is dus van veel breder belang.

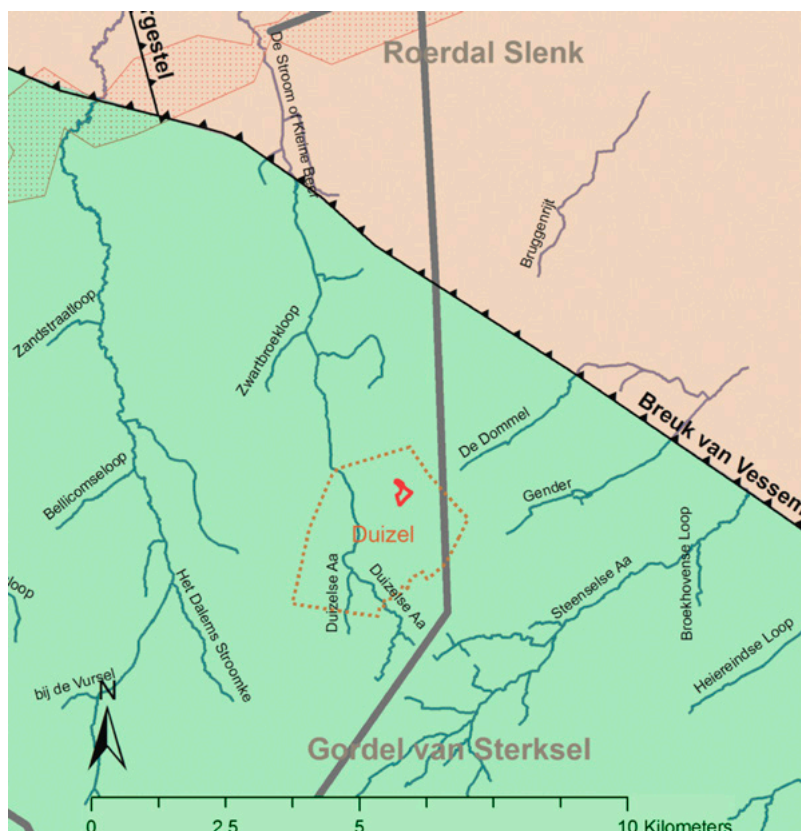
Het gebiedje De Elzenbroeken ligt anderhalve kilometer ten noordoosten van de kom van Duizel en een halve kilometer ten oosten van het gehucht De Hoef. Het meet nog geen zes hectare en is nu niet meer herkenbaar als landschappelijke eenheid dankzij de alles uitwissende ruilverkaveling die hier heeft plaatsgevonden in de jaren 1960.

Ik begin met een kleine geologische verkenning van De Elzenbroeken en hun naaste omgeving. Daarna wordt de historische structuur van het dorp Duizel, waar De Elzenbroeken toe behoorden, geschetst. Dit levert handvatten op voor de daaropvolgende beschrijving van het grondgebruik in de laatste zes eeuwen: eerst die in de pre-kadastrale tijd en daarna die vanaf 1828, toen hier de moderne cartografische tijd aanbrak. Een reconstructie van de inname van de gronden en het gebruik ervan sluit dit gedeelte af. Daarna kan worden nagegaan of die ontwikkeling goed in de bodemkaart en de geomorfologische kaart tot uiting komt. Ten slotte wordt geanalyseerd wat de implicaties zijn voor de interpretatie van ‘enkeerdgronden’ als oude bouwlanden bij het maken van Cultuurhistorische Waardenkaarten en Archeologische Verwachtingskaarten.

Geologische verkenning

Duizel ligt geologisch gezien zowat midden in de Gordel van Sterksel: een band met grove grindrijke maar soms ook lemig/kleiige afzettingen die door een vroegere Maasloop achtergelaten is. De Gordel van Sterksel wordt aan de noordoostzijde begrensd door de Breuk van Vessem. Daarachter ligt de Roerdal Slenk, vroeger bekend als de Centrale Slenk. Daar is de oude bodem tientallen meters weggezakt en deels weer aangevuld met jongere bodemlagen.

¹ Met dank aan Bart Beex en Jan Roymans voor hun meewerken en meedenken, en Daniel Vangheluwe voor het beschikbaar stellen van actuele gegevens uit zijn veldnamenkaart voor Duizel.

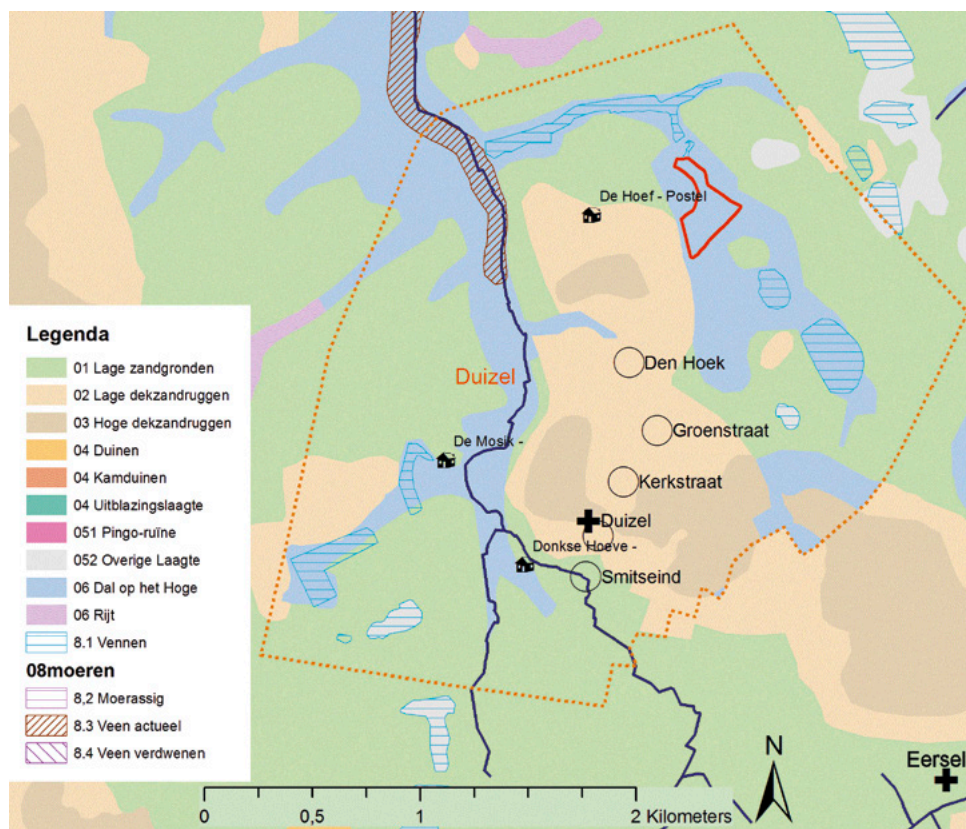
Afb. 2

Schets van de geologische ligging van Duizel (tekening K. Leenders)

Opmerking: een zijbeek van de Gender werd in Steensel ook Dommel genoemd. Dit is dus niet de 'echte' rivier de Dommel!

Het bekensysteem weerspiegelt dat hoogteverschil: ten oosten van Duizel lopen de beken naar het noordoosten, haaks op de breuk. Verderop zullen ze in de Dommel uitmonden. Duizel zelf ligt net in het gebied waar de noordwaartse helling van de oude, niet weggezakte ondergrond overheerst: de beken (Grote en Kleine Beerze) stromen er vooral noordwaarts. De waterscheiding (grijze lijn) tussen Dommel en de Beerzen loopt door het oosten van Duizel en nog geen kilometer ten oosten van De Elzenbroeken. Op de Sterksel-ondergrond werd in de laatste ijstijd een dekzandpakket afgezet dat deels door smeltwater weggeërodeerd werd (de beekdalen), deels verspoeld (relatief lage vlakten) en deels door de wind verder verplaatst werd naar ruggen en soms zelfs duinen. De interne structuur van Duizel wordt geheel door deze geologische gegevens bepaald.

De Kleine Beerze of Duizelse Aa stroomt noordwaarts door een duidelijk dal. Ten oosten daarvan ligt een ook zuid-noord gerichte rug die hoger is dan 27,5 m + NAP en in het zuiden tot 30 m + NAP komt. Op deze rug ligt de kern van de gemeenschap Duizel, met de kerk in het zuiden en dan een rij nederzettingen midden over de rug: Smitseind aan de beek, Duizel-kom bij de kerk, de Groenstraat en De Hoek. Het gebied ten noorden van De Hoek heet (uiteeraard) Achterhoek en helemaal op het eind daarvan lag een grote hoeve van de abdij van Postel. Ten oosten van de rug ligt een vlakke dalvormige laagte. Daarin liggen De

Afb. 3
Schets van het natuurlijk landschap van Duizel (tekening K. Leenders)

Elzenbroeken en enkele grote vennen: de Meerheide. Dit gebied ligt iets lager dan 27 m +NAP. Het waterloopje dat daar loopt, is kennelijk gegraven om het gebied wat te ontwateren. Het draagt geen naam, maar Kakebeek heeft er de naam 'Elsbroekse Loop' aan gegeven.² Die naam wordt in dit artikel ook gebruikt. De rug van Duizel sluit in zuidoostelijke richting aan op die van Eersel.

De historische structuur van Duizel

Om de ontginnings- en gebruiksgeschiedenis van De Elzenbroeken te kunnen begrijpen is het van belang dat de plaats van De Elzenbroeken in de Duizelse gemeenschap duidelijk is. Daarvoor moeten we eerst het hele dorpsgebied van Duizel en de ontwikkeling daarvan bestuderen. Maar daarover staan nog veel vragen open. Wat is er dan wel bekend?

² Kakebeek, 'Enige opmerkingen'.

Een oud allodium

De aan Sint Jan de Doper gewijde kerk van Duizel had de rang van *quarta capella* en de status van *ecclesia*. In 1362 was er in deze kerk (ook?) een Maria-altaar dat inkomsten trok uit een beemd bij de kerk.³ De kerk was, met het patronaatsrecht, de tienden en een cijns kennelijk afkomstig van een vrij eigen goed of *allodium* dat in 1024 of 1025 door Herman, bisschop van Toul, aan het kapittel van Sint Bartholomeus te Luik geschonken werd. Daarbij hoorden dertien hoeven die aan de kerk van Duizel tiend betaalden en karrendiensten op Maastricht en Luik moesten uitvoeren.⁴

Vanaf 1300 zien we steeds meer onderdelen van dit oude bezit in handen van de abdij van Tongerlo komen. In 1321 kreeg Tongerlo een tiend (niet: alle tienden?) te Duizel in pand van Daniel Volkart.⁵ Volkart stamt uit een familie van hertogelijke rentmeesters. Hoe hij aan die tiend kwam is niet duidelijk. Uit het boek van de honderdste penning van omstreeks 1571 valt op te maken dat de tiend van Duizel voor de helft van de pastoor was. De andere helft behoorde aan de abt van Tongerlo. Die liet zijn helft ophalen door zijn twee hoevenaars uit Eersel, het ene jaar de ene, het andere jaar de andere.⁶ Deze tiend ging omstreeks 1590 naar het nieuwe bisdom Den Bosch en na de val van Den Bosch in 1629 naar de Raad van State. Vanaf 1619 leverden de abdijen van Tongerlo en Postel in Duizel de pastoor.

Kennelijk hief het kapittel van Sint Bartholomeus te Luik ook cijns in Duizel. In 1364 blijkt dat die cijns door de abdij Tongerlo ter plaatse opgehaald werd, waarvoor de abdij het kapittel jaarlijks acht kleine gouden florijnen zou gaan betalen.⁷ Deze cijns vinden we terug in het Tongerloose archief.⁸ Tongerlo hief die cijns al in 1362 en het cijnsboek wekt niet de indruk dat dit iets nieuws was.

De Tongerloose cijns van Duizel

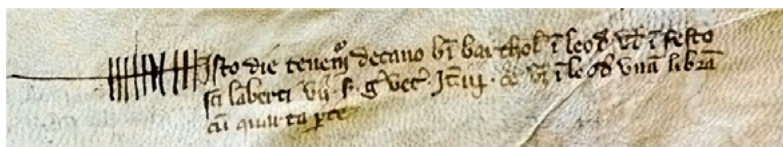
De Tongerloose cijns is nader onderzocht op het karakter en de geografie ervan. Er was nog nooit eerder naar gekeken. Hier worden twee cijnsboeken nader bekeken: het oudst beschikbare overzicht uit 1362 en een van een eeuw later (1463), toen men wat meer gegevens zoals veldnamen noteerde.⁹ Uit een aantekening aan het slot van de cijnslijst van 1362 blijkt zonneklaar dat dit inderdaad de cijns is die bij het allodium van het Sint-Bartholomeuskapittel hoorde.

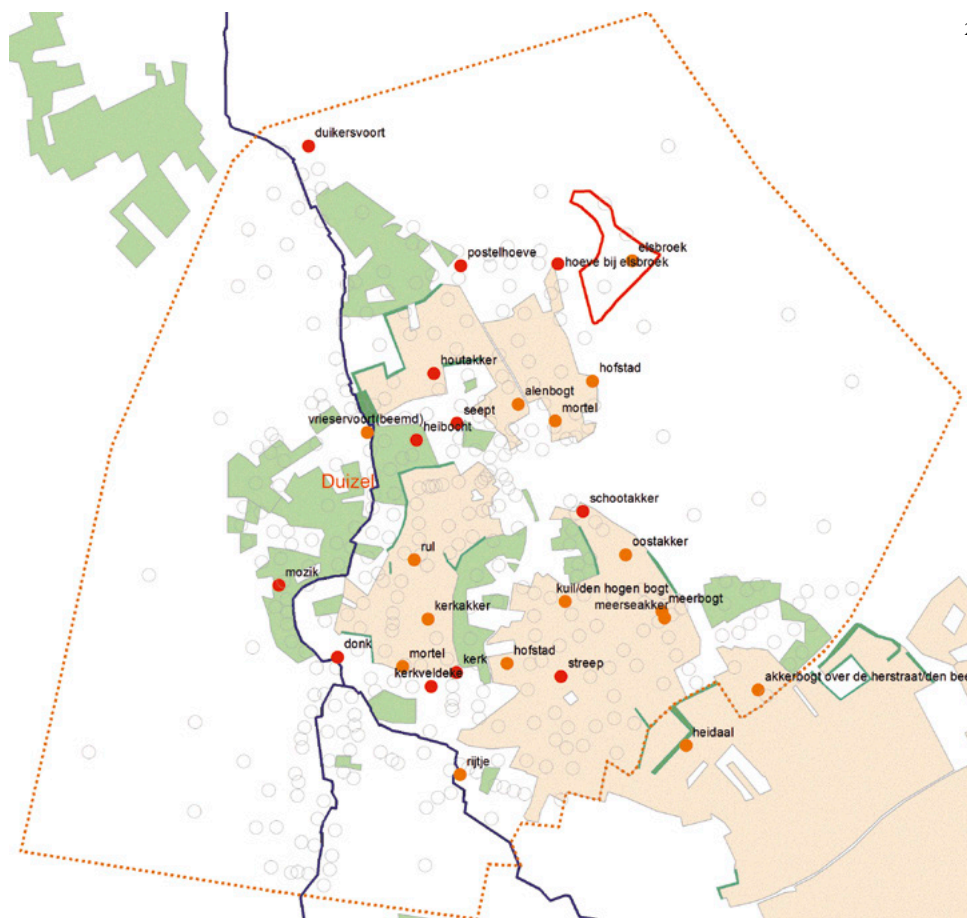
Deze afdracht komt overeen met wat in 1364 werd vastgelegd. De deken van het kapittel van Sint Bartholomeus meende toen vanouds uit de Duizelse goederen recht te hebben op zeven oude zilveren schellingen Tours en twee pond was Luikse maat, te betalen te Luik op Sint-Bartholomeusdag, 24 augustus. Dat bedrag werd toen omgezet in acht kleine goudguldens en twee pond was.¹⁰

Het merendeel betreft geldcijnsen in penningen waarvan er twaalf in een oude groot gaan. Uit de oorkonde van 1364 weten we dat dit Tourse penningen waren. Die tariefstelling wijst naar de periode 1291-1300: misschien hief Tongerlo sindsdien al deze cijns en is de oorkonde van 1364 slechts de bevestiging van die situatie of een precisering van de afdracht.

Afb. 4

Fragment uit de cijnslijst van 1362. 'Op die dag zijn wij gehouden te betalen aan de deken van St.-Bartholomeus in Luik ofwel op het feest van St. Lambertus 7 schellingen oude groten. Item 3 was namelijk in Luik 1 ¼ pond.' (foto Abdij Tongerlo)

Afb. 5

Tongerlose cijnzen in het dorpsgebied van Duizel, met de open akkers (beige), de bochten (groen), de Kleine Beerze (blauw) en de Elzenbroeken (rood). Rode stippen: plekken genoemd in 1362 (en meestal ook 1463). Oranje stippen: plaatsen genoemd in alleen 1463. Open cirkels: andere bekende toponiemen, niet in cijnsboeken herkend. Er zijn veel toponiemen uit de cijnsboeken die hier niet geplaatst konden worden en nog meer cijnspercelen zonder enige geografische indicatie. Stoclo (Stokkel) ligt nog een eind naar het zuidoosten in Eersel (kaart K. Leenders. Toponymische basis: Toponiemenkaart D. van Gheluwe, 11-12-2013)

Maar naast de penningen moet er ook betaald worden met brood, kaas, kippen en haver. De cijnsdatum is hoofdzakelijk 10 september, maar enkele van de naturacijnzen moeten met Pasen betaald worden en misschien enkele kazen op Sint-Bartolomeusdag (24 augustus). Dit is typisch een relict van een oud domeintje. In de rond 1100 vervaardigde oorkonde over de schenking uit 1024-25 van het allodium Duizel aan het Sint-Bartholomeuskapittel was ook sprake van de levering van penningen, broden en haver, met als cijnsdatum 8 september.

³ AAT, Sectie II, nr 332 (Cens 2, ao 1362) f 57r, 5^e regel: *Altaris beate Marie in Dusel*.

⁴ Bijsterveld, 'Dusela' ; 'Notger'. De schenking dateert van 1024 of begin 1025, de oorkonde wordt op 1031 gedateerd, maar is vals en later, waarschijnlijk rond 1100 gemaakt.

⁵ Erens en Koyen, *De oorkonden*, nrs. 593 en 598.

⁶ NAG, RvS 2166L.

⁷ Erens en Koyen, *De oorkonden*, nr. 1147.

⁸ AAT, Sectie II, nr 332 (Cens 2, ao 1362) f 57-58; nr. 333 (Cens 3, ca 1375) f 102 – 105; nr. 334 (Cens 4, ao 1430) f 31-34v; nr. 335 (Cens 5, ao 1435) f 172 – 178v; nr. 336 (Cens 6, ao 1400) f 176 – 183; nr. 337 (Cens 7, ao 1463) f 186-192v.

⁹ Deze twee cijnsboekdelen zijn raadpleegbaar op: <http://www.hskdeachtzaligheden.nl/cijnsboeken/>. Een toelichting is gepubliceerd als Leenders, 'Tongerlose cijnsboeken'.

¹⁰ Erens en Koyen, *De oorkonden*, nr. 1147.

Toen hoorden ook enkele varkens, een ram, gans, kuikens en bier tot de afdrachten:¹¹ die waren in 1362 dus verdwenen en de cijnsdatum was twee dagen opgeschoven. Dat laatste zou nader onderzocht moeten worden aan de hand van de inningsdata van Tongerlose cijnzen in andere plaatsen. Wellicht maakte ook de Tongerlose rentmeester cijnsrondjes door reeksen dorpen.¹²

De cijnzen liggen zo te zien vooral verspreid over het midden van Duizel, maar ook hoort de Postelse Hoeve en zeker de omgeving van Duikersvoort (hier geheten Huekesuoert) en de Mozik erbij. Dat is dus zowat heel Duizel! Ook van gronden in Stokkel en verderop in Eersel werd een cijns betaald, wat op een exclave kan wijzen.

Zoals te verwachten herkennen we in 1463 ruwweg het cijnsboek van een eeuw eerder. Er is wat slijtage: minder brood, kaas en haver. Daar staat tegenover dat er nu ook Vlaamse penningen, zwarte tournoisen en lopen rogge genoemd worden. Het aantal posten steeg met ruim de helft. Postel houdt wat het had en krijgt er niets bij. Het lijkt alsof dit gewoon de Postelse Hoeve is. En daar duiken De Elzenbroeken ineens op: zowel een beemd geheten De Elsbroek als een hoeve er pal naast betalen cijns aan Tongerlo. Voor de hoeve geldt dat zeker al in 1362. Dat wil zeggen dat deze, net als de Postelse hoeve, tot het elfde-eeuwse goed gerekend mag worden. Ook de andere toponiemen lijken heel het in cultuur gebrachte Duizel te betreffen, inclusief twee hoeven aan de Beerze en twee voord en doorheen. Bij de Donk-hoeve zal ook wel een voorde geweest zijn.

Het is uiteraard maar de vraag hoeveel verband er in 1362 nog was met de geografie van het domein uit de elfde eeuw. Toen werd het nog bevolkt door horigen die op dertien hoeven zaten. In 1362 was die horigheid allang opgeheven en de dertien hoeven zijn in het cijnsboek niet te herkennen. Misschien gaan de boerderijen Donk, Mosik, Ten Boomen, bij De Elzenbroeken en de Postelse Hoef er op terug. De kerk is uiteraard een vast oriëntatiepunt en als er al een hofje was voor de allodium-eigenaar, dan zou de pastorie daarvan, net als in Neerloon, de opvolger kunnen zijn.¹³ Maar dan zijn we nog maar aan zes! Bovendien valt in deze periode ook nog de laatmiddeleeuwse transformatie, waarbij onder meer aanvankelijk over de akker verspreid liggende boerderijen naar de rand van de akker verhuisden.¹⁴ De vijf hiervoor genoemde boerderijen en ook de andere in 1832 verspreid langs de centrale weg gelegen boerderijen zullen dus op een andere plek liggen dan in de elfde eeuw. Op dat detailniveau valt er dus weinig over de allodiumstructuur te zeggen. Bovendien is er nog het fenomeen van de verhuizende cijnspercelen. Dat kan gebeuren wanneer de ligging van een cijnsplichtig perceel vergeten raakt en de rentmeester de aanwijzing van een nieuw perceel verlangt. Dit zijn toch vaak incidenten. Het globale beeld dat de cijnzen van Tongerlo over heel het ontgonnen deel van Duizel verspreid liggen, wijst er daarom op dat ook het oude allodium een vergelijkbare ligging had.

De hoeve van Postel

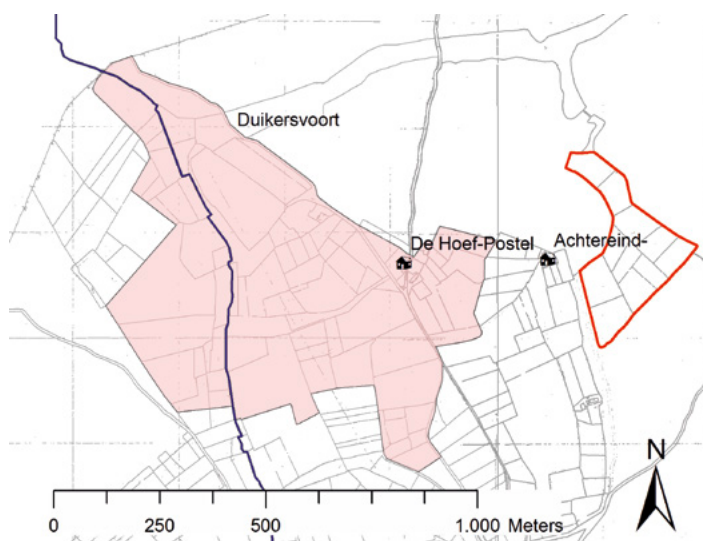
Onduidelijk was hoe en wanneer het klooster van Postel de hoeve verwierf die ze in het noorden van Duizel bezat op 400 meter van De Elzenbroeken. Uit de Tongerlose cijnsboeken voor Duizel blijkt nu dat Postel al in 1362 een flink bezit in Duizel had, waarvoor aan Tongerlo jaarlijks vier cijnzen, samen 52 penningen, betaald werden. Tot deze gronden behoorde een beemd aan de *Huekesuoert*, waarin we de Dukesvoort ten noorden van de Postelse Hoef herkennen. Het ziet er dus naar uit dat de Postelse Hoef een onderdeel is van het oude allodium van Duizel.

Postel verpachtte deze hoeve. Deze hoeve werd in 1648 genaast door de Raad van State en kennelijk tussen 1731 en 1753 verkocht.¹⁵ In 1662 bestond het bedrijf uit een erf met

woonstalhuis, schuur, schaapskooi, varkenshok en nog een schuurtje. De bakoven stond in de stal en op het erf was een put met een dikke essenboom erbij. Om het erf stonden 68 grote bomen. Acht grote bomen stonden aan de akker voor het huis. Rondom de velden stond hakhout. Er was 41 lopen akkerland, dat is 6,8 hectare. De veldnamen die genoemd worden (Grote en Kleine Heught, Grote Akker, Vijf Lopensaet, Grote Hoolert) komen inderdaad nabij de Postelse Hoeve voor.¹⁶

Bij de verkoop of kort daarna viel de hoeve uiteen in vier boerderijen: het huidige gehuchtje De Hoef. De hoeve, die volgens Kakebeeke de *hoeve tot Duysel* heette, was in 1744 95 lopense groot, in 1753 zelfs 175 lopense (16 en 29 hectare): een grote hoeve dus. Kakebeeke plaatst de hoeve op basis van toponiemen in De Hoef en reconstrueert hem zelfs.¹⁷ Zijn reconstructie (zie afbeelding 6) levert 45 hectare op en lijkt dus wel erg ruim, maar omvat ook de privé-heide van deze hoeve. Postel wordt in 1646-1650 als belending van de hoeve Achtereinde genoemd, wat met de reconstructie overeenstemt.¹⁸ Dams schrijft dat de hoeve Achterhove of Ten Achteren al in 1357 vermeld werd en dat deze identiek zou zijn aan de Postelse hoeve. Hij geeft geen bron voor deze mededeling en er lijkt een of ander misverstand ingeslopen te zijn.¹⁹ Het Tongerlose cijsboek van 1362 vermeldt wel dat ook grond die ooit van Wouter 'Derachter' was, deel uitmaakte van de Postelse Hoeve.²⁰

Afb. 6
De Postelse Hoeve volgens Kakebeeke, 1967 (tekening K. Leenders)

11 Bijsterveld, 'Dusela', 170.

12 Vergelijk de cijskringen die Van Asseldonk aantoonde in Kempenland en Peelland. Van Asseldonk, 'Census'.

13 Brand en Leenders, 'Neerloon'.

14 Leenders, 'Vier generaties dorpen'; 'Middeleeuwse bossen'; Theuws, *De archeologie*; Van Asseldonk, 'De laatmiddeleeuwse transitie'.

15 BHIC, Generaliteitsrekenkamer 3562, Rekening Geestelijke goederen 1731 noemt deze hoeve nog. Kakebeeke, 'Enige opmerkingen', 201, meldt dat de hoeve in bezit was van Aert Aerts.

16 Nationaal Archief Den Haag, Archief van de Raad van State (toegang 1.01.19), nr. 2157, niet gefolieerd: Verbaal van Guiliam van Camphen en Blom, controleur, wegens de inspectie van geestelijke goederen in de Meijerij van 's-Hertogenbosch ingevolge de resolutie van de Raad van State van 6 januari 1662. Toponiemenkaart D. Vangheluwe 11 december 2013.

17 Kakebeeke, 'Enige opmerkingen', 192-193 kaart, 201-202 uitleg.

18 BHIC, Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816, inv.nr. 139: Duijsel int cijsboek van Eerssel 1646 – 1650, f 12v, 15r.

19 Dams, 'Grepel', 79.

20 AAT, Sectie II, nr 332 (Cens 2, ao 1362) f 57-58.

De hertog

Het overheidsgezag over de streek gaat in principe terug op Karel de Grote en daarna graaf Ansfried sr en jr (later bisschop van Utrecht) en de gouw Texandrië. In de rond 1100 opgestelde oorkonde over de schenking van een allodium Duizel aan het Sint-Bartholomeuskapittel wordt de rechtsmacht over dat allodium toegewezen aan de proost van het kapittel en de wettige voogd van de hele *provincia*.²¹ Dit zou betekenen dat de proost met een hofgerecht over het erven en onterven van de cijnsgronden ging. Van zo'n hofgerecht vinden we echter in het archief geen spoor. De wettige voogd van de *provincia* zal de gewone rechtspraak uitgeoefend hebben. Daarvoor kwam hij jaarlijks langs, maar hij mocht niet in Duizel blijven overnachten. Deze voogd was volgens Bijsterveld op dat moment waarschijnlijk de graaf van Loon. Een conflict met deze graaf omstreeks 1100 zou de reden voor het opmaken van de oorkonde geweest zijn.²²

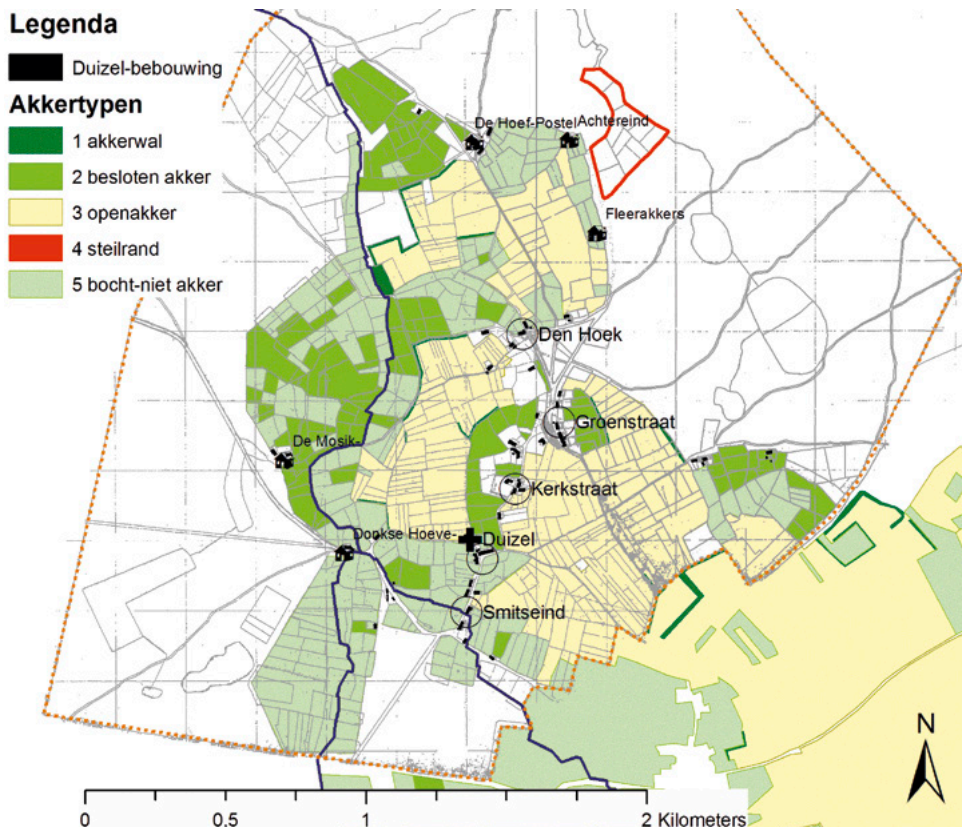
In de loop van de twaalfde eeuw is Duizel deel gaan uitmaken van de Eninge van de Kempen, een rechtsgebied dat meerdere nederzettingen en parochies omvatte en waarvan de schepenbank in het naburige Eersel gesitueerd was. De rechtbank reisde dus niet meer rond! Blijkbaar heeft deze schepenbank naast de algemene rechtspraak ook het erven en onterven binnen het Duizelse allodium op zich genomen. Aan het eind van die eeuw viel de Eninge van de Kempen onder het machtsbereik van de graaf van Gelre. Ook de wildernis werd daar al vanaf 1190 door Gelre te gelde gemaakt. Vanuit die machtspositie kon Gelre nieuw te ontginnen wildernis als cijnsgoed uitgeven.²³

De Eninge en Duizel werden in 1203 opgenomen in het hertogdom Brabant-in-opbouw. Brabant ging verder met het uitgeven van gronden en het op die manier opbouwen van een bestand aan hertogelijke cijnsgoederen. Rond 1300 is de hertog van Brabant het gebruik van de resterende wildernis gaan reguleren. Dat resulteerde in zijn dorpen tot de verkoop van 'Aardbrieven' waarmee de boeren tegen betaling hun gebruiksrechten op de wildernis bevestigd kregen. De geburen van Duizel betaalden in 1340 voor het gebruik van de gemeynt veertien schellingen.²⁴ Dat is hun aandeel in de gemeynt van Eersel, die mogelijk al in 1288 werd uitgegeven, en nogmaals op 20 december 1326. Het recht om op de eerste zestig voet (achttien meter) van de gemeynt bomen te mogen planten werd pas in 1764 verkregen.²⁵ In de oudste hertogelijke cijnsboeken heeft Duizel geen eigen 'hoofdstuk'; het wordt onder Eersel meegenomen. In het cijnsboek van 1340 zijn onder Eersel maar negen posten te vinden die (vooral via persoonsnamen) naar Duizel verwijzen, waarvan één over het gebruik van de gemeynt. Gezien de hoge ouderdom van het allodium Duizel, mag verwacht worden dat de hertogelijke cijnsen vooral als een krans rond de oude kern liggen,²⁶ met daarbuiten de ook met hertogelijke cijns belaste gemeynt.

Het dorp Duizel

De kleine oude gemeenschap van de dertien hoeven uit de elfde eeuw, misschien aangevuld met andere hoeven, evolueerde waarschijnlijk via de parochiegemeenschap naar wat we een dorpsgemeenschap kunnen noemen. Uiteindelijk bestond het dorpsbestuur van Duizel in 1795 uit twee schepenen, burgemeester, twee rekenmannen, twee zetters, viermannen.²⁷ Duizel viel onder de hertogelijke schepenbank van Eersel, waaraan het twee schepenen leverde.²⁸ In 1810 werd Duizel samen met Steensel onder de Franse wetgeving een *municipalité*, wat na 1813 vertaald werd tot 'gemeente'. Die gemeente werd op 1 januari 1923 opgenomen in de buurgemeente Eersel. De gemeente Eersel onderging op 1 januari 1997 een enorme vergroting door de toevoeging van Vessem, Wintelre en Knegsel.

Afb. 7

Akkertypen in Duizel, 1840, op kadastrale ondergrond 1828 (tekening K. Leenders)

Omstreeks 1025 waren er minstens dertien hoeven in Duizel, wat wijst op een bevolking van minimaal 65 personen. De Brabantse haardstedentellingen geven voor de jaren 1438–1526 een vrij stabiele bevolking aan van ongeveer 210 personen.²⁹ Ook in 1650 had het dorp een dergelijk aantal inwoners. Tellingen uit de jaren 1795–1920 geven opnieuw een vrij stabiel beeld, al is het op een wat hoger niveau: 267 tot 281 inwoners. Na 1920 zet een bevolkingsgroei in: 403 in 1930, 540 in 1947, 970 in 1960 en in 2012 waren er zelfs 1860 inwoners.³⁰ De grote bevolkingsgroei in Duizel dateert dus van na de Tweede Wereldoorlog.

²¹ Bijsterveld, 'Dusela', 172.

²² Bijsterveld, 'Dusela', 174 -175.

²³ Van Asseldonk, 'De laatmiddeleeuwse transitie', 40 - 41.

²⁴ ARAB, RK 45038, f 51v

²⁵ Vera, *Gemene gronden*, bijlage Rechtsverleningen.

²⁶ Op dit niveau zijn de hertogelijke cijzen in Duizel niet onderzocht.

²⁷ Sanders, Van Ham en Vriens, *Noord-Brabant*, 297.

²⁸ Sanders, Van Ham en Vriens, *Noord-Brabant*, 297.

²⁹ Cuvelier, *Les denombrements*, 480 - 481.

³⁰ Volkstellingsgegevens op <http://www.volkstellingen.nl/nl/index.html>; Gegevens voor 2012 op www.cbs.nl.

Het cultuurland

Toen het kadaster in 1832 klaar was, zijn per gemeente allerlei tellingen gemaakt. Zo weten we dat in de gemeente Duizel en Steensel, waarvan Duizel ongeveer de helft uitmaakte, 38% van de grond in cultuur gebracht was. Daarvan was 57% bouwland en 40% grasland. De resterende drie procent was hakhout, maar in die categorie telde alleen hakhout mee dat in percelen van meer dan zes meter breed groeide. De meeste heggen haalden dat niet en die zijn bij het naastliggende perceel geteld. In 1832 was er 0,53 hectare bouwland per inwoner, wat relatief veel is, want in heel het arrondissement Eindhoven was dit maar 0,40 hectare.³¹

In Duizel zien we op de topografische kaart van 1840 drie open akkergebieden (zie afbeelding 7). Een sluit aan op de open akkers van Eersel: de Lange Akkers en de Kruisakkers, met als noordelijke uitloper de Oostakker. De tweede ligt ten noordwesten van de kerk: de Kerkakkers en de Reyakker. Het derde open akkergebied ligt in de Achterhoek: het deel aan de westzijde heette de Grote Akker en hoorde deels aan de Postelse hoeve aldaar. Vooral dat stuk had rond 1900 deels nog duidelijke akkerwallen, vooral aan de westkant. Naast deze puur-akker-gebieden zijn er de 'bochten': gebieden waarin het grondgebruik per perceel in de tijd wisselde tussen bouwland, grasland en zelfs hei. De kaart van 1840 geeft dus, wat de 'besloten akkers' betreft, een momentopname. De gehuchten liggen alle in de bochtenzone die vaak de open akkers aan alle kanten omgeeft. De gehuchten zijn in Duizel eerder sociale constructies dan ruimtelijke, want wie de namen wegdenkt ziet slechts met brede tussenruimten langs een centrale weg verspreid liggende boerderijen en huizen. Naast de bochten en open akkers waren er de percelen aan huis ('aangelag') en de heide.

De Elzenbroeken waren toen een eilandje grasland in de Meerheide, duidelijk perifeer bij het cultuurland maar nu ook weer niet hopeloos ver weg in de hei. Daar gaan we nu eens preciezer naar kijken.

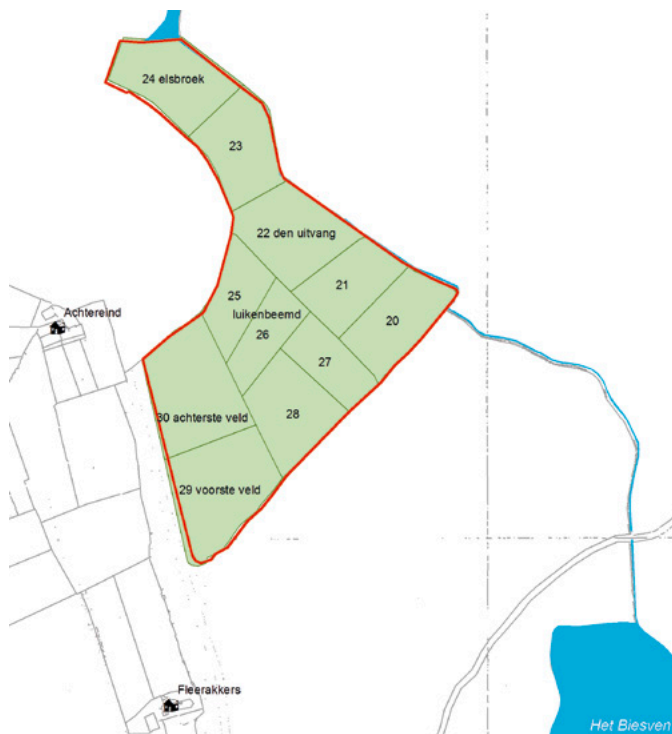
Historisch grondgebruik in De Elzenbroeken

De pre-kadastrale tijd, voor 1828

De Elzenbroeken duiken het eerst op in de bronnen in het Tongerloze cijnsboek van 1463. Nadere analyse leert dat het gaat om twee percelen. In 1463 was er al een hoeve die nabij De Elsbroec lag, mogelijk de hoeve Achtereind.³² Vermoedelijk in 1467 werd een beemd genaamd Den Eelsbroeck of Elsbroeck gesplitst in twee gelijke helften.³³ Beide percelen zijn in het cijnsboek van 1362 niet goed herkenbaar. Misschien zijn ze gespleten uit het veel grotere bezit van Arnold de Spikere of Dirk de Boemen.³⁴ Het gaat dus om hooiland en de naam is niet Elzenbroeken, maar Den Elsbroeck.

De Elzenbroeken heten ook d'Elsbroek in het hertogelijk cijnsboek voor Eersel uit 1646-1650.³⁵ Het grondgebruik is ook hier 'beemt'. Er is zelfs sprake van een in 1466 uit de gemeynt van Duizel ingenomen stukje uitvang van dertig roeden (ongeveer 1000 m²) *ter plaetse genaempt elsbroeck*.³⁶ Bij de hoeve Achtereind werd in 1535 een perceel van vier lopen (0,65 hectare) ingenomen. Het is niet duidelijk of dat op de Achterhoek was of in De Elzenbroeken. De hoeve Achtereind stond toen op hertogelijke cijnsgrond en grensde in het westen aan de hoeve van Postel.³⁷

Het kohier voor de grondbelasting van 1794 ziet in De Elzenbroeken elf percelen, samen 5,23 hectare groot en alle met als grondgebruiksaanduiding 'groes' (grasland). In dat register is dat een veel voorkomende aanduiding: 35% van de percelen en 27% van de oppervlakte zijn puur 'groes' en daarnaast wordt 'groes' nog veel gebruikt in samenstellingen met 'land'

Afb. 8
Veldnamen in De Elzenbroeken (tekening K. Leenders)

(= bouwland), 'houtwas' (= hakhout) en 'hei' (= privé-heide). In dit kohier komt de aanduiding 'hooiland' of 'beemd' niet voor. In de oudere kohieren krijgen de percelen in De Elzenbroeken, dat dan overigens steeds d'Elsbroek heet, wél de kwalificatie 'beemt' toegedeeld. Er duiken dan ook enkele perceelsnamen op:

- A22: De Uitvang
- A25+26: Luikenbeemd
- A28: Achterste Veld
- A29: Voorste Veld

De naam De Uitvang verwijst naar het ooit uit de gemene gronden halen van deze hoek. Het kohier van 1656 noteert hiervan: *Item noch een velt in de elsbroeck tot noch toe sonder lasten genaempt den uijtvanck*. Dit kan verwijzen naar de tienjarige belastingvrijdom op pas ontgonnen grond en verwijst dan naar ontginning in of kort voor 1646. Waar de naam Luikenbeemd naar verwijst is niet duidelijk: de naam van een eerdere eigenaar, luik van beluiken of afsluiten, of Luik en het kapittel van Sint Bartholomeus. Nu we weten dat twee percelen hooiland in De Elzenbroeken cijsn betaalden aan Tongerlo dat hier de honneurs

31 Van der Voordt – Pieck en Kuijl, *Statistiek*.

32 AAT, Sectie II, nr 337 (Cens 7, ao 1463) f189v: de bonis Walteri Boyens ex parte Arnoldi Spiker super domum domistadium et ortu situm iuxta Elsbroec XVI d. [Alles eerste inschrijving, 6 strepen].

33 AAT, Sectie II, nr 337 (Cens 7, ao 1463) f191r: Pueri Henrici de Vessel ex parte Theoderici de Bomen. [bijgeschreven:] super pratum dictum den Eelsbroeck III d. [In de marge bijgeschreven dat dit gesplitst is in 1½ voor Henricus Oems en ½ d voor Walter Heyser] [2½ streep in de kantlijn wat leidt tot de datering van de deling op 1467]; De twee helften staan op f 187v en 192v.

34 AAT, Sectie II, nr 332 (Cens 2, ao 1362) f 57r, 7e van boven; en f 59r de bovenste.

35 BHIC, Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816, inv.nr. 139 Duijsel int chijsboek van Eerssel.

36 BHIC, Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816, inv.nr. 139 Duijsel int chijsboek van Eerssel, f 12v.

37 BHIC, Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816, inv.nr. 139 Duijsel int chijsboek van Eerssel, f 15v.

van dat Luikse kapittel waarnam, is dat laatste ineens een goede mogelijkheid. De namen Voorste Veld en Achterste Veld kloppen gezien vanuit de hoeve Fleerakkers: in 1832 waren ze van die hoeve!

In 1808 werkte men aan het kadaster van Lodewijk Napoleon en dat leverde opnieuw een lijst van percelen op. Dit maatboek noteert hier elf percelen 'groes', met dezelfde oppervlakten als het oudere kohier van 1794: dat werd dus als uitgangspunt gebruikt. Wel zijn de eigenaren aangepast aan de toestand van 1808. De grondgebruiks aanduidingen zijn in het maatboek van 1808 wat anders dan in het kohier van 1794, maar 'groes' blijft veel voorkomen en 'hooiland' ontbreekt geheel.

De grondgebruiks aanduidingen van vóór 1828 zijn geheel consistent: 'groes' of 'weiland' en nog eerder 'beemd' (hooiland). Van bouwland is geen sprake. Evenmin komt de aanduiding 'bocht' voor. In een bocht werd de grond eens in zeven (of ander aantal) jaren als akker gebruikt en in de andere jaren als grasland of zelfs heide. Dat deed zich hier dus niet voor.

De periode 1828–2013

Het kadasterwerk van 1808 werd door de echte Napoleon afgekeurd en vanaf 1811 toog men aan het werk volgens de Franse regels. In Duizel gebeurde dit waarschijnlijk pas in 1828. Opnieuw zijn er elf percelen, maar hun gezamenlijke oppervlakte is wat groter: 5,65 hectare. Het geheel wordt nu dus 4200 m² groter gezien. Wat is er gebeurd? Is er nieuwe grond ontgonnen? Dat is op de kaart niet te herkennen. Vermoedelijk zijn bij de oude meting de houtkanten niet meegeteld, terwijl het kadaster die wel bij het perceel betrok, tenzij ze breder waren dan zes meter en dat was hier niet het geval. Als we de 4200 m² verdelen over de perceelgrenzen, levert dat een strookje van nog geen twee meter breed op. Het grondgebruik wordt nu opgegeven als 'weiland'. Het kadaster noteert in Duizel nergens hooiland hoewel dat in andere plaatsen toch een veelvoorkomende grondgebruiks aanduiding is.

Volgens de kadastrvoorschriften moest de landmeter de perceeleigenaren naar bijzonderheden vragen en uiteraard ook zijn eigen ogen de kost geven. Als controle hebben we de militairen die het terrein in 1840 opnamen en hier ook elf percelen grasland, en één nieuw dennenbosje, waarnamen. Dat bosje was twintig meter breed en had dus op de kadasterkaart moeten staan als het er in 1828 al geweest was. Er is dus geen reden om aan te nemen dat hier voor 1840 ander grondgebruik was dan grasland met elzenhout op de perceelgrenzen.

Afb. 9
Kadasterkaart 1828
(bewerkt door K. Leenders)

Afb. 10
Manuscript topografische kaart 1840

Afb. 11
Topografische kaart 1901

Het historisch grondgebruik in De Elzenbroeken gedurende de laatste 185 jaar wordt verkend aan de hand van het in die periode gemaakte gedetailleerde kaartmateriaal. Op de kadasterkaart, die hier in of kort voor 1828 opgenomen werd, staan De Elzenbroeken aangegeven als een groepje percelen dat los ligt van de percelen van het gehucht Achterhoek. De percelen in De Elzenbroeken waren toen allemaal weiland, meestal van slechte kwaliteit. De elf percelen waren van zeven verschillende eigenaren, waaronder de twee boeren van Achterhoek die het dichtste bij woonden: de weduwe van G. Antonissen en haar zoon Wouter op de hoeve Achterend, en Ad Fleerakkers wat zuidelijker.

Langs de noordoostzijde van De Elzenbroeken liep de Elsbroekse Loop die afkomstig was van het Biesven en nog wat andere meren verder stroomopwaarts. Direct benedenstrooms van De Elzenbroeken verbreedde dit water tot een slingerend naamloos ven. Uiteindelijk kwam het water via de Dukesvoorten in de Kleine Beerze terecht. Tussen de Achterhoek en De Elzenbroeken was een 24 tot 38 meter brede strook waardoor een heibaan liep die Duizel met het Broekeneind onder Hoogeloon verbond.

In 1840 gingen militairen, gewapend met een verkleining van de kadasterkaarten, de topografische kaart opnemen. Zij tekenden De Elzenbroeken als een groepje weilanden met bomen en struiken op de perceelgrenzen, die als sloot werden weergegeven. Gezien de naam van het gebiedje zullen dat wel elzen geweest zijn, bomen die wel bij een broek passen. Er is een strookje dennen bijgekomen. Deze gegevens wijzen op een heel klassieke situatie: een lage natte plek, beetje moerassig, een broek met elzen, dat ontgonnen was tot weiland dat onder meer door de twee dichtstbij wonende boeren en nog vijf anderen gebruikt werd.

In 1901 blijken de zuidelijke percelen omgezet te zijn in bouwland, de noordoostelijke zijn op één na nog grasland. Blijkbaar worden sommige perceelranden als 'breder' gezien dan andere, want soms zijn ze als brede hagen getekend en soms als rijtjes bomen. Het dennenbosje van 1840 is nu bouwland. Het open ven ten noorden van de Elzenbroeken is aan het verlanden, terwijl aan de zuidkant richting Biesven juist een moerassig dal aangegeven wordt. De Knegselse Dijk werd rechtgetrokken, net als één stukje noordoostwaarts verplaatste Elsbroekse Loop.

De topografische kaart van 1930 geeft in De Elzenbroeken amper veranderingen aan, maar vanuit het zuidoosten is de heideontginning dan opgerukt tot aan De Elzenbroeken. De Knegselse Dijk heeft een fietspad gekregen!

Afb. 12
Topografische kaart 1953

Afb. 13
Topografische kaart 2004

In 1953 zijn De Elzenbroeken al haast onherkenbaar geworden. De wat kromme Elsbroekse Loop en de twee paden vanaf de Achterhoek helpen om het terug te vinden. Van een ontginningseiland in de hei is geen sprake meer: de hei is geheel verdwenen. Het grondgebruik is een mozaïek van bouwland en grasland. Niets doet hier nog vermoeden dat er ooit een broek vol elzen was. En dan moet de ruilverkaveling nog komen! De hoeve Achterend is verdwenen: daar is nu bouwland. De hoeve Fleearakkers is er nog en langs de Knegselse Dijk zijn wat boerderijen gebouwd.

De ruilverkaveling van de jaren 1960 legde hier een stel grote ruime percelen aan, waarna de naam Elzenbroeken op de kaart verweesd achterbleef. De topografische kaart heeft die naam dan maar gehangen aan de boerderij Knegselse Dijk 17 of het terrein van een in een bosje verscholen bedrijf met communicatiemast daarnaast. De boerderij zelf draagt deze naam niet.

De Elzenbroeken zijn nog terug te vinden via de rechtgetrokken Elsbroekse Loop. Ze bevinden zich ter plaatse van de letters 'Gemeen'. De hoeve Fleearakkers werd wat oostelijker herbouwd. Het Biesven kwam weer terug, maar het huidige water is een nu als visvijver gebruikte zandwinput op een kwart kilometer ten oosten van het oude ven.

Het voorgaande is eigenlijk een heel normaal stukje landschapsgeschiedenis in Zand-Brabant: van een natuurlijk broek via ontginning tot weide uiteindelijk opgenomen in een geheel ontgonnen landschap en ten slotte van alle historie ontdaan door de ruilverkaveling. De negentiende-eeuwse situatie, die kennelijk teruggaat op een veertiende-eeuwse en misschien veel oudere, kan als een 'kamp' gezien worden, maar dan wel een duidelijk onbewoonde kamp die in gebruik is bij mensen die elders woonden, al was dat deels vlakbij.

Ontginningen en ruilverkavelingen in de twintigste eeuw

Vanaf 1905 werd de Meerheide ten zuiden van De Elzenbroeken ontgonnen.³⁸ Het is een ontginningsplan van de Heidemij voor een kleine tien hectare. Het gebied was erg nat en er waren daar eerder al veel plaggen gestoken. Het rapport bevat ook hoogtemetingen en informatie over ontwatering. Over de te ontginnen heide pal ten zuiden van De Elzenbroeken werd geschreven:

'Het terrein bestaat uit lage heide, die in de laatste jaren sterk afgeplagd werd. De vegetatie wordt voornamelijk gevormd door dop- en struikheide, terwyl op de laagste plaatsen ook nog zure grassen en gagel voorkomen. Door het voortdurend afplaggen is het humuslaagje, dat gewoonlijk op dergelyke gronden voorkomt, grootendeels verdwenen. De ondergrond bestaat op de meeste plaatsen uit vry grofkorrelig wit of geelgekleurd zand en is doorlatend.'

Die ondergrond is natuurlijk de Sterksellaag, die in dit dal erg ondiep zit. Het plan voorzag ook in het rechtekken en van ondiepten ontdoen van de Elsbroekse Loop langs De Elzenbroeken en zelfs nog verder.

De Ruilverkaveling De Zaligheden uit de jaren 1960 liet onder meer een bodemkaart maken door de Stiboka, de Stichting voor Bodemkartering in Bennekom.³⁹ Ook was er een landschapsplan: een boompje handhaven, een boompje planten, een erfbeplantinkje en 'bosaanleg' in de vorm van een nu nog in het veld zichtbare rij eiken. Op een luchtfoto met aantekeningen is mooi te zien dat het gebied blijkbaar in beeld is geweest als 'zeer belangrijk', mede vanwege de zandwegen. Maar daar is uiteindelijk niets van terechtgekomen. De landschapsplanners zagen overigens de oude Elzenbroekenstructuur ook al niet meer!

Afb. 14
Voor het landschapsplan bewerkte luchtfoto van vóór 1960

Reconstructie inname en ontginning van De Elzenbroeken

Bestudering van de kadasterkaart laat wat afgeronde hoekjes zien aan percelen 25 (noordhoek) en 27 (oosthoek). Die doen vermoeden dat daar de grens van de eerste ontginning ligt. Als de percelen genaamd 'Luikenbeemd' inderdaad herinneren aan de cijns die aanvankelijk aan het Luikse Sint-Bartholomeuskapittel en later aan de abdij Tongerlo betaald moest worden, dan moet minstens een deel van dit blok een hoge ouderdom hebben, van vóór 1467 toen het gesplitst werd.

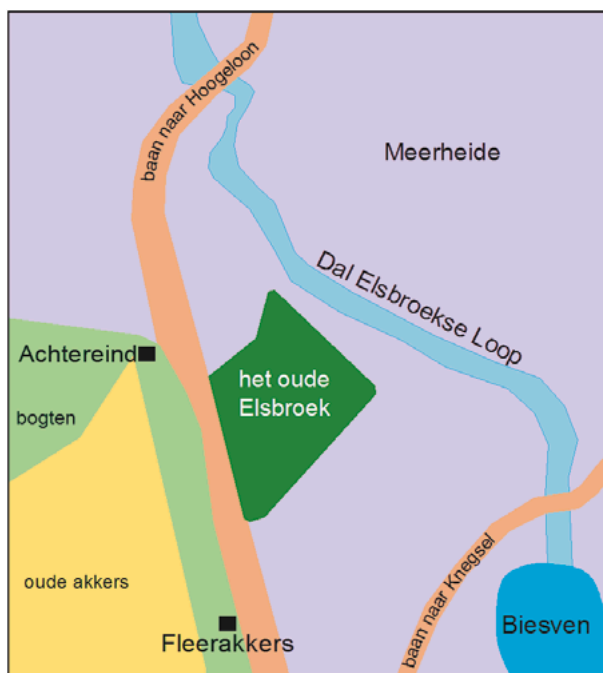
De manier waarop de Elzenbroekse Loop in 1828 'botst' op de percelen van De Elzenbroeken doet vermoeden dat de rij van vijf percelen langs de loop in feite ontgonnen zijn in een moerassig dalletje waarvan we de voortzetting in het noorden in 1828 zien als een smal ven. Bij de ontginning van dat dalletje werd dan aan de noordoostzijde een waterloop gegraven. Die Elzenbroekse Loop ligt daardoor naast het oude dalletje!⁴⁰

³⁸ RHCE, Archief van het Gemeentebestuur Duizel en Steensel (toegang 15014), 1025: Rapport bij het plan van de ontginning van een stuk hei, gelegen ten westen van de weg van Duizel naar Knegsel, met kaart, 1905.

³⁹ Krabbenborg, *De bodemgesteldheid*.

⁴⁰ Vergelijk met Baaijens e.a., *Stromend landschap*, die betogen dat veel waterlopen gegraven zijn.

Afb. 15
Reconstructie van het oudste Elsbroek
(tekening K. Leenders)

Het perceel Uitvang hoort dan bij die eerste uitbreiding in dat dalletje: een rij van vijf percelen langs de Elsbroekse Loop. Dat gebeurde uiterlijk circa 1645, maar misschien al in 1466 toen ergens hier een stukje grond werd uitgegeven. Als dat juist is, dan hoort het blok-vormige westelijke deel van De Elzenbroeken bij het oude allodium Duizel en is de strook langs de waterloop later vanuit de hertogelijke gemeynt uitgegeven.

Eén perceel blijkt tussen 1828 (geen perceel) en 1840 (dennenbos) ontgonnen te zijn. Dat is het begin van een voorpootstrookachtige uitbreiding rondom, die later die eeuw tot stand kwam. Deels waren die percelen in 1901 nog begroeid met heide. Deze uitbreiding slokte de oude heidedreef tussen De Elzenbroeken en de Achterhoek op: dat werd een rechte weg.

Ten slotte zijn er nog wat percelen die kennelijk pas (kort na?) 1930 maar vóór 1953 ontgonnen werden, vooral in het half maantje bij de hoeve Achtereind. Vervolgens heeft men de oude kernpercelen vergroot met de ‘voorpootstrookjes’, wat bijdroeg aan de verminderde herkenbaarheid van de oude Elzenbroeken.

De Elsbroekse Loop werd tussen 1900 en 1930 (plan 1905?) langs de oostkant van één perceel omgeleid. De ruilverkaveling De Zaligheden heeft het watertje helemaal De Elzenbroeken uitgegooid. Nu loopt dit watertje dus niet eens meer op de rand van zijn dalletje, maar echt ten oosten ervan! De opschuiving bedraagt ongeveer 35 meter.

Het grondgebruik op de ontgonnen percelen was tot de periode 1840–1900 uitsluitend grasland. Dat de termen waarmee het grondgebruik beschreven werd wisselden (beemd, groes, weiland), heeft alles te maken met de gewoonten van de karteerders en hoeft dus helemaal niet te wijzen op een verandering van grondgebruik. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw was dat steeds ‘hooiland’, wat in deze streken meestal betekent dat er in het voorjaar hooi geoogst werd en dat er in de zomer jong vee op geweid werd. Tussen 1840 en 1900 werden vooral de zuidelijke percelen omgezet in bouwland en na de ruilverkaveling is er wisselend gebruik als akker of wei. Bewoning is hier nooit geweest.

Afb. 16

Reconstructie van de ontwikkeling van De Elzenbroeken, met eigenaren anno 1830 en actuele topografie (tekening K. Leenders)

Geomorfologie

De geomorfologie is de wetenschap die de vormen aan het aardoppervlak bestudeert. De geomorfologische kaart geeft aan waar welke vormen voorkomen. Waar een dunne jonge deklaag de vormen van de oude ondergrond nauwelijks verhult, geeft deze kaart de aard van die ondergrond weer. Bij een dikke jonge laag bepalen de vormen daarvan uiteraard wat op de kaart aangegeven wordt.⁴¹

De codes die gebruikt worden bestaan uit een cijfer, een letter en een nummer. Het cijfer geeft aan hoeveel reliëf er is: '1' is heel vlak met hoogteverschillen van hooguit 25 cm. '4' geeft plaatsen aan waar de hoogteverschillen tussen 1½ en 5 meter liggen. Wilder wordt het in het zandgebied niet vaak. De letter geeft de terreinvormen in grove groepen aan. 'K' zijn dekzandruggen, heuveltjes en kopjes, 'M' zijn de vlaktes, 'N' de niet dalvormige laagten en 'R' de wel dalvormige laagten. Het getal achter de letter dient voor nader onderscheid van de vormen.

- 'Terrasafzettingenvlakte bedekt met dekzand' (2M20a): met de terrasafzettingenvlakte worden de Maasafzettingen bedoeld die ooit de Gordel van Sterksel vormden. Een andere naam ervoor is: 'Hoogterras'. Het dekzand is hier betrekkelijk dun.

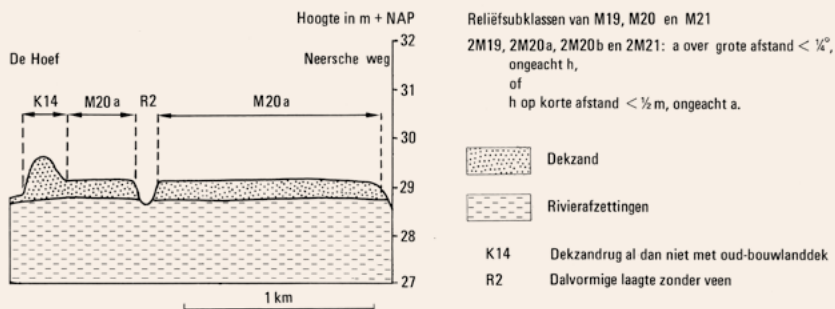

Fig. 128 Schematische doorsnede van het gebied tussen De Hoef en de Neersche weg (Noord-Brabant): terrasafzettingenvlakte bedekt met dekzand (M20a).

Afb. 17

Illustratie uit de Toelichting op de legenda van de geomorfologische kaart (uit: Ten Cate en Maarleveld, *Geomorfologische kaart*, 69)

Bodemkunde

De bodemkunde beschrijft de aard van de bovenste 120 centimeter van de bodem, vooral vanuit landbouwkundig oogpunt. In die bovenste laag worden ruwweg drie zones of horizonten onderscheiden. De bovenste, 'A', bestaat uit de zwarte humeuze bovengrond waarin de planten wortelen, met daaronder een laagje waar in wisselende mate de humus uitgespoeld is: het grijze loodzand. Hieronder ligt horizont 'B', waarin de uitgespoelde stoffen terecht zijn gekomen. Dat kan een wat bruingele grond opleveren, maar ook een harde oerbank. Hieronder ligt horizont 'C', het onveranderde moedermateriaal van de bodem.⁴²

- Bij een 'A/C profiel' ontbreekt de inspoelingshorizont 'B' en dat wijst er meestal op dat er zand is weggegraven.

- 'Enkeerdgrond' is de benaming voor gronden die opgehoogd zijn door bijvoorbeeld het opbrengen van plaggenmest waarbij de plaggen zandhoudend waren. Dit was in Zand-Brabant de laatste eeuwen voordat de kunstmest beschikbaar kwam de normale gang van zaken op het bouwland. Het akkerdek is bij enkeerdgronden dikker dan vijftig centimeter, maar het kan zelfs meer dan een meter dik zijn. De enkeerdgronden worden ook wel 'oud bouwland' genoemd.
- 'Veldpodzolgrond' is de tegenhanger van de enkeerdgrond. Het is de voormalige heidegrond, zonder enige ophoging met stalmest. Deze gronden hebben vaak een sterk uitspoelingsprofiel met witte loodzandlaag en zware oerbank.
- 'Grondwatertrap'. Het gedrag van het grondwater in de loop van het jaar wordt beschreven met grondwatertrappen die met Romeinse cijfers gecodeerd worden. Ruwweg: I is heel nat, VII* is heel droog.
- 'Gooreerdgronden' hebben een B-horizont die uit zand bestaat en een A-horizont die zwart gekleurd is en vaak erg humeus is. De B-horizont is grijsig van kleur maar bevat geen tekenen van oxidatie en bevat geen leem. De humuslaag en de A-horizont zijn samen tussen de twintig en veertig centimeter dik. 'Goor' is de naam van veel moerassige laagten.
- 'Gleygronden'. In de zone in de bodem waar de grondwaterspiegel fluctueert, vinden afwisselend oxidatie- en reductieprocessen plaats. Deze processen leiden tot een herverdeling van met name ijzer- en mangaanverbindingen. Dit is zichtbaar als roestvlekken waar de ijzerverbindingen zich concentreren en grijze tot grijsblauwe plekken waar het ijzer uit verdwenen is. De permanent natte laag in de bodem onder de laag met deze gleyverschijnselen, de gereduceerde zone, heeft veelal een homogene grijs tot grijsblauwe kleur.
- 'Lutum' is de benaming voor gronddeeltjes die kleiner zijn dan twee micrometer.
- 'Leem' is een grondsoort die voornamelijk bestaat uit deeltjes met korrelgrootte tussen de 2 en 50 of 64 micrometer. Leem kan zowel door de wind, door rivieren als door ijs worden afgezet.
- 'Humus' is het traag afbreekbare deel van de organische stof in de bodem; organische stof is al het dode organische materiaal dat in de bodem aanwezig is. Humus wordt gevormd door de ontbinding van plantaardig en dierlijk materiaal.

Confrontatie met de geomorfologische kaart en de bodemkaart

De aanleiding voor de voorgaande verkenning van Duizel in het algemeen en van De Elzenbroeken in het bijzonder was de tegenstelling die opgemerkt werd tussen het historisch grondgebruik in De Elzenbroeken en wat de geomorfologische en bodemkaarten over dat gebiedje te melden hebben. Nu het historisch grondgebruik duidelijk is, wordt het tijd om nader naar die moderne thematische kaarten te kijken.

De geomorfologische kaart uit 1974 (zie afbeelding 18) geeft het beekdalletje aan de oostzijde van De Elzenbroeken aan als dalvormige laagte zonder veen (2R2).⁴³ De rest van De Elzenbroeken maakt deel uit van een ruimer gebied dat getypeerd is als terrasafzettingsvlakte bedekt met dekzand (2M20a). De oude akkers van de Achterhoek worden deels als dekzandrug met misschien oudbouwlanddek (4K14) getypeerd, maar voor een deel zouden ze ook op de terrasafzettingsvlakte liggen. Zou dat waar zijn? Het Biesven is door de geomorfologen niet gezien, maar wel de laagte van het Hanenvan in de noordelijke hoek van de kaart die is aangegeven als een niet moerassige laagte zonder randwal (3N5).

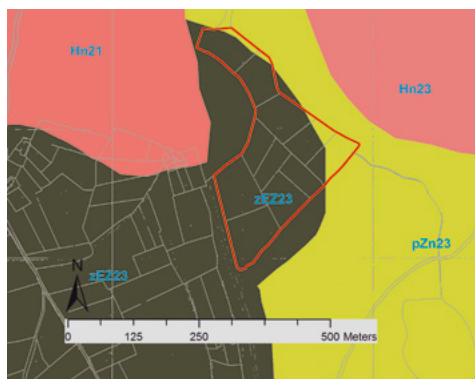
⁴¹ Ten Cate en Maarleveld, *Geomorfologische kaart*.

⁴² Naar De Bakker, 'De subgroepen' en Wikipedia.

⁴³ Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000, Blad 51, opname 1974, 1975.

Afb. 18
Geomorfologische kaart, 1974 (tekening K. Leenders)

Afb. 19
Bodemkaart, 1981 (tekening K. Leenders)

De bodemkaart 1:50.000 uit 1981 vult bijna heel De Elzenbroeken met niet al te droge zwarte enkeerdgronden (grondwatertrap V*)!⁴⁴ Ook de akkers van de Achterhoek hebben groten-deels zwarte enkeerdgrond, maar dan met grondwatertrap VI. De rest van het vage dal heeft vochtige gooreerdgronden met grondwatertrap III*. Ten oosten van het dal en in het noorden van Achterhoek en ten noorden daarvan liggen veldpodzolgronden.

Deze bodemkaart is een vereenvoudiging van de bodemkaart die Krabbenborg in 1962 voor de ruilverkaveling maakte.⁴⁵ De bodemkaart van Krabbenborg is op schaal 1:25.000 en geeft dus iets meer detail. De Elzenbroeken zijn geheel oudbouwland, maar de strook langs de waterloop heeft een diepere grondwaterstand dan de westelijke percelen. Het beeld wijkt niet wezenlijk af van wat de 1:50.000 kaart aan-geeft.

Afb. 20 Bodemkaart, 1962 (uit: Krabbenborg, De bodemgesteldheid)

Rode stippen geven aan dat daar ondieper dan 80 cm matig grof hoogterraszand zit. Blijkbaar verdwijnt dit bij een akkerdek van meer dan 50 cm uit het zicht. Het zal daar ook aanwezig zijn, maar dankzij het akkerdek iets dieper dan 80 cm beginnen.

Het rapport van Krabbenborg dat de bodemkaart toelicht, bevat allerlei details die op de kaart niet tot uiting komen. Zo bespreekt hij in paragraaf 4.2.7 een bodemtype dat hij 'oude graslandgronden' noemt als volgt:

'Deze komen evenals de gleygronden in de beekdalen voor en sluiten dikwijls aan op de oude bouwlanden. Ook hier is als gevolg van hun ontstaanswijze de begrenzing hoekig. Ze liggen alle laag ten opzichte van het grondwater.

De belangrijkste profielkenmerken zijn:

- a. Humushoudend dek dikker dan 50 cm
- b. Grondwaterinvloed steeds binnen 40 cm

Het humushoudende dek rust meestal op een roestig A/C-profiel ook wel op een roest-arm A/C-profiel of een humuspodzol. De oorspronkelijke A-horizont is soms weinig geweest. Plaatselijk komen in de ondergrond lutumrijke lagen voor.

Het humushoudende dek is meestal lutumhoudend. Dit is het gevolg van ophoging met lutumhoudend materiaal uit de beekdalen, die regelmatig overstromden.

De landbouwkundige eigenschappen zijn goed. De dikke humushoudende bovenlaag bevat humus van een goede kwaliteit. De profielen zijn niet droogtegevoelig.'

Opvallend is dat in de kaartlegenda het onderscheid oude bouwlanden en oude graslandgronden niet tot uiting komt: beide kregen de typering E4 (zwak-sterk lemig zand) of E5 (sterk lemig zand). Je moet het uit de grondwatertrappen en de topografie halen! Wat De Elzenbroeken betreft: dat zijn in deze termen dus 'oude graslandgronden', waarschijnlijk op een roestarm A/C profiel (dat wil zeggen: geen inspoelingslaag 'B') omdat dergelijke gronden zuid en noord van De Elzenbroeken in het dal genoteerd werden. En omdat het een 'broek' was, kan de oude A-horizont weinig geweest zijn. Ophoging door overstroming van de beek lijkt hier echter vrijwel uitgesloten want de Elsbroekse Loop is bovenstrooms van de Elzenbroeken hooguit een kilometer lang.

Kennelijk is de kaart van Krabbenborg de basis voor de 1:50.000 bodemkaart en de geomorfologische kaart, althans waar het De Elzenbroeken en omgeving betreft. Bij de 'vertaling' van de waarnemingen van Krabbenborg naar zijn eigen kaart gingen al details verloren, bij de verkleining en vereenvoudiging naar de bodemkaart nog meer en de geomorfologische kaart gaf er weer een eigen interpretatie aan. Die twee gedrukte kaarten zijn algemeen beschikbaar en gingen zo een eigen leven leiden, waarbij de correct door Krabbenborg aangegeven bijzondere kenmerken van de 'oude graslandgronden' geheel verloren gingen. Dat levert dus gevaar voor verkeerde interpretatie op.

We verkennen De Elzenbroeken nader aan de hand van nieuwe gegevens.

De hoogteligging

Nu zou je bij een broek verwachten dat het lager ligt dan de omgeving. Maar uit de hoogtekaart op pagina 38 blijkt dat De Elzenbroeken in 1998 juist hoger liggen dan de rest van het vage dal dat van het Biesven naar het noordwesten loopt.⁴⁶ Het is geen enorm verschil, maar toch is het precies het omgekeerde van wat je zou verwachten! Op het hoogtekaartje is er per tien centimeter hoogteverschil een andere kleur, rood is hoog (tot 28 m + NAP), blauw is laag (tot 26 m + NAP).

Om dat wat duidelijker te maken is in de lengte van De Elzenbroeken een hoogteprofiel gemaakt (zie afbeelding 22), volgens de 660 meter lange zwarte lijn die op de hoogtekaart van het recent opgehoogde terrein in het zuidoosten naar het noordwesten loopt.

De zuidelijke percelen van De Elzenbroeken liggen tot zestig centimeter hoger dan je zou verwachten (de zwarte lijn). De noordelijke percelen van De Elzenbroeken zijn minder opgehoogd dan de zuidelijke die tot zestig centimeter verhoogd zijn.

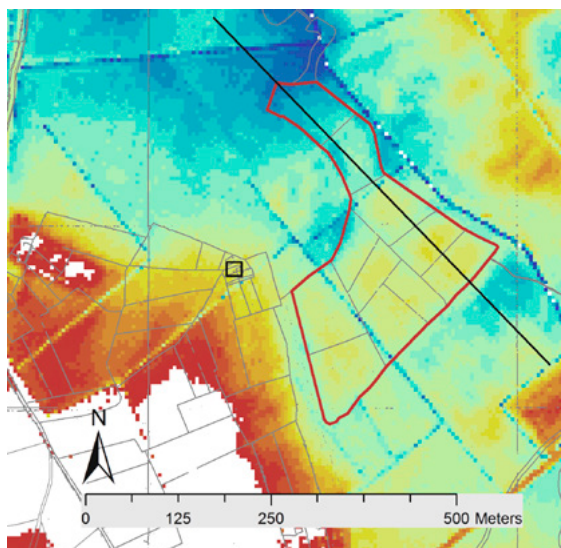
⁴⁴ Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Blad 51 West, opname 1981, uitgave 1984.

⁴⁵ Krabbenborg, *De bodemgesteldheid*, veldopname in 1961.

⁴⁶ Actuele Hoogtekaart Nederland (AHN), opname 1998, raster 5x5 meter.

Hoogtemeting 1905

Bij de voorbereiding van de ontginning van de heide direct ten zuiden van De Elzenbroeken werd in 1905 van die hei een hoogtekaart gemaakt. Ook werd een hoogteprofiel langs de Elsbroekse Loop gemaakt met het oog op verbetering van de waterafvoer daarlangs. Uitgangspunt voor de waterpassing was de kop van een stevig in de grond bevestigde paal. De hoogte daarvan werd 'aangenomen te liggen op 10,00 m + P.P. (plaatselyk peil)'. Die hoogte werd dus niet gekoppeld aan het Amsterdams Peil. Dat was voor het werk destijds ook helemaal niet nodig. Dat de hoogte als 10 m + werd aangenomen maakte dat alle gemeten hoogten positieve waarden opleverden. Het vaste punt (x,y = 149555, 376720) bevond zich ongeveer 26 meter ten noordwesten van de duiker waarmee destijds de Elsbroekse Loop onder de weg Duizel-Knegsel doorging, nabij het Biesven.

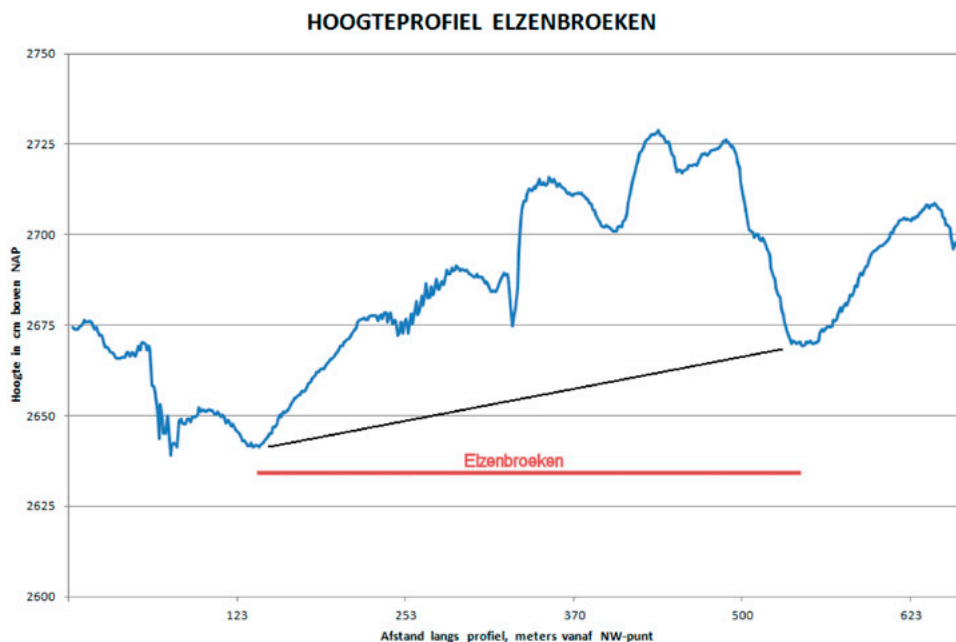

Afb. 21

Detail digitale hoogtekaart, opname 1998 (bewerking Actuele Hoogtekaart Nederland, AHN-1, door K. Leenders)

Afb. 22

Hoogteprofiel uit 1998 over De Elzenbroeken, van noord (links) naar zuid (rechts). (bewerking AHN door K. Leenders)

De 79 meetpunten in de hei zijn in GIS (Geografisch Informatie Systeem) gebracht. Hun PP-hoogte is vergeleken met de AHN-hoogten van de AHN-punten binnen tien meter afstand (AHN, Actuele Hoogtekaart Nederland, heeft een 5x5 meter raster). Dat levert op dat $10\text{ m} + \text{PP} = 27,34 + \text{NAP}$, uiteraard met de nodige spreiding,⁴⁷ bijvoorbeeld door de duidelijke ophoging van het nu omboomde terrein aan de Knegselse Dijk. Mogelijk is het gehele gebied wat opgehoogd, in dat geval is PP evenveel lager, maar dat kan niet gecontroleerd worden omdat in 1905 het PP niet aan AP gekoppeld werd.

Ook is langs de waterloop gemeten, beginnend aan de duiker onder de Knegselse Dijk en eindigend aan de duiker onder de weg De Hoef. Het profiel is 1250 meter lang, met om de vijftig meter een meting. Van de 26 metingen liggen de nummers 6 t/m 14 langs De Elzenbroeken. De 26 meetpunten zijn in GIS gebracht en de AHN-hoogte is weer geschat op basis van de AHN-punten binnen tien meter van het 1905-punt. Dat zijn dus punten vlak langs de oude waterloop, niet midden op de oude percelen. De PP-hoogten zijn met 17,34 meter verhoogd om NAP1905-waarden te krijgen. Voor alle 26 punten liggen de moderne waarden twee centimeter lager dan die van 1905, voor de punten langs de Elzenbroeken is dat twee centimeter hoger. Als er al wat te zien is, is het dus ruis! Dit levert dus niets op, behalve de vaststelling dat er in 1905 netjes gemeten is en de naaste omgeving van de waterloop blijkbaar niet opgehoogd werd.

Veldverkenning 2013

Op 18 juli 2013 hebben Bart Beex en Jan Roymans een kleine veldverkenning in De Elzenbroeken uitgevoerd. Dit is hun verslag.⁴⁸

Beschrijving van het terrein

Het oude akkerland is opgedeeld in twee percelen. Het meest oostelijk perceel is in gebruik als weiland, het westelijke als akkerland. Het weiland is (waarschijnlijk vrij recent) geëgaliseerd en maakt zo op het oog deel uit van een groot eenentwintigste-eeuws-proof grasland-bedrijf. Getuige van egalisatie is een lichte reliëfsprong van circa twintig centimeter op de grens van de akker met het weiland.

Booronderzoek

Het gebied is verkend door vanaf Knegselse Dijk in noordwestelijke richting de sloot te volgen en een tiental meters links en rechts daarvan te gutsen.

Het bodemprofiel van boring 1 (grasland, Luikenbeemd) wordt gekenmerkt door een 45 cm dikke bouwvoor met daaronder lemig zand. Deze natuurlijke laag is licht grijs van kleur met veel roestvlekken (oxidatie-reductiegrens). In het profiel is geen oud cultuurdek waargenomen. De bovenzijde van de natuurlijke laag ligt dus op $2723 - 45 = 2678\text{ cm} + \text{NAP}$.

De profielopbouw van boring 2 (akkerland, Voorste Veld) bestaat uit een 35 tot 40 centimeter dikke donkergrijze bouwvoor. Onder de bouwvoor bevindt zich een verploegde donkergrijze laag met veel roestvlekken, enkele houtskoolspikkels en verbrande leempartikels (baksteenpuntjes). De natuurlijke ondergrond, die zich op zestig centimeter beneden maaiveld bevindt, bestaat uit lemig zand. Ook deze natuurlijke laag is licht grijs van kleur met veel roestvlekken (oxidatie-reductiegrens). De bovenzijde van de natuurlijke laag ligt dus op $2717 - 60 = 2657\text{ cm} + \text{NAP}$.

⁴⁷ Standaardafwijking 12 cm bij 69 punten. Punten met een verschil groter dan 1760 centimeter ten opzichte van NAP werden weggelaten: de opgehoogde hoek!

⁴⁸ Hun wat in telegramstijl geformuleerde verslag is in lopende zinnen herschreven.

Tijdens het zetten van de boringen is er plaatselijk een oppervlaktekartering uitgevoerd. Aan de oppervlakte zijn relatief veel geglazuurde aardewerkfragmenten uit de achttiende en mogelijk uit de zeventiende eeuw gevonden. Deze scherven zijn destijds hoogstwaarschijnlijk samen met ander huishoudelijk afval, mest en zandplaggen op het akkerland terechtgekomen. Aan het oppervlak zijn tevens vele natuurstenen aangetroffen.

Op het perceel waar boring 2 is gezet was een plek waar opvallend veel restanten van (fragmenten van) bakstenen te vinden waren, zonder leem of cement daarop. Ook lagen er fragmenten pannen.

Boring 3 (Achterste Veld) bevindt zich net buiten het oude akkerareaal. De bouwvoor is 40 tot 45 centimeter dik. Direct hieronder ligt de natuurlijke bodem die bestaat uit lichtgrijze (kneedbare) leem (geschikt als grondstof voor veldbrandbakstenen) met veel roestvlekken. De bovenzijde van de natuurlijke laag ligt hier dus op $2709 - 45 \text{ à } 50 = 2664 \text{ (à } 2659) \text{ cm} + \text{NAP}$.

Bij punt 4 is niet gekeken. Zonder betredingstoestemming is het ongewenst om daar, in het open veld, te kijken. Ten zuiden van De Elzenbroeken is een dun en jong maar erg nat cultuurdek aanwezig.

De kartering van bodemtypenkaart (1:50.000) lijkt sterk die van de geomorfologie te volgen of die als basis te gebruiken, aangevuld met enkele boringen. Het is waarschijnlijk dat de makers van de geomorfologische kaart de bodemkaart 1:25.000 van Krabbenborg gebruikt hebben. In ieder geval zal men ouder historisch kaartmateriaal niet gebruikt hebben.

Afb. 23
Boorpunten 2013 (ondergrond Topografische Dienst Nederland, bewerkt door K. Leenders)

Afb. 24
Enkele opgeraapte schervjes (foto B. Beex, 2013)

Conclusie Veldonderzoek

Ondanks het feit dat het onderzoek zeer beperkt is, mogen de volgende conclusies getrokken worden:

- Ter hoogte van het oude akkerland is in boring 2 een esdek aangetroffen.
- Naar alle waarschijnlijkheid kent de ophoging meerdere fasen. Getuige hiervan is de homogene kleur van de antropogene laag die direct onder de bouwvoor is aangetroffen. Indien het pakket in één fase was opgebracht, waren zeker onder de bouwvoor vlekkerige kleurverschillen aangetroffen (enigszins vergelijkbaar met twee kleuren yoghurt in een glas waarvan het onderste deel niet wordt geroerd omdat de lepel, lees ploeg, te kort is).
- Gezien de ouderdom van het schervenmateriaal kan voorzichtig gesteld worden dat het perceel mogelijk al in de zeventiende maar zeker in de achttiende eeuw in gebruik was als akkerland. Ondanks de ophoging was het destijds een marginale akker (boekweit, haver) in een nat gebied.
- Als gevolg van een recent uitgevoerde egalisatie van het grasland is het plaggendeck van het oude bouwland over een groot oppervlak verdwenen. Een klein restant van het oude bouwland bevindt zich nog op de akker (ter hoogte van boring 2).

Samenvattend lijkt het, als we de bodem goed interpreteren, te gaan om een kamponging van in ieder geval vóór 1800. De grond is opgebracht via plaggenbemesting en men heeft ontwikkeld wat relatief nog te doen was. Noordelijker en zuidelijker was het daarvoor te nat. Tot zover het verslag van Bart Beex en Jan Roymans.

Tegenstellingen in de interpretatie: discussie naar aanleiding van deze conclusie bij het veldonderzoek

We hebben gezien dat de historische gegevens duiden op permanent gebruik als hooiland vanaf de veertiende eeuw (of eerder) tot in de tweede helft van de negentiende eeuw. Rond 1900 liggen er in het zuiden akkers waar eerder grasland was. De hoogtegegevens duiden op tot zestig centimeter ophoging in het zuiden en wat minder in het noorden. De interpretatie van de grondboringen en oppervlaktevondsten wijkt daar vanaf: mogelijk al beakkerd en via de potstal bemest vanaf de achttiende eeuw, misschien zelfs zeventiende eeuw. Deze tegenstelling roept de vraag op of die daterende scherfjes misschien meegekomen zijn met ophoogzand dat op de oude akkers van het Achtereind gewonnen zal zijn.⁴⁹

Jan Roymans denkt niet dat de scherven afkomstig zijn van eerder beakkerde gronden die elders lagen. Hij kent geen oude landbouwgronden waarvan grond is afgegraven en afgevoerd naar een nieuwe ontginning. De plaggen zijn hoogstwaarschijnlijk afkomstig van de omringende woeste gronden (meest waarschijnlijk heideveld). Een mogelijke aanwijzing zijn de vele natuurstenen en grindjes die tijdens de oppervlaktekartering van het oude landbouwgebied zijn aangetroffen. In de boringen zijn in de natuurlijke ondergrond geen stenen aangetroffen. Het meest logisch zou zijn dat de stenen samen met de plaggen zijn aangevoerd. Op grindrijke bodems (Sterksel) worden in de Kempen maar zelden essen aangetroffen. Voorkeur hadden de (lemige) dekzandafzettingen. De grindige bodems waren voor landbouwkundig gebruik marginaal. Het is daarom niet vreemd dat op deze bodems het heideplantje welig tierde. Tot zover Jan Roymans.⁵⁰

⁴⁹ Vraag van K. Leenders aan J. Roymans, 19 juli 2013.

⁵⁰ Antwoord van J. Roymans aan K. Leenders, 19 juli 2013.

Ten zuiden en ten noorden van De Elzenbroeken lagen de stenenrijke grindige Sterksellagen vrijwel aan de oppervlakte. Ter plaatse van De Elzenbroeken lijken de stenen te ontbreken. Daar is een lemige zandbodem met de bovenzijde op ongeveer 26,65 m + NAP. Dat maakte er een bijzondere plek van, een broek, dat al vroeg als hooiland bij het oude allodium van Duizel betrokken werd. Pas na afsplitsing van percelen uit grotere oudere gehelen komt de naam Elsbroec in 1463 op papier te staan. Tegen die tijd werd ook begonnen met het tot hooiland ontginnen van percelen in het moerassige dalletje van de Elsbroekse Loop. Later, en onduidelijk blijft wanneer, heeft men vooral het zuiden van De Elzenbroeken opgehoogd. Deels gebeurde dat, gezien de stenen in de bovenste lagen, met grof materiaal dat ooit ten zuiden van De Elzenbroeken weggehaald werd, deels met zand dat van de akkers ten westen ervan gekomen moet zijn, gezien het schervenmateriaal in het akkerdek. Onbeslist blijft of dat zand er vrij laat (na 1840) opgebracht is waarbij typisch schervenmateriaal zoals dat op oude akkers voorkomt meegekomen is, dan wel dat er redelijk schoon grof zand opgebracht werd waarop al vanaf de achttiende of misschien zelfs zeventiende eeuw geakkerd en gemest werd via de potstal. De archiefbronnen pleiten voor het eerste, Roymans voor het tweede.

De plaats waar het grove materiaal gewonnen werd, is duidelijk. In 1905 werd vastgesteld dat het terrein pal ten zuiden van de Elzenbroeken sterk afgeplagd was. Minder duidelijk is waar het akkerdekzand-met-scherfjes vandaan komt. Inderdaad zijn er in de naaste omgeving niet direct opvallende zandafgravingen op de oude akkers herkenbaar, ook niet op de gedetailleerde AHN-hoogtekaart. We moeten overigens rekening houden met een minder dramatische zandverplaatsing: af en toe met het mulbord weer een laagje van de akker schaven en naar De Elzenbroeken karren. De potstal werd gevoed met plaggen en die zullen weer op de heide rondom De Elzenbroeken gehaald zijn.

Er resteert dan nog één vreemde zaak: het tussen 1930 en 1953 uit de heide ontgonnen halve maantje pal ten oosten van de in dezelfde tijd afgebroken hoeve Achtereind. De bodemkaart van Krabbenborg geeft daar ook enkeerd aan. Het midden van dat gebiedje ligt vijftig centimeter hoger dan de randen ervan tegen De Elzenbroeken. Zou het ook opgehoogd zijn, of is het een zwakke uitloper van de rug van de Achterhoek? Ophoging met materiaal dat via de potstal, liep is in deze periode in ieder geval uitgesloten, want de potstal was toen al uit de gratie en er was amper nog hei om de potstal te voeden. Een andere mogelijkheid is dat Krabbenborg hier niet geboord heeft. Hij zette één boring per 2½ tot 3 hectare. Binnen De Elzenbroeken levert dat twee boringen op, in het halve maantje misschien net géén, waarna hier bij het kaarttekenen alsnog enkeerd terecht gekomen is. Nader onderzoek gewenst!

Algemene conclusies

Het westelijke deel van De Elzenbroeken werd al in de veertiende eeuw tot hooiland ontgonnen, het dalletje van de Elsbroekse Loop tussen 1466 en 1646. Vanaf een nog onbekend moment (zeventiende eeuw of late negentiende/begin twintigste eeuw?) vindt in het zuiden geleidelijk ophoging plaats met bodemmateriaal dat van de heide gehaald is en in de potstal aangerijkt werd of van de oude akkers van de Achterhoek geschraapt werd. In de tweede helft van de negentiende eeuw kan men de opgehoogde percelen omzetten in akker. Een eeuw later noteert de bodemkaart er een enkeerd bodem. De Elsbroekse Loop ligt nu geheel naast het oude dalletje nadat hij tweemaal opgeschoven werd.

De bodemkaart van Krabbenborg geeft in delen van De Elzenbroeken technisch gezien terecht ‘enkeerd’ aan zonder dat het dus om ‘oud bouwland’ gaat. In het noordelijk slurfje en het gebied direct ten oosten van de hoeve Achtereind lijkt de typering ‘enkeerd’ echter niet terecht. Krabbenborg zou – als de kaartlegenda dat had toegelaten – de enkeerdgronden van De Elzenbroeken getypeerd hebben als ‘oude graslandgronden’ en niet als ‘oude bouwlandgronden’. Deze nuance komt op zijn kaart niet meer tot uiting en evenmin op de 1:50.000 bodemkaart en de 1:50.000 geomorfologische kaart die er van afgeleid zijn. Door het verlies van Krabbenborgs nuancering, zelfs al op zijn eigen bodemkaart, ontstond het beeld van een oud akkerland op een plaats die in feite een oud grasland is.

Doet het fenomeen dat gronden als enkeerd getypeerd worden zonder dat het oude bouwlanden zijn, zich vaker voor? Gezien onze vaststellingen bij De Elzenbroeken mag dat niet uitgesloten worden. Nuances uit bodemkaartrapporten komen niet altijd in de kaart tot uiting en die kaart werd dan vaak verkleind en vereenvoudigd voor de veelgebruikte editie op schaal 1:50.000. Dat is een algemeen verschijnsel. Bovendien lieten De Elzenbroeken zien hoe complex de ontwikkeling zelfs in een dergelijk klein gebiedje al kan zijn. De interpretatie van grondboringen, zeker als het er relatief weinig zijn, blijft daarbij ook nog een hachelijke zaak.

Ook elders komen wel situaties voor waar op de bodemkaart vermelde enkeerdgronden onmogelijk op oud bouwland kunnen duiden. Zo werd in 2009 bij de Pelikaanshoeve te Chaam een terrein gevonden dat als enkeerd getypeerd werd, terwijl hoogteligging en alle oude kaarten er op wezen dat dit niet juist kon zijn. Op drie plaatsen werd daar een boring verricht. Op twee plaatsen was er een zandige teeltlaag van hooguit vijftig centimeter met een vrij scherpe overgang naar leem die strekt zover als de boor kon komen (120 centimeter). Er zit weinig organische stof in de teeltlaag en hij ziet er uit als een bodem die nog niet lang in cultuur is maar lang onder invloed van water heeft gestaan. De leem is wat blauwig. De derde boring liet tussen de teeltlaag en de leem nog een witte zandlaag zien die naar onder toe fijner zand bevatte.⁵¹ Opvallender is de situatie in Sint-Wilibrord waar de bodemkaart een uitgestrekt gebied enkeerdgronden aangeeft, terwijl die hoek toch vanouds bekend staat als ‘Het Heike’ en op oude kaarten helemaal niet zo veel akkers heeft. De enkeerdgronden bij het negentiende-eeuwse dorp Bosschenhoofd waren in 1840 nog hoofdzakelijk hakhoutbos. Dat de bodem ter plaatse van een rond 1900 dichtgegooide zeventiende-eeuwse eendenkooi aan de Eendenkooistraat bij Achtmaal in Zundert als enkeerd getypeerd werd, mag als een ongelukje beschouwd worden.⁵² Wie verwacht daar nu een eendenkooi? Maar de straatnaam had toch een waarschuwing kunnen zijn.

Is dat nu belangrijk, dit niet goed corresponderen van ‘enkeerd’ met echte oude akkers? Voor de boer die er maïs op wil zetten niet, maar wel voor de makers van Cultuurhistorische Waardenkaarten en Archeologische Verwachtingskaarten. Bij het maken van een Cultuurhistorische Waardenkaart probeer je de structuur van een dorp te begrijpen om van daaruit verder te werken. De ligging van de oude akkers en gehuchten is dan van belang: die zijn de kern van de oude samenleving geweest. Bij het maken van de Archeologische Verwachtingskaart wordt het enkeerddek als een beveiligende deken over de archeologische oudheden beschouwd. Daarbij kan een foute typering geen kwaad, maar wel wanneer een enkeerddek gebruikt wordt als indicator voor vroeg- en hoogmiddeleeuwse of zelfs nog oudere bewoningssporen. Dan wordt dus soms aan een te ruim of verkeerd gebied een hoge

⁵¹ Leenders, *Abten en geuzen*, 7–8.

⁵² Leenders en Mulder, *Ruilverkaveling Nispen - Schijf*.

verwachtingswaarde toegekend, met alle gevolgen van dien voor wie daar ooit nog een gat wil graven. Daarom hebben we bij het maken van de Cultuurhistorische Waardenkaarten en Archeologische Verwachtingskaarten bij de SRE steeds eerst een nauwgezette reconstructie van het natuurlijk landschap en de oude akkers gemaakt, waarbij de bodem- en geomorfologische kaarten als het ware getoetst werden aan de AHN-hoogtekaart, de oude kadasterkaarten en wat er verder aan oud kaartmateriaal beschikbaar was. Op die manier konden we hopelijk heel wat rare dingen uitfilteren, en zijn ook ‘nieuwe’ interessante plekjes aan het licht gekomen, zoals De Elzenbroeken.

Afkortingen

AAT	Abdijarchief Tongerlo
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
NAG	Nationaal Archief 's-Gravenhage
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
RK	Archief van de Rekenkamer
RVS	Archief van de Raad van State

Archivalia

Abdijarchief Tongerlo (AAT), Tongerlo

- Sectie II   nr. 332 (Cens 2) cijsboek 1362, f 57-58
                  nr. 333 (Cens 3) cijsboek 1375, f 102-105
                  nr. 334 (Cens 4) cijsboek 1430, f 31-34v
                  nr. 335 (Cens 5) cijsboek 1435, f 172-178v
                  nr. 336 (Cens 6) cijsboek 1400, f 176-183
                  nr. 337 (Cens 7) cijsboek 1463, f 186-192v

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Brussel

Archief van de Rekenkamer (RK)

- 45038 Cijnsboek Meierij van 's-Hertogenbosch, 1340

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

Generaliteitsrekenkamer 1621-1794 (toegang 78)

- 3562 Rekening Geestelijke goederen, 1731

Domeinen, raad en rentmeester-generaal, 1515-1816 (toegang 9)

- 139 Legger van cijnzen Eersel, Steensel, Duizel, Casteren, Loon, (Vessem, Beers, Hapert) en Velthoven, 1646-1650

Nationaal Archief (NAG), 's-Gravenhage

Archief van de Raad van State (RVS) (toegang 1.01.19)

- 2166LL Cohier van de honderdste penning te Eersel, circa 1571
 2157 niet gefolieerd: Verbaal van Guiliam van Camphen en Blom, controleur, wegens de inspectie van geestelijke goederen in de Meijerij van 's-Hertogenbosch ingevolge de resolutie van de Raad van State van 6 januari 1662

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE), Eindhoven

Archief van het Gemeentebestuur Duizel en Steensel (toegang 15014)

1025: Rapport bij het plan van de ontginning van een stuk hei, gelegen ten westen van de weg van Duizel naar Kneegsel, met kaart, 1905

Literatuur en bronbewerkingen

- Asseldonk, M.M.P. van, 'Census domini ducis. De cijzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 33-95.
- Asseldonk, M.M.P. van, 'De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 30 (2013) 13-50.
- Baaijens, G.J., E. Brinckmann, P.L. Dauvellier en P.C. van der Molen, *Stromend landschap. Vloeiweidenstelsels in Nederland* (Zeist 2011).
- Bakker, H. de, 'De subgroepen van het systeem van bodemclassificatie voor Nederland. The subgroups of the Soil Classification System for the Netherlands', *Boor en Spade* 15 (1966) 25-40.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Dusela villa Texandria. Een drietal onopgemerkte oorkonden betreffende Duizel uit de elfde en de dertiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996) 156-207.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De Notger à Henri de Leez: la formation du patrimoine liégeois en Texandrie, fin du Xe - moitié du XIIe siècle', in: A. Wilkin en J. L. Kupper (eds.), *Évêque et prince. Notger et la Basse Lotharingie aux alentours de l'an Mil. Série Histoire 2* (Luik 2013) 65-91 en Planches IX-XVI.
- Brand, R. van den, en K.A.H.W. Leenders, 'Neerloon in de ban. Beheer en beheersproblemen van Xantens bezit in een klein dorp aan de Maas in de late Middeleeuwen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28 (2011) 30-49.
- Cate, J.A.M. ten, en G.C. Maarleveld, *Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000. Toelichting op de legenda* (Wageningen/Den Haag 1977).
- Cuvelier, J., *Les denombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVe siècle)* (Brussel 1912).
- Dams, A., 'Grepn uit de vroegste geschiedenis van Eersel, Duizel en Steensel', in: A. Dams en F.J.P. Huijbregts, *Drie zaligheden: Eersel, Duizel, Steensel: een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 75-82.
- Erens, M.A., en H.M. Koyen (eds.), *De oorkonden der abdij Tongerlo I-IV* (Tongerlo 1948-1958).
- Kakebeeke, A.D., 'Enige opmerkingen over bewoning en percelering te Duizel (gemeente Eersel)', *Brabants Heem* 19 (1967) 191-204.
- Krabbenborg, A.J., *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied "de Zaligheden"* (Stiboka rapport 573) (Bennekom 1962).
- Leenders, K.A.H.W., *Abten en geuzen. Historisch-geografisch onderzoek Kerkdreef en omgeving in Chaam (gemeente Alphen-Chaam)* (Den Haag 2009).
- Leenders, K.A.H.W., 'Middeleeuwse bossen in Brabant', *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* (2011) 45-72.
- Leenders, K.A.H.W., 'Vier generaties dorpen in het Brabantse zand', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28 (2011) 10-29.
- Leenders, K.A.H.W., 'Tongerlose cijnsboeken betreffende Duizel', *De Rosdoek* 42 (2014) nr. 149, 4-15.
- Leenders, W.H., m.m.v. J.R. Mulder, *Ruilverkaveling Nispen-Schijf. De bodemgesteldheid en bodemgeschiedenis* (Stiboka rapport 1209) (Wageningen 1976).
- Theuws, F., en M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers. Toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven* (Amsterdam 2011).
- Sanders, J.G.M., W.A. van Ham en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding* (Den Bosch/Hilversum 1996).
- Vera, H.L.M., '... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen.' *Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000-2000. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de rechtsgeleerdheid* (Oisterwijk 2011).
- Voordt-Pieck, L. van der, en M. Kuijl, *Statistiek der provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering* (Maastricht 1845).

Ron Fierst van Wijnandsbergen

Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving in de periode 1537-1543

Het stadje Grave, gelegen aan de Maas in het Land van Cuijk, beschikte al sinds het einde van de dertiende eeuw over twee grootschalige armeninstellingen. In 1291 werd op instigatie van heer Jan van Cuijk het Sint-Catharinagasthuis gesticht, een tiental jaren later volgde de Tafel van de Heilige Geest. Beide armenfondsen kunnen gezien worden als collectieve vermogens die al vroeg onder controle van het stadsbestuur waren. De vermogensvorming is door mij al eerder uitvoerig belicht.¹ Dit is gebeurd tegen de achtergrond van middeleeuwse monetaire problematiek. In dat kader kon slechts weinig aandacht geschonken worden aan het dagelijkse functioneren van de Graafse armeninstellingen. In het onderhavige artikel wordt dat alsnog gedaan. Zoals terstond zal blijken heeft dit functioneren toch ook weer monetaire kantjes.

Het gasthuis stond van meet af aan binnen de stadswal aan de Oliestraat. Het huis bekommerde zich hoofdzakelijk om de opvang van zieke armen en passanten. In 1471 werd het gasthuis uitgebreid met een melaatsenhuis buiten de poort. In 1490/1491 opende het gasthuis een dependance buiten de poort, waar zieken zoals lijders aan pokken opgenomen werden. Vele zieken stierven na korte tijd. Aanvankelijk bevonden zich onder de opgenomen zieken nogal wat vreemdelingen, maar in de zestiende eeuw vond beperking plaats tot behoeftigen uit Grave en directe omgeving. Bovendien had het gasthuis zich steeds meer toegelegd op proveniers of kostkopers, personen die zich voor de rest van hun leven inkochten om van verzorging verzekerd te zijn.² Daarnaast vonden nog steeds uitdelingen plaats aan (huis)armen.

Eikenhouten beeld van Sint-Catharina dat vroeger in het gasthuis te Grave stond. * Het beeld wordt toegeschreven aan de Meester van Soeterbeeck, die werkzaam was van 1470-1480, waarschijnlijk ook in Grave. Hoogte 90 cm (Collectie Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen, nr. 2221)

¹ Fierst van Wijnandsbergen, *Gheinge ende gheve in Grave (dissertatie)*.

² In het westen van Europa begon de ontwikkeling naar proveniershuizen al aan het einde van de dertiende eeuw. Dit gold ook voor de Nederlanden. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw kwam de opname van zieken en behoeftigen daardoor zelfs in het gedrang. Pauly, *Peregrinorum*, 281-286; Clay, *The Medieval Hospitals*, 213-214; Lynch, *Individuals*, 112; Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 205; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 277-278; Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg', 260-262.

* Vermoedelijk droeg Catharina een stalen kroon. Het geheel is rond 1900 gerestaureerd, waarbij de rechter arm met palm en het voetstuk, waarop oorspronkelijk een rad gestaan moet hebben, vernieuwd werden. Musea en Erfgoed Antwerpen, www.collectieantwerpen.be

Op deze gravure van Pieter van der Keere (1571-1646) is Grave afgebeeld in de zestiende eeuw. Het torentje links van het midden is van de kapel van het Sint-Catharinagasthuis bij de Oliestraat. De gravure is opgenomen in: Jean-François Le Petit, *Nederlantsche Republycke* (Arnhem 1615). Hij werd eerder uitgegeven door Luici Guicciardini (1521-1589) (Collectie Museum Stichting Graeft Voort, Grave, nr. B- 002. Bruikleen van de gemeente Grave)

De aanvankelijke locatie van de Tafel van de Heilige Geest, of kortweg geesthuis, is onbekend. Latere bronnen duiden op een ligging achter de Sint-Elisabethkerk.³ De belangrijkste activiteit van het geesthuis was voedselverstrekking (vooral brood) aan een min of meer vast aantal huisarmen en aan bedelaars. In feite was het geesthuis een bakkerij voor de armen. Daarnaast verhuurde het geesthuis kamers aan proveniers.

Beide instellingen verstrekten binnen en buiten hun muren ook wol en linnen garens of oude kleren aan eigen personeel of aan thuiswerkers die daarmee lakens en kleren maakten of verstelden. Op deze wijze leverden zij een bijdrage aan de huisindustrie in Grave en omstreken.⁴

De selectiecriteria om in aanmerking te komen voor bedeling zijn niet bekend. De rekeningen geven daar geen uitsluitsel over. Wat we wel kunnen aannemen is dat behoeftigen die 'ter vollys' stonden, een zodanig tekort aan middelen hadden dat ze flink door het bestaansminimum gezakt waren.⁵ Zij genoten in ieder geval substantiële ondersteuning van de armeninstellingen.

De bedelingen door gast- en geesthuis vonden tot 1531 voornamelijk plaats in de Sint-Elisabethkerk te Grave. Volgens de rekening van het jaar 1480/1481 werden bedelingen door het gasthuis op zondagen vanaf het Sint-Petrusaltaar gedaan.⁶ Volgens het testament van de gasthuismeester van 1530 werden verplichtingen aan de armen uit legaten in dezelfde kerk op het Onze Lieve Vrouwekoor of elders in de kerk voldaan.⁷ Het geesthuis had in de kerk een eigen tafel.⁸ De huisarmen die door het geesthuis werden bedeed ston-

den geregistreerd in het armenboek of de *matricula*.⁹ Vanaf 1531 vonden bedelingen plaats op dinsdagen op een andere, vooralsnog onbekende locatie. De personen die onderstand genoten stonden toen ook in een armenboek genoteerd. Verder werd elke middag een aantal grote broden voor de deur van het gasthuis verbrokkeld en aan bedelaars uitgedeeld. Enkele armen kregen dagelijks ook wat zuurdesem.¹⁰

Het functioneren van de armeninstellingen in Grave heeft een ruimere betekenis dan de armenzorg. We moeten niet vergeten dat armmeesters primair aangesteld werden voor het beheer van de armengoederen.¹¹ In dit onderzoek staat het functioneren centraal. Welke raakvlakken hadden de instellingen met de samenleving? Dit wordt zichtbaar gemaakt door de vaststelling van de herkomst van de middelen en in welke vorm onderstand verleend werd, maar ook hoe de armengoederen in stand gehouden werden. Hierbij is kennis van de organisatie van de instellingen van belang.

Voor het verkrijgen van informatie is geput uit het rijke archief van de twee armeninstellingen. Onze keuze is gevallen op de rekeningen van de periode 1537-1543. Dit is voornamelijk bepaald door twee gebeurtenissen: de ordonnantie van 1531 van Karel V met betrekking tot de organisatie van de armenzorg in de Nederlanden en de definitieve inlijving in 1543 van het hertogdom Gelre bij het Habsburgse Rijk. De beperkte periode van zes jaar biedt de mogelijkheid dat het onderzoek gedetailleerd verricht kan worden.

Met het Groot Plakkaat van 7 oktober 1531 van keizer Karel V werd gepoogd een meer doeltreffende armenzorg in de Nederlanden door te voeren. Dit gold met name voor de stedelijke armenzorg.¹² Naast het aan banden leggen van bedelarij leidde dit na 1531 op veel plaatsen tot een gecentraliseerde aanpak van armenzorg.¹³ Ook in Grave kwam gaandeweg een efficiëntere armenzorg van de grond. Evenals in vele andere steden in de Nederlanden was de centralisatie-aanpak in Grave echter aanvankelijk van korte duur. Aan de hand van de rekeningen gaan we vaststellen tot welke wijzigingen de ordonnantie bij de armenzorg in Grave geleid heeft.

De inlijving van het hertogdom Gelre in 1543 bij het Habsburgse Rijk was voorafgegaan door enkele jaren met oorlogsschermutselingen. Door de geografische ligging van Grave tussen het Gelderse boven- en benedenkwartier waren deze jaren niet ongemerkt aan het stadje voorbijgegaan. Mogelijk werd het functioneren van de armeninstellingen in Grave hierdoor eveneens beïnvloed. Ook dit aspect zullen we met de rekeningen vaststellen.

Tot slot van deze inleiding wordt voor beter begrip van het functioneren van de instellingen nog de organisatie belicht. De operationele organisatie van de gecombineerde armeninstelling bestond in het onderhavige tijdvak minimaal uit een armmeester met zijn vrouw, een of twee oude gasthuisvrouwen, een rentmeester, twee knechten, een landarbeider, twee meiden en drie of meer meisjes. Bij elkaar dertien tot veertien personen. De instelling stond onder supervisie van enkele provisoren die door het stadsbestuur waren aangesteld.

3 Stichting Graeft Voort, *De canon*, 35.

4 Rijpma maakt geen gewag van deze bijdrage aan de huisindustrie. Rijpma, *Funding public services*. Toch is deze vorm van werkverschaffing al zeer oud. Zo meldt Lindemans al in 1952 dat in Vlaanderen armmeesters al vroeg op deze wijze het platteland van werk voorzagen. Lindemans, *Geschiedenis* 2, 243, noot 27.

5 Met 'vollijs' wordt 'volleest' bedoeld: hulp, steun van god, of geldelijke ondersteuning, onderstand van mensen (Verdam). Zie verderop bij *Geregelde uitgaven voor de armen*.

6 ASCG, 291, rekening gasthuis 1480/1481, fo 9v.

7 ASCG, 994: 'off op een beqwame plaats inder voorseyde kercke'.

8 ASCG, 520, rekening geesthuis 1462/1463, fo 126r.

9 *Ghege ende gheve*, 122-123; *Matriculae* werden al in de vroege middeleeuwen door bisschoppen gebruikt om dubbele bedeling te voorkomen. Imbert, *Les Hôpitaux*, 39, voetnoot (3), 41; Mollat, *Les pauvres*, 55-56; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 274.

10 ASCG, 1153, fo's 178v, 266r, 275v.

11 Fierst, *Ghege ende gheve*, bijlagen 5.1.4 en 5.1.5: aanstellingen gastmeester (1525) en geestmeester (1473).

12 Luttenberg, *Vervolg*, 1-5.

13 Fierst, *Ghege ende gheve*, 32-35. Voor een samenvatting waarin vele andere bronnen en auteurs worden genoemd.

In de onderzochte jaren was Wolter van Wamell Janssoen, 'armenmeister', 'armmeister' of 'armmeester'. Wolter van Wamell was voordien al vaker opgetreden als provisor van het geesthuis. Peter Janssoen trad op als rentmeester van zowel geest- als gasthuis. De dependance of het ziekenhuis van het gasthuis buiten de poort had een eigen 'gastmeister'. Hij was ook verantwoordelijk voor het melaatsenhuis.

De twee knechten hadden verschillend werk. De ene was verantwoordelijk voor klusjes en boodschappen in Grave en omgeving waarbij hij beschikte over paard en wagen van het gasthuis, de ander hielp hoofdzakelijk in de bakkerij.

De oude gasthuisvrouwen hielpen op gezette tijden in de keuken. Daarnaast verrichtten zij verstelwerk. De meiden waren voor het keuken- en verstelwerk. De meisjes, van wie er één waarschijnlijk blind was, waren arm en genoten onderstand van het huis.¹⁴ We nemen aan dat de meiden en de meisjes ook de boel schoon hielden. De rekeningen van 1541/1542 en 1542/1543 vermelden nog dat enkele vrouwen binnen en buiten het gasthuis hielpen met wassen. Zij kregen daarvoor één of meer broden.¹⁵

Voorts werd volgens de rekening van 1539/1540 het werk van de armeninstelling gefaciliteerd door acht 'visiteerders': inspecteurs die binnen en buiten Grave arme lieden bezochten.¹⁶

De rekeningen van 1537/1538 tot en met 1542/1543¹⁷

De rekeningen die vanaf het midden van de vijftiende eeuw beschikbaar zijn, tonen de jaarlijkse exploitatie. In de periode 1537-1543 beginnen de rekeningjaren op 11 november, de dag van Sint-Martinus, en eindigen op 10 november het jaar daarop. Volgens de rekening van 1530/1531 opereerden de twee armeninstellingen nog zelfstandig. Als gevolg van de genoemde ordonnantie functioneerden de twee liefdadigheidsinstellingen volgens de daaropvolgende beschikbare rekening - 1537/1538 - inderdaad onder één beheer. Dat bleef zo tot en met het rekeningjaar 1542/1543. Van de jaren 1540 zijn na 1542/1543 nog enkele rekeningen bewaard van het geesthuis en het gasthuis, die toen weer zelfstandig waren. Volgens de rekeningen die met hiaten tot het jaar 1564/1565 nog aanwezig zijn, kwam hierin geen verandering. Van de zestiende eeuw zijn na het rekeningjaar 1564/1565 geen rekeningen bewaard gebleven.

De rekeningen van 1537/1538 tot 1550/1551 zijn recentelijk ingebonden en met potlood voorzien van een folionummering. De rekening van 1539/1540 begint op folio 69r, van 1540/1541 op folio 129r, van 1541/1542 op folio 183r en van 1542/1543 op folio 229r. Evenals voorheen bestaan de rekeningen uit een geldstroom en een goederenstroom. De jaarlijkse exploitatiesaldi in geld en natura werden bijgewerkt in een rekening-courantverhouding met de beheerder.

Voor de registratie van de geldstroom werd een uniforme valuta gebruikt waarin andere muntsoorten werden uitgedrukt. Deze uniforme valuta wordt door ons rekeningmunt genoemd.¹⁸

De nominale waarde van jaarlijkse rechten en verplichtingen in geld waren eveneens in een bepaalde munt uitgedrukt. Deze rekenmunt noemen wij de transactiemunt. In de rekeningen worden de vele verschillende transactiemunten in de rekeningmunt omgezet. Voor de jaren 1537/1538-1542/1543 gold volgens de hoofdingen van de rekeningen de stuiver als rekeningmunt met de gulden brabantse als veelvoud en de penning en het groetken als onderverdelingen.¹⁹

Op deze tekening met de titel 'Caritas' van Pieter Bruegel (circa 1525-1569) uit 1559 zijn de Werken van Barmhartigheid uitgebeeld. Pentekening in bruin, 22,3 x 29,4 cm (Collectie Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, nr. N 18 PK)

1 gulden = 20 stuivers rekenmunt

1 stuiver = 16 (zware) penningen of 72 groetkens rekenmunt

Voor de tellingen had in oudere tijden een twaalfdelig rekenstelsel gegolden met als belangrijkste eenheden de penning (1), de schelling (12) en het pond (240). Na de munthervorming van 1433/1434 van de Bourgondische hertog Filips van Bourgondië vond geleidelijk aan omschakeling plaats van het twaalfdelig naar het decimale stelsel met aanvankelijk de dubbele stuiver (double patard) en gulden als belangrijke eenheden. Daarna hanteerde men veelvuldig de stuiver als eenheid. De in deze rekeningen meest voorkomende gouden munten zijn transactiemunten die als volgt gerekend werden:

de goudgulden = 28 stuivers

de gouden croon = 28 stuivers

de philippusgulden = 25 stuivers

de (nieuwe) gelderse rijder = 23 stuivers

de (Utrechtse) postulaatgulden = 16 stuivers, 3 oordjes

14 Eén van de meisjes heeft in de tekst een merkwaardige omschrijving: 'Luyt(ken) tverbrande meiske[n] vanden doire'. ASCG, 1153, fo 65v (1537/1538). Slachtoffer van brandschatting?

15 ASCG, 1153, fo's 226r en 275v.

16 ASCG, 1153, fo 121v.

17 ASCG, 1153.

18 Zie voor rekenmunten en klinkende munten Fierst, *Ghege ende gheve*, paragraaf 3.3.

19 'Groetken' is de lokale benaming voor een lichte penning. De benaming is waarschijnlijk het residu van een groot payment gelders uit het begin van de veertiende eeuw, die aan een lange reeks devaluaties onderhevig was. Hoewel niet genoemd in de hoofding, werd de stuiver in de omschrijvingen en de tellingen onderverdeeld in 4 oordjes.

Beeld van Sint-Catharina van Alexandrië uit circa 1870. Dit polychrome houten beeld heeft in de gang van het voormalige gasthuiscomplex aan de Oliestraat te Grave gestaan en is nu opgesteld in de nieuwe Catharinahof aan de Koninginnedijk te Grave. Hoogte 111 cm, maker onbekend. Foto Ron Fierst, 2011

De philippusgulden wordt in de omschrijvingen het meest genoemd.²⁰

De klinkende munt, dus de munt waarmee betaald werd, vinden we behoudens enkele uitzonderingen niet in de rekeningen. Voor de klinkende munt zijn we aangewezen op kladaantekeningen en manualen. Deze documenten kunnen wel enig soelaas bieden, maar ze zijn meestal niet bewaard. Gesteld kan worden dat feitelijke ontvangsten en betalingen in geld in gangbare munt werden gedaan of in valuta's, waarvan de ontvanger wist dat hij die voor minstens dezelfde waarde weer kon uitgeven.

De goederenstroom bestond hoofdzakelijk uit rogge, die in Graafse malders van 136,54 liter werd uitgedrukt. Naast rogge werden op beperktere schaal voornamelijk gerst, boekweit, haver, hoenen, stoffen, kleren en schoeisel verantwoord.

Wat opvalt bij de opzet van de gecombineerde rekeningen is dat de inkomsten in geld en natura gesplitst zijn in ontvangsten van het geesthuis en ontvangsten van het gasthuis, terwijl de uitgaven of bestedingen met uitzondering van jaarrenten onder gezamenlijke noemer gedaan werden. Dit is verklaarbaar omdat de rekeningen feitelijk een verantwoording geven van de jaarlijkse opbrengstwaarde van vermogensrechten, die via 'Zweckbestimmungen' aan het gasthuis en het geesthuis waren opgedragen.²¹ De verantwoording van ontvangsten gebeurde nog grotendeels volgens de oude kameralistieke methode: men boekte waar men recht op had.

De armmeester legde in principe jaarlijks twee dagen lang verantwoording af aan het stadsbestuur over zijn beheer. De praktijk kon beduidend anders zijn.²²

Het functioneren van de armeninstellingen van 1537/1538 tot 1542/1543

Voor het verkrijgen van een indruk van het functioneren van de Graafse armeninstellingen in de periode 1537-1543 worden de beschikbare rekeningen nauwgezet gevolgd. De ontvangsten en uitgaven van de instellingen zijn uit een aantal rubrieken opgebouwd die in tabel 1 worden weergegeven. Iedere rubriek wordt straks toegelicht.

Tabel 1 Ontvangsten en uitgaven van het gecombineerde geest- en gasthuis te Grave van de periode 1537-1543

Ontvangsten geesthuis/guldens	1537	1539	1540	1541	1542
Huishuur	28	47	84	44	41
Opbrengst kempen, pacht	164	171	138	123	106
Altgeldrenten	19	19	19	19	19
Paymentrenten	42	41	41	41	41
Inkomsten uit renten in goudguldens	79	84	74	79	79
Idem met bestemming besteding	62	64	64	64	64
Totaal guldens brabant	394	426	420	370	350

Ontvangsten gasthuis/guldens					
Huishuur	12		94	83	40
Opbrengst bouwland, pacht	137	136	130	115	66
Tienden	74	66	73	84	79
Altgeldrenten	16	16	16	16	16
Paymentrenten	25	26	26	26	26
Renten leningen in goudguldens	81	82	85	87	109
Geloste rogge en koren in geld	174	272	354	252	248
Afgeloste en verkochte renten	165	140	197	62	51
Opbrengst vlees, wol	36	37	46	21	45
Giften in de kerk, collectes en bussen	186	75	14	4	8
Grafelijke en andere particuliere giften	107	66			
Nalatenschappen armen	4				
Inkomsten via gilden en schutterijen	77	41			
Afrondingen	(2)				
Totaal guldens brabant	1092	957	1035	750	688

²⁰ De philippusgulden was een gouden munt die in 1496 door Filips de Schone was geïntroduceerd. De munt werd geslagen tot 1520, maar gold daarna nog lange tijd als rekenmunt. Hij werd sinds 1499 voor 25 stuivers gerekend.

²¹ Fierst, *Ghege ende gheve*, paragraaf 5.2.14.

²² ASCG, 1153, fo 277r: 'In dese rekeninge myt alle drye voergaende rekeningen syn tsamen hyer mee getoegen in gesloeten opten ix dach novembris anno xvc xliiii In presentie des Amptmanz scholtz burgemeisteren scepenen inde gezworenen'.

Uitgaven/guldens	1537	1539	1540	1541	1542
1e subtotaal: jaarrenten op geest- en gasthuisgoederen	103	113	120	114	93
Voorzieningen in de gasthuiskapel	4	5	10	6	4
Kosten woningen en renten	72	116	156	99	
Verworven renten	20				
Tegemoetkomingen pachtgelden	6	6	26	6	3
Werklonen en kosten kempen	51	52	34	58	39
Reparatiekosten gasthuis, schuren en melaatsenhuis	40	78	179	88	130
2e subtotaal	193	257	405	257	176
Gekochte varkens	207	156	87	188	113
Gedroogd spek	6	9	26	17	21
Slachtgeld varkens en runderen	3	4	2	1	3
Voer en zand	34	6	8		
3e subtotaal	250	175	123	206	137
4e subtotaal: bedelingen op dinsdagen	393	329	140	141	124
Kleding	7	3			
Wollen doeken	19	40	40	38	58
Maakloon	6	2	6	12	9
Linnen doeken	12	14	21	18	11
Schoolmeester en andere uitgaven	32	37	23	2	
Schoenen, nieuwe en lappen	7	7	7	7	9
Klompen	3	2	3	3	4
Leergeld	7	3		2	1
Onderhoud	17	17	32	28	17
Huishuur	8	3			
Brandstof	27	24	20	28	31
Geneeskundige hulp	12	3	1	5	3
Grafgeld	1	1	1		1
Doodkisten + diversen	12	12	7	3	6
5e subtotaal	170	168	161	146	150
Dagelijkse uitgaven armen en zieken	66	102	41	54	64
Uitgaven zieke huisarmen	19		29		
Doopgeld					4
6e subtotaal buitengewone uitgaven	85	102	70	54	68
Lonen en andere vergoedingen	47	46	45	52	54
Bakloon, takkenbossen en diversen	21	26	13	14	27
Provisie	118	237	292	202	201
Allerhande uitgaven	33	34	43	44	24
7e subtotaal	219	343	393	312	306

Uitgaven/guldens	1537	1539	1540	1541	1542
Gasthuis buiten de poort	33	41	35	38	29
Lazarushuis	10	2	7	6	3
Besteding inkomsten gilden en schutterijen	19				
8e sub totaal	62	43	42	44	32
Afrondingen	1				
Totaal uitgaven in guldens brabantse	1476	1530	1454	1274	1087
Totaal geest- en gasthuis ontvangsten	1486	1383	1455	1120	1037
Totaal geest- en gasthuis uitgaven	1476	1530	1454	1274	1087
Jaarexploitatie	10	(147)	1	(154)	(50)
Oud saldo met de armmeester	(150)	(86)	(220)	(219)	(373)
Correctie voorgaand jaar		13			
Nieuw saldo guldens brabantse met de armmeester	(140)	(220)	(219)	(373)	(423)

Als we de tabel terugkoppelen naar de inleiding kan gesteld worden dat de herkomst van de middelen uit de ontvangsten blijkt, de vorm van onderstand uit de uitgaven en bestedingen en de instandhouding van de armengoederen grotendeels uit de uitgaven.

Toelichting op de geldstroom

Het rekeningjaar 1537/1538 wordt hieronder uitvoerig toegelicht. De andere jaren worden alleen behandeld als die grote afwijkingen vertonen of voor zover dat aanvullend werkt op de beeldvorming van het functioneren. In de rekeningen is de indeling in rubrieken in de onderhavige jaren niet consistent. Dat geeft problemen met de vergelijkbaarheid. In de tabel 1 is daarom gedeeltelijk een eigen rubricering gevolgd.

In de onderstaande toelichting wordt de inhoud van de rubrieken van de ontvangsten van de twee instellingen conform de rekeningen steeds behandeld in de volgorde geesthuis - gasthuis.

De ontvangsten

Huishuur

Het geesthuispand wordt in deze rubriek 'principael huysingh' genoemd. Er was in 1537 een verbouwing geweest. Een nieuwe kamer met koolhof was verkocht aan Henrick Kemerlynx, de oude gasthuisvrouw. Zij had daarvoor een som geld betaald waardoor de rest van haar leven geen huurpenningen meer in rekening gebracht hoefden te worden. Ook anderen hadden zoiets geregeld. Zij waren dus proveniers. Op die manier waren van het geesthuis in totaal drie kamers te gelde gemaakt.

Naast het geesthuis stonden drie andere huisjes die eveneens eigendom waren van de liefdadigheidsinstelling. Ook deze huisjes waren verhuurd aan proveniers. Sommigen hadden zich voor de rest van hun leven van dit onderkomen verzekerd, anderen huurden op jaarbasis. In de rekeningen wordt gezegd dat dit nieuwe huisjes waren. Dit kan slaan op nieuw verworven of nieuw gebouwd. In ieder geval waren in deze huisjes een echtpaar en

twee alleenstaanden ondergebracht. Aanvankelijk had ene Merten Lacken voor hem en zijn vrouw voor de rest van hun leven één van deze huisjes van het geesthuis gekocht. Merten had met een betaling van ruim 55 gulden een gedeelte van de kooppenningen voldaan. Hij woonde inmiddels al vier jaar in het huis. Met als argument dat hij iets gerepareerd had, wat ook in het belang van het geesthuis was, waren de overige kooppenningen niet op tijd door hem afgedragen. Hij werd vervolgens door de ambtman in aanwezigheid van het stadsbestuur gedwongen zijn reeds betaalde penningen weer terug te nemen en het huis vóór Pasen te verlaten. In de uitgaven staat een restitutie van 21 gulden.²³ Dit bedrag was overeengekomen. Vier jaar huur en de reparatie waren in dit bedrag verrekend.

Aan de andere zijde van het geesthuis had de instelling nog twee woningen, waaronder een voormalig bakhuis. De woning was verhuurd aan de organist meester Ariaen, het bakhuis aan de kosten. In het bakhuis was nog een kamertje, dat door schrijnwerker en kerkmeester Jan Hermans tot woonvertrek was gemaakt en *propter Deum* gegund aan Henric Oelkens. Tot slot bestond het huizenbezit uit nog een woning die verhuurd was. Dit huisje, waarvan dak en wanden gerepareerd waren, werd kosteloos bewoond door Lissen Ansems.

Het nakomen van de verplichting tot betaling van koop- of huurpenningen werd nauwlettend gevolgd door het stadsbestuur. Als er wat geregeld moest worden, was daarvoor meestal hun toestemming nodig. Dat blijkt wel uit het bovengenoemde geval van Merten Lacken. In het jaar 1540/1541 kwam één van de nieuwe huisjes vrij omdat de bewoonsters gestorven waren. De stad eiste dit huisje vervolgens op voor een nieuwe school. De armmeester kreeg door de stad de oorspronkelijke kooppenningen en opknapkosten ad 39 gulden en 7 stuiver terugbetaald.

Het gasthuispand als 'principaell huysingh' met de kapel was bewoond door het gezin van de armmeester. Hij betaalde daar niets voor. De gasthuisschuur aan de stadswal bij de watermolen was voor zes jaar verhuurd voor tien philippusgulden per jaar. De huurovereenkomst kon door de liefdadigheidsinstelling onmiddellijk opgezegd worden. Dit gold ook voor de grond bij de molen, die bij de huurder tegen gedeeltelijke betaling in gebruik was. De huur van de schuur werd kennelijk in 1537/1538 opgezegd, want in latere jaren wordt ze niet meer genoemd. In 1540/1541 werd ten gunste van het gasthuis één van de drie nieuwe huizen van het geesthuis verkocht en werd een compensatie ontvangen voor timmerwerk. Ook in 1541/1542 werd de tweede en laatste termijn van de aankoop van een huis van het geesthuis om onduidelijke redenen bij het gasthuis verantwoord (Henrick van Nystelray/82½ gulden).

Opbrengst kempen, bouwland en pachtgelden

Onder dit hoofd zijn alle opbrengsten samengebracht die uit grondeigendom of grondbezit onder andere titel werden verkregen. Bij de aan het geesthuis toebehorende kempen of kampen (omheinde stukken veld of land) en de aan het gasthuis toebehorende landerijen staan in de rekeningen niet altijd afmetingen aangegeven. Andere bronnen, zoals een grondregister, zijn niet bewaard gebleven. Een totale oppervlakte is daarom niet te geven. De percelen waarvan wel afmetingen bekend zijn, varieerden van anderhalf tot vier morgen.²⁴

Wat was het nut voor de liefdadigheidsinstelling van de beschikking over grond? Een gedeelte van het weilandenbezit werd door de gecombineerde instelling zelf gebruikt. Zo werden op de Koekamp melkkoeien geweid en vetgemest. Inwoners van Grave konden daar ook hun koeien kwijt tegen betaling. De erven van Wolters de smid hadden daar bijvoorbeeld twee melkkoeien voor drie philippusgulden per koe lopen. Op de Heckenkamp op de 'Horsense graaf' had het huis gerst ingezaaid. De Rechanenskamp, ook op de Horsense graaf,

was voor vijf jaar verpacht voor 20 goudgulden per jaar. Daarnaast lag de Jan Claessenkamp die voor 14 philippusgulden verhuurd was. Pachtvereenkomsten plachten dus in stabiele rekenmunt te worden afgesloten. De Gansharick, ook gelegen op de Horsense graaf aan de Velpse zijde, was eveneens voor vijf jaar verhuurd. De Heckenkamp naast de Kieffkamp was voor zes jaar verhuurd. Een kamp daar dichtbij gelegen was door een boer ingezaaid met haver voor het huis tegen de voorwaarde dat hij het kaf en het stro mocht hebben. Verder betaalde hij niets. Zo waren allerlei regelingen getroffen. Naast het nut, dat door de beschikking over grond voor eigen gebruik werd afgeworpen, bedroeg de totale opbrengst uit de kempen in 1537/1538 ruim 164 gulden.

In de rekeningen van het gasthuis worden geen kempen genoemd, er wordt gesproken over land. Dit is bouwland ofwel akkerland. Evenals bij het geesthuis worden niet altijd oppervlaktematen gegeven. De wel vermelde afmetingen waren 1½ hond en 1, 2 en 2½ morgen.²⁵ Het gasthuis had twee stukken land in Grave buiten de poort bij de watermolen, vier stukken in het Escharense veld en drie stukken in Mill. In het Escharense veld bezat het gasthuis verder nog drie hoeven, waarvan de grootste de 'principael hofstat' werd genoemd. Deze hofstad, die vermoedelijk nog uit de domaniale periode stamde, was voor twaalf jaar verhuurd met een opzegtermijn van zes jaar voor 26 goudgulden of 36 gulden en 8 stuivers rekenmunt per jaar. De andere stukken grond waren meestal voor zes jaar verhuurd. Volgens de pachtvereenkomsten kon de liefdadigheidsinstelling op korte termijn de huur opzeggen als zij het object zelf wilde gebruiken. Slechts één stuk grond was in erfpacht gegeven.

Wat opvalt in deze rubriek is dat in de loop van de onderzochte jaren de opbrengsten terugliepen.

Tienden

Alleen het gasthuis genoot inkomsten uit tienden. Het recht bestond uit de helft van de novale tienden die in 1294 door heer Jan van Cuijk aan het gasthuis geschonken was. De andere helft viel toe aan de investieten van de parochies Cuijk, Meer (Boxmeer), Sambeek en Beugen.²⁶ Het deel van het gasthuis werd na 1294 vergroot met tienden over later ontgonnen landen, zoals het gebied van Mill. De tiendinkkomsten in geld werden in het rekeningjaar 1537/1538 genoten uit Gassel, Cuijk en Beugen. De tienden die in de rekening worden genoemd, waren korentienden (Gassel), Ralandse tienden (Cuijk), hoftienden (Cuijk), Hoogartse tienden (Cuijk), tienden van de Ledonck en van de Zendonck (Cuijk), smaltienden (Cuijk) en de 'scortsche' tiend (Beugen).²⁷

De tienden waren geregeld aanleiding tot twisten tussen gasthuis en kerkfunctionarissen. Dit heeft te maken met de onduidelijke afbakening van deze rechten in de hierboven genoemde schenkingsakte van 1294 van heer Jan van Cuijk en de bevestiging daarvan door de bisschop van Luik.²⁸ In de rekening van 1539/1540 is een voorbeeld te vinden van een dergelijke twist.²⁹

²³ Zie ook bij de uitgaven de rubriek renten en aflossingen.

²⁴ Een morgen is een landmaat waarvan de oppervlakte regionaal bepaald werd. Zo was een Rijnlandse morgen ruim 4/5 ha, de Hollandse iets minder en de Gelderse nog geen 1/3 ha.

²⁵ Een hond is onderdeel van een morgen, gelijk aan 100 roeden. 6 hond is 1 Rijnlandse morgen.

²⁶ ASCG, 754, origineel en afschrift 14 december 1581. Van Syngel, *DONB*, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nrs. 3-4; Cunen, 'Charters', 148-149.

²⁷ Ralandse tienden zijn tienden uit rode (ontgonnen) landen. 'Donck' is een verhoging in laag gelegen land. 'Scortsche' is een schoor, waarschijnlijk een oevergedeelte langs de Maas.

²⁸ Fierst, *Ghege ende gheve*, 112, 176-179.

²⁹ ASCG, 1153, fo 121v: 'Item gesonden ii scepenen vanden Grave myt Fredrick vanden Scair to Lynden om kondscap te hebben als vanden questien tussen den pastoir van Cuyck ende den gasthuys aengaende de novael tiende opten Drull ...'

Altgeldrenten

De rechten in penningen altgeld of oudgeld en payment en de betekenis van altgeld en payment zijn uitvoerig behandeld in mijn dissertatie.³⁰ De renten werden door de armeninstellingen hoofdzakelijk verworven in de veertiende en vijftiende eeuw. Kort samengevat betekent in de context van transactiemunten 'penningen payment' gangbare waarde van zilveren munten, en altgeld een fixatie van de penning payment brabant van circa 1300 in de oude groot tournoois (1266) van de Franse koning Lodewijk IX. De benaming altgeld gold uitsluitend voor de penning payment brabant waarvan zestien stuks overeenkwamen met het gewicht aan fijn zilver van de oude groot.³¹ De benaming kwam pas in de loop van de veertiende eeuw in zwang. De geldrenten in oude munten werden als volgt gerekend:

1 pond altgeld = 15 stuivers

1 pond payment = 5 stuivers

De renten in deze oude valuta's werden meestal niet per transactie, maar in de subtellings daarvan omgerekend in de rekeningmunt.

De altgeldrenten van het geesthuis en het gasthuis bestonden per instelling uit een kleine dertig rechten met nominale waarden, die varieerden van een tiental schellingen penningen tot 1 pond altgeld. Een enkel recht lag beneden de 10 schelling of boven het pond. Buiten Grave had het gasthuis slechts één altgeldrecht, dat was in Cuijk.

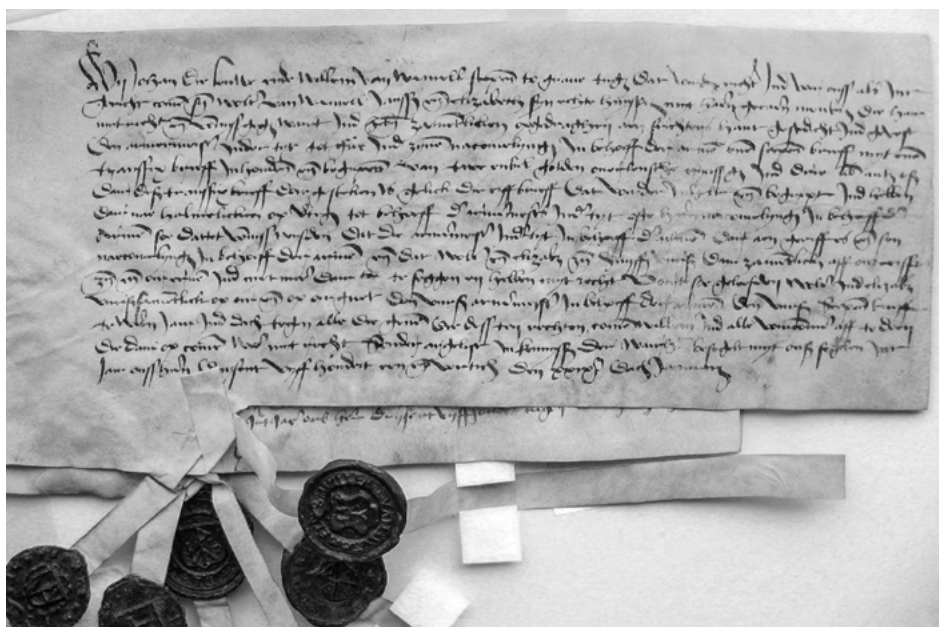
Paymentrenten

Het geesthuis had circa 70 paymentrenten in Grave, 1 in Escharen, 10 in Mill, 4 in Cuijk, 2 in (Neer)Loon, 2 in Linden, 5 in Velp en 1 in Beers. Bij elkaar dus circa 95 rechten.

De paymentrenten van het gasthuis hadden betrekking op ruim 60 overeenkomsten: Grave 40, Mill 22, Hulsbeek 1, Escharen 2 en Cuijk 1. De meeste van deze renten varieerden in nominale waarde van tien schelling tot enkele ponden payment. Bijna alle rechten uit Mill bedroegen één of twee pond. Zoals uit de stuiverwaarde blijkt, was de waarde van een penning payment 1/3 penning altgeld. Deze waardeverhouding werd voor het eerst vastgezet in 1357 (oud oudgeld) en in de jaren 1420/1430 (nieuw oudgeld) op een aanzienlijk lager niveau definitief gemaakt.

Jan I, heer van Cuijk van 1254 tot 1308, schonk in 1294 novale tienden aan het Sint-Catharinagasthuis te Grave. Het gipsen beeld is rond 1850 gemaakt, waarschijnlijk in het atelier van Antonius Jaspers in Cuijk en geschonken aan het gasthuis. De bestemming van dit later samengestelde monumentje is nog onzeker. Foto Henk Smits (Gasthuiscomplex, Oliestraat Grave)

Schepenen van Grave verklaren op 29 januari 1541 dat een schepenbrief met transfix aan de armmeester van Grave ten behoeve van de armen wordt opgedragen, inhoudende een jaarlijkse rente van 2 rijnse guldens. Foto Ron Fierst (Collectie Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1322)

Gekochte geldrenten, leningen in goudguldens

Deze rubriek presenteert inkomsten uit renten die sinds het laatste kwart van de vijftiende eeuw verworven waren. Ze zijn voornamelijk in gouden munten uitgedrukt. De rente-inkomsten werden in twee groepen ingedeeld:

- renteaankopen door voormalige armmeesters van de Tafel van de Heilige Geest;
- renteaankopen door de in functie zijnde geestmeester Wouter van Wamel uit de opbrengst van geloste oude renten.

Beide groepen renterechten waren in gouden munten uitgedrukt. De vastlegging gebeurde in verschillende gouden munten. Zo werden door elkaar gebruikt: gouden guldens ad twee 'hornse' guldens, goudguldens ad 28 stuivers, goudguldens zonder verdere aanduiding, een derde deel van een gouden leeuw ad 34 stuivers en philippusguldens van 25 stuivers rekenmunt.

Het geesthuis trad als instelling niet op als partij in het rechtsverkeer. De armmeester trad op als vertegenwoordiger. Hij verkreeg daarmee het 'blote' of juridisch eigendom, terwijl door de bepaling dat de transactie gedaan werd ten behoeve van de armen (Zweckbestimmung), de armeninstelling het economisch eigendom verkreeg.

Dezelfde methodiek werd bij het gasthuis toegepast. Ook hier vinden we een indeling in twee groepen rente-inkomsten: van renteaankopen door de oude gastmeesters Herman van de Cluyten en Reynder van Bocholtz en door de in dienst zijnde gastmeester.

³⁰ Fierst, *Gheinge ende gheve in Grave*, hoofdstuk 6.

³¹ De oude groot tournoois van 1266 en zijn lokale gelijkwaardige navolgingen bevatten 4,04 gram fijn zilver (koningszilver). Dit betekent dat de penning oudgeld 4,04gr/16 = afgerond een kwart gram fijn zilver bevatte.

Bij een aantal rente-inkomsten van de tweede groep staat genoteerd 'te loss' (aflosbaar). Slechts bij één rentenotering staat geschreven 'te loss myt i c phs gl'. De daarop betrekking hebbende rente was vijf philippusgulden, dus werd voor de lossing een factor twintig, ofwel een rente van 5% gerekend.

Een splitsing in erf- en losrenten is aan de hand van de rekeningen niet te maken. Mocht de genoemde rente van 5% ook gelden voor de andere renten, dan zou dit betekenen dat het geest- en gasthuis samen 20×160 gulden interest = 3.200 gulden 'kapitaal' hadden uitstaan in 1537/1538. Onder de rente-inkomsten van het geesthuis staat de stad Grave vermeld met 12 philippusgulden per jaar, onder die van het gasthuis met 6 en 4 philippusgulden. Samen dus 22 philippusgulden tegen een koers van 1,25. Dit betekent 27 gulden 10 stuiver rekenmunt $\times 20 = 550$ gulden rekenmunt door de stad verkochte renten aan deze instellingen. De overige partijen zijn particulieren. Op één na werden de renten door het geest- en gasthuis van verschillende personen aangekocht.

Andere verworven renten voor de armen

Deze rubriek werd alleen door het geesthuis gebruikt. Met de jaarlijkse opbrengst uit deze renten met specifieke bestemmingen werden verplicht bepaalde goederen voor de armen aangeschaft, zoals olie, boekweit, linnen en wollen stoffen, schoeisel en brandstof.

Geloste rogge en koren in geld

Zoals ook al bleek uit oudere rekeningen van het geesthuis en het gasthuis was het gebruikelijk een gedeelte van de jaarlijkse renteverplichtingen in natura te voldoen in geld. Het is opvallend dat dit gebruik zich in de onderhavige periode beperkte tot het gasthuis, terwijl het geesthuis toch ook over een aanzienlijke hoeveelheid roggerenten beschikte. De verklaring is dat het gasthuis voor de operatie meer geld nodig had dan het geesthuis, dat in feite veel meer een bakkerij was. Om aan geld te komen werd daarom door het gasthuis een flink deel van de rogge-inkomsten te gelde gemaakt.³² De rubriek is onderverdeeld in ontvangsten in geld van geloste roggerenten over het afgelopen jaar en achterstallige rentelossingen uit de jaren daarvoor.

Evenals voorheen schommelde de prijs van een op deze wijze geloste malder rogge rond de 24 stuiver rekenmunt. In totaal werd in 1537/1538 119 malder roggeverplichting ingelost voor 145 gulden rekeningmunt. Ook boekweit- en gerstverplichtingen werden gedeeltelijk op deze manier met het gasthuis afgewikkeld. De omvang hiervan was aanzienlijk minder. Door deze ingesloten praktijk waren de meeste renteplichtigen in rogge goed af, terwijl voor de gastmeester de mogelijkheid openstond bij hoge roggeprijzen rogge die wel ontvangen was te verantwoorden onder 'gelost in geld' en de rogge vervolgens te verkopen tegen hogere prijzen.

Afgeloste en verkochte renten

Dit zijn in 1537/1538 maar twee posities. De eerste betreft een afkoop van een jaarlijkse verplichting van twee malder en een schepel rogge van iemand uit Mill. Volgens een losbrief moest de lossing gebeuren tegen dertien gulden per malder rogge, waarbij de gulden gerekend werd op $26\frac{1}{2}$ stuiver. De tweede positie is de ontvangst van 100 philippusgulden met een toenmalige koers van 125 gulden rekenmunt uit hoofde van een door de armmeester verkochte losrente van 6 philippusgulden per jaar.³³

Van de Elisabethkerk te Grave zijn helaas geen afbeeldingen uit de vijftiende of zestiende eeuw bekend. De kerk werd in de tweede helft van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw zwaar gehavend door beschietingen van de Spaanse en Staatse troepen. De laatste grote verwoesting vond plaats in 1674, toen Staatse troepen Grave ontzetten uit Franse handen. Op deze tekening uit 1674 van Josua de Grave (1643-1712) liggen de toren en de zijstukken van de kerk, waar zich de meeste altaren bevonden, grotendeels in puin. Tekening op papier, pen in bruin, penseel in grijs, 87 x 151 mm (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam, nr. RP-T-1901-A-4549)

Opbrengst vlees, wol en andere zaken

Onder deze rubriek werden opbrengsten verantwoord uit de verkoop van hamelvelen, hamelvlees, schapen, 'horen beesten', wol, enzovoort. Wat geregeld voorkomt is 'kieshamel'.³⁴

Er werd door de armeninstelling dus gehandeld in gecasteerde rammen. De verkoopprijs kon tweemaal de inkoopprijs zijn. Van de brutowinst moeten de kosten van het vetmesten afgetrokken worden. Die zijn echter per transactie niet bekend. Het vlees en het vet of reuzel ('rosel') werden ook per pond verkocht. Voor reuzel rekende men circa 1¼ stuiver per pond.³⁵

Wol werd voor 2 goudguldens per kluwen aan de man gebracht.³⁶ Volgens deze rubriek werden verder nog allerlei losse of incidentele verkopen gerealiseerd, zoals een weefgetouw, een harington, duivenmest, vlees op de kermis en een bed.

Giften in de kerk, collectes en bussen

In de rekening van 1537/1538 begint deze rubriek met de volgende omschrijving:

'Item was bevonden inden tkistken staende inder kercken als den Romschen afflaet hyr was ende tgemenen volck then sacrament gynck/ sondachs nae all heilige/ is opgedaen byden Armmeister inde deels vanden raet ende vanden collectanten der Armen inde dair vyt getaelt vii gulden v stuver anno 37'³⁷

³² Fierst, *Ghege ende gheve*, 308-310.

³³ De aflossingsfactor was derhalve $100/6 = 16 \frac{2}{3}$ en de jaarlijkse interest 6%.

³⁴ ASCG, 1153, fo 24v: 'Item ontfangen van enen kieshamell tot Velp – xix st ende ene hamel tussen beiden vercoft voir xviii st compt den armen – ix st'.

³⁵ 1¼ stuiver = 5 oordjes, voor welke waarde men in die jaren ook 1 braspenning rekenmunt gebruikte. Dit betekent derhalve dat 16 braspenningen in een gulden rekenmunt van 20 stuivers gerekend werden.

³⁶ Een kluwen wol woog volgens oude rekeningen 20 pond. ASCG, 290, rekeningen 1447/1448 en 1465/1466.

³⁷ ASCG, 1153, fo 25r.

Op zondag na Allerheiligen in november 1537 werd in de Sint-Elisabethkerk het kistje of armenkom door de armmeester geleege. De opbrengst was ruim 7 gulden. Dat gebeurde opnieuw op 9 november 1538. De inhoud van het kistje en de collecte bedroegen toen samen ruim 5 gulden. Dat was dus beduidend minder.

In 1537/1538 werd op zondagen in de kerk voor de armen gecollecteerd. Men ging dan met het 'burdeken' (bordje) rond. Vrijdags werden de armenbussen geleege die opgesteld waren in de vier 'verdel's' (kwartieren) van de stad: het Marktverdel, het Maasverdel, het Hamverdel en het Brugverdel. De collecte bracht ongeveer 10 stuivers op, de bussen samen een paar gulden. Het grootste gedeelte van de opbrengst uit de bussen kwam uit het Hamverdel. Het jaartotaal was een aanzienlijk bedrag: 174 gulden. Hiermee kwam het jaartotaal van giften in de kerk, collectes en bussen op 186 gulden. Overigens vertonen beide rubrieken ontvangsten in de opeenvolgende jaren een sterk aflopende reeks. Collectes in de kerk en wijkbussen voor de armen waren verplicht gesteld met de ordonnantie van 1531.³⁸

Grafelijke en andere particuliere giften

Een gift van de gravin van Buren, Leerdam, enzovoort, die door de rentmeester werd afgehandeld, bedroeg ruim 33 gulden.³⁹ De gift werd gedaan op 'alderkynderendach'.⁴⁰ Het oorspronkelijke bedrag was groter, maar onder het ontvangen geld zaten munten die te licht waren. Die werden daarom niet meegeteld. Misschien waren de munten gesnoeid of versleten, of vals. Het was gebruikelijk dat dit inferieure geld uit de circulatie genomen werd en ingeleverd bij de officiële geldwisselaar. De gravin schonk op 6 juni 1538 via Johan Hagens vijftig gulden.⁴¹ De graaf van Buren, Maximiliaan van Egmont, deed ook een duit in het zakje.⁴² Hij schonk in 1537/1538 acht gulden naar aanleiding van een rechtszitting in de Cuijkse kamer over een geschil tussen onze armmeester Wouter van Wamell en ene Mens Willemss. In 1539/1540 schonk hij 50 gulden.⁴³

In 1539/1540 vielen na de dood van de oude gasthuisvrouw Liskén, weduwe van Jacob Gobbels, verschillende munten toe aan het armenhuis. De waarde van deze klinkende munten was ruim 16 gulden rekeningmunt.⁴⁴

Daarnaast werd ook in natura geschonken. Verderop bij de behandeling van de goederenstroom kom ik hierop terug.

Nalatenschappen van armen

In de periode 1537-1543 bevindt zich in de rekeningen slechts één jaar waarin nalatenschappen van overleden armen geregistreerd werden. In 1537/1538 werden drie nalatenschappen door de armmeester verantwoord. Het betrof wat oude kleren en een lapje stof. Een enkel kledingstuk ging naar het gasthuis, de rest werd door de armmeester verkocht. Het zal geen verwondering wekken dat in totaal maar 4 gulden werd geïnd ten behoeve van de instelling. Vermoedelijk vielen deze nalatenschappen aan de armeninstelling toe omdat de overleden armen in het armenboek opgenomen waren. Het nagelaten textiel werd meestal versteld tot bruikbare kleren.

Inkomsten via gilden en schutterijen

Ontvangsten in geld en natura vanuit gilden en schutterijen komen alleen in de rekeningen van het gasthuis voor. Genoemd worden het kerkgilde, de Sint-Catharinaschutterij, het Sint-Sebastiaansgilde, het Sint-Anthoniusgilde, het Sacramentsgilde, het Sint-Johansgilde, de Sint-Barbaraschutterij, het Onze-Lieve-Vrouwegilde, de oude schutterij, het Sint-Crispinusgilde, het Sint-Eloygilde en het Sint-Jacobsgilde.⁴⁵ De hierop betrekking

hebbende geldrenten en in geld geloste roggerenten bedroegen in 1537/1538 samen ruim 77 gulden, in 1539/1540 41 gulden. In de rekening van 1530/1531 ontbreken deze inkomsten, evenals in de laatste twee jaar van de onderhavige periode en in latere beschikbare rekeningen. In de rekening van 1539/1540 staat in de omschrijving van de rubriek dat 'ien tijtlanck soo die gilden ende scutterien by hon dekens nu selven mytter nyen ordonnantien hebben hon renten aengevangen'.⁴⁶ Aan deze nieuwe ordonnantie, waarvan wij de inhoud niet hebben kunnen achterhalen, wordt elders in deze rekening vermoedelijk gerefereerd.⁴⁷ Waarschijnlijk duidt hij op een verandering in de centrale functie van het gasthuis. Volgens de ordonnantie van 1531 moesten inkomsten voor de armen bij broederschappen voortaan via een 'Gemene Beurs' lopen.⁴⁸ Dit was in Grave tot 1539/1540 inderdaad het geval, daarna niet meer. Het gasthuis fungeerde derhalve een aantal jaren als distributiecentrum naar alle behoeftigen, ongeacht of die aangesloten waren bij corporaties. Gilden en schutterijen onderhielden vóór 1531 hun behoeftige leden uit hun eigen armenbussen, daarna een aantal jaren via de gemene beurs.⁴⁹ Deze veronderstelling wordt nog aannemelijker door de opmerking van de deken van het Sint-Anthoniusgilde dat een rente van 1 philippusgulden niet voor de armen bestemd was, maar voor het gildealtaar.⁵⁰ In de rekening van 1542/1543 worden geen inkomsten meer vermeld van gilden en schutterijen. Grave nam met het verlaten van het idee van een centrale beurs geen unieke positie in: in 's-Hertogenbosch werd dit al met een ordonnantie van 1532 geregeld.⁵¹

Samenvatting ontvangsten

De belangrijkste inkomsten bestonden uit renten en opbrengsten van de kempen en landerijen. De totale ontvangsten van het geesthuis en het gasthuis vertonen in de laatste jaren een sterke terugval. De renten van gilden en schutterijen werden waarschijnlijk door een ordonnantie van 1540 niet meer aan het gasthuis afgedragen. Het gasthuis was geen algemene beurs meer. De inkomsten uit de kempen en landerijen liepen echter ook terug. Het voldoen van renteverplichtingen in natura gaf mogelijk daarom ook problemen, waardoor lossingen in geld en afkoop toenamen en in de eerste jaren het gasthuis enkele giften kreeg. Dit duidt erop dat nog wel voldoende geld onder de mensen zat, hoewel de doorsnee kerkganger minder op het collectebord deponeerde. De inhoud van de bussen in de stad liep eveneens terug. Waren oorlogshandelingen om de finale hegemonie over het hertogdom Gelre hiervan de oorzaak? Of was er nog iets anders aan de hand? Na de behandeling van de uitgaven komen we hierop terug.

³⁸ Luttenberg, *Vervolg*, 3 (art. XVI).

³⁹ In 1537/1538 was de gravin van Buren Françoise de Lannoy (1513-1562). Zij was sinds 1531 echtgenote van Maximiliaan van Egmont en pandhouder van Grave. Dochter Anna van Egmont werd later de eerste echtgenote van Willem van Oranje, die vanaf 1559 pandhouder van Grave was.

⁴⁰ Allerkinden: 28 december.

⁴¹ ASCG, 1153, fo 25r (rekening 1537/1538). Johan Hagens is ons onbekend.

⁴² Maximiliaan van Egmont (1509-1548), graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, enzovoorts.

⁴³ ASCG, 1153, fo 89v (rekening 1539/1540).

⁴⁴ ASCG, 1153, fo 89v: 'Item by Lysken weduwe Jacob Gobbels gasthuysvrouw nae haire doot bevonden iii cronon vijff jochem dalders iii geldersche riders *facit xvi gl vi st i ort*'.

⁴⁵ ASCG, 1153, fo 33.

⁴⁶ ASCG, 1153, fo 94r.

⁴⁷ ASCG, 1153, fo 124r: 'die nye ordonnantien der armen is aengegaen anno xl den vii July'.

⁴⁸ In art. XV van de ordonnantie staat dat van alle charitatieve instellingen 'ghemaekt sal worden een ghemeene Borsse, om den Armen daer af distributie te doen'. Dit gold ook voor broederschappen. Luttenberg, *Vervolg*, 3.

⁴⁹ Zie voor zieken- en armenbussen bij gilden tot de Reformatie: Bos, *"Uyt liefde"*, 42-47.

⁵⁰ 'desen philippusgulden seggen die deken den outair toebehorende ende nyet den armen geven *ergo inden vtgeven ofte trecken*'.

⁵¹ Kappelhof, 'Geen centralisatie', 54-55.

Wat de methodiek van de rekeningen betreft blijken voornamelijk de inkomsten uit altgeldrenten en paymentrenten nog steeds genoteerd volgens de oude kameralistiek, waarbij datgene waarop men recht meende te hebben als ontvangst werd verantwoord.⁵² De inning van achterstallige renten betekende een hoop werk en extra kosten voor de armmeester.⁵³

De uitgaven

Jaarrenten op geest- en gasthuisgoederen en buitengewone lasten

Deze groep jaarrenten bestond uit vaste jaarlijkse verplichtingen die voortvloeiden uit renteverkopen op eigendommen van de armeninstelling of uit andere afspraken. Hoewel het beheer van geest- en gasthuis onder één armmeester was geplaatst, werden, evenals bij de inkomsten, de jaarlijkse renteverplichtingen ingedeeld in jaarrenten van het geesthuis en jaarrenten van het gasthuis. Dit heeft te maken met de zekerheden die in de rente-overeenkomsten gesteld zijn. Jaarrenten werden ook in natura voldaan. Dit komt straks terug bij de goederenstroom.

De jaarrenten van het geesthuis beginnen met verplichtingen aan 'die Heer vanden lande', dus de (pand)heer van Grave. Deze jaarlijkse lasten waren oorspronkelijk in goederen uitgedrukt, zoals 14½ vat 'weytz' (tarwe), 8 malder ½ vat gerst, 9 malder ½ vat haver en 13 vat rogge. Bovendien was aan de heer een cijns verschuldigd van 14 stuiver en 1 oord. Iedere verplichting in goederen was per jaar gekoppeld aan een omrekeningseenheid in geld, zoals voor 1537/1538: 1 malder tarwe voor 32 stuiver, 1 malder gerst 22 stuiver, 1 malder haver 11 stuiver en 1 malder rogge 25 stuiver. Dit zijn waarden die van tijd tot tijd aangepast werden.

Andere jaarrentegerechtigden waren de Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap (1 blauwe gulden), de kanunniken van de kerk van Sint-Elisabeth te Grave (6 alden vlems), de rector van het Catharina-altaar (6 alden vlems) en de kerk te Velp (2 kwarten wijn). Daarnaast werd een cijns van 1 oord en 1 moerken betaald aan de heer van Ravenstein.⁵⁴

Naast deze officiële personen en instanties betaalde het geesthuis jaarlijkse renten aan particulieren. Onder de eerste vijf komen enkele bekenden voor: de oude gasthuisvrouw en de organist, die in of bij het geesthuis woonden. De meeste basisbedragen waren uitgedrukt in gouden philippusguldens of in malders rogge. Dit betekent dat de meeste renteverplichtingen van het geesthuis waardevast waren. De verplichting aan de oude gasthuisvrouw en een jaarlijkse verplichting voor uitbetaling van drinkgeld aan een andere persoon waren genoteerd in courante rekenmunt.

De jaarrenteverplichtingen van het gasthuis werden ingedeeld in geld, natura en buitengewone lasten. De meeste verplichtingen in geld waren, evenals die van het geesthuis, waardevast. Enkele stonden genoteerd in courante rekenmunt, een groter aantal in ponden en schellingen payment. Deze laatste categorie legde overigens geen gewicht in de schaal: ongeveer 1 gulden rekenmunt in totaal.

De buitengewone jaarlasten in geld waren geen echte rentelasten, maar vergoedingen. De oude gasthuisvrouw Henrixken Kamerlynx genoot als weduwe de rest van haar leven een jaarlijkse vergoeding van 25 gulden. Dit was verordonneerd door de raad. De organist had een jaarwedde van 6 philippusgulden, of 7½ gulden rekenmunt. Het 'stellen' van het uurwerk leverde de koster jaarlijks 25 stuivers op.

Voorzieningen in de gasthuiskapel

Wat de hoeveelheid geld betreft was deze rubriek onbeduidend. Verantwoord werden aankopen van miswijn en misbrood, kaarsen en de kosten van de zangers. Als zangers fungeerden de priester, de schoolmeester en de koster. Zij kregen een vergoeding van 2 stuivers per persoon voor zingen in de kapel op Sint-Katriendag, Sint-Nicolaasdag en kerstmis. Deze vergoeding gold per gelegenheid. De schutterij van Sint-Joost kon kennelijk ook zingen: zij kreeg een ton bier voor een vocaal optreden in de kapel op Sint-Luciendag.

Kosten woningen en renten

Deze rubriek heet in de rekeningen 'Van belachten inde affgequote renthen'. Met 'belachten' wordt waarschijnlijk 'belaste' bedoeld.⁵⁵ Met 'Afquiten' wordt hier een schuldafflossing bedoeld.⁵⁶ De rubriek, die alleen de eerste jaren gold, behandelt restituties aan particulieren die kosten hadden gemaakt voor het geesthuis en de aankoop van jaarlijkse renten in geld of natura. De restituties hadden meestal te maken met het huizenbezit. Zo werd hieronder opgenomen de terugbetaling van de gedeeltelijk betaalde koopsom door de hierboven bij de ontvangen huishuur reeds vermelde Merten Lacken. Dit gebeurde onder aftrek van een bepaald bedrag aan huurpenningen en reparatiekosten. Andere huurders kregen eveneens reparatiekosten vergoed. Daarnaast werden onder dit hoofd ook aan bouwlieden betaalde vergoedingen geboekt voor reparaties aan verhuurde woningen. In de jaren na 1537/1538 werden ook renten aangekocht.

In het rekeningjaar 1540/1541 werden twee grotere investeringen gedaan door de armmeester. De eerste was een betaling aan de rentmeester van de abdij van Mariënweerd voor de afkoop van een losrente van 3 philippusgulden voor 50 van dezelfde gulden, dus een factor van bijna 17. De tweede betrof de uitkoop van een erfrente van twee malder rogge van 'Mychiel in Camerick' voor de niet geringe prijs van 22 philippusgulden per malder.⁵⁷ Dit kwam neer op 44 philippusgulden of 55 gulden rekenmunt. De factor kan niet berekend worden omdat de jaarrente per malder niet vermeld is.

Verworven renten

Deze rubriek wordt in de rekeningen enigszins verwarrend 'Van aengeworven inde aengecomten renthen' genoemd. Hierin werden renteaankopen en afkopen van renteverplichtingen verantwoord. Zo werd een erfmalder rogge afgekocht voor veertien malder rogge met een betaling van 7 gulden en 7 stuiver. Dit betekent dat een interest gerekend werd van $100/14 = 7,14\%$. Een ander geval is de uitkoop van erfenamen van een deel van een jaarlijkse uitkering van 4 philippusgulden voor ruim 10 philippusgulden, waarmee het aandeel van het geesthuis groeide van een derde naar de helft. Dit betekent dat voor een extra jaarlijks recht op twee derde philippusgulden een factor vijftien, ofwel $6,67\%$ interest betaald werd.⁵⁸

⁵² Fierst, *Ghenge ende gheve*, paragraaf 7.7.1.

⁵³ ASCG, 1153, fo 122r (1539/1540) en fo 224r (1541/1542).

⁵⁴ Een alden vlems was de groot van 1346 van Lodewijk van Male. Deze munt werd later gerekend op afgerond 1 stuiver. *Ghenge ende gheve*, bijlage 6.11. Er gingen 26 alden vlems in een rijnsse goudgulden, die gerekend werd voor 2 vlemse gulden. In de veertiende eeuw was een moerken 3 mijten vlaams of $4\frac{1}{2}$ mijt brabant. Dit was $1/16$ stuiver. In de zestiende eeuw was dit gelijk aan een halve duit of penning.

⁵⁵ Lübben und Walter, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*: belach = belegenheit. Belegen = belasting opleggen.

⁵⁶ Verdam en Verwijs, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*.

⁵⁷ Deze man uit Kamerijk noemde zijn huis in Grave 'in Camerick'. Met dank aan dr. Leny van Lieshout.

⁵⁸ Voor kortlopende leningen die door Karel V opgenomen waren, werd in de jaren rond 1540 circa 12% interest gerekend. Kort geld was toen duurder dan lang geld. Homer en Sylla, *A History*, 111-120. Zie ook Fierst, *Ghenge ende gheve*, bijlage 5.4.2.

In Mill werd een jaarlijkse malder rogge voor elf malder 'verlaten', waarvoor het huis 7 gulden en 11 stuivers betaalde. Een andere transactie wordt hieronder integraal weergegeven:

Soe Lysken gasthuysvrouw ende Tysken hair neve aenbestorven was van Henrick Custers to Lynden ende Lysken den Vairt den Armen efffelick gegont inde Tysken inde armen boeck is heeft die armenmeister hyr beth ende gelacht in die doet schult Henrickens vurseyt voir Lysken ende Thysken xi gulden xviz stuver' ^{58a}

Een puzzeltje. Lysken de oude gasthuisvrouw en haar neef Tysken erfden gezamenlijk wat. Lysken gunde haar deel aan de armen. Tysken stond in het armenboek, waardoor zijn bezit bij overlijden aan het armenhuis zou toevallen. Anticiperend op beide situaties betaalde de armmeester daarom de overlijdenskosten van de erflater.

Tegemoetkomingen pachtgelden

Deze rubriek heet in de rekeningen 'van verlaeten pachten'. Hiermee wordt bedoeld dat pachtverplichtingen door omstandigheden 'om godt' geheel of gedeeltelijk kwijtgescholden werden.⁵⁹ Zo was Derick vanden Lampelaer gebrandschat. In 1537/1538 werd een tiental verplichtingen verminderd. Onder dit hoofd werden ook vergoedingen verantwoord die bij het innen van pachtgelden werden betaald.

Werklonen en kosten kempen

Hoewel deze rubriek waarschijnlijk voor zich spreekt, volgen toch enkele voorbeelden van deze kosten: het verzamelen en binden van rijshout, het planten van bomen en struiken, aanleg en reparatie van afrasteringen ('tuynen'), omzetting van weiland in bouwland, het ophogen van dijken en wallen aan kempen en weiden, zaaïen en maaïen en graafwerkzaamheden. Bij deze werkzaamheden waren landarbeiders met helpers en voerlieden betrokken. De lonen varieerden van 1 stuiver 1 oord per dag voor de helpers tot 2 stuivers voor de landarbeiders en 3 à 4 stuivers voor de voerlieden die met paard en wagen ingezet werden. De werkzaamheden vonden plaats op de gasthuiswei, de koekamp, de grote kamp, de 'Sittert', de 'horsensche graeff', de Maasdijk en aan de leemput te Lijnden.

Reparatiekosten gasthuis, schuren, ziekenhuis en melaatsenhuis

Onder deze rubriek werden allerlei reparaties verantwoord. Die vonden plaats in de stad bij het gasthuis met bijbehorende schuren en buiten de stad bij het ziekenhuis, het melaatsenhuis, de hof te Velp en de kempen. Uit Escharen werd geregeld elzenhout aangevoerd voor planken voor omheiningen ('gelynten'). Het dak van het ziekenhuis buiten de poort werd in 1539/1540 gerepareerd.⁶⁰ De smid maakte of repareerde hengsels, platen, emmers, klinkhaken, driepoten, lampen, schoppen, kettingen, krammen en kooien. Verder werkte de smid soms aan de waterput en aan de oven. De slotenmaker bekommerde zich vooral om sleutels. De kuiper repareerde vaten en zorgde voor nieuwe banden aan kuipen en emmers.

De extra kosten in 1540/1541 hebben te maken met over de hele linie meer onderhoudsuitgaven en het verplaatsen van de bakoven. In het bakhuis werd ook een nieuwe schoorsteen gemetseld. De extra onderhoudsuitgaven betroffen vooral timmerwerk.

Varkens

In totaal werden 44 varkens gekocht met een gezamenlijk gewicht van 6.363 pond. Dit aantal werd ook geslacht. Het merendeel hiervan zal waarschijnlijk in hetzelfde jaar ingekocht zijn. Het is niet doenlijk een betrouwbare schatting te maken van het slachtgewicht. De netto slachtopbrengst werd geconsumeerd door de organisatie, door proveniers en door

behoeftigen. Naast de spekopbrengst uit gekochte varkens werd door de gecombineerde instelling in 1537/1538 ook in totaal nog 124 pond gedroogd spek gekocht. Het gewicht aan spek dat beschikbaar was voor behoefitgen, blijkt uit tabel 2.

Tabel 2 Uitgaven voor varkens, spek en anderszins

1 varken	158	pond ad ½ braspenning	4 fl 18 st 3 oord
3 varkens	427	pond	14 fl 6 st 3 oord 2d
2 varkens	405	pond	12 fl 13 st 2d
6 varkens	1030½	pond	31 fl 19 st
6 varkens	794½	pond	24 fl 16½ st
6 varkens	1013	pond	34 fl 2½ st
4 varkens	547½	pond	17 fl 2 st 3d
4 varkens	668	pond	20 fl 17½ st
1 varken	158	pond	4 fl 18 st 3 oord
1 varken	179½	pond	5 fl 12 st 3d
5varkens	825	pond	25 fl 15½ st 2d
1 varken	157	pond ad ½ braspenning	4 fl 18 st 2d
4 mestvarkens		ad 29 st + zichtkosten	6 fl minus 2d
Subtotaal 44 varkens			208 fl 1 st 2d
Gedroogd spek	49	pond ad 1 st	2 fl 9 st
Gedroogd spek	54½	pond ad 1 st	2 fl 14 st 1 oord
Gedroogd spek	21¾	pond ad 3 oord	16 st 1 oord
Subtotaal gedroogd spek			5 fl 19½ st
Slachtgeld van 44 varkens			2 fl 4 st
Slachtgeld van 2 kalveren en 2 koeien		ad 2 en 8 st	10 st
8 zakken zand		ad 22½ st	9 fl 2 st
Erwten		28-34 st /malder	24 fl 14 st 2d
Totaal			250 fl 10 st 3 oord
Geteld door de rendant			249 fl 10 st 3 oord

Bedelingen op dinsdagen

In de rekeningen van de jaren 1537/1538 tot en met 1542/1543 wordt een overzicht gegeven van alle dinsdagen waarop bedelingen plaatsvonden. Er worden geen namen genoemd. Normaal werden op deze dag brood, spek en een klein beetje geld verstrekt. Als spek niet beschikbaar was, werd eetbaar afval van het varken gegeven, soms met een paar stuivers erbij.

In de rekeningen kan een onderscheid gemaakt worden tussen geregeld terugkerende en buitengewone verstrekkingen. Dit betekent naar alle waarschijnlijkheid dat Grave een groep vaste bedeeden had – de huisarmen – en dat daarnaast nog een wisselend aantal andere behoefitgen aan bod kwam. Bij brood liggen de gemiddelde verhoudingen ongeveer als volgt: wekelijks 210-215 broden regulier en 15-20 broden 'extra ordinair'. Ook bij spek werd dit onderscheid gemaakt. Wellicht geldt dit ook voor de geringe variatie in het aantal stuivers.

58a ASCG, 1153, fo 38r (1537/1538)

59 ASCG, 1153, fo 365 (1547/1548): 'Item verlaten om godt Gairt Kerstens x sch altz ad viij st'.

60 ASCG, 1153, fo 122v: 'Derick inde Herman Leideckers hyr over onledich geweest/ te decken mytter naegelen ende pannen belopende tsamen xix gl xvii st i ort'.

Brood nam bij de dinsdagbedelingen de belangrijkste plaats in. Over het hele jaar werden ongeveer 12.000 broden uitgedeeld. Van november tot en met juni werden iedere dinsdag in een regelmatig aflopende reeks 229 tot 220 broden regulier verstrekt en in een eveneens dalende reeks extra broden van 21 naar 17-18 per week. Vanaf het begin van de maand juli daalde het aantal broden nogal abrupt, waarna tot november deze reeks verder afliep van 220 naar 191 stuks. Dat bleef zo tijdens de rest van het rekeningjaar. In het aantal extra broden kwam geen verandering. Het gewicht van de broden lag rond de twaalf pond.⁶¹ Deze grote broden werden kennelijk specifiek door de Graafse armeninstellingen gebruikt. De spinden die door de altaren van de Sint-Elisabethkerk te Grave werden gedaan, bestonden in die tijd uit 'cleyn broet' van circa 5½ pond.⁶² De armeninstelling verstreekte op speciale dagen nog lichtere broden: 'wiggen'.⁶³ De gemiddelde dagelijkse consumptie van roggebrood van een gezin met twee kleine kinderen wordt voor de late middeleeuwen op vijf pond geschat.⁶⁴ Dit lag voor gezinnen uit de lagere klassen minstens 30% hoger: ofwel zes tot zeven pond. Dit vertegenwoordigde ongeveer 80% van de dagelijks benodigde 10.000 calorieën voor een dergelijk gezin.⁶⁵ Met een brood van twaalf pond kon een gemiddeld gezin dus bijna twee dagen vooruit.

De meeste dinsdagen werd ook spek verstrekt. Over het hele jaar 1537/1538 werd bijna 4.000 pond spek uitgedeeld. Zoals al gezegd was spek niet altijd beschikbaar. Het aantal ponden spek lag gedurende de tweede helft van het rekeningjaar een stuk onder het niveau van de eerste zes tot acht maanden. Was dat, als er uitgekeerd werd, aanvankelijk 112-113 pond per week, vanaf het begin van juli was dit verminderd tot 100 pond per week.

Als varkensafval werd uitgedeeld, werd voor dit substituut geen gewicht aangegeven in de rekeningen. Er staat alleen vermeld hoeveel stuivers erbij gegeven werden.

De reguliere geldelijke giften waren dinsdags gelimiteerd tot vaste bedragen. Van november tot en met juni werd iedere dinsdag zeven gulden en een wisselend aantal stuivers gegeven. Vanaf juli nam dit bedrag af tot zes gulden en een aantal stuivers per dinsdag.

Tabel 3 Bedelingen door het gecombineerde gast- en geesthuis in Grave op dinsdagen in het rekeningjaar 1537/1538

Datum	Aantal broden		Ponden spek		Varkensafval en geld	Geld en broden
	regulier	extra	regulier	extra		
13/11	229	20			11 st	7 fl 8½ st
20/11	229	21			11 st	7 fl 8½ st
27/11	229	20½			12 st	7 fl 8½ st
03/12	229	21			12 st	7 fl 9 st
11/12	229	21			11 st	7 fl 9 st
18/12	230	20			12 st	7 fl 9 st
24/12			112½			7 fl 9 st
01/01	230½	20½	112½	5½	9 st	7 fl 9 st
08/01	228	18	112½	6	8 st	7 fl 8 st
15/01	228	17	112½	5½	9 st	7 fl 6½ st
22/01	227	17	112	6	11 st	7 fl 6 st
29/01	227	19	112	6	8½ st	7 fl 6 st
05/02	228	18	112½	7	10 st	7 fl 5 st
12/02	228	19½	112½	6½	8½ st	7 fl 5 st
19/02	228½	17½	112½	7	8½ st	7 fl 5 st
26/02	228	18	112½	6	11 st	7 fl 5 st

Datum	Aantal broden		Ponden spek		Varkensafval en geld	Geld en broden
	regulier	extra	regulier	extra		
05/03	227	18			26 st	7 fl 5 st
12/03	226	17½			27 st	7 fl 5 st
19/03	225	18			29½ st	7 fl 5 st
26/03	225	17			29 st	7 fl 4 st
02/04	224	18½			31 st	7 fl 4 st
09/04	224	18			32 st	7 fl 3 st
16/04	223½	18½			31 st	7 fl 4 st
23/04	223	19	113½	5½	6 st	7 fl 3 st
30/04	222	17½	114	5	5½ st	7 fl 2 st
07/05	221	18½	114	5½	5 st	7 fl 2 st
14/05	221	17	113½	5	5½ st	7 fl 1 st
21/05	220	16	113½	5½	5 st	7 fl 1 st
28/05	219	17	113½	6	5½ st	7 fl 1 st
04/06	219	18	113½	6½	5½ st	7 fl 1½ st
11/06	219	19	113½	6½	5½ st	7 gl 1 st
18/06	219	18½	113½	7	6 st	7 gl 1 st
25/06	220	18½	114	7½	5½ st	7 gl 1½ st
02/07	191½	17	100½	5½	4½ st	6 fl 12 st
09/07	191½	16½	100½	4½	4½ st	6 fl 12 st
16/07	191½	18	100½	4½	4½ st	6 fl 12 st
23/07	191½	17	101	4	4 st	6 fl 3 st
30/07	191½	16	100	4	4½ st	6 fl 4 st
06/08	191½	16½	100	3½	4 st	6 fl 4 st
13/08	192	17	100½	4	4½ st	6 fl 5½ st
20/08	192	16½	100½	4	4 st	6 fl 7 st
27/08	194	16	101	4½	5 st	6 fl 7 st + 2 st voor brood
03/09	193	16½	100½	4½	5 st	6 fl 7 st + 1 st brood
10/09	192	16	100	4	4 st	6 fl 6½ st + 1 st voor brood
17/09	191	17	100	3½	6 st	6 fl 6 st + 1½ st voor brood
24/09	191	16	100	4	6 st	6 fl 5½ st + 2 st brood
01/10	191	15½	100	3½	5½ st	6 fl 5½ st + 1 st brood
08/10	191	16			7 st	6 fl 5½ st + 1½ st brood
15/10	191½	18			9 st	6 fl 6 st + 1 st brood
22/10	191½	16½			8½ st	6 fl 6 st + 2 st brood
29/10	191½	15½			8½ st	6 fl 6 st + 1½ st brood
05/11	190½	18			8 st	6 fl 3½ st + 1 st brood
12/11	190	17			7½ st	6 fl 2½ st + 1½ st brood

61 Berekening: volgens de tekst bij de bedeling op dinsdag 13 november 1537 gingen er 24 broden uit 1 malder rogge. 1 malder rogge is volgens Nipper 136,54 liter. Het overeenkomstige gewicht in kg is volgens Alberts circa 0,7 x 136,54 = circa 95 kg. Bij de broodbereiding werd circa 50% water toegevoegd: $95 \times 1,5 = 142,5$ kg. Dit komt derhalve neer op $142,5/24 = 5,93$ kg x 2 = circa 12 pond. Volgens de rekening werden in 1537/1538 in totaal 12.400 broden uitgedeeld, waarvoor 505 malder rogge werd verantwoord. $505 \times 136,54 \times 0,7 \times 1,5 = 72.400$ kg/12.400 = 5,84 kg/brood x 2 = circa 11,70 pond/brood. Nipper, *Met en wegen*, 234; Alberts, 'Bier', 157.

62 BHIC Grave, KHA Coll. G 6 C1-12: Rekeningen 1526-1571, 2987(1530): 'Item gecoeft i malder roghen ad xxxiiij st ende dat gebacken ad vyftyck cleyn broet ende dat gespynt in sunt lamert catertymper'. Zie ook Van Miert, 'Uit het archief II', 108-121: testament van Derick Marsman (1532). Met dank aan dr. Leny van Lieshout.

63 Fierst, *Ghege ende gheve*, bijlage 7.18 (p 200). Zie ook de afgebeelde pentekening van Pieter Bruegel.

64 Jobse-Van Putten, *Eenvoudig*, 91-93, 156; Ter Molen, *Brood*, 60-61.

65 Blockmans en Prevenier, 'Armoede', 501-503.

Een compleet overzicht van de samenstelling van de bedelingen op dinsdagen in 1537/1538 is gegeven in tabel 3. Volgens de rendant waren de totalen:

Geld 392 gulden 12½ stuiver
 Spek 3855 pond
 Rogge 505 malder 3 schepel 5½ broden

Samenvattend kan gesteld worden dat de bedelingen door het jaar 1537/1538 heen een dalend beeld te zien geven. Er is een cesuur in de reeks in het begin van juli 1538.

Hoe was de situatie in de jaren na 1537/1538? Het antwoord ligt opgesloten in het overzicht in tabel 4. Hoewel de reeks klein is, wordt duidelijk geïllustreerd dat er iets aan de hand was. Na 1537/1538 liepen de brood-, geld- en spekuitdelingen sterk terug. We nemen aan dat het gasthuis sinds de ordonnantie van 1540 niet meer als centrale beurs opereerde. Het wegvallen van gilden en schutterijen kan echter niet alleen een dergelijk effect gesorteerd hebben. Was de oorlogssituatie tussen Karel V en de hertog van Gelre mede van invloed op de terugval? In de conclusie wordt op deze vermindering teruggekomen.

Tabel 4 Jaartotalen dinsdagbedelingen van 1537/1538 tot en met 1542/1543 uit de gecombineerde geest- en gasthuisrekeningen van Grave

		1537/38	1539/40	1540/41	1541/42	1542/43
Geld	(guldens)	393	319	140	141	124
Spek	(ponden)	3855	2151	2122	1614	1900
Rogge	(malders)	505	355	225	250	263

Geregelde uitgaven voor de armen

We beginnen met kleding die gekocht werd voor verschillende personen die ‘te vollijs’ stonden. Zoals gezegd betekent dit waarschijnlijk dat zij voor substantiële onderstand in aanmerking kwamen. Aan deze personen werden wambuizen, hemden, rokken, hosen, lijfjes (‘zielen’), broeken, bonnetten, tabberds en geld verstrekt. De uitgaven varieerden van twee tot acht stuivers per geval. Ook werden enige vergoedingen betaald voor het vermaken en herstellen van kleren.

Verder werd in 1537/1538 voor de armen in totaal 42 el wollen laken gekocht voor krap 19 gulden. De grote lakens werden in lappen geknipt, die aan circa 35 personen uitgedeeld werden. De jaren erop lagen deze hoeveelheden op meer dan het dubbele. Onder de begiftigden bevonden zich ook ‘de jonge meiskens int gasthuys’. Zij kregen samen 3½ ‘vierdel’.

Door kleermaker Lenaert Willems werden in opdracht van de instelling voor de armen kleren gemaakt en versteld. De rekeningen vermelden tabberds, hosen, wambuizen, rokken, onderzielen en borstrokken. Voor naaiwerk in het gasthuis werd ook garen ingekocht.

In 1537/1538 werd voor bijna 20 gulden in totaal 104 el linnen doeken aangeschaft.⁶⁶ Een gedeelte hiervan werd gebruikt voor het maken van slaaplakens voor de gasthuizen binnen en buiten de poort. De rest ging in lapjes van meestal 2 el naar circa 35 behoeftige personen. Het overschot ging de provisiekast in.⁶⁷

In de rubriek ‘andere uitgaven voor de armen’ is een aantal jaren de belangrijkste post de vergoeding aan meester Gerit voor onderwijs aan de armen. Onderwijs aan arme kinderen is geen gevolg van de ordonnantie van 1531, want dat gold in Grave al decennia lang.

Het lappen van schoenen werd gedaan voor ongeveer twee stuivers. De totale kosten bedroegen ruim twee gulden. Arntz van Triest maakte nieuwe schoenen voor arme volwassenen en kinderen. Hij vroeg voor een paar schoenen meestal vier tot vijf stuivers.

Klompen waren een stuk goedkoper. Er werden aan 67 personen, waaronder soms dezelfde, klompen verstrekt voor in totaal 2 fl 18 st. Dit kwam dus neer op nog geen stuiver per paar.

Beroepsopleiding voor arme jongeren was een van de maatregelen uit de ordonnantie van 1531. Voor armen in opleiding werd aan ambachtslieden (er wordt een kuiper genoemd) 1½ stuiver per week betaald. Dit betrof maar een paar gevallen die varieerden van enkele weken tot een jaar. In 1539/1540 werd een aantal jongens naar het platteland ('ingelant') gestuurd, maar 's-Hertogenbosch wordt ook geregeld genoemd.⁶⁸

Onder 'onderhoud van de armen' vinden we onder andere een beetje reisgeld voor armen voor eten onderweg naar een nieuw (onzeker) bestaan en een jaargeld voor een arm kind. De armeninstelling betaalde soms ook geheel of gedeeltelijk huishuur.⁶⁹

In opdracht van de armeninstelling werd in de Peel turf gestoken. In 1537/1538 werd ruim veertig keer een vracht turf bij armen afgeleverd. Een vracht kostte vijf tot zes stuivers.

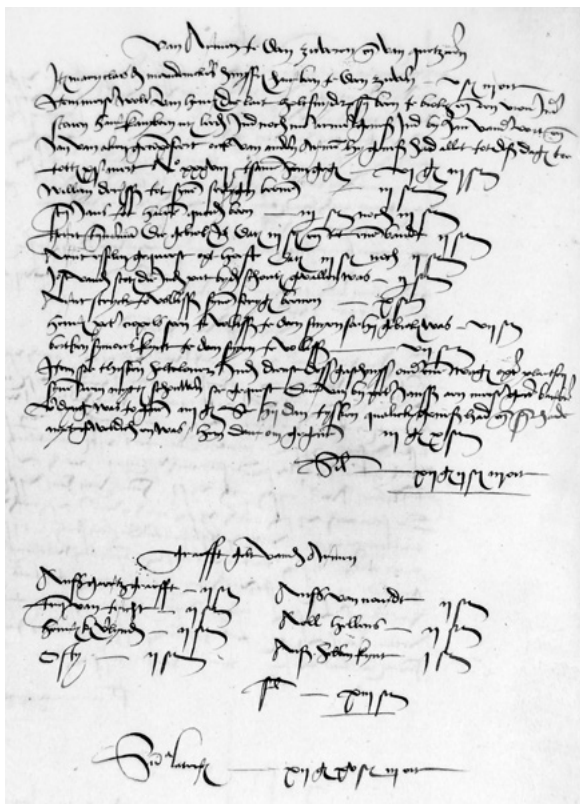
De chirurgijn behandelde op kosten van de instelling arme personen ('van armen te doen zuveren ende van quetzuren'). Ik geef enkele voorbeelden:

Jan van Aken gecomposeert oick van anderen armen hy genesen had allet tot desen dagen toe totten xi^{en} mert Anno xxxviii tsamen hem gegeven vi gl iii st'

'Gerit Tymmerman die gebroken is dat. iii st ende tot enen banden ii st'

'Arnt Esselen gequeest opt hoeft dat. iii st noch ii st'

'Jost vanden Scoten die inden put byden schouten gevallen was ij st'⁷⁰

Geneeskundige hulp aan armen en grafgeld werden zorgvuldig genoteerd. Foto Arno Coopmans (Collectie Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1153, fo 53v, 1537/1538).

⁶⁶ ASCG, 1153, fo 51v (rekening 1537/1538). Enkele voorbeelden: 'Item gecoft viii ellen groeffs linnen doix ad 1 st ½ blanck *facit* xi st ende ii st t bleyen/ noch gecoft xiiii ellen ad idem *facit* xix st i ort/noch xl ellen ongebleyckte lakens voir iiiii gl vi st te bleyen viii st'.

⁶⁷ In oudere rekeningen wordt gesproken over wol dat vanuit de hofsteden in Velp en Escharen werd aangeleverd, waaruit in de keuken 'werps' (kettinggaren) en 'wevels' (inslaggaren) gesponnen werden waarmee wit en grijs laken gemaakt werd. ASCG, 290, rekeningen 1447/1448 en 1465/1466.

⁶⁸ ASCG, 1153, fo 112r (1539/1540).

⁶⁹ ASCG, 1153, fo 52v (rekening 1537/1538): 'Item Bielken Jans dochter van Batenborch die inden armen boick stont is buyten vertogen te woenen ende hair mytgegeven to teirgelt ij gl ende dair myt utgedaen (uitgeschreven)/ Item Kaldenhuysens voir kynderen to teirgelt om sy by hairden alden vader te vaeren x st/gegeven van Philippus Lissen Quattels kynt jairliix viii gl/ beth voir Jauken Artz huysshuer xxv st dess sy nyet meer gecorten heeft voir hair doot dan ix st soe rest noch xvi st'.

⁷⁰ ASCG, 1153, fo 53v (rekening 1537/1538).

‘Item Grietken Celen die besmet was vanden pocken ende om ten Bosch te doen varen ende myt hair teryng dat. vii st ii d’

‘Derick Artz die hem selven gehouwen had inden been inden armen dienst dair voir beth aen meester Anthonis Zurx enen carolus gulden van xx st’

‘Die selve Derick int meyen cranck geworden van synen water te besien ende medicijn ij st’⁷¹

Het grafgeld bedroeg in 1537/1538 dertien stuivers voor zeven graven. Dit was in de andere jaren niet veel meer. Verschillende schrijnmakers leverden in 1537/1538 aan de armeninstelling in totaal 21 kisten voor overleden volwassenen van normaal postuur, 6 voor kleine kinderen en 4 tussenmaten. In totaal 31 doorkisten.

Buitengewone uitgaven

De buitengewone uitgaven hebben vreemd genoeg betrekking op dagelijkse uitgaven voor armen en zieken. Achter de terminologie schuilt onzekerheid. Hoewel de doelgroep uit huisarmen bestond, was het onzeker hoeveel personen in aanmerking kwamen voor onderstand en waaruit die moest bestaan om te overleven. Dit werd mede veroorzaakt door ziekte of overlijden van kostwinners. De verantwoording in de rekening is gortdroog: achter de naam van een behoeftige volgt vaak een opsomming van kleine bedragen. Dat gaat op de wijze van ‘noch 3 stuver/ noch 2 stuver/ noch 4 stuver’, enzovoort. Ook kregen sommige passanten af en toe een klein beetje geld toegestoken. In de rekening van 1541/1542 veranderde de armmeester deze wijze van verantwoorden. Hij noemde nu in perioden van maanden, die niet synchroon lopen met kalendermaanden, alleen de totale uitgaven met verwijzing naar bundels specificaties.⁷² Die bundels zijn in de loop van de tijd helaas verdwenen.

Tabel 5 Verleende onderstand aan huishoudingen in Grave 1539/1540

Uitgekeerd geld 1539/40	Aantal huishoudingen		Waarvan ook andere onderstand		Alleen andere onderstand	Totaal behoeftige huishoudingen
< 5 stuivers	172	61,8%	23	39,0%		
5-10 stuivers	48	17,3%	13	22,0%		
10-20 stuivers	30	10,8%	8	13,6%		
20-30 stuivers	20	7,2%	9	15,3%		
> 30 stuivers	8	2,9%	6	10,2%		
Totaal	278	100%	59	100%	53	331

Het is hier niet de plaats om de behoeftigen van Grave van de periode 1537-1543 uit hun anonimiteit te halen. Aan de hand van de verleende onderstand in de rekening van 1539/1540 heb ik een lijst samengesteld met 331 verschillende personen uit Grave en 39 ‘van buyten’.⁷³ De behoeftigen in Grave zijn vertegenwoordigers van gezinnen of huishoudingen. Daarvan kregen 219 personen alleen geld, 59 geld met andere onderstand en 53 alleen andere onderstand (zie tabel 5). Zoals al aangegeven bestond de andere onderstand vooral uit kleren, schoeisel, en turf. Grafgeld en doorkisten zijn buiten beschouwing gelaten. Mogelijk hebben verschillende namen op de lijst betrekking op hetzelfde gezin of dezelfde huishouding. Verder is het onderscheid in meerhoofdige gezinnen en alleenstaanden moeilijk te maken. Uitgaande van een gezin van gemiddeld vier personen zou voor het benaderen van het totale aantal behoeftige personen in Grave het aantal van 331 gezinnen of huishoudingen met bijvoorbeeld 10% of 15% verminderd kunnen worden. Dan zouden er in de onderhavige periode 1125 tot 1200 personen korte of langere tijd behoeftig geweest zijn, hetgeen over-

eenkomt met 80 tot 85% van de circa 1400 toenmalige inwoners.⁷⁴ Dit grote percentage gold niet het hele jaar door; dat blijkt al uit de vele gezinnen die op jaarbasis minder dan vijf stuivers uitgekeerd kregen. Omdat een armenboek bijgehouden werd en gelet op de wekelijkse uitdelingen en de intensiteit van de verleende onderstand, mag toch wel aangenomen worden dat in Grave een flink aantal gezinnen op de rand van het bestaansminimum leefde, of daardoorheen gezakt was.

In de rekening van 1542/1543 wordt voor het eerst 'vuntgelt' genoemd. Hiermee wordt bedoeld dat kinderen van arme ouders gedoopt werden op kosten van het gasthuis. In dit jaar gebeurde dat acht keer. De vergoeding bedroeg circa 12 stuivers per geval.⁷⁵

Lonen en andere vergoedingen

Het betaalde personeel genoot de volgende jaarvergoedingen:

de rentmeester	vijftien gulden (twaalf philippusgulden)
de knecht	zeven gulden, plus drie hemden en een gulden voor schoenen
twee dienstmeiden	ieder vier gulden, plus twee hemden, een handdoek en negen stuivers voor schoenen

De armmeester en zijn vrouw waren onbezoldigd, maar genoten wel kost en inwoning. Sinds de samenvoeging was de organisatie uitgebreid met een rentmeester, Peter Janssoen. Deze functie vloeide voort uit de genoemde ordonnantie van 1531. Het inkomen van de rentmeester was waardevast: twaalf philippusgulden en de kost. De jaarvergoedingen van het overige personeel waren door de jaren in vaste bedragen in gangbaar geld, dus niet waardevast. Aangenomen dat de kwaliteit van de hemden en de handdoek constant was, was alleen die looncomponent waardevast. Er waren nog meer personeelskosten. De kosten van de tweede knecht die bij het bakken hielp, werden in de rubriek 'bakkosten' verantwoord. De vergoedingen aan de oude gasthuisvrouw zijn vermeld onder provisie en van de gastmeester buiten de poort bij de dependance. Deze laatste kosten worden verderop behandeld. Al dit personeel at mee in de keuken van de armeninstelling.

De verdere uitgaven hebben vooral met verteringen te maken. De 'visiteerders' kregen een keer een compensatie voor hun uitgaven voor verteringen na hun werk.⁷⁶

De halfjaarrekening werd 20 mei 1538 doorgenomen en de volgende dag afgesloten op het raadhuis in aanwezigheid van de voltallige raad en de 'omgangers' met de collectebussen. Dit gezelschap liet het zich smaken tijdens die twee dagen. Verder was het traditie met kermis in het gasthuis een ontbijt te serveren aan ambtman, stadhouder, schout, burgemeesters, hellebaardijs, kloveniers en brugwachters ('pontiers'), soms met kermislui. Het eten kwam gedeeltelijk uit de eigen provisiekast; het duurdere voedsel, zoals 'scoen' brood, lam, kalf, 'blanck' bier en wijn werd ingekocht. Het lagere personeel kreeg in 1541/1542 een paar stuivers kermisgeld.⁷⁷

⁷¹ ASCG, 1153, fo 111v (rekening 1539/1540).

⁷² ASCG, 1153, fo 219v (rekening 1541/1542): 'Item biden armenmeister in enen bindell alleen gesteken tot diverse tiden omme den armen dagelix te hantreyken'.

⁷³ Deze lijst is overhandigd aan Amo Coopmans, voorzitter van de Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Land van Cuijk en Ravenstein.
⁷⁴ 331 minus 15% x gemiddeld 4 personen per huishouding = 1125 t.o.v. 1400 inwoners = 80%. Zie Fierst, *Ghenge ende gheve*, 27 en Lourens en Lucassen, *Inwonerantallen*, 43.

⁷⁵ ASCG, 1153, fo 269v: 'opten vuntten van Guel Wyllemss kynt xiii st/ Aelken Derixkynt xii st/ Geert Partiers kynt xi st/ Peter den melaten kynt xiii st/ Jan Scollen kynt xii st/ den poirter opten nye werck viii st/ opten vuntten vanden craem inden gasthuys bevallen xii st ende iiiii st gegeven'.

⁷⁶ ASCG, 1153, fo 121v (rekening 1539/1540): 'Anno xl den vii januari byden acht visiteerders der armen ter tyt geordonneert bynnen inde buyten der stat visitatie gedaen ende dan verteert tot Henrick van Zeest xvi st'.

⁷⁷ ASCG, 1153, fo's 60r, 118v, 172r en 220r.

De overige uitgaven zijn velerlei. Zo kon het gebeuren dat in de zomer bij gebrek aan wind het koren tegen een vergoeding met de hand gemalen moest worden. In de winter van 1537/1538 was er weer eens wateroverlast ('grote water') door overstroming van de Maas. Op 16 februari brachten de rentmeester en Gerit Timmermans en twee schippers een schip met proviand naar de armen in Beers, Lijnden en Gassel.⁷⁸ Bij de begrafenis van Henneken Custors te Lijnden moesten mensen per boot daar naartoe gebracht worden. Het is de vraag in hoeverre deze wateroverlast doorwerkte op de opbrengsten die voor de armeninstellingen van het platteland moesten komen. Gottschalk vermeldt in haar studie dat het jaar 1537 geteisterd werd door zware stormen. Eind 1538 was er opnieuw watersnood. Bij Nijmegen braken dijken van de Maas en Waal door.⁷⁹

De rekening van 1539/1540 noemt in deze rubriek weer enkele andere onderwerpen.⁸⁰

Bakkosten

De bakkersknecht kreeg voor zijn wekelijkse hulp inclusief reiskosten vier gulden per jaar. De grootste uitgave betrof het brandhout: ruim dertien gulden voor rijshout dat in samengebonden bossen (vimmen) werd aangeleverd.

Drinkkannetjes van het gewone volk uit de veertiende en vijftiende eeuw uit de infirmerie aan de Hoofschestraat te Grave, op de locatie van de oude begijnen. Deze voorwerpen gebruikte men ook nog in latere tijden. Foto Henk Smits (Collectie Martien Koolen, Grave)

Provisie

Bijna de helft van de provisie van het jaar 1537/1538 bestond uit bier, dat alles bij elkaar in 50 tonnen en 10 ketels werd aangeleverd (circa 7000 liter). De kosten bedroegen 45 gulden. De belangrijkste leverancier was Lisken Loefs met 34 tonnen en 9 ketels.⁸¹ Andere leveranciers waren Gerit Rutgers (5 tonnen), Jan Blommertz (3 tonnen, 1 ketel), Yken Baeyen (3 tonnen), Peter Cremmers (3 tonnen) en Jans van Velp (2 tonnen). Jacopz van Horn leverde een halve ton 'scotten biers'.⁸² De prijs per ton en per ketel was meest 15 stuivers bij grote aantallen en 22 stuivers bij geringere. Daarnaast werd volgens de rekeningen 'buiten met kannen' nog voor 33 stuivers bier gekocht.⁸³

In 1539/1540 werden ruim 75 tonnen bier (circa 9000 liter) voor 72 gulden bij vrijwel dezelfde brouwers gekocht. De prijs lag toen voor het merendeel op 22 stuivers. Opnieuw was Lisken Loefs de grootste leverancier, maar de prijs per ton was nu 6 stuivers meer. Opvallend is dat vijf andere brouwers, waaronder jonge Henrick Coeberch, ieder maar 1 ton leverden, waaronder 'merts biers' voor 27 stuivers.⁸⁴ Vermoedelijk experimenteerde het gasthuis in deze jaren met brouwen op kleine schaal, want er werden voor de hof te Velp enkele lege tonnen en ketels ingekocht. De rekening van 1541/1542 maakt gewag van inkoop van koren en gerst- en haverhout om 'inden huyse irste werff' zelf te brouwen.⁸⁵

Uit vroegere rekeningen blijkt dat het meeste bier voor de armeninstelling slap of schraal was. In de rekeningen wordt ook wel over 'scherbier' gesproken.⁸⁶ Dit was klein of dun bier dat speciaal voor arme mensen werd gebrouwen.⁸⁷ Dit bier werd zonder tussenkomst van bierdragers aan de consument geleverd en was accijnsvrij.⁸⁸ De consumptie van bier wordt voor de onderhavige periode in de Zuidelijke Nederlanden grofweg geschat tussen de driekwart en één liter per dag. Dit is inclusief dun bier, hoewel de consumptie daarvan ongeveer op de dubbele hoeveelheid lag.⁸⁹

Lisken, de oude gasthuisvrouw, kreeg in 1537/1538 29 keer gemiddeld 15 stuivers toegestoken, in totaal 23 gulden. Zij hielp vooral in de keuken van het gasthuis, maar deed ook verstelwerk. Volgens de rekeningen van 1537/1538 en 1539/1540 kreeg zij op kosten van het huis medische verzorging.⁹⁰

De inkopen voor de keuken varieerden in 1537/1538 van een paar stuivers voor morellen uit Nijmegen om kruiden van te maken voor de armen, tot verschillende bedragen in

78 ASCG, 1153, fo 60r. Hieruit blijkt nogmaals dat de Graafse armeninstellingen ook zorgden voor de armen in de directe omgeving van de stad.

79 Gottschalk, *Stormvloed* 2, 509-513.

80 ASCG, 1153, fo 120v: 'Item in die siecte van Claes Kryfft als hy sijn sacramenten ontfynck ii st ende inden heiligen olizel i st ... voir xi loet sucker candys iij st ... noch xiiij lib sepen ad iii ort st *facit* ix st vi d/ voir i pont pot as ij st noch z lib - z braspennynck; fo 121r: voir ii muysvallen ii st ... Tysken Willems doen copen i ell kempens tot hasen (kempens is zeildoek van hennepgaren)/voirt voidren doick'.

81 Bierbrouwers behoorden vanwege hun kapitaalintensieve onderneming tot de meer welvarende klasse. Blondé en Limberger, 'Van Bourgondische welvaart', 73.

82 Lokaal bier volgens Engelse recept. Yntema, 'Allerhande bieren', 87-88.

83 Een Graafse kan had een inhoud van 1,4 liter. Een ton of vat bestond uit 80 kan of bijna 120 liter. Een klein vat of anker was 1/3 daarvan of bijna 40 liter = 5 viertel van 5½ kan. Nipper, *Met en wegen*, 234. In Holland was een grote ton bier gewoonlijk 156 liter, een kleine 124 liter. Yntema, 'Allerhande bieren', 87.

84 Bier van maart, was dit het huidige bokbier?

85 ASCG, 1153, fo 221r. Fo 158v: 'noch totten brouketel iiic yselsteens voir viii st; fo 223r: 'vanden brou ketel te lappen iiiz st'.

86 Bijvoorbeeld in de rekening van het geesthuis van 1482/1483. ASCG, 1148 ('Bewys vanden gersten'). Zie ook Yntema, 'Allerhande bieren', 91-92.

87 Klein bier werd gemaakt door toevoeging van kokend water aan drab van dik bier. Laan, 'Bruisend', 97.

88 Klein bier bevatte te weinig alcohol om te worden belast. Yntema, 'Een kapitale nering', 72.

89 Aerts, 'Het hoofdelijk bierversbruik', 53, 57-58; Unger, 'Beer', 335.

90 ASCG, 1153, fo 120r (1539/1540): 'Item voir Lisken alde gasthuysfrou aen haire zerige borsten voer iiiz st gebranden wijn ende noch aen raess oly (bilzekruid) all tot diverssen tiden vut Nymegen doen commen voir viij st om hair water te doen besien ende medicyn tsamen xiz st'.

guldens voor haring, stokvis, schol en zout uit 's-Hertogenbosch, eieren, boter, groene en witte kaas, vers en gedroogd vlees, enzovoort. Op de markt in Oss werden koeien gekocht die op het land van de armeninstelling vetgemest werden en daarna geslacht voor verdere verwerking in de keuken.⁹¹

Na 1537/1538 verdubbelden de provisie-inkopen. Zo werden in 1539/1540 meer koeien gekocht, ook van boeren, maar ook schapen in Velp. In dat jaar werd door de knecht een paard gekocht op de markt te Appelteren.⁹²

De instelling schafte verschillende aantallen 'steen' vlas aan, waaruit garen gesponnen werd, waarmee linnen doek geweven werd (ruim 100 el).⁹³ Het doek werd, nadat het gespoeld en gebleekt was, in lappen verdeeld onder het lagere personeel en een aantal armen. Van deze lappen werden meestal hemden gemaakt.

Allerhande uitgaven

Deze rubriek bevat veel interessante details, maar het is ondoenlijk een representatieve samenvatting daarvan te geven. Zo variëren deze uitgaven in de rekening van 1540/1541 van (tinnen) 'pispotten' voor drie stuivers tot 'perden' van elf philippusguldens.⁹⁴ In 1541/1542 werden alle bedden van het gasthuis nagekeken.⁹⁵ Hieronder volgen enige transcripties uit deze rubriek in de rekening van 1541/1542:

'Aen armendouck iii st ii d / aen coelsaet i st / i st goet / i ort st comyn / van helpen wassen inden huysse vj st / voir ien halter ende ander repen totten perd iiiiz st / aen wevers iii st / van enen roskam ii st / voir enen toem iiiiz st / voir vi tuyet tstick j braspenynck *facit* iii st iii ort / voir een dobbel wageseell ij st / voir ien platte holster iii ort / voir lynden aenden kerzen i st / van dobbel sacbant i braspenynck / noch voir lynden ij st / noch van enen reep totten clocken inden gasthuys iii st ii d / voir viii vadem lynden i st i ort / vanden reep inden wyndt aes boven den beyer xix st / noch i seell om cleren opte hanghen ij st / van ii repen voirden perden iii st / noch iij st lynden / noch i st sacbant voir i repken z st *summa lateris* iii gl viii st⁹⁶

Ziekenhuis buiten de poorten

Zoals gezegd had het gasthuis buiten de poort een ziekenhuis met een eigen gastmeester. Deze medewerker was verantwoording verschuldigd aan de gasthuismeester. Volgens de rekening van 1537/1538 was de eerste zeventien weken van dat jaar Ansem Gartz gastmeester. Hij kreeg van de beheerder van de gecombineerde huizen tien stuivers per week en per jaar vier kwarten olie, twee lasten turf, anderhalve vim 'ryss' en tien pond reuzel. Het resterende gedeelte van het jaar was Jan die Biervaerder gastmeester. Hij kreeg negen stuivers per week en de overige hierboven genoemde vergoedingen. Biervaerder werd opgevolgd door Jan van Olmen. Hij kreeg dezelfde basisvergoeding, maar als (besmettelijke) zieken waren opgenomen mocht hij zich niet meer onder de mensen begeven en werd zijn wekelijkse vergoeding verhoogd met twee stuivers.⁹⁷ De zieken die buiten de poort waren opgenomen, kregen voedsel vanuit de provisie van het gasthuis in de stad.⁹⁸ Menigee legde echter het loodje in het ziekenhuis buiten de poort.⁹⁹

Melaatsenhuis

In het 'lazarushuys' buiten de poort waren enkele melaatsen gehuisvest. Kennelijk raakten de gastmeester Jan van Olmen en zijn vrouw ook besmet. Evenals andere patiënten kregen zij van het gasthuis geld voor een reis naar Haarlem, waar zij onderzocht werden op melaatsheid (zie de citaten hieronder). Personen die daar niet besmet bevonden werden,

kregen een 'schoonbrief' mee, anderen een 'vuylbrief'.¹⁰⁰ Volgens de rekening van 1541/1542 verbleef een patiënt uit Grave ook enige tijd in het gasthuis te 's-Hertogenbosch. Ter illustratie volgen enkele teksten over melaatsen en het melaatsenhuis uit de rekeningen:

'Item Neess van Neerbrouck ofte raeten *dat*. om te pruyen te reisen nae Harlem xii st'

'Insgelix Claes Spreuwen om hem te laeten besien xj st'

'Lambert Henrix to Harlem gereyst oick hem te laeten besien xiii st'¹⁰¹

'Item Jan van Olmen ende Aleyt syn huyssvrouw gegeven to vollys haire teryngen om te reysen nae Harlem in Hollant om hon te laeten beproven vanden lazaren *dat*. xii st ende waren beide onsuver weder commen'¹⁰²

'Item van ienen tynnen kannen te vergroten ii st /voir viiix ell doix tot i p. laken xviii st ii d /Aeb Jans huyssvrouw van Nystelray cranck *dat*. iii st noch ii st noch iii st noch iij st / Peter Zwert i st /noch Aeb iii blancken /noch Peter ii st noch iii st noch iii st /enen vierden lazarus iii ort /Lisken Henrick Geritz dochter om hair te laeten besien *dat*. xii st ende is ter tyt te Bosch inden gasthuys gebleven ende to teergelt iii st ende is weder to Grave cranck gecommen ende alhyer onderhouden vt provisien inde hair noch weder nae Hairlem gesonden om hair te laeten beproven *dat*. xii st ende vanden vrachten te Bosch iij st inde xii st to teergelt /noch enen lazarus van buyten *dat*. iii st

Summa lateris iiiii gl vii st ii d'¹⁰³

De overige kosten van het melaatsenhuis bestonden uit verbouwingen en reparaties. Zo werd in 1541/1542 een nieuwe kamer aangebouwd voor Jan van Olmen en zijn vrouw en bleek de schoorsteen een gammele constructie nadat die een paar keer naar beneden was gekomen.

91 ASCG, 1153, fo 62r (1537/1538): 'Item inden Osser merkt doen copen i coy costen ix gl i st noch i koy gecoft voir viii gl xviii st ende verteert iiiii st dese koyen syn opten armen lant vetgemaickt ende inden koeken gecomen'.

92 ASCG, 1153, fo 119v (1539/1540): 'Item Derick Artss onsen knecht gesonden tot Apeltern om te copen een perdt inder merckt costen xvii riders ende enen snaphaan verteert ende tolcoop iij st veergelt ende die halter ij st *facit* xix gl xvij st'. Hoewel de gouden rijder en de snaphaan klinkende munten waren, moeten die toch als rekenmunten gezien worden. We weten niet of hier sprake is van de oude of de nieuwe gelderse gouden rijder. De oude werd in die jaren voor 26 stuivers gerekend, de nieuwe voor 23 stuivers. De snaphaan was een Gelderse zilveren munt die in 1509 door hertog Karel van Gelre was ingevoerd. Hij kreeg later een rekenwaarde van 6 gelderse stuivers, die per stuk voor een blank of ¾ brabantse stuiver gerekend werden. Zie Van Gelder, *De Nederlandse munten*, 62, 269.

93 Een steen is de naam van een gewicht voor vlas, wol, garen, e.d. (Verdam).

94 ASCG, 1153, fo 174v (1540/1541).

95 ASCG, 1153, fo 223r: 'Biel van Cloyten van drien daghen alle die bedden inden gasthuys te versien *dat*. viii st'.

96 ASCG, 1153, fo 222r (1541/1542).

97 ASCG, 1153, fo 122v (1539/1540): 'Inde als dair crancken sijn soe dat hy onder tvolck nyet en mach quesieren (giften inzamelen?) alsdan zall hy hebben ter weken xi st'.

98 ASCG, 1153, fo 122v: 'Item Gertken Hanen magd inde ii vreemde zieke mannen lang inden gasthuys hebben alle hair nootdorfft van broot ende bier ende anders allet vter provisie dess gasthuys bynnen der stat gehadt *ergo hyer nyet*'.

99 ASCG, 1153, fo 123r: 'Derick Kyvyten buyten inden gasthuys gestorven ende sijn nootdorfft vten gasthuys bynnen der stat gedaen vtgenomen aen gelde vii st'. Dit gold ook voor de dienstmeid van meester Lieberts: '... is oick buyten inden gasthuys gestorven ende hair nootdorfft vter provisie'.

100 In de zestiende eeuw werden in de Sint-Jacobskapel bij Haarlem van lepra verdachte personen door een beëdigde commissie onderzocht. Kossmann-Putto, *Armen- en ziekenzorg*, 263. In vroegere eeuwen gebeurde dit in Ter Bank bij Leuven, de door hertog Hendrik gestichte eerste leprozerie in Brabant. Maréchal, *Armen- en ziekenzorg*, 269; Van der Eycken, 'Ziekenzorg', 22. In 1413 verkreeg Haarlem het privilege van melaatsenschouw voor Holland en Zeeland. Ondanks dat men in oostelijke gewesten voor onderzoek veelal op Keulen was aangewezen, gaf Grave kennelijk de voorkeur aan een diagnose in Haarlem. Van der Korst, *Om lijf en leven*, 32-33; Ketting, *Bijdrage*, 81-84, 89. In 1521 werd de broederschap van Sint-Lazarus voorzien van statuten voor het schouwen van melaatsen in de kapel van Rumst bij Walhem. Volgens deze statuten moesten melaatsen gekleed zijn met 'eender grauwe huijcken aen ende eenen swerten hoet met eenen witten bant ende nijet verschuert noch verhackelt maer tamelijck, elk naer syn macht' (art. 12). In de kleine Brabantse steden mochten zij in groepen één dag per twee weken bedelen (art. 29). ARA Brussel, Collectie Schaduwarearchief, Stukken Leprozen, nr. 14562. Met dank aan dr. A.C.M. Kappelhof.

101 ASCG, 1153, fo 123r (1539/1540).

102 ASCG, 1153, fo 177v (1540/1541).

103 ASCG, 1153, fo 225r (1541/1542). In de tekst worden 'blancken' genoemd. Een blank was toen een rekenmunt van ¾ stuiver.

Ten slotte liet de rentmeester zien wat hij met de inkomsten van de gilden en schutterijen gedaan had. Dit gebeurde uitsluitend in de rekening van het jaar 1537/1538.

Samenvatting uitgaven

De uitgaven illustreren veel meer dan de ontvangsten hoe de armeninstellingen in de stedelijke samenleving functioneerden. De belangrijkste uitgaven hadden uiteraard betrekking op onderstand. We konden constateren dat die na 1539 tot 1543 drastisch terugliep. Voor een deel kan dit verklaard worden door het terugdraaien van de centrale beursfunctie van het gasthuis. We konden reconstrueren dat 80-85% van de stedelijke bevolking voor kortere of langere tijd aangewezen was op de institutionele armenzorg. De tweede grote kostenpost werd gevormd door de uitgaven voor provisie. Deze bleven in de onderzochte jaren op hetzelfde niveau, maar dat zal mede bepaald zijn door het teruglopen van de opbrengsten in geld uit de eigen kempen en landerijen.

Toelichting op de goederenstroom

De goederenstroom van het geesthuis en het gasthuis bestond voornamelijk uit rogge. Bij de ontvangsten werd deze stroom bijgehouden voor de twee armeninstellingen afzonderlijk, terwijl bij de bestedingen geen onderscheid gemaakt werd.

We beginnen in tabel 6 met een overzicht van ontvangsten en bestedingen van rogge. In verband met het grote belang van rogge voor de armeninstellingen wordt straks ook een specificatie van de herkomst gegeven.

Tabel 6 Ontvangsten en bestedingen van rogge van het gast- en geesthuis, 1537/1538-1542/1543 in Graafse malders

	1537	1539	1540	1541	1542
Ontvangsten geesthuis (malders)					
Erfrenten in rogge	344	343	343	342	344
Ontvangsten gasthuis (malders)					
Erfrenten in rogge	229	229	223	224	227
Tienden in rogge	185	183	188	179	187
Giften in natura van particulieren	10	10	8	10	8
Rogge van gilden en schutterijen	75				
Totale ontvangst gasthuis	499	422	419	413	422
Totale ontvangst geest- en gasthuis	843	765	762	755	766
Bestedingen rogge gecombineerde activiteit					
Jaarrenten	38	37	39	44	33
'Belachten' renten en reparaties huizen	25				
Tegemoetkomingen pachtgelden					
Werklonen en kosten kempen					4
Bedelingen op dinsdagen	505	354	235	250	263
Roggerenten gelost met geld	119	165	247	198	185
Gilden en schutterijen	51	23			
Personeel gasthuis en buitengasthuis	35	36	42	44	47
Vergoedingen helpers binnen en buiten				7	12
Broden 's middags voor de deur		27	106	106	152

	1537	1539	1540	1541	1542
Omzetting schuld in jaarlijkse rente	25	30		3	
Pachtbrengers die mee-eten in de keuken	8	10	12	12	12
Krimp, wanmaat, ratten	17	17	35	41	38
Huisarmen in voorgaande jaren vergeten te rekenen			27		
Diversen	5	38	5	5	15
Bewijs van de rogge	827	737	780	710	761
Bedelingen op dinsdagen, ponden spek	3855	2151	2122	1614	1900
Rekening-courant met de armmeester					
Oud saldo met de armmeester	175	(158)	186	167	212
Correcties	(5)		(1)		
Ontvangsten geest- en gasthuis	843	765	762	755	766
Bestedingen	(827)	(737)	(780)	(710)	(761)
Nieuw saldo met de armmeester	186	186	167	212	217

Behalve rogge ontving het gecombineerde armenhuis ook elk jaar een paar hoenen, een twintigtal malders gerst en enkele malders andere gewassen, zoals boekweit, haver, erwten en raapzaad. Naast betalingen in rogge werden op beperkte schaal verplichtingen voldaan in gerst en haver.

Ontvangsten in rogge

Erffrenten

In het rekeningjaar 1537/1538 had het geesthuis 149 renten met in totaal 344 malder rogge. In de specificatie van de herkomst in tabel 7 houden wij de volgorde in de rekening aan.

Tabel 7 Ontvangsten en bestedingen van rogge van het gast- en geesthuis, 1537/1538-1542/1543 in Graafse malders

Geesthuis/roggerenten	aantallen	malders
Grave	43	121
Escharen	9	14
Gassel	5	4
Cuijk	11	16
Mill	30	64
Velp	8	17
Beers	1	8
Beugen	5	9
Overlangel	1	1
Nederassel	2	1½
Keent	1	2 Nijmeegse schepel
Weduwe Jan Ticheler	11	44
Herman Beynem	3	4½
Jan Claessen en zijn vrouw	7	12 (Haps, Linden en een hofsken)
Jan Coeberch en zijn vrouw	2	5
Bestemmingsrenten en diversen	10	21
Afrondingen		2
Totaal	149	344 malder en 2 Nijmeegse schepel

Het opstellen van een procentuele verdeling is weinig zinvol omdat de renten die door de voormalige geestmeesters Jan Ticheler (†1454) en Herman Beynem (†1472) verworven waren en zich nog steeds in de familieboedels bevonden, niet uitgesplitst zijn. We kunnen wel zien dat de helft van de renten uit Grave en Mill samen kwam. Dit vertegenwoordigde ook meer dan de helft van de ontvangen malders rogge. De bestemmingsrenten bestaan uit legaten en giften voor spinden en kost en inwoning. 'Diversen' bestaat uit onbestemde giften en renten die met penningen uit geloste renten waren gekocht.

Tabel 8 Geografische herkomst van de roggerenten in 1537/1538 van het gasthuis

Gasthuis/roggerenten	aantallen	malders
Grave	38	62
Mill	22	49
Cuijk, Haps, Linden	18	39
Escharen, Gassel, Beers	17	34
Velp, Loon	10	19
Niet aangegeven	11	24
Afrondingen		2
Totaal	116	229

Het gasthuis beschikte in 1537/1538 over 116 erfrenten in rogge, die samen goed waren voor 229 malder (zie tabel 8). De geografische herkomst is minder gedetailleerd verantwoord dan bij het geesthuis. Ook voor het gasthuis gold dat de belangrijkste bijdragen uit Grave en Mill kwamen.

Tienden

In tabel 9 volgt de samenstelling van de tiendinkomsten in rogge volgens de rekening van 1537/1538. Bij deze opstelling is ook gebruik gemaakt van de omschrijvingen in de latere rekeningen.

Tabel 9 Tiendinkomsten 1537/1538 van het gasthuis

De helft van de grote tienden onder de parochie Mill met verhogingen	122½ malder
De Mierhesche tiend: alleen het gasthuis toebehorend met verhogingen	46 malder
De helft van de grote en kleine novale tienden te Mill	2½ malder
De tiend op de molen te Beers op kaf en stro (de andere tiendrechten op de molen te Beers waren verpacht in geld)	1 malder 7 vat
De tiend op het gewas van de hof te Velp	10 malder 7 vat
De andere tienden van hetzelfde land	1 malder 4 vat min 3 schepel
Totaal	185 malder 2 vat min 3 schepel

De tiendrechten van Mill waren dus van groot gewicht voor het gasthuis. In de schenkingsakte van 1294 van heer Jan van Cuijk wordt Mill niet eens genoemd. Dit meest westelijk gedeelte van het Land van Cuijk moest toen nog ontgonnen worden. De akte spreekt over bestaande en toekomstige rechten.

Giften in natura van particulieren

Enkele particulieren schonken in 1537/1538 tien malder rogge. Eén van de weldoeners gaf behalve rogge ook anderhalve malder mels (giert). In 1537 kreeg de instelling uit de nalatenschap van een gestorven arme een jaarlijks recht op een halve malder rogge. Uit een jaargetijde van 'Jouffrou Adriaens van Wyngart zaliger' kreeg de armeninstelling acht el zwarte stof. Hiervan ging twee el naar de twee koster; van de overige zes el werden voor de behoeftige Fye Spaens een zak, zeven halskragen of halsdoeken ('kolieren') en twee paar mouwen kosteloos gemaakt ('den armen gerack': voor het geluk van de armen).¹⁰⁴ De overige jaren bieden weinig bijzonderheden.¹⁰⁵

Rogge van gilden en schutterijen

Gilden en schutterijen traden alleen in het rekeningjaar 1537/1538 op als begunstigers van het gasthuis met rogge, tarwe en geld. Het gasthuis fungeerde toen nog als centrale beurs. Tabel 10 geeft een overzicht. Bij de namen is de spelling in de rekening aangehouden.¹⁰⁶ Bij de ontvangsten in geld worden nog andere instituten genoemd.

Tabel 10 Opbrengsten in natura voor het gasthuis uit renten van gilden en schutterijen

Het gilde van de kerk	2 malder
Sunte Katrien schutterij	4 malder en 1 malder tarwe
Sunte Anthonusgilde	8 malder
Sacramentsgilde	6 malder 1 vat
Sunte Johans gilde	1 malder
Sunte Barbaren schutterij	7 malder 1 vat
Onse Lieven Vrouwen gilde	24 malder voor spinden
De oude schutterij	15 malder en 120 pond spek
Sunte Crispinusgilde	4 malder
Sunte Jacopsgilde	1½ malder
Afronding	1 malder
Totaal	74 malder rogge, 1 malder tarwe en 120 pond spek

De oude schutterij gaf geen vijftien maar twaalf malder rogge aan het huis, omdat drie malder uit de Van Leuwen spinde gebruikt werd voor broden en weggen die men zelf bakte. Deze broden en weggen gingen mee in de bedeling die op dinsdagen plaatsvond. Dit gold ook voor de vermelde 120 pond spek.

Van de Graafse armeninstellingen zijn uit de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd geen broodloodjes bekend.¹⁰⁷ Het is bekend dat in tijden van rogge-schaarste en daardoor dure broden, zoals voor een groot gedeelte van de zestiende eeuw gold, loodjes veelvuldig gebruikt werden.¹⁰⁸ Omdat in Grave de armeninstellingen zelf brood bakten en aan de armen verstrekten, was de prijs daarvan irrelevant, waardoor loodjes niet nodig waren.

¹⁰⁴ ASCG, 1153, fo 25v (rekening 1537/1538).

¹⁰⁵ ASCG, 1153, fo 89v (rekening 1539/1540): 'Item noch van eenen secreten persoon ii malder rog' en fo 203v (rekening 1541/1542): 'noch den armen gecommen van ien soet persoon ii malder rog'.

¹⁰⁶ ASCG, 1153, fo 33.

¹⁰⁷ Circa 1750 verstrekten het Sint-Eloysgilde te Grave op hun jaarlijkse feestdag penningen. Dit waren vermoedelijk broodpenningen voor armen. Vriendelijke mededeling van drs. Chris Teulings en met dank aan dr. Leny van Lieshout en de Stichting Graeft Voort.

¹⁰⁸ Ter Molen, *Brood*, 80.

Deze tekening uit 1675 is door Valentijn Klotz (1645?-1721) gemaakt vanaf de noordwestzijde van Grave. Evenals op de tekening van Joshua de Grave ligt de Sint-Elisabethkerk grotendeels in puin. Het voorlaatste gebouw met torentje rechts is vermoedelijk het Sint-Catharinagasthuis. Tekening op papier, 162 x 395 mm (© Trustees of the British Museum, Reg. No. 1913,0111.5; Image 00214465001)

Samenvatting ontvangsten

De ontvangsten van het geesthuis bestonden uitsluitend uit erfrenten. De ontvangsten van het gasthuis bestonden voornamelijk uit erfrenten en tienden. In de rekeningen van 1539/1540 en volgende jaren worden vanuit gilden en schutterijen geen rogge-inkomsten meer vermeld. Dit verklaart tevens dat de ontvangsten in natura toen enigszins inzakten. Daarna trad stabilisatie op.

Bestedingen

De bestedingen van de rogge en andere graansoorten zijn een verantwoording van de gastmeester van wat hij met deze voedingsmiddelen gedaan had. Vandaar dat deze verantwoording in de rekeningen 'het bewijs' genoemd werd. Tabel 5 geeft een specificatie van de bestedingen. Hieronder volgt voor enkele rubrieken een toelichting. De niet toegelichte rubrieken spreken voor zich.

Personeel gasthuis en buitengasthuis

Volgens het bewijs van de rogge bestond de organisatie uit dertien tot veertien personen. De samenstelling is genoemd in de inleiding van dit onderzoek. Het personeel bestond uit de armmeester en zijn vrouw, de rentmeester, twee oude gasthuisvrouwen (waarvan er één stierf in deze periode), twee meiden, twee knechten en nog vijf meisjes. Zij aten gemiddeld drie malder rogge per persoon en andere voedingsmiddelen uit de provisiekast. Voorts werd voor het buitengasthuis $2\frac{1}{2}$ malder rogge gerekend en voor de richterbode te Mill $\frac{1}{2}$ malder.

Broden 's middags voor de deur

Naast de grote brooduitdeling die op dinsdagen plaatsvond (zie tabel 3), werd iedere middag voor de deur van het gasthuis nog een aantal broden verbrokkeld en vermoedelijk aan bedelaars uitgedeeld. Dit gebeurde voorheen voor de deur van het geesthuis, maar kennelijk is deze uitdeling in 1531 verplaatst naar het gasthuis. In 1537/1538 werden op deze wijze vier broden per dag verstrekt. Dit aantal liep in de periode 1537-1543 op van zeven naar tien. Van

de broden die destijds door het geesthuis werden uitgedeeld, gingen er drie uit een vat rogge. Dit waren broden van zes à zeven pond. Hiermee was op jaarbasis ongeveer 30 malder rogge gemoeid.¹⁰⁹ Het gewicht van de broden in de onderhavige periode moet gelet op de hoeveelheid malders, bijvoorbeeld 106 malder bij zeven broden, ongeveer twaalf pond geweest zijn.¹¹⁰

Krimp, wanmaat en ratten

Jaarlijks werd minimaal vijf malder van de voorraad rogge afgeschreven wegens het opdrogen van de vers binnengekomen rogge. Dit noemde men 'krimp'. Onder wanmaat moet verstaan worden dat bij het gebruik van rogge uit de voorraad maatfouten werden gemaakt. Opvallend is dat de afname altijd aan de krappe kant gemeten zou zijn en de toevoegingen aan de ruime kant. Hier lag vooral vóór de komst in 1531 van de rentmeester een mogelijkheid voor de armmeester om zijn schuldverhouding met het gasthuis wat aangenamer te maken. Zoals gezegd had de armmeester meestal een vordering op het huis omdat hij niet binnengekomen oude geldrenten meestal voorschoot, terwijl de extra rogge ten opzichte van begrote inkomsten een schuldverhouding teweeg bracht.

In de rekeningen wordt verder over schade door 'grote muysen' gesproken, waarmee 'ratmuysen', ofwel ratten bedoeld zijn.

Gilden en schutterijen

Hiermee wordt aangegeven hoeveel rogge aan gilden en schutterijen was verstrekt voor uitdeling aan de armen. Deze instellingen kregen hun rogge weer geheel of gedeeltelijk terug voor uitdelen aan hun eigen armen. In de rekeningen staat niet vermeld wie dat waren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze omslachtige procedure, waarbij het gasthuis als centraal kantoor fungeerde, na een aantal jaren weer werd losgelaten.

Samenvatting bestedingen

Het totaal van de gezamenlijke bestedingen in natura werd in de rekeningen 'het bewijs' genoemd. Men legde verantwoording af over de besteding van de rogge die uit liefdadigheidsoverwegingen bij de instelling binnengekomen was. Zoals verwacht kon worden was de grootste besteding van rogge het verstrekken van brood op dinsdagen aan behoeftigen. Een andere grote post bleek het lossen van rogge in geld en de verkoop van rogge om aan geld te komen. Dit laatste was vooral van belang voor het functioneren van het gasthuis, dat veel meer een geldhuishouding was dan het geesthuis dat in feite een bakkerij voor de armen was.

Samenvatting goederenstroom

Bij de goederenstroom is bij de jaarlijkse opbrengsten van de vermogensrechten van de twee armeninstellingen geen sprake van een neergaande ontwikkeling. Het wegvallen na 1537/1538 van de rogge-inkomsten vanuit gilden en schutterijen duidt op het anticiperen op de ordonnantie van 1540. De praktijk liep op de formele regeling vooruit. De piek in 1537/1538 bij de bedelingen is hiermede ook verklaard. Verder kunnen we constateren dat de oude procedure van dagelijkse broodverstrekking 'voor de deuren' in 1540/1541 weer op gang kwam, maar nu bij het gasthuis, terwijl dat in vroegere tijden een taak van het geesthuis was.

¹⁰⁹ Fierst, *Ghege ende gheve*, bijlage 7.18.

¹¹⁰ ASCG, 1153, fo 226r (1541/1542). 106 malder x 136,54 liter = 14.473 liter rogge. 14.473 x 0,7 kilo x 1,5 vocht = 15.197 kilo of 30.394 pond. Het aantal broden per jaar was 7 x 365 = 2.555 stuks. Dit betekent 30.394 pond : 2.555 broden = 11,90 of afgerond 12 pond. Zie ook hierboven de paragraaf *Bedelingen op dinsdagen*.

Binnenkomend vanaf het zuidoosten langs de Maas via de Brugstraat wordt het stadsbeeld van Grave nog steeds bepaald door het gasthuis. Links staat het gasthuisgebouw dat dateert uit het midden van de negentiende eeuw. Vermoedelijk werd de instelling in 1291 bij deze plek gesticht. Rechts op de hoek van de Olijstraat is een deel van het gebouwencomplex te zien dat tot 2013 in gebruik was. Inmiddels is het gasthuis verplaatst naar de Koninginnedijk bij de haven van Grave. Foto Ron Fierst, 21 april 2011

Algehele conclusies

Het onderzoek richtte zich op het functioneren van twee grootschalige armeninstellingen in Grave in de stedelijke samenleving. Uit de onderzochte gegevens, die voornamelijk uit de rekeningen van de gecombineerde instellingen van 1537 tot 1543 komen, blijkt dat de raakvlakken met de samenleving velerlei geweest zijn. Dit heeft te maken met de vorming van vermogens waaruit jaarlijks opbrengsten gegenereerd werden, maar nog veel meer met de omvang waarin en de grote mate van diversiteit waarmee onderstand verleend werd en het geregelde onderhoud dat aan de onroerende zaken van de instellingen gepleegd werd. Het onderzoek heeft vastgesteld dat het grootste gedeelte (80-85%) van de inwoners van Grave wel eens met onderstand in aanraking kwam. De grote betrokkenheid met de samenleving openbaarde zich niet alleen daardoor, maar ook door een aanzienlijke groep sympathisanten en een bonte schare leveranciers en ambachtslieden. De omliggende plattelandsgemeenschappen waren ook gebaat bij de instellingen in Grave.

Tevens is onderzocht in hoeverre de centralisatieaanpak door de ordonnantie over de armenzorg van 1531 van Karel V en de oorlogssperikelen rond de inlijving in 1543 van Gelre bij het Habsburgse Rijk van invloed waren op het functioneren. Wat de ordonnantie betreft kon geconstateerd worden dat de onder andere daarin gepropageerde efficiëntere aanpak en het idee van de ‘gemene beurs’ zich inderdaad in Grave manifesteerden. Het gasthuis en het geesthuis werden samengevoegd en onder één beheer geplaatst. De daarbij aangestelde rentmeester liet de ontvangsten in verband met de juridische toedracht rond de verkrijging van de vermogensrechten nog steeds per oude instelling verantwoorden, maar de uitgaven werden nagenoeg op gezamenlijke basis geregistreerd. Uit de inkomsten en bestedingen met betrekking tot gilden en schutterijen blijkt dat het gasthuis functioneerde als verzamelplaats of ‘Gemene Beurs’ voor de armen. Deze openbare organisatie stond dus feitelijk tussen alle plaatselijke institutionele weldoeners en behoeftigen. Deze situatie hield vermoedelijk aan tot 1540, toen een voor ons vooralsnog onbekende ordonnantie een einde maakte aan deze centrale functie. Dit was in 1532 ook al in 's-Hertogenbosch het geval geweest. In de rekeningen zien we als gevolg van de nieuwe ordonnantie een korte overgangsperiode van centralisatie naar decentralisatie. Gilden en schutterijen hernamen de zorg voor hun eigen armen in 1540, terwijl na 1542/1543 de verslaglegging weer op het functioneren van de afzonderlijke entiteiten was gericht.

Waar het de oorlogssperikelen betreft zou een verband gelegd kunnen worden met het teruglopen van de reële opbrengsten uit de kempen en landerijen. De vraag is echter of dit niet mede veroorzaakt werd door de overstromingen van de Maas, waaronder Grave en omstreken in de jaren 1537 tot 1539 te lijden hebben gehad. Overlast door oorlog en/of water is waarschijnlijk ook de verklaring voor de giften in die jaren.

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
ASCG	Archief Sint-Catharinagasthuis Grave
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
DONB	Digitaal Oorkondenboek Noord-Brabant
fo	folio

Archivalia

Archief Stichting Erfgoed Maaszicht, Grave

Het Sint-Catharinagasthuis

Aankomsttitels

754

994

Rekeningen

290 1447/1448-1471/1472

291 1480/1481-1482/1483

294 1529/1530

1153 1545/1546

De Tafel van de Heilige Geest

Rekeningen

520 1455/1456-1464/1465

1148 1482/1483-1489/1490

294 1530/1531

1153 1544/1545, 1547/1548

Samengevoegde instellingen

Rekeningen

1153 1537/1538-1542/1543

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

Schaduwarchieven

KHA Coll. G 6 C1-12

Rekeningen Sint-Elisabethkerk 1526-1571

Algemeen Rijksarchief (ARA), Brussel

Collectie Schaduwarchieven

Stukken Leprozen

14562 statuten broederschap Sint-Lazarus in de kapel van Rumst aan de heerbaan bij Warhem, 1521

Literatuur en gedrukte bronnen

Aerts, E., 'Het hoofdelijk bierverbruik in Zuidelijke Nederlanden (1400-1800). Enkele kanttekeningen' in: *"Proeve 't al, 't is prysselyck" Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). Consumption in European Towns*. Liber Amicorum Raymond van Uytven. *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1998) 1-3, 43-60.

Alberts, L., 'Bier drinken met maten. Dronkenschap en het alcoholgehalte van Stichtse en Hollandse bieren in de late middeleeuwen' in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 13 (2010) 113-166.

Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975) 501-538.

Blondé, B. en M. Limberger, 'Van Bourgondische welvaart tot Antwerpse schaduw? Het bierverbruik te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw' in: *"Proeve 't al, 't is prysselyck" Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). Consumption in European Towns*. Liber Amicorum Raymond van Uytven. *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1998) 1-3, 71-89.

- Bos, S., "Uyt liefde tot malcander". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).
- Cunen, J. (ed.), 'Charters van het H. Catharinagasthuis te Grave', *Taxandria* 47 (1940) 148-162, 213-214, 245-249.
- Essink, H.B.M., *Regesten van 13e en 14e eeuwse charters die deel uitmaakten van het St. Catharinagasthuis te Grave en die zich bevinden in de archiefbewaarplaats van dit gasthuis* (Grave/Oldenzaal 1970).
- Eycken, M. Van der, 'Ziekenzorg te Diest van de 12e tot de 18e eeuw' *Historica Lovaniensia* nr. 94. (Leuven 1979). Overdruk uit *Dietsche Cronycke* I. Vrienden van het Stedelijk Museum en Archief (Diest 1979).
- Fierst van Wijnandsbergen, R.A., *Ghenghe ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middel-eeuwse monetaire problematiek* Proefschrift (Tilburg 2013).
- Gelder, H.E. van, *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1965).
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland* (3 dln.; Assen 1971-1977).
- Goudriaan, K., 'Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht' in: M. Pauly, ed., *Institutionen de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal 121 (Luxembourg 2008) 197-255.
- Homer, S. and R. Sylla, *A History of Interest Rates* (Hoboken N.J. 1963) Fourth Edition 2005.
- Imbert, J., *Les Hôpitaux en Droit Canonique (du décret de Gratien à la sécularisation de l'administration de l'Hôtel-Dieu de Paris en 1505)* l'Eglise et l'Etat au Moyen Age dl. VIII (Paris 1947).
- Jobse-Van Putten, J., *Eenvoudig maar voedzaam: Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995).
- Kappelhof, A.C.M., 'Geen centralisatie van de armenzorg (1532)' in: *'s-Hertogenbosch* 4 nr. 2 (1996), 54-55.
- Ketting, G.N.A., *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland* Proefschrift ('s-Gravenhage 1922).
- Kistemaker, R.E. en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994).
- Korst, J.K. van der, *Om lijf en leven: Gezondheidszorg en geneeskunde in Nederland circa 1200-1960* (Utrecht/Antwerpen 1988).
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 254-267.
- Laan, C., 'Bruisend in het glas. De rol van het pasglas in de 16de en 17de eeuw' in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 96-102.
- Lieshout, L. van, 'Burgers op wacht. Geschiedenis van de burgerwacht te Grave 1560-1815. Met een lijst van officieren en onderofficieren 1605-1796', *Merlet* (2006) nr. 4, 87-103; (2007) nr. 1, 16-27, nr. 2, 46-52.
- Lindemans, P., *Geschiedenis van de landbouw in België* (2 dln.; Antwerpen 1952).
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lübbers, A. en Chr. Walter, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Norden/Leipzig 1888/Darmstadt 1963).
- Luttenberg, G., *Vervolg op het Groot Plakkaatboek of Verzameling van Wetten, betrekkelijk het Openbaar Bestuur in de Nederlanden: Armwezen* (Zwolle 1837).
- Lynch, K.A., *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society* Cambridge studies in population, economy and society in past time 37 (Cambridge 2003).
- Maréchal, G., 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 268-280.
- Miert, L. van, 'Uit het archief van het smedengild te Grave' II in: *Taxandria* (1908) 108-121.
- Molen, J.R. ter, *Brood: De geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* Catalogus tentoonstelling Museum Boymans-van Beuningen 1983 (Rotterdam 1983).
- Mollat, M., *Les pauvres au Moyen Age. Etude sociale* (z.p. 1978).
- Nipper, G.J.C., *18 eeuwen meten en wegen in de Lage Landen* (Zutphen 2004).
- Pauly, M., *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum: Hospitaler zwischen Maas und Rhein im Mittelalter* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte Nr. 190 (Stuttgart 2007).
- Rijpma, A., *Funding public services through religious and charitable foundations in the late-medieval Low Countries* Proefschrift 2012. <http://vkclibrary.uu.nl/vkc/seh/research/Lists/Research%20Desk/Attachments/gthesis.pdf> (assessed 2013).
- Stichting Graeft Voort, *De canon van Grave* (Grave 2012).
- Synghel, G.A.M. van (ed.), *Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant*, Stichting Brabantse Bronnen (z.p. z.j.).
- Verdam J. en Verwijs, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (11 dln.; 's-Gravenhage 1885-1941).
- Yntema, R.J., 'Een kapitale nering. De brouwindustrie in Holland tussen 1500 en 1800' in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 72-81.
- Yntema, R.J., 'Allerhande bieren. Over biersoorten en hun distributie tussen de 14de en de 19de eeuw' in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 82-95.

Terracotta borstbeeld van prins Philips Willem van Oranje (1554-1618), op basis van een afbeelding door Jan Claudius de Cock gemaakt in de periode 1692-1698. Hoogte 64 cm (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, www.rijksmuseum.nl/en/collection/BK-AM-68)

Dennis de Kool

Jan Claudius de Cock (1667-1735): 'een treflyk oud meester in de kunst'?

In de eerste helft van de achttiende eeuw waren in de Noordelijke Nederlanden verschillende beeldhouwersateliers actief om opdrachtgevers te bedienen. In Amsterdam waren Ignatius van Logteren (1685-1732) en zijn zoon Jan van Logteren (1709-1745) leidende figuren. Jan Baptist Xavery (1697-1742) ontwikkelde zich in Den Haag tot een gevierd beeldhouwer. Hij wordt gezien als de belangrijkste beeldhouwer die in de eerste helft van de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden werkzaam was.¹ Jan Baptist Xavery verliet zijn geboortestad Antwerpen om zich in Den Haag te vestigen. Voor andere beeldhouwers, bijvoorbeeld Jan Pieter van Burscheit de Oude (1669-1728) en Jan Pieter van Burscheit de Jonge (1699-1768) fungeerde Antwerpen als uitvalsbasis. Datzelfde geldt voor Jan Claudius de Cock.

De Cock was een productieve en veelzijdige beeldhouwer, maar is desondanks tot nu toe een onbekende en onderschatte figuur in de kunsthistorische geschiedschrijving gebleven.² Een aannemelijke verklaring daarvoor is dat een aanzienlijk deel van zijn werken zich op niet toegankelijke plaatsen bevindt, zoals particulier bewoonde buitenplaatsen, depots van musea en privécollecties van verzamelaars. Daarnaast zijn de werken van zijn hand in verschillende landen terecht gekomen, waardoor een integraal overzicht van zijn oeuvre ontbreekt. Deze bijdrage beoogt een indicatief overzicht te geven van zijn omvangrijke oeuvre en de veelzijdigheid en de toenmalige en hedendaagse relevantie van deze kunstenaar voor het voetlicht te brengen.³ Daarbij wordt onder meer aandacht besteed aan de werkzaamheden van Jan Claudius de Cock in Breda, de plaats waar zijn zelfstandige loopbaan begon.

Beeldhouwer, tekenaar en dichter

Jan Claudius de Cock werd op 6 februari 1667 in Brussel geboren.⁴ Zijn ouders waren Claudius de Cock en Magdalena van Havré. Als vijftienjarige ging Jan Claudius de Cock in de leer bij het atelier van Pieter Verbruggen de Oude.⁵ In 1688 of 1689 werd hij als 'meester beltsnijder' lid van het Antwerpse Sint Lucasgilde. Van 1692 tot en met 1695 werd hij door stadhouder Willem III te werk gesteld bij de uitvoering van het beeldhouwwerk voor het in- en exterieur van het Prinsenhof, ook wel bekend als het kasteel van Breda.⁶ Op 13 januari 1693 trouwde Jan Claudius de Cock met koopmansdochter Maria Clara Serlippens.⁷

1 Scholten, 'Het portret', 116.

2 Peeters, *Het XVIIIe eeuwse koorgestoelte*, 42; Dumas, 'Getekende ontwerpen', 43.

3 De auteur bedankt de redactie van het Noordbrabants Historisch Jaarboek en prof. dr. Koen Ottenheim voor hun opmerkingen bij de totstandkoming van dit artikel.

4 Peeters, 'Een wegbereider', 281-282; Peeters, *Het XVIIIe eeuwse koorgestoelte*, 42; Dumas, 'Getekende ontwerpen', 43.

5 Rombouts en Van Lierus, *De Liggeren*, 318.

6 Van Wezel, *Het paleis*, 259.

7 Donnet, 'Un oeuvre intime', 249.

Kennelijk was de beeldhouwer klein van stuk, want in een (ironische) levensschets werd hij door de Bredase schrijver Jakob Campo Weyerman (1677-1747) vergeleken met een dwerg.⁸ In 1694 werd in Breda De Cock's eerste kind geboren; waarna in 1696 een tweede kind volgde.⁹ Vanaf ongeveer 1697 vestigde Jan Claudius de Cock zich in Antwerpen, waar hij de rest van zijn leven zou blijven wonen.

In de Scheldestad zette hij een groot atelier met werknemers op, waar hij verschillende leerlingen heeft onderwezen in de beeldhouw- en de tekenkunst. In de ledenlijsten van het Antwerpse Sint Lucasgilde zijn de volgende leerlingen vermeld: Jan-François Meskens, Jan-Carel van Buegem, Michiel Hennekin, Franciscus Goubau, Jan-Baptista de Baeker, Daniel Govaerts, Guilielmus van Boeck, Jan Baptista Buys, Jacobus de Wolff, Joannes-Franciscus van Oostenrijk, Francis van Peasschen, Jan-Peeter de la Porte, Ludovicus-Bertolus de Laen, Peeter van den Bosch, Christiaan van der Wee, Martinus-Josephus le Gendarmes en Martinus Lauwers.¹⁰

In 1720 schreef Jan Claudius de Cock een verhandeling over de beeldhouwkunst met de titel *Eenighe voornaemste en noodighe regels van de beeldhouwerye*.¹¹ Deze in dichtrijm geschreven 'handleiding' bevat praktische aanwijzingen voor beeldhouwers die 'metter tijdt een goet meester' willen worden. De Cock wees hen op de noodzaak om eerst een plan te maken. Beeldhouwers konden daarbij inspiratie putten uit verschillende geschriften. Werken die in die tijd vaak werden geraadpleegd als inspiratiebron waren onder andere *Metamorphosen* van Ovidius en *Iconologia* van Ripa. In zijn geschrift wees Jan Claudius de Cock ook op het belang om kennis te nemen van de klassieke beeldhouwkunst. Verschillende beroemde beelden werden in het geschrift met naam genoemd, bijvoorbeeld de Lacoöngroep en de Venus van Cleomnos. Daarnaast spreekt hij zijn bewondering uit voor François Duquesnoy (1597-1643), die veel invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de beeldhouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden. De eerste creatieve fase was het maken van ruwe schetsen op papier. Het maken van tekeningen vereiste specifieke kennis en vaardigheden. Jan Claudius de Cock besteedde in dat kader onder meer aandacht aan de proportieel, een correcte maatvoering en anatomie. De volgende fase was het boetseren van een model. Ook daarbij gaf hij zijn lezers enkele praktische aanwijzingen. Bij beelden die zijn voorzien van een draperie mogen de plooien bijvoorbeeld niet te diep gegroefd zijn, omdat het anders lijkt alsof in de ledematen van het beeld is gesneden. Om dit probleem te voorkomen adviseerde hij om eventueel eerst een naakt model in potaarde te maken en dit model daarna te voorzien van een draperie. Na het schaalmodel werd doorgaans een model op de schaal van het beoogde beeldhouwwerk gemaakt. De laatste fase was het voltooiën van het definitieve beeld. Het eindproduct kon van verschillende materialen zijn vervaardigd, bijvoorbeeld ivoor, hout, zandsteen en marmer. Alvorens met deze materialen aan de slag te kunnen, wees Jan Claudius de Cock er nogmaals op hoe belangrijk het was de 'goede maet' te betrachten. Een schilder kon zijn fouten op het doek herstellen door een nieuwe laag verf aan te brengen, maar een beeldhouwer kon een weggesneden of weggehakt deel niet meer terugplaatsten.

Jan Claudius de Cock heeft zijn aanwijzingen zelf in de praktijk gebracht. Zo heeft hij onder meer inspiratie geput uit het werk *Metamorphosen* van Ovidius. Daarom wekt het geen verwondering dat de beeldhouwer, die zelf ook bescheiden aspiraties had als dichter, een gedicht heeft opgedragen aan Ovidius.¹² De huidige bewaarplaats van het gedicht is onbekend. Daarnaast heeft beeldhouwer De Cock een tweezijdige tekening vervaardigd met als thema de verheerlijking van Ovidius. Deze tekening wordt bewaard in het Herzog Anton Ulrich-Museum in Braunschweig. De reeds genoemde schrijver Weyerman meldde

dat Jan Claudius de Cock een werk van Ovidius had voorzien van illustraties en dat de beeldhouwer een groot tekenaar was.¹³ De vele ontwerptekeningen van zijn hand die elders in deze bijdrage ter sprake komen, getuigen daarvan. Bij zijn 25-jarig huwelijksjubileum schreef De Cock een jubeldicht (1718), waarin hij een vrome kant van zichzelf liet zien. In het betreffende werk vernemen we dat twee zonen en een dochter van hem op jonge leeftijd stierven.¹⁴

Na een productieve carrière overleed Jan Claudius de Cock begin 1735 in Antwerpen.¹⁵ Daarna vertrok zijn dochter naar Den Haag om, met gemengde gevoelens, enkele marmeren beelden en modellen van zijn hand te verkopen.¹⁶

Als veelzijdig kunstenaar gewaardeerd door tijdgenoten

Jan Claudius de Cock was in zijn tijd een productieve en veelzijdige kunstenaar. Hij was niet alleen beeldhouwer, maar ook ontwerper, graveur, tekenaar en dichter. Veel werk werd gemaakt in opdracht. Zijn werkzaamheden voor de stadhouder in Breda waren een prestigieus project en markeerden het begin van zijn carrière. Hij produceerde ook voor de vrije markt. De verzamelaar Anthony Grill bezat bijvoorbeeld verschillende werken van De Cock, namelijk een Venus en Cupido, een Sibilla, een Flora, een Kind, een Os, een Hercules, drie Kindertjes en nog enkele modellen. Ook bezat hij twee kindertjes, het leven en de dood voorstellend.¹⁷ Uit de nalatenschap van deze verzamelaar werd op 14 april 1728 een door De Cock vervaardigde marmeren beeldengroep ‘verbeeldende de Wyntyd’ geveild alsmede ‘een dito, zynde twee Satertjes met een Bokje’.¹⁸ Deze gegevens zijn een indicatie dat Jan Claudius de Cock in zijn tijd een gewaardeerd beeldhouwer was. Zijn oeuvre omvat kerkmeubilair, gebeeldhouwde portretten, grafmonumenten, interieurstukken en tuinornamenten. Daarnaast zijn van deze kunstenaar relatief veel (ontwerp)tekeningen bewaard gebleven.

Kasteel van Breda

Het verzorgen van beeldhouwwerk voor stadhouder Willem III aan het Prinsenhof in Breda was de eerste grote opdracht voor Jan Claudius de Cock. Kennelijk had de jonge beeldhouwer in korte tijd naam en faam gemaakt. Volgens de schrijver Weyerman werd hij bij zijn werkzaamheden in Breda geassisteerd door zijn zwager, de beeldhouwer Melchior Serlippens, en verschillende leerlingen. De Cock realiseerde een binnentrap die met lofwerk en dierenfiguren was versierd, twee schouwen, een spiegellijst en een Marsbeeld. Daarnaast werden stenen en houten beelden van zijn hand in verschillende appartementen geplaatst. Tijdens de werkzaamheden beschikte hij over tijdelijke woon- en werkruimte in het Gouvernement, waar hij ook les in tekenen gaf. Weyerman meldt dat ook de kunstschild-

8 Weyerman, *De levens-beschryvingen*, 52.

9 Peeters, ‘Een wegbereider’, 284.

10 Rombouts & Van Lerijs, *De Liggeren*, 606, 607, 626, 632, 678, 685, 689, 694, 713, 727, 742, 744.

11 Deze verhandeling werd in 1865 gepubliceerd. Een exemplaar van deze verhandeling bevindt zich in het Rubenianum in Antwerpen.

12 Bussers, ‘Enkele gegevens’, 336.

13 Weyerman, *De levens-beschryvingen*, 52.

14 Donnet, ‘Un oeuvre intime’, 253, 257.

15 Van der Sanden, *Oud Konst-Tooneel*; Verhaegen, ‘Un groupe’, 379; Peeters, *Het XVIIIe eeuwse koorgestoelte*, 43.

16 Weyerman, *De levens-beschryvingen*, 53-54.

17 Bergvelt en Kistemaker, *De wereld*, 76.

18 Mijndhardt, *Teyler*, 161.

Voor een veiling bij Christie's in 2010 werd geschat dat dit werk van Jan Claudius de Cock, Allegory of sculpture (1706), 5000 à 7000 £ zou opbrengen. Tekening op papier met zwart krijt, pen, bruine en zwarte inkt, 36.3 x 19.2 cm (http://www.christies.com/LotFinder/lot_details.aspx?intObjectID=5334351)

der en beeldhouwer Frank Pieter Verheyden (1657-1711) ‘veele kunststukken en cieraaden gesneden en gebytelt’ voor het Kasteel van Breda.¹⁹ Een zoon van deze Frank Pieter Verheyden was Mattheus Verheijden, die in 1700 te Breda werd geboren en schilder werd.²⁰

Van de werken van Jan Claudius de Cock op het kasteel van Breda is, voor zover bekend, niets bewaard gebleven. Het ongepubliceerde manuscript van Adam van Broeckhuysen over de geschiedenis van Breda (1738) geeft wel een indruk van de werken die hij heeft vervaardigd. Van Broeckhuysen was namelijk een tijdgenoot van de beeldhouwer en heeft de werken met eigen ogen gezien en beschreven. In zijn perceptie was Jan Claudius de Cock ‘jong in jaaren, maar een treflyk oud meester in de kunst’.²¹ Het interieur telde onder andere een schouw (1694) die ‘extra fraai gebeeldhoudt’ was.²² Het betreffende werk was voorzien van kindertjes die de vijf ‘sinnen’ (zintuigen) uitbeeldden, namelijk het gezichtsvermogen, het gehoor, de reuk, de smaak en het gevoel. Daarnaast heeft De Cock een Marsbeeld vervaardigd, dat al in 1742 moest worden vervangen door een ander beeld van de hand van Jan Baptist Xavery. Hier zijn twee alternatieve verklaringen voor. Van Broeckhuysen vermeldde in zijn manuscript dat het beeldhouwwerk door de tijd heen in verval was geraakt, waaronder de vergulde en wit geverfde beelden aan de poort. Mogelijk was het betreffende beeld van De Cock ook van hout gemaakt en wit geschilderd. Dit kan een verklaring zijn van het feit dat het beeld zo snel vervangen moest worden door een ander beeld. Weyerman vermeldde echter dat het Marsbeeld zou zijn gehakt uit een ouder beeld dat verweerd was.²³ Volgens de beschrijving van Weyerman had het Marsbeeld een sabel in de rechterhand en in de linkerhand een ontstoken oorlogstoorts. Deze kenmerken wijken af van een ontwerp-tekening van een Marsbeeld van De Cock die wordt bewaard in het Herzog Anton Ulrich-Museum in Braunschweig. Op deze tekening is Mars weergegeven als een gespierde en vrijwel naakte figuur met een Romeinse legerhelm. Met zijn linkerhand houdt hij de schede van zijn zwaard vast. Zijn rechterhand rust op de handgreep van het zwaard. Het linkerbeen is opgetrokken en rust op een blok.

Een ander werk dat in Breda tot stand is gekomen, is een ontwerp-tekening van een monument voor stadhouder Willem III van Oranje. Deze tekening wordt bewaard in het Louvre in Parijs. De betreffende tekening bevat niet alleen de signatuur van Jan Claudius de Cock, maar ook de toevoeging ‘bredae’. Hieruit kunnen we opmaken dat de tekening tussen 1692 en 1697 moet zijn vervaardigd.²⁴

Kerkmeubilair

Jan Claudius de Cock heeft hoogwaardig kerkmeubilair tot stand gebracht. Zijn voornaamste werk op dat terrein is een koorgestoelte (1713) dat oorspronkelijk voor de priorij van Korsendonk werd vervaardigd. In 1784 werd het stuk verkocht, waarna het in de Turnhoutse Sint Pieterskerk werd geplaatst. Het auteurschap van dit werk is onbetwist. In het medaillon van de Heilige Albinus staat namelijk de signatuur van Jan Claudius de Cock (‘I.C:DE COCK’). Het koorgestoelte bevat een rijk iconografisch programma, waarbij in belangrijke mate inspiratie is geput uit het werk van Césaire Ripa. Terracotta ontwerpen

¹⁹ Weyerman, *De levens-beschryvingen*, 382.

²⁰ *Archief Confrérie Pictura en Tekenenacademie*, Toegangsnr. 0164-01, Inventarisnr. 24.

²¹ *Archief Cuyppers van Velthoven*, Toegangsnr. 346, Inventarisnr. 508.

²² Van Wezel, *Het paleis*, 310.

²³ Weyerman, *De levens-beschryvingen*, 50.

²⁴ Jacobs, *Fascination baroque*, 58.

Houten koorgestoelte (1713) in Sint Pieterskerk van Turnhout.
Foto's Dennis de Kool

Op dit detail van het koorgestoelte in de Sint-Pieterskerk te Turnhout is duidelijk de signatuur (I.C. DE COCK) van Jan Claudius de Cock te lezen. Foto Dennis de Kool

van verschillende kariatiden en medaillons worden bewaard in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel.²⁵

Een ander kerkmeubel dat De Cock heeft vervaardigd is de eikenhouten preekstoel (1719) in de Sint Willibrorduskerk in Berchem.²⁶ De ronde kuip heeft de vorm van een met acanthusbladeren gedecoreerde vaas. De kuip staat op een sobere zuil die met bloemmotieven is versierd. Naast de kuip omringen de symbolen van de vier evangelisten een evangelieboek met de tekst 'Sanctum Jesu Christi Evangelium'. Het klankbord is voorzien van draperie en bazuinende engelen. De preekstoel is voorzien van een duif, het Christelijke symbool van de Heilige Geest. In 1850 werd een beeld van Sint Willibrordus onder de kuip geplaatst. Mogelijk heeft Jan Claudius de Cock nog meer preekstoelen vervaardigd. Het Rijksprentenkabinet in Amsterdam beschikt over een ontwerp-tekening van zijn hand waarop een klassiek vormgegeven preekstoel is afgebeeld met een ronde kuip, waarop een portretmedaillon is bevestigd. De kuip wordt ondersteund door een engel. Het is niet bekend of dit ontwerp is uitgevoerd. De École Nationale Supérieure des Beaux-Arts in Parijs bezit een gesigeneerde tekening met het achteraanzicht van een preekstoel. Deze preekstoel wordt ondersteund door verschillende figuren. Verder heeft Jan Claudius de Cock in de Oud-Katholieke kerk van Den Haag de altaaromlijsting en de altaarbeelden van Jozef en Maria voor zijn rekening genomen.²⁷ Bij dit project kwam hij in contact met Jan Baptist Xavery, die de eikenhouten preekstoel (1729) en de marmeren wijwaterbakken met reliëfs (1728) voor deze kerk heeft vervaardigd.

Verder leverde Jan Claudius de Cock vrijstaande religieuze beelden, bijvoorbeeld Sint-Pieter en Sint-Jacobus de Meerdere in de Antwerpse Sint-Jacobskerk.²⁸ Bij de Antwerpse Sint Pauluskerk staan eveneens beelden opgesteld die door hem zijn gesigneerd.²⁹ Dit betreft verschillende levensgrote sculpturen in de beeldentuin en een drietal beelden op de ingangspoort aan de Veemarkt.

Ook hoogaltaren waren voor deze beeldhouwer geen onbekend terrein. Een voorbeeld is het hoogaltaar (1711) in de Begijnenkerk van Hoogstraten.³⁰ Dit is een klassiek portiekaltaar, bekroond met een weelderig gebeeldhouwde groep. Aan weerszijden van het altaar staan twee levensgrote heiligen opgesteld. Van dit hoogaltaar is een ontwerp-tekening bewaard gebleven die wordt toegeschreven aan Jan Claudius de Cock.³¹ Mogelijk heeft deze beeldhouwer ook andere altaren vervaardigd. In Musée du Mont-de-Piété in Bergues bevindt zich een ontwerp-tekening (1721) van een altaarproject.³²

Gebeeldhouwde portretten, grafmonumenten en interieurstukken

Jan Claudius de Cock was een verdienstelijk portrettist. De terracottabusten van de prinsen Philips Willem (1554-1618) en Maurits (1567-1625) in het Rijksmuseum, waarvan het eerste portret in bruikleen is van het Amsterdam Museum, behoren tot zijn vroegst bekende werken.³³ Beide borstbeelden zijn gebaseerd op oudere prentvoorbeelden. Een ander portret is de buste van Balthasar III Moretus (1700) in het Museum Plantin-Moretus in Antwerpen.

²⁵ Peeters, *Het XVIIIe eeuwse koorgestoelte*, 12; Bussers, 'Enkele gegevens', 341.

²⁶ Donnet, 'Un oeuvre intime', 233.

²⁷ Plantenga, 'Een achttiende-eeuwse schuilkerk', 106; Dumas, 'Beeldende kunsten', 328.

²⁸ Van Gelder, *Kunstgeschiedenis*, 1475.

²⁹ Donnet, 'Un oeuvre intime', 232.

³⁰ *Het beeld in de Nederlandse barok*, 12.

³¹ Bussers, 'Enkele gegevens', 339.

³² Jacobs, *Fascination baroque*, 54.

³³ Leeuwenberg en Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst*, 253.

Terracotta borstbeeld van prins Maurits van Oranje (1567-1625), op basis van een afbeelding door Jan Claudius de Cock geboetseerd in de periode 1692-1698. Hoogte 64 cm (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/BK-B-53)

Van Jan Claudius de Cock zijn ook andere gedocumenteerde portretten bekend, waaronder een portretmedaillon van een keizer.³⁴ Dit werk maakte deel uit van de collectie van Charles van Herck.

Naast portretten heeft De Cock verschillende grafmonumenten ontworpen en vervaardigd. Voorbeelden zijn het epitaaf (1712) voor Jan Antoon van Woensel en het monument voor Susanna en Margareta de Meurs (circa 1720) in de Sint Jacobskerk in Antwerpen, het praalgraf (1708) voor L.A. Schockaert in de Goedelekerk van Brussel en de graftombe (1727) voor Jérôme van Ravenschoot van Capelle in de abdij van Postel.³⁵ Het ontwerp van het grafmonument van Balthasar III Moretus wordt eveneens aan De Cock toegeschreven.³⁶

Marmeren reliëf Daphne en Apollo (1707) in het Kabinet der Koning in Den Haag. Foto Dennis de Kool

Jan Claudius de Cock heeft zich ook toegelegd op decoratieve interieurstukken. Voorbeelden daarvan zijn de twee marmeren reliëfs (1707) in het huidige Kabinet der Koning in Den Haag, die duidelijk als elkaars pendant zijn bedoeld.³⁷ Johan van Schuylenburch liet dit huis in 1724 ingrijpend verbouwen. Na zijn dood kwam het huis in handen van Hendrik van Slingelandt. Hij maakte, afwisselend als schepen en burgemeester, deel uit van het Haagse bestuur. De beroemdste bewoner van het huis was Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876).

Op het eerste reliëf zijn Daphne en Apollo uitgebeeld. De Griekse god Apollo werd verliefd op de nimf Daphne, die hem afwees. Daarna sloeg ze noodgedwongen op de vlucht voor Apollo. Ze verzocht haar vader om hulp, waarna ze in een laurierboom veranderde.³⁸

³⁴ Beelddocumentatie RKD.

³⁵ Donnet, 'Un oeuvre intime', 234.

³⁶ Herremans, *Voorbeeldige busten*, 133.

³⁷ Dumas en Rosenberg, *Het kabinet*, 148.

³⁸ Ovidius, *Metamorphosen*, l:452-567.

Marmeren reliëf Arethusa en Alpheius (1707) in het Kabinet der Koning in Den Haag. Foto Dennis de Kool

Apollo is afgebeeld met een lier die Daphne achtervolgt. Het haar en de armen van Daphne veranderen in takken met bladeren. Aan haar linkervoet groeien wortels. Daphne en Apollo was kennelijk een geliefd thema bij de beeldhouwer, want er zijn verschillende ontwerp-tekeningen van zijn hand van dit mythologische paar bewaard gebleven.³⁹ Op het tweede reliëf zijn Arethusa en Alpheius weergegeven. De nimf Arethusa was een heel mooi meisje. Toen ze naakt aan het baden was, werd ze aangesproken door de riviergod Alpheius, waarna ze in paniek op de vlucht sloeg. Diana hielp haar door haar te hullen in de mist. Daarna veranderde ze in een bron.⁴⁰

Op basis van ontwerp-tekeningen ontstaat de indruk dat Jan Claudius de Cock mogelijk ook andere marmeren reliëfs en schoorsteenstukken heeft vervaardigd. Een tekening met als onderwerp Vertumnus en Pomona in de collectie van het Herzog Anton Ulrich-Museum in Braunschweig heeft een ovale vorm en kan daarom hebben gefungeerd als een studie voor een bovendeur- of schoorsteenstuk. Een zelfde beoogde functie kan een gelijkvormige tekening in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam hebben gehad waarop Apollo en Daphne (1701) zijn afgebeeld. Ten slotte kan een schoorsteenstuk worden genoemd waarop een godin (Venus of Galathea?) is afgebeeld die wordt voortgetrokken door een dolfijn.⁴¹

Mythologische (tuin)beelden

Jan Claudius de Cock heeft verder mythologische (tuin)beelden en -vazen vervaardigd. Daarbij zijn veel thema's ontleend aan de *Metamorphosen* van Ovidius. Een aanzienlijke collectie van acht beelden en groepen bevond zich op de Keukenhof. In 1746 werden deze beelden op een veiling verkocht.⁴² Twee daarvan, namelijk de marmeren kindergroepen (1710) die de Lente en de Herfst voorstellen, werden gekocht door Pieter Teyler van der Hulst, de stichter van Teylers Museum. Hij heeft deze beelden vervolgens op de binnenplaats van zijn Haarlemse woonhuis aan de Damstraat 21 geplaatst.⁴³

Een ander werk, namelijk het door Jan Claudius de Cock gesigioneerde marmeren beeld dat de Roof van Proserpina (1711) voorstelt, is na deze veiling op Meer en Berg te Heemstede beland. In de jaren dertig van de twintigste eeuw is het beeld, na financiële problemen van de toenmalige eigenaar, verkocht aan een handelaar en doorverkocht aan kunsthandelaar Goudstikker, die het beeld in 1936 in zijn tuin van huis Oostmeer in Ouderkerk aan de Amstel liet plaatsen.⁴⁴ De reliëfs op het voetstuk van het beeld van Jan Claudius de Cock hebben allemaal betrekking op het mythologische

verhaal van Ceres, die haar ontvoerde dochter Proserpina zoekt. Afgebeeld zijn Ceres en de bronnimf Cyane, Ceres die een brutale jongen in een hagedis verandert en Ascalaphus, die door Ceres in een uil wordt veranderd. Het vierde reliëf ontbreekt. Wel is een ontwerp-tekening (voorstudie) van het beeld bewaard gebleven. Deze tekening werd op 21 april 1997 geveild in Parijs. De huidige verblijfplaats van de tekening is helaas onbekend. Een deel van de signatuur en het laatste cijfer van de datering, waarvan '170' de eerste drie cijfers zijn, ontbreken. Jan Claudius de Cock heeft gekozen voor een benadering waarbij Proserpina lijkt te berusten in haar lot. Dat is een andere interpretatie dan de gangbare traditie. Een voorbeeld daarvan is de beeldengroep van Gianlorenzo Bernini, waarbij Proserpina zich hevig verzet en Pluto van zich afdrukt. Van hevig verzet door Proserpina tegen haar ontvoerder is ook sprake bij een marmeren beeld van François Girardon in het paleispark van Versailles.

Marmeren beeldengroep De roof van Proserpina (1711) in de tuin van huis Meer en Berg te Heemstede (http://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Claudius_de_Cock)

³⁹ Deze tekeningen worden onder meer bewaard in het Herzog Anton Ulrich-Museum in Braunschweig, het museum Plantin-Moretus in Antwerpen, de Kunsthalle in Bremen en het Rijksmuseum in Amsterdam.

⁴⁰ Ovidius, *Metamorphosen*, V:572-641.

⁴¹ Beelddocumentatie RKD.

⁴² Hulkenberg, 'De grote verkoop', 182.

⁴³ Mijnhardt, *Teyler*, 11; Dumas, 'Getekende ontwerpen', 44.

⁴⁴ Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren*, 45.

Marmeren tuinbeeld Vulcanus, Venus en Amor op Beekestijn in Velsen-Zuid, beeldhouwer onbekend. Foto Dennis de Kool

De interpretatie van Jan Claudius de Cock vertoont wel enige overeenkomsten met de beeldengroep Vulcanus, Venus en Amor op Beeckestijn. Ook bij dit beeld is zichtbaar dat de godin zich zonder zichtbaar verzet laat meevoeren door Vulcanus. Haar rechterarm rust op zijn schouder, zodat zelfs de indruk kan ontstaan dat hier sprake zou zijn van een liefdespaar. Dit niet gesigioneerde tuinbeeld wordt in de literatuur aan verschillende beeldhouwers toegeschreven, namelijk (de ateliers van) Quellinus, Verhulst, Eggers, Ebbelaar, Blommendael en Cresant.⁴⁵ De hypothetische vraag is of dit klassieke beeld wellicht niet in verband kan worden gebracht met Jan Claudius de Cock of beeldhouwers in zijn omgeving?

Een ander marmeren tuinbeeld (1727) van De Cocks hand is opgesteld in park Sanssouci in Potsdam.⁴⁶ Dit betreft een beeld van een vrouw met een kind in haar rechterarm. Bij haar linkerbeen staat een tweede kind, terwijl een derde kind bij haar rechtervoet ligt. Haar blik is op het tweede kind gericht. Afgaand op Césaire Ripa is hier Caritas (Liefde) uitgebeeld. Volgens Ripa wordt Caritas vaak voorgesteld als een vrouw in het rood gekleed, waarbij op het hoofd een brandende vlam is geplaatst. In haar rechterarm ligt een kind aan haar borst, terwijl twee andere kinderen 'aan haere voeten spelen'.⁴⁷ De brandende vlam op haar hoofd verwijst naar de eeuwige liefde. Jan Claudius de Cock wijkt enigszins af van deze traditie, door geen kind aan de borst van de vrouw te leggen. Op De Hartekamp in Heemstede stonden een beeldengroep van drie vechtende jongens en drie andere beelden. Deze beelden werden in 1788 geveild.⁴⁸ De collectie van het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen telt twee marmeren beeldengroepen, namelijk Psyche en Cupido (1706) en Jupiter die de baby Hercules naar een slapende Juno brengt (1700).

Naast de gerealiseerde tuinornamenten heeft Jan Claudius de Cock ook ontwerptekeningen voor tuinbeelden en -vazen vervaardigd. Zijn bewaard gebleven serie ontwerptekeningen van tuinbeelden is vrij uniek.⁴⁹ Deze serie bestaat uit zestien gesigioneerde, gedateerde (1699) en genummerde ontwerptekeningen voor vrijstaande (tuin)beelden.⁵⁰ Op drie na zijn de mythologische scènes ontleend aan de *Metamorphosen* van Ovidius. Naast de genoemde serie heeft Jan Claudius de Cock ook andere tekeningen van tuinbeelden vervaardigd, bijvoorbeeld Flora en Ceres (1706) voor Cornelis van Schuylenburch.⁵¹ Beide tekeningen worden bewaard in het familiearchief in New York.

Putti en tuinvazen

Jan Claudius de Cock heeft zich ook toegelegd op beelden van kindertjes. Een voorbeeld is het marmeren beeld van een donker jongetje met een stede kroon (1704) in het Rijksmuseum.⁵² Het Victoria & Albert museum in Londen bezit een marmeren borstbeeld (1705-1710) van een donker jongetje. Een ander voorbeeld, ditmaal in een particuliere verzameling, betreft het marmeren beeld Oorlog en Vrede (1710). Mars kroont de Vrede met een lauwerkrans. De Vrede houdt een overvloedshoorn in de hand, die erop wijst dat de vrede de terugkeer van de welvaart met zich meebrengt.⁵³ Het terracotabeeld voorstellende

⁴⁵ Scholten, 'Het portret', 134; Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren*, 511.

⁴⁶ *Bauten und Bildwerke*, 92, 94.

⁴⁷ Ripa, *Iconologia*, 292-293.

⁴⁸ Albers, *Het landgoed*, 56.

⁴⁹ Zijn tijdgenoot Daniël Marot heeft eveneens een serie ontwerpen van tuinbeelden vervaardigd. Bron: Jessen, *Das Ornamentwerk*.

⁵⁰ Bron: <http://www.3landesmuseen.de/Sammlungen-Online.883.0.html>.

⁵¹ Dumas, 'Beeldende kunsten', 328.

⁵² Leeuwenberg en Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst*, 253.

⁵³ Verhaegen, 'Un groupe', 378; *Beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens*, 39.

Tuinvaas met deksel (1699), door Jan Claudius de Cock. Tekening op papier, 157 mm h x 137 mm b (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-T-1911-72)

De Oorlog werd in 2011 aangekocht door het Breda's Museum.⁵⁴ Dit beeldje is 34 cm hoog. In een tentoonstellingscatalogus van het Amsterdams Historisch Museum, het huidige Amsterdam Museum, is verder melding gemaakt van twee marmeren beeldjes (1715) van kindertjes, die de Dag en de Nacht voorstellen.⁵⁵ De collectie van Musée Cognac-Jay in Parijs telt een marmeren groepje (1705) van een jonge sater die druiven geeft aan een Bacchus-kind.⁵⁶ Op 4 juni 2009 werden bij Sotheby's in New York twee terracotta putti (1704) verbeeldende de elementen Lucht en Vuur geveild. Daarnaast zijn er andere gedocumenteerde putti van De Cock bekend. Op 11 mei 1717 verscheen bijvoorbeeld in de *Amsterdamsche Courant*

een advertentie waarin werd aangekondigd dat op 22 mei 1717 in Middelburg onder andere twee marmeren groepjes met hun piëdestallen door Jan Claudius de Cock in de verkoop zouden gaan.⁵⁷ Afgaand op de haardracht van de putti van zijn hand valt het op dat de jongetjes vaak krullen in hun haar hebben. We zien dit onder meer bij de amors van de beeldengroepen in Oostermeer en Kopenhagen en de Antwerpse gedenktekens voor Susanna en Margareta de Meurs. Tuinbeelden van kinderen waren een geliefd genre in de tijd. De Cock heeft de grondslag gelegd voor een veel bredere uitbloei hiervan.⁵⁸

Daarnaast heeft Jan Claudius de Cock verschillende ontwerpen voor tuinvazen gemaakt. Tekeningen of afschriften daarvan worden bewaard in het Rijksmuseum, de Kunstbibliotheek in Berlijn en het prentenkabinet van het Antwerpse museum Plantin-Moretus. Het Rubenianum in Antwerpen bezit een afschrift van een ontwerp-tekening (1699) van een vaas met putti.

Beeld van een Afrikaanse jongen met stedenkroon (1704). Wit marmer, h 95,0 cm x b 47,0 cm x d 26,0 cm (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/BK-1972-134)

Ontwerptekeningen

In zijn verhandeling over de beeldhouwkunst wees Jan Claudius de Cock op de noodzaak om ruwe schetsen op papier te maken. Deze aanbeveling heeft hij zelf in de praktijk gebracht, want De Cock was een zeer productief tekenaar. Daarnaast verzorgde hij tekenlessen, onder meer aan zilversmeden. Een groot deel van zijn tekeningen is in het buitenland beland. Het prentenkabinet van het Herzog Anton Ulrich-Museum in Braunschweig bezit 126 tekeningen, waarvan 22 dubbelzijdig en het prentenkabinet van Staatliche Kunstsammlungen in Dresden bezit 30 tekeningen.⁵⁹ Ook het museum Plantin-Moretus beschikt over een aanzienlijke collectie tekeningen van zijn hand. Jan Claudius de Cock geeft in deze tekeningen wederom blijk van zijn veelzijdigheid.

⁵⁴ Grosveld, 'De Oorlog'. Zie: http://www.breda-museum.org/breda/upload_pdf/AanwinstJdCdC.pdf.

⁵⁵ Bergvelt en Kistemaker, *De wereld*, 76.

⁵⁶ Jacobs, *Fascination baroque*, 52.

⁵⁷ Dudok van Heel, 'Ruim honderd advertenties', 110.

⁵⁸ Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren*, 46.

⁵⁹ Dumas, 'Getekende ontwerpen', 45.

Een interessant detail is dat enkele ontwerptekeningen van zijn hand in verband kunnen worden gebracht met terracotta modellen en gerealiseerde eindproducten. Aldus kan het creatieve proces tijdens de totstandkoming van beeldhouwwerken van Jan Claudius nader worden gereconstrueerd. Charles Dumas, die voornemens is om een monografie over Jan Claudius de Cock te publiceren, heeft twee werken van deze beeldhouwer in verband gebracht met ontwerptekeningen. Dit zijn een tekening van de profeet Ezechiël die vermoedelijk als ontwerp heeft gediend voor een zandstenen beeld in de tuin naast de Sint Pauluskerk in Antwerpen en een tekening van De roof van Proserpina die vermoedelijk als inspiratiebron heeft gediend voor een marmeren versie in de tuin van Huis Oostermeer in Ouderkerk aan de Amstel.⁶⁰ Daarnaast is in de literatuur een verband gelegd tussen een tekening van Boreas en Oreithia in het Herzog Anton Ulrich-Museum in Braunschweig, een vereenvoudigde gelijknamige ontwerptekening (1709) die in het Albertina Museum in Wenen wordt bewaard en een gelijknamig terracotta model in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel.⁶¹ Hier kan een ander voorbeeld aan worden toegevoegd. Een gemonogrammeerde ontwerptekening met als onderwerp Psyche en Cupido die op 8 december 1988 bij Christie's in Londen werd geveild, vertoont namelijk opvallende overeenkomsten met het gelijknamige marmeren beeld (1706) in het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen. De betreffende tekening bevindt zich nu de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België in Brussel. Een afbeelding van deze ontwerptekening wordt bewaard in het Rubenianum in Antwerpen.

Evaluatie

Uit het geïnventariseerde indicatieve overzicht van de werken van Jan Claudius de Cock blijkt dat hij een productieve en veelzijdige beeldhouwer was. Daarnaast heeft hij als leermeester en tekendocent een aanzienlijk aantal, veelal anoniem gebleven, beeldhouwers bereikt. De invloed van zijn verhandeling is lastiger vast te stellen. Ondanks zijn aanzienlijke oeuvre is hij een relatief onbekende kunstenaar. Daar zijn verschillende verklaringen voor aan te dragen.

Een eerste verklaring is dat zijn werkterrein de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden doorkruiste. Hij was voornamelijk werkzaam in en rondom Antwerpen en tussentijds in Breda en Den Haag. In de Noordelijke Nederlanden was de concurrentie minder groot dan in de Zuidelijke Nederlanden. De werkzaamheden op het Kasteel van Breda markeerden het begin van zijn zelfstandige loopbaan. Het is te betreuren dat de beeldhouwwerken die hij in het kader van deze prestigieuze opdracht tot stand heeft gebracht, verloren zijn gegaan.

Een tweede mogelijke verklaring is dat een aanzienlijk deel van zijn oeuvre niet (eenvoudig) toegankelijk is voor het publiek. Veel van zijn werken zijn letterlijk en figuurlijk aan ons oog onttrokken, bijvoorbeeld omdat ze in particulier bezit zijn gekomen, in depots van musea zijn beland of na veilingen letterlijk buiten beeld zijn geraakt.

Een derde verklaring is dat in Nederland doorgaans minder aandacht is voor beeldhouwers dan voor schilders. Kunstenaars die de penseel hebben gehanteerd mogen doorgaans rekenen op meer belangstelling dan zij die de beitel ter hand hebben genomen.

Een vierde verklaring is dat Jan Claudius de Cock leefde in een tijd waarin verschillende stijlrichtingen naast elkaar bestonden. Enerzijds was dat de weelderige vormtaal van de barok en anderzijds de klassieke vormtaal die in de loop van de achttiende eeuw zou uitmonden in de 'edele eenvoud' van het neoclassicisme. De smaak van opdracht-

gevers kon variëren en kunstenaars waren in hoge mate van hen afhankelijk. Om geen opdrachten mis te lopen moesten kunstenaars in beide vormentalen thuis zijn. Het hinken op twee gedachten is zichtbaar in verschillende werken van Jan Claudius de Cock. Een illustratief voorbeeld is het hoogaltaar in Hoogstraten, waarbij de sobere architectuur van het onderstel contrasteert met de drukke bekroning in de vorm van engeltjes, wolken en bloemenkransen. Deze dualiteit is overigens ook zichtbaar bij werken van zijn tijdgenoten, bijvoorbeeld Jan Baptist Xavery (1697-1742). Bij Jan Claudius de Cock is de neiging naar de klassieke vormentaaal sterker. Hij werkte soberder dan zijn leermeester en heeft zich, geheel in lijn met zijn verhandeling over de beeldhouwkunst, in zijn eigen werken duidelijk laten inspireren door de klassieke beeldhouwkunst. Tegen die achtergrond kan hij worden gezien als een wegbereider tot het neoclassicisme.⁶² Veel mythologische thema's in zijn oeuvre zijn ontleend aan de *Metamorphosen* van Ovidius.

Aangezien kunstenaars nadrukkelijk rekening moesten houden met de wensen van hun opdrachtgevers, konden ze zich minder artistieke vrijheden permitteren dan hedendaagse kunstenaars. De huidige 'galeriekunst' heeft doorgaans een aanbodgestuurd karakter, waarbij de kunst haar weg zoekt naar een liefhebber of verzamelaar, terwijl in het tijdperk van Jan Claudius de Cock bij de kunst in sterkere mate sprake was van vraagsturing, waarbij opdrachtgevers naar geschikte kunstenaars zochten om hun eigen ideeën en opvattingen op een kunstzinnige manier uit te beelden. Jan Claudius de Cock moest dus vaak rekening houden met de 'dwingende wensen' van zijn opdrachtgevers.⁶³ In ontwerptekeningen en terracottamodellen konden kunstenaars overigens wel hun creatieve ideeën kwijt. Kunstenaars waren dus ook weer niet louter projectuitvoerders.

Een ander verschil is dat de hedendaagse kunst tegenwoordig vaak wordt gepercipieerd als een individualistische exercitie, terwijl bij veel opdrachten in die tijd sprake was van een collectief en creatief samenspel tussen onder andere beeldhouwers, schilders, architecten, stucwerkers en schrijnwerkers. Kunstenaars konden elkaars concurrenten, maar ook elkaars collega's zijn bij de uitvoering van grote prestigieuze projecten. De wegen van Jan Claudius de Cock en Jan Baptist Xavery kruisten elkaar bijvoorbeeld bij werkzaamheden in de Oud-Katholieke kerk van Den Haag. Kunstenaars waren letterlijk bekend met elkaars werken. Uit een advertentie in de *Haagsche Courant* van 29 september 1734 blijkt bijvoorbeeld dat Jan Baptist Xavery werken van Jan Claudius de Cock en 'andere brave meesters' bezat. Ook in dat opzicht was sprake van creatieve kruisbestuiving. Samen creëerden kunstenaars een monumentale eenheid in huizen, kerken, buitenplaatsen en paleizen. Door verschillende oorzaken zijn kunstobjecten vaak uit hun oorspronkelijke context gehaald en is de oorspronkelijk beoogde eenheid vaak verloren gegaan. In deze bijdrage hebben we daar verschillende voorbeelden van gezien. Een gevolg is dat veel kunstwerken uit die tijd vaak niet meer als een samenhangend 'ensemble' bestudeerd en beoordeeld kunnen worden, maar louter als losstaande objecten die veelal via veilingen op zeer uiteenlopende plaatsen zijn beland.

Een ander verschil tussen de kunst uit die tijd en de hedendaagse kunst is dat vakmanschap destijds hoger werd aangeslagen dan tegenwoordig. Het verzekeren van een goede vakopleiding was een belangrijke doelstelling van de toenmalige ambachtsgilden.

⁶⁰ Dumas, 'Getekende ontwerpen', 44-45, 47.

⁶¹ Bussers, 'Enkele gegevens', pp. 332-333; Dumas, 'Getekende ontwerpen', 47.

⁶² Peeters, 'Een wegbereider', 278.

⁶³ Peeters, *Het XVIIIe eeuwse koorgestoelte*, 48.

Hedendaags kunstenaarschap wordt voornamelijk benaderd en gewaardeerd als een intellectueel proces van creatieve en autonoom handelende individuen, waarbij kunstwerken niet primair via de 'handen', maar voornamelijk via het 'hoofd' tot stand komen. Deze observatie is een belangrijke schakel tussen beeldhouwers als Jan Claudius de Cock en onze huidige tijd. Een herontdekking van hun kunstwerken kan resulteren in een herwaardering van het ambachtelijke vakmanschap in de kunst en daarbuiten.

Afkortingen

RKD   Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie

Archivalia

Haags Archief, Den Haag

Archief Confrérie Pictura en Tekenacademie, Toegangsnr. 0164-01, Inventarisnr. 24

Brabants Historisch Informatie Centrum, Den Bosch

Archief Cuypers van Velthoven, Toegangsnr. 346, Inventarisnr. 508

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag

Beelddocumentatie

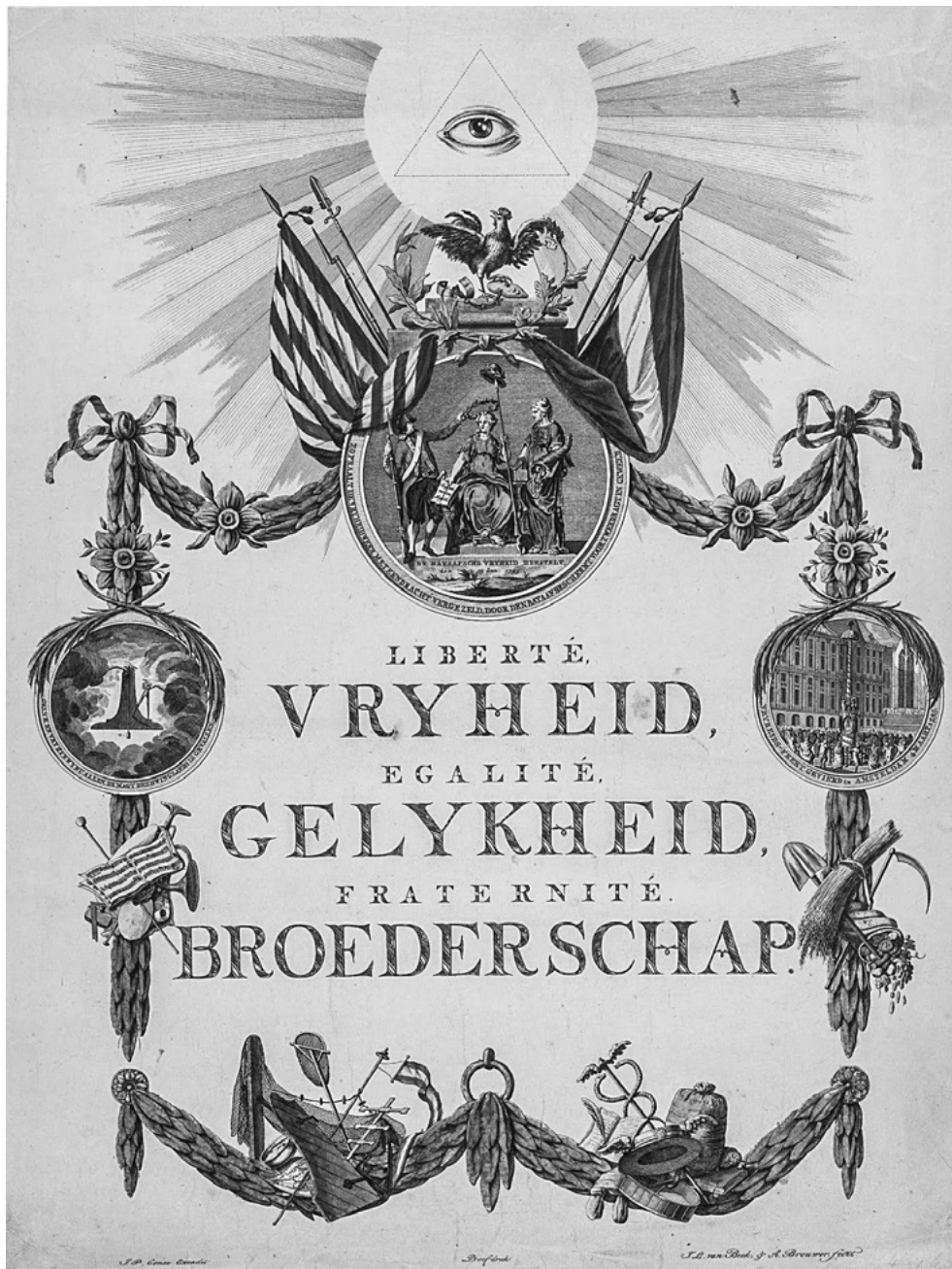
Rubenianum, Antwerpen

Beelddocumentatie

Literatuur

- Albers, L., e a., *Het landgoed De Hartekamp in Heemstede*, uitgave Vereniging Oud-Heemstede-Bennebroek (Heemstede 1982).
- Bauten und Bildwerke im Park Sanssouci, uitgave Stiftung Preußische Schlösser und Gärten (Potsdam 2002).
- Beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens, Catalogus tentoonstelling Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis/Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (Brussel 1977).
- Beerman, M., F. van Burkom en F. Grijzenhout (red.), *Beeldengids Nederland* (Rotterdam 1994).
- Bergvelt, E. en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik: Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen 1585-1735* (Zwolle/Amsterdam 1992).
- Breedveldt Boer, I.M., *Tekenen en vasseren: het bedrijf van Jan Peter van Baurseheit (1699-1768) en de architectuur in het tweede kwart van de achttiende eeuw* (Utrecht 2003, proefschrift).
- Bussers, H., 'Enkele gegevens over de Antwerpse beeldhouwer Joannes Claudius de Cock (1667-1735)', *Bulletin de Musées Royaux* (1992) 331-342.
- Cock, J.C. de, *Eenighe voornaemste en noodighe regels van de beeldhouwerij* (1720), heruitgave van F.H. Mertens (Brussel 1865).
- Donnet, F., 'Un oeuvre intime dus sculpteur J.C. de Cock', *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* (1913, nr. 65) 227-258.
- Dudok van Heel, S.A.C., 'Ruim honderd advertenties van kunstverkopingen uit de *Amsterdamsche Courant* 1712-1725', *Amstelodamum* 64 (1977) 107-122.
- Dudok van Heel, S.A.C., 'Een verbouwingscontract van het Bartolottihuis aan de Herengracht voor het echtpaar Hasselaar-Kick in 1734', *Amstelodamum* 80 (1993, september/oktober) 97-106.
- Dumas, Ch., en H.P.R. Rosenberg (red.), *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg*, uitgave Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling ('s-Gravenhage 2004).
- Dumas, Ch., 'Beeldende kunsten' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag: geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek*, deel 2 (Zwolle 2005) 287-330.

- Dumas, Ch., 'Getekende ontwerpen voor beeldhouwwerken door Jan Claudius de Cock', *RKD Bulletin* (2012, nr. 2) 43-48.
- Fischer, P.M., *Ignatius en Jan van Logteren: beeldhouwers en stukkunstenaars*, bezorgd door E. Munnig Schmidt (Alphen aan den Rijn 2005).
- Gelder, H.E. van, e.a. (red.), *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, deel VIII, *Achttiende eeuw*, (Zeist/Antwerpen 1964).
- Grosveld, J., 'De Oorlog van Jan Claudius de Cock, een aanwinst in relatie tot de geschiedenis van het hof van de Nassaus in Breda' in: *Nieuwsbrief van het Breda's Museum*, 10 mei 2012.
- Herremans, V. (red.), *Voorbeeldige busten: het borstbeeld in de Nederlanden 1600-1800*, uitgave Koninklijk museum voor schone kunsten (Antwerpen 2008).
- Het beeld in de Nederlandse barok*, Catalogus Tentoonstelling Aartsbisshoppelijk Museum (Utrecht 1963).
- Hulkenberg, A.M., 'De grote verkoop van tuinbeelden, groepen en vazen op Keukenhof in 1746', *Leids Jaarboekje* (1969) 181-197.
- Jacobs, A., *Fascination baroque: la sculpture baroque flamande dans les collections publiques françaises* (Parijs 2011).
- Jessen, P., *Das ornamentwerk des Daniel Marot in 264 lichtdrucken nachgebildet* (Berlijn 1892).
- Kool, D. de, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742): een veelzijdige tuinkunstenaar', *Bulletin KNOB* 110 (1892, nr. 2) 59-67.
- Leeuwenberg, J. en W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, catalogus ('s-Gravenhage/Amsterdam 1973).
- Mijnhardt, W.W., e.a., *Teyler 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem/Antwerpen 1978).
- Ovidius, *Metamorphosen* (Amsterdam 2011).
- Peeters, R., 'Een wegbereider tot het neo-classicisme: de Antwerpse beeldhouwer Joannes Claudius de Cock', *Jaarboeken Koninklijke Oudheidkundige Kring Antwerpen* (1950) 278-288.
- Peeters, R., *Het XVIIIe eeuwse Koorgestoelte der St. Pieterskerk te Turnhout: een gewrocht van Joannes Claudius de Cock anno 1713* (Turnhout 1953).
- Plantenga, J.H., 'Een achttiende-eeuwsche schuilkerk te 's-Gravenhage', *Oud-Holland* 45 (1928, nrs. 1-6) 97-109.
- Ripa, C., *Iconologia of Uytbeeldinghen des Verstants*, vertaald door Dirck Pietersz. Pers. (Amsterdam 1644).
- Rombouts, Ph., en Th. Van Lierus, *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, deel 2 (Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1872).
- Sanden, J. van der, *Oud Konst-Tooneel van Antwerpen*, deel 3 (ongepubliceerd manuscript 1771).
- Scholten, F., 'Het portret van Don Luis da Cunha door Jan Baptist Xavery (1737)', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42 (1994, nr. 2) 107-119.
- Verhaegen, P., 'Un groupe en marbre du sculpteur De Cock (1710)', *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* (1898, nr. 12) 378-381.
- Weyerman, J.C., *De levens-beschrijvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen met voorafgaande aanmerkingen over het betamelijke en het wanvoeglijke van de schilderconst, benevens een korte levensschets der konstschilders van de schilder-akademie in 's Hage*, deel 4 (Ab Blussé en zoon: Dordrecht 1769) 47-54.
- Wezel, G.W.C. van, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist/Zwolle 1999).

Het streven naar vrijheid en gelijkheid leidde ertoe dat de rechtsspraak in 1809 werd vastgelegd in het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk. Gedenkplaat voor de stichting van de Bataafse Republiek op 19 januari 1795. Prent van Anna Catharina Brouwer en Jan Lucas van der Beek, uitgegeven door J.P. Conse in 1795. Ets en gravure, penseel in kleuren, h 560 mm x b 420 mm (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-67.572)

Daniëlle Waarma

‘Regt doende in den naam en van weegens het Bataafsche volk’

Het strafrecht en de strafrechtspraak gedurende de Bataafs-Franse tijd in Brabant¹

Dit artikel is gewijd aan het strafrecht in Brabant in de tijd dat Nederland onder invloed stond van Frankrijk. Deze periode van de (Bataafs-)Franse tijd duurde van 1795 tot 1813 en begon bij de Bataafse Omwenteling in 1795, die het einde van de Republiek der Verenigde Nederlanden betekende en de Bataafse Republiek bracht. De omslag, die plaatsvond tussen 1794 tot 1799, staat bekend als de Bataafse Revolutie en wordt ook wel een ‘fluwelen revolutie’ genoemd vanwege zijn niet gewelddadige karakter. De Bataafse Republiek ging in 1806 over in het Koninkrijk Holland, een vazalstaat van Frankrijk. Het Koninkrijk hield stand tot 1810, toen werd het ingelijfd en daarmee omgevormd tot een provincie van Frankrijk; dit bleef zo tot 1813.

Het is in deze Bataafs-Franse periode dat het rechtstelsel dat tot dan op een veelheid van bronnen gebaseerd was, overging naar één belangrijkste bron: een uniforme, centraal gecodificeerde wet. Deze periode is dan ook het beginpunt te noemen van een rechtssysteem dat wij vandaag de dag nog steeds hebben en vormt een belangrijk deel van onze rechtsgeschiedenis, dat in de huidige literatuur maar weinig belicht is. Er is bovendien weinig archiefonderzoek verricht naar deze belangrijke overgangperiode. Dit artikel belicht het strafrecht in deze periode, waarbij een onderscheid te maken is tussen de overgangperiode van 1795 tot 1809, de aanloop naar een centrale rechtsbron, en de periode van 1809 tot 1811, de tijd waarin Nederland als Koninkrijk Holland zijn eerste centrale gecodificeerde strafwet kende in de vorm van het *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* van 1809. Dit wetboek heeft maar zeer kort kracht van wet gehad. Zo kort zelfs dat er slechts één volledig commentaar over is verschenen.² Ondanks de korte geldingsduur is in de archiefstukken van deze korte periode terug te zien dat dit nieuwe wetboek in de voorkomende zaken uit de strafrechtspraktijk in grote mate werd toegepast. De dossiers uit de tijd van het nieuwe wetboek zullen worden uiteengezet, voorafgegaan door een uitgebreide toelichting op dossiers uit de Bataafse tijd in de aanloop naar het *Crimineel Wetboek*. Om dit in de juiste context te plaatsen wordt ook uiteengezet hoe het strafrecht er vóór de Bataafs-Franse tijd uitzag.

Centraal daarbij staat het deel van het land dat wij tegenwoordig kennen als Noord-Brabant. Deze huidige provincie heeft in de Bataafs-Franse tijd meerdere benamingen gekend. Van Bataafs Brabant³ naar het departement Brabant naar de splitsing in de twee departementen van de Dommel en van de Schelde en Maas.

¹ Gebaseerd op mijn scriptie *Strafrecht in de Bataafs-Franse tijd. Over de ontwikkeling van het Crimineel Wetboek van 1809 en de toepassing hiervan in Brabant* waarmee ik mijn studie Rechtsgeleerdheid in 2013 heb afgerond.

² Pompe, *Geschiedenis*, 247.

³ Destijds gespeld als ‘Braband’.

De Bataafs-Franse tijd

In januari 1795 trok de Franse generaal Charles Pichegru met zijn troepen op naar Noord-Nederland en vluchtte stadhouder Willem V van Oranje naar Engeland. Hiermee kwam een einde aan de Republiek der Verenigde Nederlanden en begon de tijd van de Bataafse Republiek.⁴ In het kielzog van de generaal bevonden zich de patriotten, die deze inval steunden. Al eerder, in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, lieten de patriotten van zich horen in de Republiek. Hun poging tot hervorming was destijds echter niet succesvol. Met behulp van troepen van de Pruisische koning Frederik Willem II lukte het Willem V om deze opstand te bedwingen, waarna de verslagen patriotten in 1787 naar Frankrijk vluchtten.⁵ Nu echter, met behulp van de Franse patriottenbeweging, lukte het wel om de oude regenten te verjagen en brak een nieuwe tijd aan.

De revolutionairen in de Republiek lieten zich inspireren door hun Franse voorgangers en wilden onder meer een geschreven constitutie en hervormingen in het bestuur van de staat. De regenten werden uit hun posities gezet, de Staten-Generaal werden ontbonden en vervangen door een meer democratische Nationale Vergadering.⁶ Hiermee kwam een einde aan het regenteske bewind dat de Republiek had gekend. Op 1 maart 1796 werd ook Bataafs-Brabant, één van de voormalige Generaliteitslanden, toegevoegd aan de nieuwe Republiek. Nederland werd als gevolg van de Bataafse Omwenteling en een nieuwe Staatsregeling in 1798 omgevormd van een statenbond tot een eenheidsstaat.⁷ De Republiek was tot 1795 een statenbond met provincies die een hoge mate van zelfstandigheid kenden. Deze oude provincies hielden op te bestaan en hun soevereiniteit werd opgeheven, waarna de macht in de handen van het centrale bestuur kwam. Om de provincies te vervangen werd de staat in 1799 ingericht in departementen, met nieuwe grenzen en nieuwe namen.⁸ Nederland stond vanaf de omwenteling van 1795 onder sterke invloed van Frankrijk en werd in 1810 ingelijfd bij Frankrijk, waarmee het bestuur in handen van keizer Napoleon kwam. Nederland bleef tot 1813 een provincie van het Franse keizerrijk.

Als gevolg van de omwenteling van 1795 en met de komst van de nieuwe constitutie kwam er een duidelijkere scheiding tussen de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. De balans tussen deze machten verschilde door de opvolgende jaren heen en de macht verschoof voornamelijk van de wetgevende naar de uitvoerende organen.⁹ Een ander belangrijk gevolg van de nieuwe constitutie was de scheiding van kerk en staat en de gelijkheid voor de wet van alle burgers, ongeacht hun afkomst, religie en maatschappelijke

De Nederlandse vrijheidsmaagd op een gevelbord uit 1798. Het hing in de tijd van de Bataafse Revolutie aan de gevel van het stadhuis van 's-Hertogenbosch. Foto H.M.D. Dekker (Collectie Noordbrabants Museum, zie <http://janjbuijpers.blogspot.nl/2013/09/noord-en-zuid-in-de-franse-tijd.html>)

positie.¹⁰ De Staatsregeling bevatte ook een van de eerste Nederlandse geschreven vormen van mensenrechten, volgend uit de al in 1795 uitgebrachte ‘Verklaring van de rechten van de mens en van de burger’. Deze vorm van grondrechten voor de burger neemt tot op vandaag de dag een belangrijke plaats in binnen onze constitutie.¹¹

De Verlichting en het strafrecht

De Bataafse Revolutie en de hervormingen van de revolutionairen kenden hun oorsprong in de Verlichting. Deze kwam voort uit het rationalistische denken als resultaat van de wetenschappelijke revolutie en is te omschrijven als een brede cultuurbeweging. Het was niet louter een filosofische stroming, maar meer een geestelijk klimaat. De denkers van de Verlichting deelden een gemeenschappelijke gedachte, namelijk de gedachte dat voor alle zaken door menselijke rede, door het gebruiken van het verstand, een verklaring te vinden was. Door het gebruik van de menselijke rede kon men zich bevrijden van het verleden en de onderdrukking. De Duitse filosoof Immanuel Kant omschreef de Verlichting dan ook als de emancipatie van het menselijk bewustzijn; de mens werd weer mondig.¹² Met de komst van de rede zou ook de vooruitgang komen; men was immers in staat het lot in eigen handen te nemen.¹³ Het verlichte denken was ook de drijfveer achter de Bataafse Revolutie en omvatte een politieke stroming waarin de denkbeelden tot uiting kwamen in ideeën over de verhouding tussen de burgers en de staat, die is gericht op vrijheid en gelijkheid van alle mensen.

Vrijheid en gelijkheid waren moeilijk te waarborgen in een complex systeem met een hoge diversiteit aan rechtsbronnen, vanuit historische verscheidenheid zo gegroeid. De adel had in hoge mate controle over het recht, dat niet inzichtelijk was en ook nog eens vaak naar believen werd toegepast. Hiermee was het een machtsinstrument voor de standenstaat. Volgens het politiek programma van de Verlichting was het mogelijk een toegankelijk, kenbaar en voor iedereen gelijkwaardig rechtssysteem te construeren waarmee vrijheid en gelijkheid gewaarborgd konden worden. Dit was dan ook waar de revolutionairen wat het recht betreft naar toe werkten. Om rechtszekerheid en rechtsgelijkheid te bewerkstelligen was codificatie het aangewezen middel. Door het recht op te tekenen en het geldend te maken voor allen zouden deze idealen beter bereikt kunnen worden, want dit was dan inzichtelijk en gelijk voor iedereen. Hoe democratisch en idealistisch dit ook leek, het doel van de revolutionairen was voornamelijk het doorbreken van de oude standentraditie; zij bekommerden zich weinig om de lage klassen.¹⁴

4 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofddijnen*, 316; Lesaffer, *Inleiding*, 376; Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht*, 14.

5 Lesaffer, *Inleiding*, 376; Lesaffer, ‘A short legal history’, 50; Bosch, *De ontwikkeling*, 14.

6 Lesaffer, *Inleiding*, 376.

7 Artikel 1, Titel 1 van de Acte van Staatsregeling van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk luidde: ‘De Bataafsche Republiek is Eén en Ondeelbaar’.

8 Leenknecht, Kubben en Jacobs, *Opstand en Eenwording*, 97; Lesaffer, ‘A short legal history’, 50.

9 Leenknecht, Kubben en Jacobs, *Opstand en Eenwording*, 100.

10 Vgl. artikel 3 van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798, raadpleegbaar op <www.denederlandsegrondwet.nl>, rubriek ‘versies van de Nederlandse grondwet’.

11 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofddijnen*, 318.

12 Porter, *The Enlightenment*, 1.

13 Lesaffer, *Inleiding*, 405-406.

14 Lesaffer, *Inleiding*, 407; Lesaffer ‘A short legal history’, 52.

Het boek *Dei delitti e delle pene* (Over misdaden en straffen), geschreven door Cesare Beccaria (1738-1794), had grote invloed op het denken over strafrecht en straffen. Hij had veel kritiek op het inzetten van de tortuur. Titelpagina van een uitgave uit 1766 (Collectie Yale Law Library)

De Verlichting en haar ideeën waren ook van invloed op het denken over straf en het strafrecht. De kritiek richtte zich onder andere op het harde karakter van het strafrecht, voornamelijk waar het ging om gebruik van de doodstraf, lijfstraffen en de pijnbank.¹⁵ Eén van de belangrijkste bronnen van kritiek op het strenge strafrecht kwam van de verlichte denker Cesare Beccaria.¹⁶ In zijn spraakmakende werk uit 1764, *Dei delitti e delle pene* (Over misdaden en straffen), gaf hij zijn kritiek op de willekeur en onduidelijkheid in het strafrecht, op de wreedheid van de tortuur en lijfstraffen en op de doodstraf.

Met het verschijnen van het werk van Beccaria werd later het beginpunt van de Klassieke Richting gemarkeerd.¹⁷ Aanhangers van deze school pleitten voor een rationeel strafrecht, waarin wredeheden tot een minimum beperkt werden en dood- en lijfstraffen vervangen zouden worden door vrijheidsbenemende straffen. Er moest een juiste balans zijn tussen een doelmatig strafrecht en de rechtsbescherming van burgers. Beccaria liet zich nog het meest kritisch uit over de tortuur, een veelgebruikte methode van de overheid in het strafproces om een verdachte tot bekentenis te dwingen. Hij noemde het barbaars en bovendien onbruikbaar, aangezien de uitkomst van handelingen van tortuur vaak twijfelachtig is.¹⁸ Strafrecht zou in dienst moeten staan van de veiligheid van mensen en gericht zijn op afschrikking en preventie. Dit kon volgens Beccaria het best bereikt worden door middel van vrijheidsbenemende straffen, omdat de redelijke mens tijdens deze straf tot inkeer

zou komen en geen nieuwe misdaden zou plegen. Bovendien zou het aan anderen tonen dat misdaad niet loont.¹⁹ Beccaria pleitte ook voor een kenbaar strafrecht, dat willekeur zou kunnen tegengaan en rechtszekerheid zou waarborgen. Hiermee was hij een van de eersten die uiting gaf aan het legaliteitsbeginsel. Dit vereiste onder andere dat het strafrecht zou worden gecodificeerd en de overheid hieraan gebonden zou zijn. Geen straf zonder een voorafgaande wet; *nullum delictum, nulla poena sine praevia lege poenali*.²⁰ Codificatie werd hiermee dan ook één van de kernpunten van de strafrechtsdenkers.²¹ Naast deze wettelijke legitimatie voor het beperken van vrijheid werd ook uiting gegeven aan het gelijkheidsbeginsel, het proportionaliteitsbeginsel en de onschuldpresumptie. Deze en andere belangrijke beginselen waren deels opgenomen in de burgerrechtenverklaring van 1795 en zouden later worden opgenomen in de verschillende constituties in de vorm van de Staatsregelingen.

Het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1809

Het Crimineel Wetboek van 1809 was de eerste strafwet in het Koninkrijk Holland die uiting gaf aan de gewenste hervormingen in het strafrecht. De afschaffing van de tortuur kwam al iets eerder, omdat deze opgenomen was in artikel 36 van de Staatsregeling van 1798.²² Gesteld zou kunnen worden dat het Crimineel Wetboek, vanuit het perspectief van een meer humaan strafrecht gedreven door de ratio en met minder wrede straffen, een mijlpaal is in de geschiedenis. Hierbij moet echter een kanttekening geplaatst worden. Hoewel het Crimineel Wetboek op het gebied van het geschreven recht een duidelijke verandering met zich meebracht, was deze omslag in de rechtspraktijk minder sterk. De rechter legde in veel gevallen minder zware straffen op dan de wet voorschreef. Hiermee betekende de inhoud van het Crimineel Wetboek meer een logische voortzetting van een al ingetreden verandering en minder een tegenstelling met de tijd daaraan voorafgaand.²³

Het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland kende zijn oorsprong in de Staatsregeling van 1798. Artikel 28 van de 'Burgerlijke en Staatkundige Grondregels', het codificatieartikel, bepaalde dat er een burgerlijk en strafwetboek moest komen, en wel binnen twee jaar. Het artikel luidde als volgt:

'Er zal een Wetboek gemaakt worden, zoo wel van Burgerlijke, als van Lijfstraflijke Wetten, te gelijk met de wijze van Regtsvordering, op gronden, door de Staatsregeling verzekerd, en algemeen voor de gantsche Republiek. (...) Deszelfs invoering zal zijn, uiterlijk binnen twee jaaren na de invoering der Staatsregeling.'²⁴

Echter, door de complexiteit van deze overgang naar een uniform rechtssstelsel en door aanhoudende onenigheid tussen de voor het wetgevingsproces verantwoordelijke partijen, duurde het nog tot 1 februari 1809 voordat het eerste wetboek er kwam. Vervolgens was

¹⁵ Van Binsbergen, *Poenaal Panorama*, 125.

¹⁶ Cesare Beccaria leefde van 1738 tot 1794 en was een Italiaans filosoof en politicus. Beccaria baseerde het recht van de overheid om te straffen op basis van de wet, opgesteld door de wetgever, op de theorie van het sociaal contract van Rousseau.

¹⁷ Van Binsbergen, *Poenaal Panorama*, 134.

¹⁸ Ten Voorde 'Beccaria: Dei delitti e delle pene', 344.

¹⁹ Broers, *Geschiedenis*, 120; Vrugt, *Aengaende Criminele Saken*, 51.

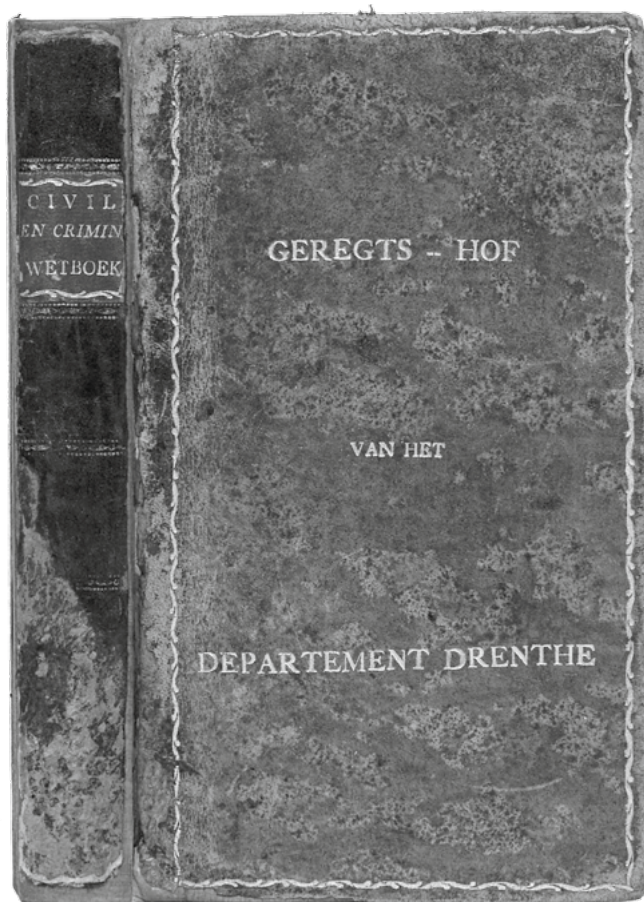
²⁰ Deze Latijnse uitdrukking werd gedaan door Anselm von Feuerbach in 1804. Vgl. Van Binsbergen, *Algemeen*, 135.

²¹ Vrugt, *Aengaende Criminele Saken*, 48.

²² Artikel 36 van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798 luidde 'De pijnbank wordt afgeschaft door de gantsche Republiek'.

²³ Broers, *Geschiedenis*, 121.

²⁴ Raadpleegbaar op <www.denederlandsegrondwet.nl>.

Kalfsleren omslag van het Wetboek Napoleon; ingerigt voor het Koninkrijk Holland met daarin het Crimineel wetboek voor het Koninkrijk Holland (<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/KONB12:1762E190>)

het slechts twee jaar geldend, tot de inlijving van Nederland bij Frankrijk. Op 1 maart 1811 kreeg de Franse wetgeving kracht van wet in Nederland en hield de rechtskracht van het Crimineel Wetboek op te bestaan. Tot aan de daadwerkelijke invoering van ons eerste nationale strafwetboek golden de oude strafrechtelijke normen uit de tijd van het Ancien Régime. Deze strafrechtelijke normen vloeiden voort uit enkele geschreven bronnen, de plakكاتen, ordonnantiën, keuren en statuten, en uit andere bronnen zoals het, al dan niet geschreven, gewoonterecht, de costumen genaamd, het goddelijk recht uit de boeken van het Oude Testament en de geschriften van belangrijke juristen. Bovendien werden deze indien nodig nog steeds aangevuld met Romeins recht. Daarnaast speelde nieuwe wetgeving, gelegenhedswetgeving tot stand gekomen in de periode na de Bataafse Omwenteling maar nog voor het Crimineel Wetboek, een rol als bron van recht.²⁵

Het eerste deel van het Crimineel Wetboek, waarin de algemene bepalingen waren opgenomen, bevatte ook het strafstelsel van het nieuwe wetboek. Dit was omschreven in de derde titel en bestond uit een stelsel van wettelijke maximumstraffen. In artikel 25 stond een limitatieve opsomming van de mogelijke straffen. Dit waren de doodstraffen,

schavotstraffen, gevangenisstraffen, verbanning, verklaring van eerloosheid, verklaring van onbekwaamheid tot een bepaald ambt, verklaring van vervallen te zijn van enig ambt en de geldboete. De doodstraf kon worden voltrokken met de strop of het zwaard. Onder de schavotstraffen vielen de lijfstraffen van geseling of brandmerking. Tevens kon men te pronk gesteld worden of met het zwaard over het hoofd gestraft worden. Dit waren ontorende straffen waarvan de laatste vooral symbolisch van aard was. De maximale gevangenisstraf die kon worden opgelegd werd bepaald bij de afzonderlijke delicten en was nooit meer dan twintig jaar. De gevangenen konden worden verplicht arbeid te verrichten. Een verbanning kon naar beoordeling van de rechter voor altijd worden opgelegd, tenzij bij het specifieke delict een maximumduur was voorgeschreven. De strafrechtspraak in Brabant lag in de Bataafs-Franse tijd aanvankelijk bij de schepenenbanken en later bij de Hoge Vierschaar. Boven deze instellingen stond het Hof, gezeteld in 's-Hertogenbosch.

Bij een zogenoemde kaakstraf werd de veroordeelde te pronk gesteld. Een oneervolle straf, zeker als hij of zij dan ook nog werd bekogeld met eieren, zoals op deze afbeelding te zien is (uit: Hugo Driesen, *De rechtspraak in onze gewesten*. Zie http://www.tenboome.webruimtehosting.net/tenboome/paginas/jaarboek%202002-2003/de_rechtspraak_in_onze_gewesten.htm

Dieven, inbrekers en rovers

Om het strafrecht in de aanloopperiode naar het Crimineel Wetboek goed te kunnen duiden, is het nodig eerst aandacht te besteden aan het strafrecht dat daar onmiddellijk aan voorafging. In het strafrecht van vóór 1795 was de doodstraf een mogelijke straf voor vermogensdelicten. Zo ook volgens de costumen van de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Deze schreven voor dat een dief in beginsel tot de galg moest worden veroordeeld, tenzij de rechtbank oordeelde dat de diefstal van geringe aard was waardoor een lichtere straf gepaster was.²⁶

Deze zwaarste vorm van bestraffing werd ook veel voorgeschreven wanneer sprake was van omstandigheden die als verzwarend beschouwd werden. Zo werd een enkeltje galg regelmatig voorgeschreven in de plakaten van de Staten-Generaal uit de zeventiende en voornamelijk achttiende eeuw waar het ging om diefstal met braak of geweld, diefstal in de nachtelijke uren en diefstal van vee en landbouwbenodigdheden.²⁷ De laatste vorm van diefstal werd als ernstig ervaren omdat de boeren afhankelijk waren van deze goede-

²⁵ Moorman van Kappen, 'Het Crimineel Wetboek', 201.

²⁶ Cap. 3 artikel 1 van de costumen van de stad 's-Hertogenbosch, vgl. Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 87.

²⁷ Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 87.

ren: het stelen van deze bestaansmiddelen had dan ook grote gevolgen.²⁸ Ook wanneer sprake was van het herhaaldelijk helen van gestolen goederen, diende de heler te worden opgehangen.²⁹

Een blik op de praktijk moge ter illustratie dienen. Voor de schepenenbank van Tilburg hebben verschillende soorten dieven terechtstaan. Wanneer de gerechtsofficier van mening was dat er een zware inbreuk plaatsgevonden had op de rechtsorde, dan eiste hij dat de dader opgehangen werd. Dit was vaak het geval wanneer er sprake was van recidive, verzwaren omstandigheden zoals inbraak, of wanneer het misdrijf was gepleegd door een vagebond. Wanneer er een mildere overtreding begaan was, eiste hij veelal dat de dader gezeseld en verbannen werd. In de zeventiende eeuw baseerde de officier de eis vaak op een algemene rechtsgrond, waarin hij behalve naar de wetten, rechten of plakkatens van het land ook verwees naar de costumen, het gewoonterecht als aparte rechtsbron. Dat deed hij destijds in het geval van andere delicten meestal niet zo expliciet. Zelfs in de achttiende eeuw, toen steeds meer plakkatens uitgevaardigd werden ten aanzien van vermogensdelicten, bleef de officier zich baseren op het gewoonterecht. Hij beschreef het recht dan ook zodanig dat de rechters een arbitraire bevoegdheid behielden, behalve wanneer het ging om een gekwalificeerde diefstal. De gekwalificeerde diefstallen waren de diefstallen die in de plakkatens omschreven waren.³⁰

Wanneer er sprake was van geweldpleging of bedreiging bij een diefstal, dan werd dit gekwalificeerd als roof en vaak ook als straatschenderij, aangezien er een verstoring van de openbare orde plaatsvond.³¹ Dit delict werd in de Middeleeuwen als zeer strafwaardig bevonden en de daders moesten het dan ook met hun leven bekopen.³² Een aantal rovers stond terecht voor de schepenen van 's-Hertogenbosch en ook deze zaken eindigden meermaals in een doodstraf. De plegers van de berovingen waren veelal ook schuldig aan andere misdrijven.³³

De strafwetten, de plakkatens die voornamelijk tussen 1723 en 1745 opgesteld waren inzake diefstal, roof en inbraak, hebben maar weinig invloed gehad op de rechtspraktijk van deze delicten. Rechtbanken maakten veelal gebruik van gewoonterecht om tot een vonnis te komen en eigenden zich daarmee een arbitraire bevoegdheid toe. De officier verwees dan ook veel naar de costumen om zijn eis te onderbouwen. Bij de uitspraak hield de rechtbank rekening met de persoon van de dader en de omstandigheden van het geval. Waar het ging om de strafoplegging, werden vooral vagebonden en veelplegers opgehangen, anderen kwamen veelal weg met een lijfstraf en een verbanning.³⁴

Ook in de Frans-Bataafse tijd werd in de rechtspraak nog teruggegrepen op oude plakkatens en costumen. Titelblad van *Costuymen, ende usantien der Hooft-stadt ende Meyerye van s'Hertogen-bossche* uit 1684 (Collectie Regionaal Archief Tilburg, zie <http://www.historietilburg.nl/tijdschrift/6.1/572.htm>)

In de overgangsperiode naar het nieuwe wetboek zijn in de zaken die zich voordeden over vermogensdelicten voor de schepensbank van Tilburg duidelijke overeenkomsten zichtbaar met de oude rechtspraak. Zo verwees de officier in zowat alle gedocumenteerde zaken in de ‘tigt en aanspraak’, de criminele eis, in algemene zin naar de rechtsbronnen. Dit deed hij door te verwijzen naar de ‘rechten, wetten en plakكاتen van het land’ of naar de ‘wetten, costumen en plakكاتen’.³⁵ Ook de officier van de Hoge Vierschaar deed vaak in algemene verwijzing een beroep op de geldende rechtsbronnen, opnieuw vaak in dezelfde bewoordingen verwijzend naar de wetten, plakكاتen en costumen maar ook eens in de opvallende beschrijving ‘ingeolge dezer stad costumen en na mate de misdaad en omstandigheden’.³⁶ De costumen werden dus ook nu nog geregeld als specifieke rechtsbron genoemd, maar in de meeste gevallen is deze verwijzing niet verder gedefinieerd.

In één zaak was dit echter wel het geval, namelijk in de zaak uit 1804 tegen Woudrien van de Ven, die in 's-Hertogenbosch vervolgd werd wegens diefstal. De officier noemde in zijn eis artikel 1 van titel 3 van de costumen van 's-Hertogenbosch.³⁷ Dit artikel bepaalde zoals gezegd dat een dief opgehangen moest worden aan de galg, tenzij er sprake was van een kleine diefstal, dan was een lichtere straf ook mogelijk.³⁸ De officier vroeg de rechters dan ook om Woudrien naar evenredigheid van de misdaad te straffen. Deze verbanden haar vervolgens voor vier jaar uit het departement.

In de gevallen waarin de officier zich beriep op specifieke plakكاتen, waren dit vrijwel steeds plakكاتen van vóór de Bataafse tijd, dus vóór 1795. Meermaals verwees hij naar het plakkaat van 27 maart 1745 over diefstal van vee of landbouwbenodigdheden.³⁹ Ook verwees hij enkele malen naar het plakkaat van 18 maart 1732 wanneer sprake was van inbraak in huizen of schuren.⁴⁰ De procureur generaal voor het Hof beriep zich zelfs eenmaal bij een diefstal op een plakkaat uit de zeventiende eeuw, namelijk dat van 25 juni 1649.⁴¹

De officier refereerde in slechts één geval aan nieuwe gelegenheidswetgeving van na 1795. In dit geval stond Johannes Theunissen terecht voor het Hof in 's-Hertogenbosch voor een diefstal van hout en verwees de procureur generaal naar de publicatie door het staatsbewind van de Bataafse Republiek van 26 april 1803 inzake diefstal van hout en boomvruchten. Het tweede artikel van deze publicatie schreef voor dat de dader ‘strengelijk gegeseld’ moest worden en dat was dan ook de eis van de officier. De rechter woog in zijn oordeel ogenschijnlijk de situatie van Johannes mee, die verklaarde het uit pure armoede gedaan te hebben, niet wetende dat de straf voor zijn vergrijp zo zwaar zou zijn. Hij werd vrijgelaten omdat de rechters van oordeel waren dat acht dagen water en brood een passende straf was, maar hij deze niet uit hoofde te zitten aangezien hij al geruime tijd vast zat. Hem werd dus verdere gevangenisstraf bespaard.⁴²

28 Berents, *Het werk van de vos*, 94.

29 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 87.

30 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 88.

31 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 90.

32 Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 18-22.

33 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 90-91.

34 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 92-93.

35 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nrs. 297, 306, 313, 314.

36 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 16.

37 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 8, vonnisnr. 3361b, folio 93.

38 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 87.

39 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nr. 305; SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 163, vonnisnr. 3361a, folio 29; BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 486.

40 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 163, vonnisnr. 3361a, folio 54.

41 BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 496.

42 BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 513, inventarisnr. 1251, vonnisnr. 10.720.

**Kleine Dieverij doet verber lopen / ?
Met geeselen moet men dat bekopen.**

**Steelt men voort en raakt in Icy /
Een brandmerk komt 'er van nog by.**

**Op Steelen volgt moorden / slaan /
Waar van 't eynde is klabbraken.**

**Donkerschap baart boodsaan quaad /
Waarom men die het hooft afslaat.**

Marteling of tortuur zoals het radbraken (linksonder) werd in 1798 afgeschaft, maar lijfstraffen zoals geseling (linksboven) en brandmerken (rechts boven) bleven bestaan, al werden zij minder vaak opgelegd. Ook de doodstraf door het zwaard (rechtsonder) of de strop bleef gehandhaafd. Uit: centsprent *Kindere wilt dees Printe leesen, en leert van Jongs op kwaad doen vreezen*, Utrecht eind achttiende eeuw (zie <http://www.jefdejager.nl/liijnenenbreuken.php>)

De straffen die door de verschillende rechters opgelegd werden, liepen sterk uiteen. Eén gewoonte is overduidelijk blijven bestaan na 1795: wanneer een verdachte voortvluchtig was en de gerechtsdienaren er niet in slaagden hem te laten verschijnen, werd bij verstek een verbanning uitgesproken. Dit was een voortzetting van de gangbare procedure van voor de Bataafse tijd.⁴³ Deze standaardstraf werd in alle vonnissen bij verstek uitgesproken en hield in dat de verdachte verbannen werd, bijna altijd voor de rest van zijn leven, uit de stad waar het delict gepleegd was of uit het gehele departement Brabant. Wanneer de verbanning geschonden zou worden, werd de dader alsnog opnieuw berecht. Deze standaardprocedure werd niet alleen in het geval van een diefstal ingezet, maar ook voor andere delicten.⁴⁴

Verbanningen werden niet alleen uitgesproken in het geval van een verstekvonnis, maar ook geregeld wanneer de verdachte wel gepakt was en dus wel kon worden gestraft. De duur van de opgelegde verbanningen verschilde nog wel eens, maar de meeste verbanningen werden opgelegd voor altijd.⁴⁵ Soms betekende dit dat de overtreder niet meer mocht

komen in de gemeente waar het delict gepleegd was, maar vaak gold dit voor het gehele departement. De verschillen in oordeel zijn moeilijk te verklaren wegens het ontbreken van een motivering bij het vonnis. De straf bestond meestal niet alleen uit een verbanning, maar werd vaak gecombineerd met een van de andere mogelijke straffen zoals een lijfstraf of een vrijheidsbenemende straf.

Ook dood- en lijfstraffen behoorden namelijk nog tot de mogelijkheden voor de rechter. Zoals gezegd bleven in deze overgangsperiode de oude plakaten en costumen nog gelden en dus ook de straffen die ze bevatten. Deze lichaamsstraffen werden echter niet vaak meer ingezet. De doodstraf werd door de Hoge Vierschaar nog maar in een enkel zwaar geval uitgesproken, bijvoorbeeld in de zaak uit 1803 in 's-Hertogenbosch tegen Evert van Dal, die schuldig was aan diefstal van bijenkorven. Deze vorm van diefstal was in het plakkaat van 27 maart 1745 opgenomen en de voorgeschreven straf was de doodstraf, vandaar ook dat Evert tot de dood door middel van het koord veroordeeld werd.⁴⁶ Lijfstraffen, meestal in de vorm van een geseling en soms een brandmerk, kwamen nog wat vaker voor. Deze werden ook niet vaak meer ingezet, maar in een paar vonnissen van de Hoge Vierschaar is dit toch nog de opgelegde straf. Dit was voornamelijk het geval in de zaken waarin sprake was van verzwarende omstandigheden zoals braak, recidive of bedreiging.⁴⁷

Een veelgebruikte mogelijkheid van bestraffing was opsluiting. Deze zogeheten 'confinementen' vonden vaak plaats in een tucht- en werkhuis, waar de veroordeelde met zijn handen de kost moest verdienen. Deze straf had zijn oorsprong in de zestiende eeuw en werd steeds meer ingezet in de zeventiende en achttiende eeuw. Men meende dat de mogelijkheid tot langdurige opsluiting een meer afschrikwekkend effect zou hebben dan een lijfstraf, die slechts een kort moment van pijn inhield. Bovendien zou de samenleving baat hebben bij deze vorm van bestraffing, aangezien de veroordeelden nuttig werk verrichtten. De veroordeelde kon zijn werkende leven voortzetten na het uitzitten van zijn straf en zo afzien van nieuwe misdrijven.⁴⁸ Naast een langdurige opsluiting werd in sommige andere gevallen iemand slechts enkele dagen op water en brood gezet om zijn zonden te overdenken. Dit was ook het geval voor Jaques Pieter Pas, die na het stelen van wat kleding voor acht dagen op water en brood werd gezet, waarna hij de stad 's-Hertogenbosch uit werd gestuurd.⁴⁹ Maria Michiel Lesius wachtte hetzelfde lot na het stelen van een brood.⁵⁰ In veel andere, zwaardere gevallen was sprake van een langere werkstraf in een tucht- en werkhuis. Na de werkstraf volgde dan wel weer vaak een langdurige of zelfs levenslange verbanning uit het departement.

Wanneer er sprake was van diefstal met braak werd dit ook als bijzonder strafwaardig gezien. Maria en Gerardus Stips werden door de Hoge Vierschaar in 's-Hertogenbosch voor hun diefstal van spek door middel van inbraak voor twaalf jaar in een tucht- en werkhuis opgesloten en vervolgens verbannen uit het departement Brabant.⁵¹ Jan Vlemmings, een hardleerse dief en inbreker, kwam verscheidene keren voor deze rechtbank te staan. Hij was in 1807 schuldig bevonden aan een combinatie van gekwalificeerde diefstallen, waaronder

⁴³ Broers, *Geschiedenis*, 74; Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 17.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361a, folio 8, folio 51.

⁴⁵ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, dossiernr. 1, 2, 16, vonnisnr. 3361a, folio 2, 24, 40, 42, vonnisnr. 3361b, folio 51, 58, 59, 74, 78.

⁴⁶ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361a, folio 29.

⁴⁷ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361a, folio 24, vonnisnr. 3361b, folio 51, folio 78.

⁴⁸ Broers, *Geschiedenis*, 117-119.

⁴⁹ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, dossiernr. 16.

⁵⁰ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361a, folio 2.

⁵¹ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, dossiernr. 2, vonnisnr. 3361a, folio 199.

de diefstal met braak van een paard uit een stal in de omgeving van 's-Hertogenbosch. Hij werd in eerste instantie volgens de plakaten veroordeeld tot het koord, wat zijn dood zou betekenen. Hij had echter geluk, aangezien hem remissie werd verleend door de koning. Hij kreeg nu 'slechts' de symbolische straf van geseling met de strop om de nek, 25 jaar gevangenisstraf en een eeuwige verbanning opgelegd.⁵² In een andere zaak werd Peter de Voer, wegens zijn gewelddadige huisbreuk waarbij hij had gedreigd met messen en geweld had gebruikt om tot diefstal over te gaan, schuldig bevonden aan inbraak én roof. Hier was sprake van twee gekwalificeerde misdrijven. Roof werd, zoals al eerder genoemd, als zeer strafwaardig beschouwd en hij werd dan ook met het koord gestraft, dus ter dood veroordeeld.⁵³

De strafeis en de opgelegde straffen waren afhankelijk van de ernst van de overtreding, maar ook van de persoon van de verdachte. Zo waren de rechters in sommige gevallen mild in hun oordeel omdat de daad gepleegd was door een kind of door een persoon met geringe verstandelijke vermogens.⁵⁴ Dit was ook het geval voor de zestienjarige Johannes Kastelijnn en de veertienjarige Cornelis Adriaan Verbeek in 's-Hertogenbosch, die zich onafhankelijk van elkaar schuldig hadden gemaakt aan diefstal met braak. De eerste werd voor zijn diefstal van geld twaalf jaar opgesloten, de tweede zes jaar. Beiden werden na hun opsluiting eeuwig verbannen. Wat de straf geweest zou zijn voor een ouder persoon, is moeilijk te zeggen, maar het oordeel lijkt daadwerkelijk wat milder aangezien het stel Stips voor het stelen van wat spek ook twaalf jaar kreeg en spek van geringere waarde was dan geld. Tegen de veertienjarige Francis Bellet, schuldig aan diefstal van geld, eiste de procureur generaal dat hij gelegeseld zou worden, voor drie jaar opgesloten en daarna verbannen. Het Hof in 's-Hertogenbosch oordeelde echter anders en zette hem vanwege zijn jonge leeftijd slechts acht dagen op water en brood.⁵⁵ Ook wanneer er sprake was van ouderdom en goed gedrag kon dit reden zijn tot strafvermindering. Zo vroeg de officier van de schepenbank van Tilburg in 1800 om Bastiaan Nieuwlands voor zijn diefstal van enkele bijstokken niet ter dood te veroordelen zoals voorgeschreven was in het plakkaat van 27 maart 1745. Bastiaan stond bekend als een hardwerkend, trouw en eerlijk mens en een doodstraf zou voor zijn geringe vergrijp niet gepast zijn; een verbanning of gevangenisstraf was meer geschikt. Vanwege zijn hoge leeftijd zou een verbanning zijn dood betekenen aangezien hij zelf zijn brood niet meer kon verdienen en dus was een gevangenisstraf de beste optie. Hij werd voor de rest van zijn leven in het tuchthuis opgesloten.⁵⁶

Een bijzondere straf is te zien in het geval van Augustinus Schippers en Martinus Bakkers uit 1800 in Tilburg. Tegen hen werd geëist dat zij met onbedekt hoofd hun spijt zouden betuigen en daarnaast een boete zouden afdragen voor hun diefstal van vlees en vet uit de tuin van Cornelis Smulders.⁵⁷ Deze zogenoemde 'amende honorabel en profitabel' diende ter genoegdoening voor en compensatie van het slachtoffer. Het ging namelijk om een eerlijke betering, de 'amende honorabel' en een profijtelijke betering de 'amende profitabel', waarbij de eerste de spijtbetuiging inhield en de tweede een geldboete. De 'amende honorabel' was dus echt bedoeld als straf, en de 'amende profitabel' als geldelijke compensatie voor het vergrijp. Deze straf kent zijn oorsprong in beledigingszaken, waar het als private actie kon worden ingezet.⁵⁸

Vanaf 1809, toen vermogensdelicten strafbaar werden gesteld met een beroep op het Crimineel Wetboek, kwam er een duidelijke omschrijving van de verschillende delicten en dit leverde een preciezere vastlegging van wat strafbaar was. Er was nu een duidelijk onderscheid tussen diefstal, inbraak en roof en daarnaast waren nog andere vormen van gekwalificeerde diefstallen opgenomen zoals diefstal van vee en landbouwbenodigdheden.

Hiervoor was nu geen doodstraf meer voorgeschreven maar geseling, langdurige gevangenisstraf en verbanning. De voorgeschreven straf voor gewone diefstal werd nu maximaal zes jaar gevangenis of verbanning, tenzij sprake was van geringe diefstal, dan werd deze lager. De voorgeschreven straffen werden dus milder, bovendien ontstond er een verschuiving naar vrijheidsstraffen.

In diefstalzaken waarin de Hoge Vierschaar in 's-Hertogenbosch een uitspraak deed, is te zien dat deze direct na de invoering van het Crimineel Wetboek deze wet wel als rechtsbron is gaan gebruiken, maar deze vaak aanvulde met andere, oude rechtsbronnen. Zo is er door de rechters vonnis gewezen op 14 februari 1809, vlak na de invoering, in een zaak tegen onder anderen Matthijs Nuttermans. Hij had zich, naast andere vergrijpen, schuldig gemaakt aan diefstal en de officier baseerde het aangevoerde bewijs onder andere op artikel 359 en 360 van het Crimineel Wetboek. Dit is althans terug te vinden in zijn deductie, een toelichting op de eis. Naast het wetboek doet hij in zijn deductie ook een beroep op Romeins recht en een ordonnantie van koning Filips II. In de eis zelf verwees hij weer volgens de oude standaard in het algemeen naar de wetten, costumen en plakكاتen van het land.⁵⁹ Deze opvallende mengeling van rechtsbronnen toont twee merkwaardige elementen. Allereerst kwamen met de invoer van het nieuwe wetboek alle oude plakكاتen en costumen te vervallen, dus de rechtsgrond die de officier in de eis aandroeg was verouderd. Daarnaast werd ook formeel het Romeins recht als bron afgeschaft.⁶⁰ Bovendien is het opvallend dat de officier in zijn eis nergens verwijst naar de relevante artikelen uit het Crimineel Wetboek, maar dit wel doet ter onderbouwing van de gebruikte bewijsmiddelen. De opgelegde straf van vier jaar confinement en twee jaar verbanning lijkt wel te passen binnen de grenzen van het wetboek, aangezien het samen niet meer is dan zes jaar wat aansluit bij artikel 203 van het Crimineel Wetboek.

Een vergelijkbaar geval zien we wat later, in april van hetzelfde jaar. Dionysius van Stiphout werd in 's-Hertogenbosch beschuldigd van diefstal en heling van een koperen ketel. Opnieuw onderbouwde de officier het bewijs in een deductie. Hierin verwijst hij naar artikel 359, 360 en 363 van het Crimineel Wetboek omtrent de bewijsregels en daarnaast wederom naar het Romeins recht, onder andere naar de Digesten, maar ook naar de rechtsgeleerde werken van Carpzov, Gail, Voet en Damhouder. In dit geval baseerde de officier zijn criminele eis, waarin hij vraagt om een verbanning van Dionysius, wel op artikel 230 van het wetboek, dat betrekking heeft op de heling. Dionysius werd vervolgens door de rechters voor vier jaar verbannen uit het departement Brabant, wat past binnen de maximumstraf van acht jaar verbanning van artikel 230 van het wetboek.⁶¹

In deze beginperiode van het Crimineel Wetboek baseerde de officier zijn eis een enkele keer dus nog steeds op de algemene grondslag van de wetten, costumen en plakكاتen, net als voorheen.⁶² Verder deden zich veel zaken voor waarin hij in zijn eis een beroep deed op

52 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 163, vonnisnr. 3361b, folio 22, 51.

53 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361a, folio 54.

54 Zie voor een voorbeeld van veroordeling van een persoon met geringe verstandvermogens SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361b, folio 58, het vonnis in de zaak tegen Johannes Andreas Hijslagers.

55 BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 496.

56 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nr. 305.

57 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nr. 300.

58 Broers, *Geschiedenis*, 91-92; Broers, *Beledigingszaken*, 160 e.v.

59 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 160.

60 Vgl. Art 4 van het Crimineel Wetboek en art. 3 van de bijbehorende Invoeringswet.

61 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 4, vonnisnr. 3361b, folio 93.

62 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernrs. 22, 160.

artikel 203, het algemene artikel voor diefstal.⁶³ In sommige gevallen herhaalde de Hoge Vierschaar deze rechtsgrond in het vonnis, maar meestal werd in het algemeen verwezen naar de eis van de officier.⁶⁴

Verbanning en opsluiting waren de twee meest gebruikte straffen door de Hoge Vierschaar voor de verschillende vormen van diefstal. In veel gevallen werd de dader voor een paar jaar opgesloten of uit het departement gestuurd, verbannen dus.⁶⁵ Een aantal keer werd een combinatie van deze twee straffen opgelegd.⁶⁶ De duur van een opsluiting of verbanning hing af van de waarde van de goederen en of er sprake was van meerdere overtredingen. Maar waarom de ene keer voor opsluiting en de andere keer voor verbanning gekozen werd, is niet duidelijk. Minder voorkomend maar nog steeds af en toe ingezet was de geseling. Deze ging vaak gepaard met een daarop volgende gevangenisstraf of verbanning.⁶⁷

Vooraf recidivisten konden een zware straf verwachten. Zo werd Francijn Schenkels in 1810 in 's-Hertogenbosch voor herhaalde diefstallen en de schending van haar verbanning voor de vorige diefstal veroordeeld. Zij had al eerder vastgezet voor kortere en langere periodes en was verbannen, maar bleef zich schuldig maken aan diefstallen. Zij werd dan ook op basis van artikel 232 uit het vierde hoofdstuk 'van de herhaalde misdaden' geselsd en gebrandmerkt, voor twintig jaar in een tucht- of werkhuis geplaatst en vervolgens voor eeuwig verbannen uit het departement Brabant.⁶⁸ Ook Elisabeth van Soest had zich al eerder schuldig gemaakt aan diefstallen en was daar al voor vastgezet en verbannen. Zij kreeg als recidivist volgens hetzelfde artikel ook de zware straf die Francijn kreeg.⁶⁹

In de periode van het Crimineel Wetboek werd opnieuw rekening gehouden met de leeftijd van de verdachte. Zo werden kinderen volgens artikel 21 van het wetboek milder bestraft. Dit was ook het geval voor Geertrui Baetens van zeventien jaar, die samen met Hendrien van Veghel van rond de twintig jaar een diefstal had gepleegd. Zij waren daarmee schuldig aan het overtreden van artikel 203 van het wetboek. Hiervoor werden zij dan ook in een tuchthuis geplaatst, Geertrui wegens haar leeftijd slechts voor een jaar, Hendrien voor twee jaar.⁷⁰

Vrouwelijke gevangenen in uniforme kleding aan het werk in het tuchthuis van Gouda, dat was ingericht in het voormalige Sint-Catharinaklooster. Steendruk van H.J. Decker, ongedateerd (<http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/anna-barbara-van-meerten-schilperoor-1778-1853>)

Vagebonden, landlopers en bedelaars

Vagebonden werden in de late middeleeuwen door het toenemende aantal een steeds groter probleem voor de samenleving. Lange tijd bestond er geen algemene wetgeving op het gebied van vagebondisme en bedelarij, dat slechts door de plaatselijke regels en rechters werd aangepakt. Ten gevolge van de toename werd vanaf de vijftiende eeuw maar met name in de zestiende eeuw ingegrepen door middel van algemene wetgeving in de vorm van ordonnanties en plakkatens.⁷¹ Een voorbeeld hiervan is de ordonnantie van Karel V van 28 september 1529, waarin het probleem van de vagebonden werd beschreven en hiertegen werd opgetreden met een verbod en met een arsenaal aan straffen voor de overtreders ervan.⁷²

Omdat de meest opgelegde straf voor vagebonden in de praktijk een verbanning inhield, werd het probleem niet structureel aangepakt maar verplaatste het zich slechts. Het is dan ook niet wonderlijk dat het probleem niet verdween, maar integendeel verergerde in de zeventiende en achttiende eeuw.⁷³ In deze periode richtte de wetgever zijn pijlen ook meer en meer op zigeuners, een groep uitheemse zwervers die vanaf de vijftiende eeuw ons land introkken en ook wel Egyptenaren of heydenen genoemd werden. Zij werden door de inheemse bevolking steeds meer gewantrouwd en het nieuwe onderscheid in de wetgeving met steeds strengere plakkatens voor zigeuners was er dan ook op gericht om deze groep te weren.⁷⁴ In deze nieuwe plakkatens werden duidelijke sancties opgesomd die naargelang er sprake was van recidive zwaarder werden, met uiteindelijk de doodstraf als eindstation. Inheemse zwervers stond bij hun eerste overtreding een opsluiting te wachten, en indien zij recidiveerden was een verbanning de voorgeschreven straf.

Alle zwervers werden volgens een plakkaat van 1738 middels snelrecht berecht. Dit hield in dat zij zonder vorm van proces, 'de plano', terecht moesten staan. De officier was in de procesgang dus niet gebonden aan de normale eisen van het strafrecht maar mocht versneld en zonder verzwarende gronden naar een vonnis toewerken. Voor een vagebond gold dit niet alleen ten aanzien van de overtreding van het zwerven, maar ook voor alle andere delicten die hij wellicht gepleegd had. Om de vervolging van zwervers kracht bij te zetten werd tevens bevolen dat er speciale klopjachten gehouden werden om deze lieden op te pakken.⁷⁵

Uit de praktijk omtrent vagebonden en bedelaars blijkt dat de meest toegepaste straf op deze overtreding die van de verbanning was. Dit was de gemakkelijkste manier voor steden om zich te ontdoen van de ongewenste figuren.⁷⁶ Ook de schepenbank van Tilburg maakte veelal gebruik van deze methode en sprak veel verbanningen uit, al dan niet voor

63 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 6, 175, 182, 183.

64 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361b, folio 146, 149, 169.

65 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 182, 183, vonnisnr. 3361b, folio 100, 169, 173 (opsluiting); dossiernr. 4, 192, vonnisnr. 3361b, folio 149, 173 (verbanning).

66 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 160, 175.

67 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 209, vonnisnr. 3361b, folio 113, 120, 101.

68 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361b, folio 120, 146.

69 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 209, vonnisnr. 3361b, folio 110.

70 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 6, vonnisnr. 3361b, folio 100.

71 Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 81.

72 Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 77; Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 75-76.

73 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 76.

74 Egmond, *Op het verkeerde pad*, 119-141; Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 103-113.

75 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 77-78.

76 Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 85.

het leven, voor de stad of voor een groter gebied. Logischerwijs bood dit niet echt een oplossing, maar verplaatste het probleem van de vagebonden zich hierdoor alleen maar. De officier refereerde in zijn eis regelmatig aan de geldende plakkatens. Een verbanning werd vaak voorafgegaan door een lijfstraf, in de vorm van een geseling of een brandmerking. In sommige gevallen werd door de officier de doodstraf geëist. Deze straf werd evenwel niet vaak opgelegd. Dat gebeurde alleen, wanneer er sprake was van zwaardere criminele activiteit door de vagebonden zoals het plegen van meerdere diefstallen, inbraken, afpersing of brandstichting.⁷⁷

Een andere mogelijkheid die ingezet werd, met name om jonge bedelaars en vagebonden het rechte pad op te sturen, was die van de tuchthuisstraf. In de correctiehuizen moesten zij opgesloten en tot werken gedwongen worden. Dit idee ontstond zoals eerder gezegd in de zestiende eeuw en men dacht dat deze afzondering de maatschappij veiliger zou maken. Daarnaast zou het de werkonwilligen heropvoeden en zou het werk dat verricht werd door de gevangenen een nut opleveren voor de samenleving. In de praktijk bleek dat de rechtbanken niet snel een tuchthuisstraf oplegden, aangezien in Brabant alleen in Breda pas vanaf 1708 een tuchthuis bestond. Hierdoor werd deze straf nauwelijks door andere rechtbanken dan die van Breda opgelegd.⁷⁸

In de rechtspraktijk van de schepensbank van Tilburg aangaande vagebonden en bedelaars beriep de officier zich in zijn strafeis wisselend op de specifieke wetten en plakkatens voor vagebonden en later voerde hij veelal een algemene rechtsgrond van de 'wetten en plakkatens van het land' aan. De rechters baseerden hun straffen wel enigszins op de voorgescreven plakkatens, maar straffen veelal naar eigen inzicht. Zo bleek ook uit de bestraffing van zigeuners, die in Tilburg vaak gelijk aan inheemse zwervers gestraft werden. Deze ruime interpretatie van de wet is vergelijkbaar met die in het vorige hoofdstuk waar het gaat om diefstal. Vagebonden werden uiteindelijk, soms in combinatie met een andere straf, nagenoeg altijd verbannen, wat het probleem slechts verplaatste.⁷⁹

Van de zaken tegen vagebonden en bedelaars in de Bataafse tijd die in de geraadpleegde Brabantse archieven terug te vinden zijn, speelt het merendeel zich af voor de schepensbank in Tilburg voor 1803. Er is een opvallend onderscheid waar te nemen waar het gaat om de rechtsbronnen die de basis vormden voor de eis van de officier. Conform de standaard die ook in andere gevallen te zien is, baseerde de officier zijn eis vaak op algemene rechtsgronden; hij verwees dan dus in het algemeen naar de wetten, rechten en plakkatens van het land en vroeg aan de rechtbank om te oordelen naar behoeven of deed een concrete strafeis. In alle gevallen dat er wel verwezen werd naar een concrete rechtsbron, was dit naar één specifiek plakkaat.⁸⁰

Het specifieke plakkaat dat regelmatig werd genoemd is de 'publicatie van de representanten van het volk van Bataafsch Brabant de dato 22 maart 1796'. In dit plakkaat is het probleem van rondzwervende vagebonden beschreven, die al dat niet met wapens de wegen onveilig maakten, diefstallen en inbraken pleegden en een bedelend bestaan leidden. Dit was iets wat inging tegen de goede orde en veiligheid en dus bestreden moest worden. Het plakkaat beschrijft vervolgens in zes artikelen hoe tegen dit probleem opgetreden moet gaan worden. Zo moesten alle vagebonden binnen acht dagen de provincie verlaten, anders zouden zij opgepakt worden en zonder vorm van proces in zeedienst gesteld worden.⁸¹ Ook tegen bedelen werd op dezelfde manier opgetreden wanneer de bedelaar daar geen schriftelijke toestemming voor had. Wanneer een persoon niet geschikt was voor zeedienst, zou deze worden gebannen, als de verbanning geschonden zou worden volgde een publieke geseling en een nieuwe verbanning. Wanneer de vagebond of bedelaar zich zou verzetten,

mochten de dienaren van justitie geweld gebruiken en de persoon opsluiten.⁸² Omdat in geen enkele zaak van de geraadpleegde dossiers waarin naar dit plakkaat verwezen werd door de rechters een zeedienst als straf werd opgelegd en een verbanning de meest gebruikte straf bleef, is er eigenlijk geen duidelijk verschil zichtbaar met de vorige plakkat.

Voor de schepenbank van Tilburg stonden vele vagebonden terecht. Voor degenen die zich alleen schuldig gemaakt hadden aan vagebonden en bedelen of bedelen in combinatie eventueel met het leven in concubinaat eiste de officier een verbanning, vaak op basis van het eerder genoemde plakkaat. Hij vroeg de schepenen om de vagebonden te verbannen uit de voormalige provincie Bataafs Brabant, zonder te vermelden welke duur hij daarvoor passend vond.⁸³ Alle vagebonden werden in Tilburg volgens het snelrecht berecht. In het geval van Christiaan Frederik Jahr, landloper, bedelaar en bedrieger beriep de officier zich op de wetten en plakkat tegen de landlopers en bedelaars maar deed hij opnieuw geen specifieke strafeis. Dit was ook het geval tegen François Jeanton, die zich schuldig gemaakt had aan rondzwerven zonder reispas, het misleiden van justitie, en een bedelend bestaan leidde. De officier baseerde zich op de algemene rechtsgrond van de wetten en plakkat van het land. Wel vroeg hij om rekening te houden met de hoge ouderdom van de verdachte.⁸⁴

Wanneer de officier werd geconfronteerd met een vagebond die zich tevens schuldig had gemaakt aan een ander, zwaarder delict zoals diefstal, liet hij het aan de rechters over te oordelen en deed hij geen concrete strafeis.⁸⁵ Dit was niet het geval voor de Hoge Vierschaar in 's-Hertogenbosch, waar de officier tegen Willem Janssen een zware straf eiste. Deze vagebond had zich schuldig gemaakt aan diefstal van een merrie, die hij had gebruikt om te reizen. Op basis van een tweetal zeer oude plakkat over diefstal van vee uit 1595 en 1614 eiste de officier dat de vagebond tot de dood veroordeeld zou worden. De rechter oordeelde anders en achtte een geseling, brandmerking en een confinement voor twintig jaar in een tuchthuis met daarop volgend een verbanning uit het departement passender.⁸⁶ De tuchthuisstraf werd in deze periode relevanter, aangezien het tuchthuis van Breda vanaf 1795 ingezet werd voor heel Brabant en er in 1808, wegens overbezetting, een nieuw tuchthuis opgericht werd in 's-Hertogenbosch.⁸⁷

Nog steeds bleef de, al dan niet eeuwige, verbanning de belangrijkste bestraffing van vagebonden en bedelaars, al werd deze soms voorafgegaan door een confinement van één of enkele jaren.⁸⁸ In slechts een enkele zaak bestond de eis of het vonnis uit een lijfstraf, en dit was alleen het geval wanneer de vagebond zich ook schuldig had gemaakt aan diefstal.⁸⁹ Hiermee bleef dus ook de verplaatsing van het probleem naar een ander gebied bestaan. In dit opzicht brengt deze periode weinig nieuws.

77 Egmond, *Op het verkeerde pad*, 201-203; Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 78-81, 85-86.

78 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 79-80; Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 86-91.

79 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 80-81, 83.

80 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nrs. 302, 303, 304; SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15 vonnisnr. 3361a, folio 17; BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 509.

81 Vanwege een tekort aan matrozen op de vloot van het land werd in dit plakkaat als specifieke bestraffing de verplichte zeedienst opgenomen in plaats van de meer gangbare verbanning.

82 BHIC, *Archief plakkat*, inventarisnr. 576, plakkaat nr. 35.

83 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nrs. 302, 303, 304, 307, 308.

84 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nr. 309.

85 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nrs. 316, 317.

86 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 15.

87 Van Boven, 'Rechtspraak en notariaat', 109.

88 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 11, vonnisnr. 3361a, folio 6, folio 17; BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 509.

89 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 15; BHIC, *Archief RvB*, inventarisnr. 1249, dossiernr. 497. In dit laatste geval is de lijfstraf wel geëist maar niet opgelegd.

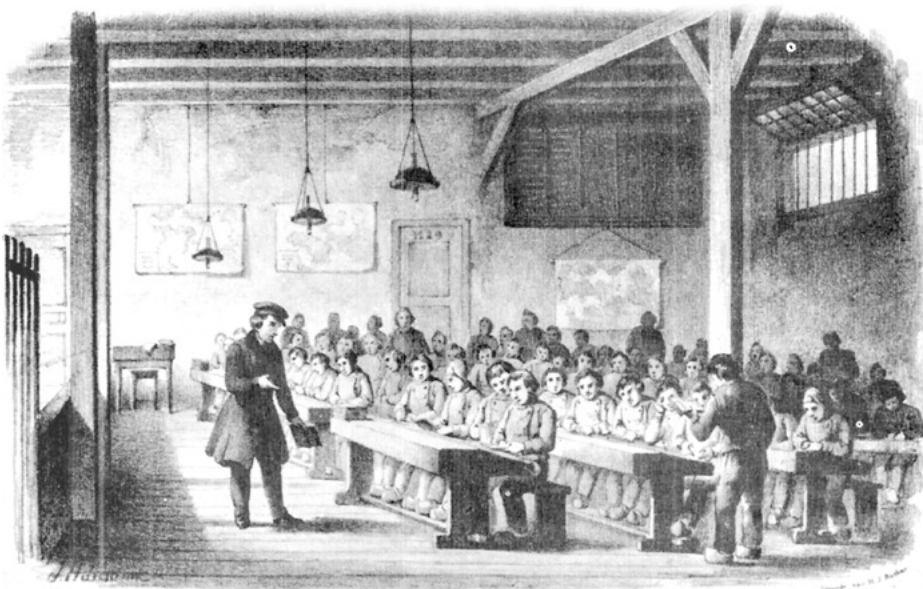
Het tuchthuis aan de Sint-Jorisstraat te 's-Hertogenbosch werd in 1808 opgericht omdat dat van Breda overbezet was. Het deed, later als gevangenis, tweehonderd jaar dienst. Foto Havang, 2010 (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:s-Hertogenbosch_Rijksmonument_522427_gevangenis_St._Jorisstraat_123,_125.JPG)

Bedelarij was als delict niet opgenomen in het Crimineel Wetboek en hierover zijn dus geen specifieke strafbepalingen te vinden. Artikel 4 bepaalde dat alle oude vormen van wetgeving met de invoering van dit wetboek afgeschaft werden, met uitzondering van de in artikel 7 opgesomde onderwerpen. In artikel 7 onder nummer 27 staat dat door het wetboek niet worden afgeschaft, de wetten, reglementen of voorzieningen, voor zover ze ten tijde van de invoering nog in gebruik zijn, tegen bedelaars en vagebonden. Vagebonderen en bedelen was dus nog strafbaar op basis van de oude wet- en regelgeving; een nieuwe voorziening kwam er niet.

Opvallend is wel dat van deze relatief korte periode nauwelijks zaken terug te vinden zijn waarin bedelaars of vagebonden terecht stonden. Van de Hoge Vierschaar in 's-Hertogenbosch zijn slechts een paar gevallen bekend waarbij vagebondisme of bedelen onderdeel uitmaakte van de vervolging, maar dit was bijna altijd in combinatie met andere delicten. Op 14 februari 1809, net na de invoering van het wetboek, stonden de gezusters Bremans terecht. Zij waren samen met Jan Matthijs Nuttermans opgepakt, die veroordeeld werd voor diefstal. De twee zussen, Elisabeth en Maria of Johanna, werden op basis van het plakkaat van 22 maart 1796 respectievelijk voor zes en vier jaar verbannen uit het departement Brabant.⁹⁰ De laatste schond haar verbanning en werd opnieuw opgepakt in 1810. Zij werd dan op basis van artikel 54 van het wetboek, dat toezag op overtreding van een bannissement, veroordeeld tot een jaar in een tuchthuis en een daarop volgende nieuwe verbanning van drie jaar uit het departement.⁹¹ In de zaken van Maria Peter van den Posten en Barbara Maas ging het voornamelijk om de diefstal waaraan zij zich schuldig hadden gemaakt, maar werd het feit dat zij een vagebonderend en bedelend leven leidden ook als strafwaardig element genoemd. Beiden werden veroordeeld tot een tuchthuisstraf, de eerste voor twee jaar en de ander voor één. In de zaak tegen Barbara Maas noemde de officier artikel 190

en 203 van het Crimineel Wetboek, maar deze hadden beide betrekking op de gepleegde diefstal. Wat het vagebonden en bedelen betreft werd verder geen verwijzing gedaan naar wet- of regelgeving. Verder werd in het vonnis geen motivering van de strafmaat gegeven en is het dus onduidelijk of het vagebonden en bedelen daar aan bijgedragen heeft.⁹²

Het is de vraag waarom er minder gerechtelijke dossiers van bedelarij zijn aangetroffen in deze periode, aangezien uit andere bronnen blijkt dat de armoede nog steeds groot was en bedelarij nog wel als een probleem ervaren werd. Zo was in de Staatsregeling van 1798 opgenomen dat 'moedwillige lediggangers' moesten worden geweerd.⁹³ En een advies van de commissie voor de armenzorg in 's-Hertogenbosch was om bedelaars en andere ledig lopende personen van de straat te halen en aan het werk te helpen. Het lijkt er dus op dat er wat meer aandacht besteed werd aan armenzorg vanuit de overheid en het minder snel tot een rechtszaak kwam.⁹⁴

Jeugdige gevangenen kregen soms enig onderwijs in de hoop dat zij later hun leven zouden beteren. Tuchthuis in Rotterdam, aan de kleding te oordelen rond 1830. Steendruk H.J. Decker, ongedateerd (<http://www.gahetna.nl/>)

Geweldplegers

In de zeventiende eeuw werden door de Staten-Generaal plakaten uitgevaardigd inzake geweldsdelicten en het dragen van vuur- en steekwapens. Het plakkaat van 6 september 1661 en de aanvulling daarop van 25 november 1665 stelde het strafbaar om een zakpistool te dragen of af te schieten, een mes te trekken, of iemand aan te vallen met een mes, stok, of ander

⁹⁰ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, dossiernr. 160, vonnisnr. 3361b, folio 86.

⁹¹ SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, dossiernr. 191, vonnisnr. 3361b, folio 140.

⁹² SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, dossiernrs. 22, 184.

⁹³ Artikel 47 van de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798.

⁹⁴ Van den Eerenbeemt, *s-Hertogenbosch*, 165, 167.

zwaar voorwerp. De meest voorgeschreven straf was die van de geldboete en deze varieerde van 25 tot 75 guldens, afhankelijk van de ernst van de kwetsing en een eventueel gebruikt wapen. Op 4 juni 1683 werd nog een vergelijkbaar plakkaat bekendgemaakt tegen het met de vuist in iemands gezicht slaan en het bedreigen of verwonden met een mes met scherpe punt.⁹⁵

Geldboeten waren ook de meest gangbare straf voor deze delicten in de costumen, die door de nieuwe plakkatenvervangen werden. De hoogte van de boete hing af van de zwaarte van de verwonding, maar ook van de persoon en de plaats.⁹⁶ Ook in de costumen van 's-Hertogenbosch werden lichte lichaamskrenkingen met vaste boetes bedreigd. Wanneer er echter sprake was van een verminking door verlies van een lichaamsdeel, was de voorgeschreven straf het ontnemen van hetzelfde lichaamsdeel van de dader.

Binnen de rechtspraktijk is een onderscheid te zien tussen de berechting van geweldsdelicten gepleegd tegen private personen en deze gepleegd tegen publieke personen. In het eerste geval werden de daders berecht voor de schepensbank te Tilburg, in het tweede geval werden zij berecht door de Raad van Brabant. Uit de strafprocessen die voorafgaand aan de invoering van de nieuwe plakkatenvoor de schepensbank zijn gevoerd, blijkt dat de officier destijds een over het algemeen vrij arbitraire strafeis deed en de costumen niet als zodanig volgde. Zijn eis bestond veelal wel uit een boete maar de hoogte daarvan moest volgens hem worden ingevuld door de schepenen.⁹⁷

De zaken die door de officier zijn behandeld na de invoer van de plakkatenvbevatten over het algemeen wel specifieke verwijzingen naar de twee plakkatenvover geweldpleging van 1661 en 1665. Ook wanneer hij niet concreet hiernaar verwees, eiste hij nog steeds de door de plakkatenvvoorgeschreven boetes, op grond van een algemene verwijzing naar de plakkatenvvan het land. Opvallend genoeg werd bij de vervolging van verwondingen toegebracht met een mes nooit verwezen naar het plakkaat van 4 juni 1683.⁹⁸

Wanneer sprake was van geweldpleging met een kennelijke intentie tot moord werd de dader vervolgd voor poging tot moord. Hiermee werd afgeweken van het gangbare stelsel van gevolgaansprakelijkheid, waarbij de dader aansprakelijk was voor de daadwerkelijk ingetreden gevolgen van de daad die hij gepleegd had. In het geval van poging tot moord werd niet verwezen naar de plakkatenvover geweldpleging omdat dit zwaarder strafbaar geacht werd en er dus ook hogere straffen voor gegeven werden.⁹⁹ Dit leerstuk over moord valt verder echter buiten de reikwijdte van dit hoofdstuk. Ook wanneer er sprake was van geweld tegen een publiek persoon werd afgeweken van de gebruikelijke plakkatenv. Geweld tegen publieke personen werd namelijk aangemerkt als verzet tegen justitie omdat dit veelal plaatsvond tegen dienaren van justitie die hun beroep probeerden uit te oefenen. De daders hiervan werden arbitrair bestraft en het boetestelsel van de plakkatenvwerd dus niet gevolgd. Meestal hing de schuldige een verbanning, met soms een voorafgaande tuchthuisstraf, boven het hoofd.¹⁰⁰

In de strafprocessen die na 1795, tijdens de Bataafse tijd, voor de schepensbank van Tilburg hebben gediend, werd opvallend genoeg niet meer naar concrete plakkatenvverwezen. Op één enkel geval na waarin, naast geweldpleging, ook sprake was van belediging van leden van de magistraat en werd verwezen naar een oud plakkaat van 19 mei 1673 inzake belediging.¹⁰¹ Opmerkelijk is dat in deze zaak, de strafzaak tegen Adriaan van den Hout, ook een verwijzing naar de costumen gedaan werd, aangezien de eerder genoemde plakkatenvdeze costumen hadden vervangen.¹⁰² Adriaan had zich volgens de officier naast geweldpleging ook schuldig gemaakt aan straatschenderij. Wanneer er sprake was van geweldpleging op een openbare plaats werd dit vaak gezien als verstoring van de openbare orde en daardoor in sommige gevallen ook aangemerkt als straatschenderij, een overtreding die ook vaak bij

het delict roof voorkwam.¹⁰³ De officier eiste een verbanning van Adriaan, zonder verder uit te wijden over de passende duur daarvan. Verder werd in de meeste gevallen niet eens een rechtsgrond genoemd en wanneer dit wel het geval was baseerde de officier zijn eis op de algemene rechtsgrond van de wetten, costumen en plakaten van het land.¹⁰⁴ Omdat de rest van de zaken bestond uit voortvluchtige verdachten, eiste de officier in deze gevallen een verbanning bij verstek, wat de normale gang van zaken was.¹⁰⁵

In een zaak voor de Hoge Vierschaar in 's-Hertogenbosch had de vagebond Jacobus Janssen een ander persoon, Gerardus Gruithuijzen, neergeslagen en later ook nog een dienaar van justitie bedreigd en geslagen. De officier vroeg de rechters te oordelen op basis van de rechten en plakaten van het land en deze bestraften Jacobus met een eeuwige verbanning uit het departement.¹⁰⁶

Na 1809 was in het Crimineel Wetboek geweldpleging tegen publieke personen afzonderlijk strafbaar gesteld van geweldpleging tegen private personen. In beide gevallen kon dit bestraft worden met geseling, gevangenisstraf of een verbanning, variërend van duur naar gelang de aard en ernst van het geweld en of er al dan niet wapens in het spel waren. Voor de Hoge Vierschaar hebben zich zaken voorgedaan van beide gevallen. Waar deze zaken voorheen over het algemeen bij afzonderlijke gerechten terecht kwamen, was dat nu dus niet meer per definitie het geval. Zo stond in 1810 Antonie Piggen voor de rechter omdat hij, samen met zijn broer, suppoosten van justitie had bedreigd en aangevallen met een mes. De officier verwees naar artikel 81 van het Crimineel Wetboek om hem een passende straf op te leggen; dit eindigde in een verbanning van vier jaar uit de Meierij van 's-Hertogenbosch.¹⁰⁷ Al een jaar eerder stond Arnoldus Jacobus van den Hout voor de rechters voor het beledigen, bedreigen en gewelddadig aanranden van een schout civiel. De officier eiste dat hij volgens artikel 81 tot gevangenisstraf of verbanning veroordeeld moest worden. Hij kreeg een jaar in het tuchthuis.¹⁰⁸

In een ander geval had Lambertus Baks een vrouw aangevallen in haar huis omdat haar kinderen de bast van zijn boom geschonden zouden hebben. Hij schopte haar en sloeg haar met een stok en probeerde ook haar kinderen te mishandelen, maar gelukkig had de mishandeling geen ernstige gevolgen door het snelle optreden van de vrouw. De officier vroeg de rechters hem te straffen op basis van artikel 140 voor het geweld en op basis van artikel 170 voor zijn beledigingen. Lambertus voert een bewijsverweer aan en doet een beroep om hem vrij te laten op basis van artikel 23 van het Crimineel Wetboek vanwege de toevallige staat van dronkenschap waarin hij verkeerde en op artikel 144 omdat zijn drift door de situatie uitgelokt zou zijn. Dit verweer hielp hem echter niet, want hij werd veroordeeld tot vijf maanden in de gevangenis.¹⁰⁹

95 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 37-38.

96 Vanhemelryck, *Misdadigers*, 141-142.

97 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 37-38.

98 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 38-40.

99 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 41-42.

100 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 43.

101 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nr. 312; Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 47.

102 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nr. 298.

103 Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 90.

104 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nrs. 296, 298, 311, 315.

105 RAT, *RA Tilburg*, crim. dossiers, nrs. 296, 311, 315.

106 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 9.

107 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 193, vonnisnr. 3361b, folio 142.

108 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 166, vonnisnr. 3361b, folio 109.

109 SAH, *RA 's-Hertogenbosch*, inventarisnr. 15, dossiernr. 190, vonnisnr. 3361b, folio 135.

Uit nog een aantal vonnissen uit deze periode blijkt dat nu ook nog verbanningen uitgesproken werden tegen verdachten die voortvluchtig waren. Verder werden aan alle plegers van geweld gevangenisstraffen opgelegd. Deze zijn wel erg uiteenlopend van duur en verschillen van enkele maanden tot twee jaar, en zelfs acht jaar in één geval maar daar was naast geweldpleging ook sprake van valsheidsdelicten.¹¹⁰ Aangezien de motivering voor het vonnis nog altijd ontbreekt en het lijkt dat de ernst van de gevallen niet altijd ver afwijken, is het moeilijk deze verschillen te verklaren.

Afronding

Het Crimineel Wetboek bracht het strafrecht eenheid, duidelijkheid en een systematische opbouw van strafbaarstellingen. Het zorgde voor uniformering en centralisering en gaf uiting aan een in de rechtspraak ontstane ontwikkeling van een milder strafrecht. Vrijheidsbenemende straffen kregen in dit wetboek een grote rol. Hoewel het wetboek slechts twee jaar kracht van wet heeft gehad, blijkt dat het in dit korte tijdsbestek veel is toegepast. Net na de invoering werd vaak nog aangesloten bij andere, inmiddels afgeschafte rechtsbronnen zoals het Romeinse recht, maar al snel is er een vrij volledige toepassing van het nieuwe wetboek te zien. De officieren en rechters sloten in hun eis en vonnis aan bij de in het wetboek voorgeschreven straffen en met regelmaat werd ook concreet naar de specifieke artikelen verwezen.

Uit de onderzochte strafprocessen blijkt dat waar het ging om diefstal en andere vermogensdelicten, dit inhield dat er minder dood- en lijfstraffen opgelegd werden en er vaker voor een gevangenisstraf gekozen werd.¹¹¹ Ook speelden verbanningen nog een aanzienlijke rol, maar er werden wel minder eeuwige verbanningen uitgesproken dan voorheen. Voor het delict vagebondisme en bedelarij had de komst van het wetboek weinig betekenis, aangezien dit delict er niet in opgenomen was. De oude wetgeving bleef geldig. Opvallend is wel dat dit delict na de invoer van het wetboek minder terug te vinden is in de dossiers van de rechtbanken, terwijl uit de literatuur blijkt dat het nog een serieus probleem was. Wellicht dat de focus op het nieuwe wetboek zo sterk werd dat de oude regelgeving, ook waar deze dus nog wel geldig was, in verval raakte. De precieze oorzaak hiervan is echter moeilijk vast te stellen.

Geweldsplegers werden met de komst van het wetboek ook anders bestraft. De meest opgelegde straf was nu een gevangenisstraf, waar vóór 1795 veelal een geldboete als bestrafing gekozen werd. Opvallend hier is dat tussen 1795 en 1809, in de overgangsperiode, ook anders bestraft werd, namelijk met verbanningen en niet met de volgens de oude plakaten voorgeschreven boetes.

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
RvB	Raad van Brabant
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RA	Rechterlijk Archief

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch

Archief Raad van Brabant

inventarisnr. 1249, criminele dossiers, nrs. 486, 489, 496, 505, 513, 497, 500, 509 inventarisnr. 1250, vonnissen in criminele zaken 1795-1802

inventarisnr. 1251, vonnissen in criminele zaken 1803-1810

Archief plakkaten

inventarisnr. 576, plakkaten nr. 35

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Rechterlijk archief

inventarisnr. 15, criminele dossiers, nrs. 1, 2, 4, 6, 8, 16, 160, 163, 175, 182, 183, 184, 192, 209, 11, 15, 22, 184, 191, 9, 166, 182, 189, 190, 193, vonnissen in criminele zaken, toegangsnummers. 3361a, 3361b

Regionaal Archief Tilburg

Rechterlijk archief

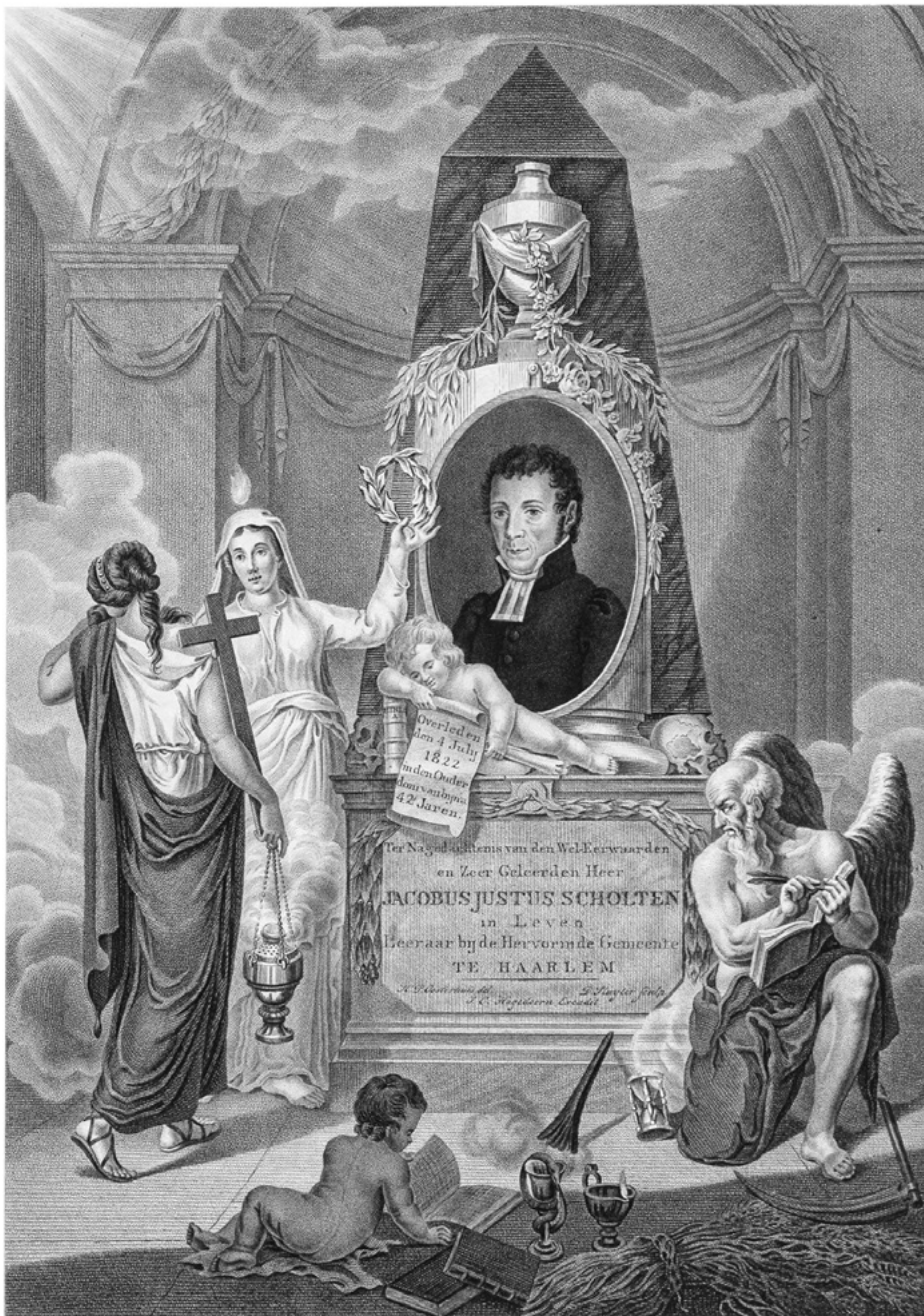
inventarisnr. 14, criminele dossiers, nrs. 297, 300, 305, 306, 313, 314, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 316, 317, 296, 298, 311, 312, 315

Literatuur

- Berents, D.A., *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985).
- Binsbergen, W.C. van, *Algemeen karakter van het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* (Utrecht 1949).
- Binsbergen, W.C. van, *Poenaal Panorama* (Zwolle 1986).
- Bosch, A.G., *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden* (Nijmegen 2011).
- Boven, M.W. van, 'Rechtspraak en notariaat' in: J.G.M. Sanders & J.A.M.Y. Bos-Rops, *Noord-Brabant in de Bataafs Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch 2002) 76-127.
- Broers, E.J.M.F.C., *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (Assen 1996).
- Broers, E.J.M.F.C., *Van plakkaat tot praktijk* (Nijmegen 2006).
- Broers, E.J.M.F.C., *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht* (Apeldoorn/Antwerpen 2012).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen 1955).
- Egmond, F., *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994).
- Leenknecht, G., R. Kubben, en B. Jacobs, *Opstand en Eenwording. Een institutionele geschiedenis van het openbaar bestuur* (Nijmegen 2006).
- Lesaffer, R.C.H., *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis* (Leuven 2004).
- Lesaffer, R.C.H., 'A short legal history of the Netherlands', in: S. Taekema en A. de Roo, *Understanding Dutch Law* (Den Haag 2011) 31-58.
- Monté ver Loren, J.Ph. de, en J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000).
- Moorman van Kappen, O., 'Het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1809 in het licht van zijn wordingsgeschiedenis' in: J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw* (Hilversum 2006) 201-220.
- Pompe, W.P.J., *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging* (Amsterdam 1956).
- Porter, R., *The Enlightenment* (Hampshire/New York 2001).
- Voorde, J. ten, Beccaria: Dei delitti e delle pene (Over misdaden en straffen) (1764), *Ars Aequi* (mei 2009) 342-344.
- Vanhemelryck, F., *Misdadigers tussen rechter en beul 1400-1800* (Antwerpen/Amsterdam 1984).
- Vanhemelryck, F., *Ellendelingen voor galg en rad 1400-1800* (Antwerpen/Amsterdam 1984).
- Vrugt, M. van de, *Aengaende Criminele Saken* (Deventer 1982).

110 SAH, RA 's-Hertogenbosch, inventarisnr. 15, vonnisnr. 3361b, folio 123, 154, 157, 165, 167, 176, 175.

111 Om het toenemende aantal gevangenen te kunnen huisvesten werd gebruikt gemaakt van de voormalige tuchthuizen en werden nieuwe gevangenis gebouwd.

Monument van Jacobus Justus Scholten (1780-1822). Gegraveerd door D. Sluyter naar een tekening van H.P. Oosterhuis, uitgegeven door J.C. Hagedoorn (1822). Stippelgravure, proefdruk op papier, 37 x 28,2 cm (Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht. Zie www.geheugenvannederland.nl)

Jopie de Haan-Burghoorn

Never the twain shall meet?

Over de onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten in Noord-Brabant aan het begin van de negentiende eeuw

Het was in de maand mei 1818 dat Gijsbert Karel, graaf van Hogendorp, zich opmaakte voor een inspectiereis door de provincies Noord-Brabant en Limburg. Het einddoel was Aken, waar Van Hogendorp wilde kuren. Hij leed erg aan podagra oftewel jicht. De verslagen die hij schreef over zijn bevindingen gedurende deze reis zijn gedateerd 20 mei 1818 te 's-Hertogenbosch en 26 mei 1818 te Maastricht. Zij maken onderdeel uit zijn 'Aanteekeningen op eene reis naar Aken, in den zomer van het jaar 1818'.¹ De reis door Brabant voerde de graaf over de provinciale wegen, via diverse dorpen naar de steden Tilburg, Helmond, Eindhoven en 's-Hertogenbosch. Van Hogendorp schetste een positief beeld van de provincie waar, ondanks armoedige streken, veel bedrijvigheid was. De wegen echter vond hij slecht. Het regenwater bleef in de kuilen staan. Ook waren er te weinig waterwegen.²

De Brabantse bevolking omschreef hij als 'zeer goedaardig voorgekomen'. Er waren geen bedelende kinderen: de kinderen zagen er 'naar mate van den stand' zindelijk uit.³ Uit deze beschrijving blijkt niet dat het ging om een katholieke bevolking. Van Hogendorp was zelf lid van de Waalse kerk. Verdraagzaamheid behoorde tot de kenmerken van deze kerk.⁴ In de recent verschenen biografie van Van Hogendorp stelt historicus Slijkerman dat Van Hogendorp katholieken en gelovigen van andere gezindten als 'vrienden in het geloof' beschouwde.⁵

Ondanks deze verdraagzaamheid nam Van Hogendorp het op voor de protestanten in de katholieke provincie Noord-Brabant. Hij had namelijk vernomen dat er onenigheid, zelfs vijandigheid bestond tussen leden van beide bevolkingsgroepen. Dit kwam volgens hem voort uit het verleden, toen het Generaliteitsland Brabant dienstbaar werd gemaakt aan de Republiek. Deze 'staat van vernedering' had meer dan anderhalve eeuw geduurd.⁶ Maar, zo merkte Van Hogendorp op, nu waren alle mensen vrij en gelijk en zouden de mensen uit Noord-Brabant zich ook zo moeten voelen. Toch bleek dat sommige katholieken de protestanten niet goed gezind waren, zodanig dat de protestanten niet meer tot functies in het openbaar bestuur werden gekozen.⁷

Deze opmerkingen werden gelezen door Joannes Hendricus Sassen, advocaat te 's-Hertogenbosch. Hij reageerde in 1819 op de door Van Hogendorp geuite beschuldiging. Hij schreef een pamflet waarin hij de juistheid van de uitspraak van Van Hogendorp bestreed.⁸

1 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, 10 en 21.

2 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, 12-13.

3 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, 33.

4 Slijkerman, *Wonderjaren*, 79.

5 Slijkerman, *Wonderjaren*, 185.

6 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, 34.

7 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat III*, 35.

8 Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*.

Sterker nog, Sassen draaide de beschuldiging om: niet de protestanten werden uit ambten geweerd maar juist de katholieken. Het pamflet was gericht aan Van Hogendorp. Deze antwoordde niet. Er kwam een antwoord uit een andere hoek. Dominee Jacobus Justus Scholten reageerde. Ook hij schreef een pamflet en ook hij richtte zich in dit pamflet tot Van Hogendorp.⁹ Hij weerlegde de beweringen van Sassen. Uit deze pamflettenstrijd, toegespitst op de evenredige verdeling van ambten, kwam heel duidelijk de controverse naar voren die in die tijd bestond tussen protestanten en katholieken in Noord-Brabant.

In dit artikel staat deze controverse centraal. De opvattingen van beide heren over de verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten en over de (on)verdraagzaamheid tussen beide groepen, weergegeven in hun pamflettenstrijd, zijn hier voorbeelden van. Voorafgaand aan een beschrijving van deze strijd zullen eerst kort het ontstaan en de gevolgen van de overheersing van de gereformeerden over de katholieken beschreven worden. Hierna volgt een overzicht van de verdeling van ambten tussen genoemde bevolkingsgroepen vanaf het ontstaan van de Republiek der Nederlanden tot na de grote veranderingen die plaatsvonden bij de komst van de Fransen in 1794/1795. Daarna komt de pennenstrijd tussen Sassen en Scholten aan de orde. In welke mate Sassen en Scholten beïnvloed zijn door de eeuwenlange strijd tussen gereformeerden en katholieken en door de veranderingen in de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen na de Omwenteling in 1795, zal in het slotwoord aan de orde komen.

Een terugblik

De tegenstelling tussen katholieken en protestanten dateert vanaf het jaar 1579. In dit jaar, op 23 januari, werd te Utrecht een belangrijk verdrag gesloten tussen een aantal noordelijke gewesten van de Nederlanden.¹⁰ Zij namen het besluit samen verder te gaan in hun strijd tegen de Spaanse overheersing. Naar buiten toe spraken ze af gezamenlijk op te treden, intern behield ieder gewest zijn soevereiniteit. De Unie van Utrecht was een feit. Dit traktaat vormde de grondslag voor de latere Republiek en de invloed ervan heeft zich tot 1795 doen gelden.¹¹

In artikel 13 van het betreffende traktaat werden de religieuze zaken geregeld. Het verbod op het openbaar belijden van het katholieke geloof dat sinds 1573 gold in Holland en Zeeland, werd gerespecteerd; de overige gewesten behielden de vrijheid naar eigen goeddunken te beslissen op dit gebied. Wel werd in het artikel opgenomen dat niemand om zijn geloof mocht worden vervolgd:

‘... mits dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. pacificatie tot Ghendt gemaect’.¹²

Een gevolg van dit uitgangspunt was dat de gereformeerde kerk niet tot staatskerk werd verheven. De gewetensvrijheid die sprak uit de artikelen van de Unie van Utrecht, was uniek in Europa. De afgevaardigden die dit verdrag opstelden, wilden geloofsvervolgingen, zoals onder de Spaanse overheersing hadden plaatsgevonden, in de toekomst voorkomen.¹³ Een tweede reden waarom de gereformeerde kerk geen staatskerk werd, was het anti-absolutistisch karakter van de gekozen staatsvorm. Door het gebrek aan een centrale macht was altijd veel overleg nodig om tot gezamenlijke standpunten te komen.¹⁴

In 1581 besloten de Staten zich los te maken van Spanje. Zij stelden de ‘Acte van Verlatinghe’ op, die werd ondertekend op 26 juli van dat jaar. In deze ‘Acte’ schreven zij dat Filips II zich had schuldig gemaakt aan machtsmisbruik, waardoor de Nederlanden hem niet

Ook het populaire *Geuzenliedboek* bevatte antikatholieke satire. Titelblad van een uitgave uit 1588 (zie http://www.dbnl.org/onzekinderboeken/tekst/sche123geuz01_01/sche123geuz01_01_0001.php)

Den Byencorf der H. Roomsche Kercke.

Dit is een clare ende grondelicke uitlegginghe des Sendbrieffs Meester Gentiani Hervet, nu coets uytghegaen in Fransys ende in't Duytsch: Gheschreeven aen de afghedwaelde van het Ghysen Gheloue.

De wijfheyde en twentant van de Lovenfche Kercken.

Lefer leeft dit met vijf hier fult ghy sien end mercken

Wat gheschreven ende ghebedicert aenden Ertveerdighen Bisschop Franciscum Sonnius, vader aller nieuwe Bisschoppen inde Nederlanden / met eenen Brieft ende Doopreys aen zyne Ertveerdicheit.

De calvinist Marnix van St. Aldegonde schreef in 1569 een felle satire op de katholieke kerk onder de titel *Den Byencorf der H. Roomsche Kercke* (zie www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/goudeneeuw/literatuurgeschiedenis/lgge002.html)

langer als hun vorst konden erkennen. De gereformeerde religie werd nu officieel uitgeroepen tot enige toegelaten godsdienst en werd de 'publieke' kerk. Enkele maanden na deze ondertekening vaardigden de Staten-Generaal het eerste plakkaat tegen de katholieken uit. Op 20 december 1581 werd het de katholieken verboden godsdienstige bijeenkomsten te houden op straffe van een geldboete.¹⁵ Er volgden meer plakkaaten met verboden zoals een verbod op het geven van katholiek onderwijs en het verspreiden van katholieke geschriften. Hoewel katholieken dus niet gedwongen werden lid te worden van de gereformeerde kerk, werd het hun wel moeilijk gemaakt hun geloof te belijden. Het was niet alleen de afkeer van superstitieën en de roomse geestelijkheid die de gereformeerden tot het opstellen van de plakkaaten bracht. Het plakkaat van 1581 geeft aan dat de angst voor het samenspannen van de katholieken met de Spanjaarden een belangrijke reden voor de verboden is geweest:

9 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten in Noord-Brabant*.

10 Het betreft hier de gewesten Gelre, Holland, Zeeland, Utrecht en de Groningse Ommelanden. Later kwamen Friesland en Overijssel hierbij.

11 Wessels, 'De beste aller werelden?', 40.

12 Republikenisme.nl, democratie, republicanisme en actief burgerschap in honderden politieke documenten en links, Unie van Utrecht (23 januari 1579), artikel XIII. Geraadpleegd via www.republikenisme.nl/nederland/charters-van-de-vrijheid/unie.html d.d. 27 december 2013.

13 Hagen, 'Een min of meer doodlyken haat', 27-28.

14 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 20.

15 Door de soevereiniteit van de provinciën en verschillende steden werd dit verbod niet overal op hetzelfde tijdstip en dezelfde wijze uitgevoerd. Zo werd in de stad Utrecht pas in 1585 het in het openbaar uitoefenen van het katholieke geloof officieel verboden.

‘... waer door lightelyck eenige onrust en oproer soude mogen rysen, ende eenige heymelijcke verstant met den Vyandt gehouden, ende listige aenslagen soudén mogen te wege gebraght worden’. Het was niet de bedoeling ‘yemandt in sijn consciëntie of gemoedt te willen beswaren of rechercheren’.¹⁶ Het was voor de veiligheid van het land dat men deze antipapistische verboden aan de katholieken oplegde.

Katholieken en gereformeerden en de verdeling van openbare ambten

Aanvankelijk is geen plakkaat uitgevaardigd waarin het de katholieken verboden werd een openbaar ambt uit te oefenen. Vele katholieke ambtenaren bleven hun werk uitvoeren. Er waren onvoldoende gereformeerden om de plaatsen over te nemen. Het heeft dan ook tot 1618 gewemeld van katholieke regenten. Het openlijk niet behoren tot de gereformeerde kerk kostte vóór dit jaar geen enkele regent zijn zetel.¹⁷ In genoemd jaar verzette prins Maurits van Oranje de wet. Dit hield in dat Maurits vooral in de steden van Holland en Utrecht de vrijzinnige regenten liet vervangen door orthodoxe regenten.

Vanaf het einde van het Twaalfjarig Bestand in 1621 tot de Vrede van Munster in 1648 werden de verordeningen met wisselende strengheid toegepast. In 1648 waren veel katholieken vertrokken naar het zuiden en naar Duitsland onder andere omdat zij werden uitgesloten van openbare en politieke ambten.¹⁸ Na de Vrede drongen de synodes van de gereformeerde kerken erop aan strengere maatregelen te nemen tegen de katholieken. Aan hun wensen werd tegemoet gekomen tijdens de Grote Vergadering in 1651. Eén van de besluiten van deze vergadering was dat iedereen die in aanmerking wilde komen voor een publiek ambt of een politieke functie, lid moest zijn van de gereformeerde kerk.¹⁹

Het is de vraag of de strengere regelgeving het gewenste effect heeft gehad. In 1658 werd in opdracht van een commissie een onderzoek gedaan naar het aantal ‘paapsche’ regenten aanwezig op het platteland van het gewest Holland. Deze commissie was ingesteld naar aanleiding van verzoeken van de Noord- en Zuid-Hollandse synodes ‘paapsche stoutigheden’ tegen te gaan.²⁰ Uit het verslag van genoemd onderzoek bleek dat in diverse dorpen in het gewest Holland katholieke burgemeesters, schouten, schepenen en kerkmeesters hun ambt uitoefenden. In veel dorpen waren deze ambtenaren aangesteld ‘bij foute van stoffe’, dit wil zeggen dat er onvoldoende gereformeerden waren om de ambten uit te voeren.²¹

Ook in de Meierij bleek uit het verschijnen van het *Reglement op de Politieke Reformatie* dat er in het generaliteitsgewest nog altijd veel katholieke ambtenaren waren. Dit Reglement werd door de Staten-Generaal uitgevaardigd op 1 april 1660 en was een gevolg van de overtuiging dat alleen door uitoefening van politieke macht het katholicisme in genoemd gewest teruggedrongen kon worden. In het Reglement werd benadrukt dat uitsluitend gereformeerde ambtenaren in bestuurlijke functies mochten worden aangesteld. Hun taak was: ‘inbindinge van de stoutigheden des pausdoms, uytroeyinge van alle quade growelen en de landverderfelijke sonden’.²² Vanaf deze tijd nam het gebruik toe dat verslagen van ambtelijke en kerkelijke rapporteurs werden besproken in de Staten-Generaal en in de Gelderse synode.²³ ‘Paapsche stoutigheden’ kregen tot 1796 een vaste plaats op de agenda van genoemde synode.²⁴

In de jaren 1713 en 1734 richtte de Zuid-Hollandse synode opnieuw rekestten aan de Staten van Holland en West-Friesland. In beide jaren deed de synode het verzoek aan de Staten om gereformeerde ambtenaren aan te stellen op de plaatsen waar op dat moment nog katholieken hun werk deden. Uit overzichten, toegevoegd aan deze rekestten, bleek

dat er in de dorpen van het gewest Holland nog altijd veel katholieke ambtenaren waren. Deze overzichten bevatten de namen van de dorpen en van de ambten die door katholieken werden uitgevoerd. Soms werden zelfs de namen van de betreffende ambtenaren genoemd. Bij een vergelijking van de twee genoemde lijsten en het eerder genoemde onderzoek uit 1658, blijkt overigens dat het aantal katholieke ambtenaren wel verminderde.²⁵

De tijden veranderen

Tussen 1730 en 1732 werd in verschillende gewesten een belangrijk plakkaat uitgevaardigd. Hierin stond dat priesters alleen toegelaten werden wanneer zij een eed van onderwerping aan het burgerlijk gezag aflegden. Deze maatregel werd genomen omdat steeds meer geestelijken, afkomstig uit het buitenland, pausgezinde ideeën verkondigden. Dit 'overbergsche' denken wilden de overheden van de gewesten onder andere tegengaan door deze maatregel van de eedaflegging. Het was in principe een repressieve maatregel, maar hield daarbij ook een officiële erkenning van de organisatie van de katholieke kerk in.²⁶

Ook al werd de organisatie van de katholieke kerk erkend en werd de katholieken steeds minder in de weg gelegd hun geloof in beslotenheid te belijden, op maatschappelijk gebied werd de discriminatie van de katholieken juist sterker. Dit blijkt uit het feit dat in de loop van de achttiende eeuw steeds minder katholieke ambtenaren te vinden waren. Vooral in de steden vergaven de overheden de ambten 'van stadssecretaris tot turfdrager' aan gereformeerden.²⁷ In het laatste kwart van deze eeuw werden onder invloed van verlichte ideeën lagere ambten geleidelijk weer meer toegankelijk voor katholieken. Zo werd het in 1783 in Utrecht mogelijk dat de katholieke Jan de Schoenmaker de functie van klepperman van Utrecht kreeg. Een medekatholiek vond dit zo geweldig dat hij hier een lofzang op schreef.²⁸ Stadhouder Willem V probeerde deze ontwikkelingen tegen te houden. In oktober 1783 stelde hij aan de Staten van Holland voor lieden die niet behoorden tot de gereformeerde kerk uit te sluiten van het vervullen van alle openbare ambten, zowel de hogere als de lagere. Aanhangers van de patriottische beweging verzetten zich fel tegen dit voorstel. Deze beweging, ontstaan na het verschijnen van het anonieme pamflet *Aan het volk van Nederland* in 1781, had als ideaal de Nederlanden weer terug te brengen op het welvaartsniveau van de zeventiende eeuw. Zij wilden dit bereiken door te streven naar herstel van de statenbond zoals deze bij de Unie van Utrecht gevormd was. De burgers dienden weer inspraak te krijgen in de bestaande bestuurscolleges en instellingen. Oude schutterijen in de steden werden in ere hersteld als symbool van burgerlijke vrijheid.²⁹ Aan de andere kant streefden

16 Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken*, 10-11.

17 Rogier, 'De tolerantie in de Statenbond der Verenigde Nederlanden', 97.

18 Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken*, 250.

19 Wessels, 'De beste aller werelden?', 59.

20 Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken*, 276.

21 Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken*, 280, 347-354.

22 Peijnenburg, *Van roomsche zegeningen en paapsche stoutigheden*, 141.

23 De Gelderse synode was voor 's-Hertogenbosch en de Meijerij het orgaan waar overleg gevoerd werd tussen synodes en de overheid.

24 Van de Sande, 'Beeldvorming over Noord-Brabant en antipapisme', 96-97.

25 Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken*, 347-354; Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken II*, bijlage C 277-279; bijlage H 291-293.

26 Van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie?', 92.

27 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 26.

28 Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw II*, 197.

29 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 25.

zij, beïnvloed door de Verlichtingsideeën die uit Frankrijk overkwamen en mede ten grondslag lagen aan de Amerikaanse revolutie, naar gelijke rechten voor alle burgers, ook voor de katholieken.³⁰ In Brabant hadden veel katholieken zich aangesloten bij deze beweging door lid te worden van genootschappen of zogeheten Vaderlandsche Sociëteiten. Binnen deze verenigingen werd veel gedebatteerd over de nieuwe politieke opvattingen. Het voorstel van Willem V, dat er op gericht was de ongelijkheid tussen de burgers te vergroten, bleef een geschilpunt tussen de orangisten, als aanhangers van het Huis van Oranje, en de patriotten.

Ondanks het verzet tegen dit voorstel waren er ook patriotten die er moeite mee hadden wanneer katholieken op bestuursplaatsen werden aangesteld. In Arnhem dienden katholieken in 1784 een rekest in met het verzoek toegelaten te worden tot stadsambten, uitgezonderd de 'magistratuur en zodanige ampten, welke volgens de constitutie des lands, alleen de leden der gereformeerde kerke behooren opgedragen te worden'. Dit werd door de toenmalige regenten niet gehonoreerd. In 1785 herhaalden de katholieken hun verzoek. Nu werd het verzoek door de patriottische regenten op de lange baan geschoven.³¹ Er was wel sprake van een toenemende tolerantie, maar echte gelijkheid tussen gereformeerden en katholieken was nog ver te zoeken.³²

Naar gelijkstelling van de katholieken

Het weigeren katholieken toe te laten tot hogere ambten gold aan het einde van de achttiende eeuw maar ten dele voor Staats-Brabant. Dit blijkt uit gegevens van visitatieverslagen tussen 1778 en 1795 gemaakt door gereformeerden behorend tot de classis van 's-Hertogenbosch. Zij bezochten jaarlijks de dorpen in de kwartieren 's-Hertogenbosch, Oisterwijk en Maasland, die behoorden tot deze classis.³³ De verslagen werden besproken tijdens zogeheten 'conventi'.³⁴ Uit deze visitaties blijkt dat lagere ambten in de dorpen vanaf 1778 tot en met 1795 werden uitgevoerd door gereformeerden. Opmerkelijk is dat er gedurende deze hele periode roomse regenten waren.³⁵ Dit blijkt uit het eerste verslag van 1778:

'Drossaarden, secretarissen en vorsters zijn gereformeerd zoo ook het groter deel der dienaaren op de dorpen. Gereformeerd zijn alle de regenten te Drunen, Waalwijk, Loon op 't Zand, Tilburg, Oosterwijk, Boxtel, Osch, Lith, Den Dungen en Vucht. Roomschesindenden zijn alle de regenten te Nieuwcuijk, Hooge Mierden, Hulsel, Dinther, Heeswijk, Heesch, Nieuwland, op welke laatste plaats nu evenwel een gereformeerde is aangesteld. Op de overige dorpen zijn de regenten ten deel gereformeerd, ten deel Roomsch door gebrek aan stof.'³⁶

De visitatieverslagen in de daaropvolgende jaren laten zien dat de ambten van drost, secretaris en vorster gereserveerd bleven voor gereformeerden, maar dat er een toename was van het aantal roomse regenten. In het laatste visitatieverslag van 1795 staat dat alle regentenposten nu werden uitgevoerd door katholieken met uitzondering van enkele plaatsen waar voor een deel nog gereformeerden waren.³⁷ Mede door verzet van Brabantse patriotten tegen uitsluiting van katholieken bij de invulling van ambten werden steeds meer katholieke burgemeesters en schepenen aangesteld. In Drunen gebeurde dit in 1786 nadat de rentmeester van de heer van Drunen een rekest had ingediend bij de Staten-Generaal. Hij wilde meer de nadruk leggen op de kwaliteit van bestuurders zodat hij bekwame katholieken zou kunnen aanstellen indien er geen geschikte gereformeerden beschikbaar waren. Hoewel de Staten-Generaal dit rekest niet unaniem steunden, stelde de rentmeester in 1786 bij de wisseling van het bestuur in Drunen katholieken aan als burgemeester en

In patriottische kringen circuleerden ook spotprenten die de macht van de aristocratie aan de kaak stelden. 'Het verkoopen van de aristocratische achtbaarheid', spotprent, 'op de beurs gekocht in 't openbaar den 16 octob: 1795' (zie www.dbnl.org/tekst/kloe003blau01_01/kloe003blau01_01_0031.php)

schepenen. Dit succes in Drunen werd beschreven in de radicale, patriottische krant *De Politieke Kruyer* om zo als voorbeeld voor andere plaatsen te dienen.³⁸ Er werden in de tijd van de patriotten meer van dergelijke kranten uitgegeven, zoals de *Post van den Neder-Rhijn* en de *Zuid-Hollandsche Courant*. Deze landelijke en regionale kranten werden gelezen en besproken binnen de Vaderlandsche Sociëteiten en droegen zo bij aan de verspreiding van de opvattingen van de patriotten.

De gelijkstelling van katholieken werd versterkt door veranderingen die onder invloed van Franse ideeën tot stand kwamen. In 1794 werd in 's-Hertogenbosch de godsdienstvrijheid door de Fransen afgekondigd toen zij de Nederlanden kwamen bevrijden van de oran-gisten, de aanhangers van het Huis van Oranje. In 1795 volgde de *Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger* en in 1796 kwam de scheiding van Kerk en Staat tot stand. Door deze bepalingen verloren de antikatholieke plakaten hun geldigheid.

³⁰ Hagen, 'Een min of meer doodlyken haat', 72.

³¹ Hagen, 'Een min of meer doodlyken haat', 164.

³² Hagen, 'Een min of meer doodlyken haat', 72.

³³ BHIC, 254 Archief Classis 's-Hertogenbosch Nederlandse Hervormde Kerk 1571-1993, inv. nrs. 39, 22.

³⁴ Een conventus was een bijeenkomst van de classis.

³⁵ Met 'regenten' wordt hier bedoeld schouten en schepenen.

³⁶ BHIC, 254 Archief Classis 's-Hertogenbosch Nederlandse Hervormde Kerk 1571-1993, inv. nrs. 39, 22.

³⁷ BHIC, 254 Archief Classis 's-Hertogenbosch Nederlandse Hervormde Kerk 1571-1993, inv. nrs. 39, 160.

³⁸ Rosendaal, *Tot Nut van Nederland*, 75.

In de daarop volgende jaren bereikte de gelijkstelling van de katholieken een hoogtepunt. In de Eerste Nationale Vergadering (1 maart 1796-31 augustus 1797), die in de plaats was gekomen van de Staten-Generaal, hadden veertig katholieken zitting, in de Tweede Nationale Vergadering (1 september 1797-22 januari 1798) zelfs vierenveertig. Dit aantal was een goede afspiegeling van het aantal katholieken in de Republiek. In deze tijd was 60% van de bevolking gereformeerd, 30% katholiek en 10% behoorde tot de dissenters.³⁹ Ook zaten er katholieken in de commissie die een nieuwe Staatsregeling voorbereidde, de eerste grote opdracht voor de Nationale Vergadering.⁴⁰ Er was ineens sprake van een belangrijke katholieke invloed.

In 1798 werd op 22 januari door de meest radicale groepering in de Nationale Vergadering, de unitariërs waartoe veel katholieke leden behoorden, een coup gepleegd. Binnen enkele maanden werd door de Constituerende Vergadering, de opvolger van de Tweede Nationale Vergadering, een Staatsregeling opgesteld die voor alle gewesten bindend was. De regeling had als beginsel dat de nieuwe staat zich wilde vormen tot één ondeelbare staat. In deze Constituerende Vergadering zaten evenveel gereformeerden als katholieken.⁴¹

Niet alleen in het landelijke bestuur speelden de katholieken na 1795 een rol van belang. Ook op gewestelijk en stedelijk niveau gingen katholieken functies bekleden die eeuwen hadden toebehoord aan de leden van de publieke kerk. Zo klaagde in 's-Hertogenbosch het kerkbestuur van de Hervormde Gemeente in een brief aan de Eerste Kamer, gedateerd 5 augustus 1799, over het feit dat de magistraat van deze stad het kerkbestuur de zeggenschap over de eigen kerkfondsen had ontnomen. Het kerkbestuur diende een verzoek in bij de magistraat met de vraag deze zeggenschap terug te krijgen. Het bestuur wantrouwde de regenten omdat zij voor het merendeel katholiek waren. Met dit verzoek, zo schreef het kerkbestuur, gingen deze Bossche regenten niet akkoord. Zij gelastten zelfs de rentmeester van de Hervormde Gemeente alleen uitgaven te doen voor reparatie of onderhoud van de kerkgebouwen en de kapellen. Traktementen voor beambten van de kerk mochten niet meer uit het eigen fonds betaald worden. In de brief wees de kerkenraad de Eerste Kamer erop dat dit niet overeen kwam met een landelijke bepaling, waarin het verboden werd kerkelijke ambtenaren uit publieke kassen te betalen. Dit betekende dat door die 'onbillijke dispositie' dertien huisgezinnen dreigden te worden beroofd van een eerlijke kostwinning.⁴²

De opening der Nationale Vergadering door Pieter Paulus. Schilderij van Johannes Hinderikus Egenberger (Arnhem 1822-Utrecht 1897). Doek, olieverf; 53×41,5 (Collectie Amsterdam Museum, inv. A 823, zie http://www.dbnl.org/tekst/cara002held01_01/cara002held01_01_0012.php)

Opnieuw uit ambten geweerd

Het radicale bestuur bleef niet lang aan de macht. Een tweede staatsgreep volgde op 22 juli 1798. Gematigde politici namen de macht over. Nu werden de revolutionairen uit de Nationale Vergadering gezet. Veel katholieken raakten hun positie kwijt. Dit betekende dat de gereformeerden in de Nationale Vergadering de overhand kregen. Zij probeerden de uitvoering te vertragen van enkele additionele artikelen in de Staatsregeling die betrekking hadden op de verschillen in rechten tussen de gereformeerden en de katholieken en nadelig waren voor de leden van de voormalige publieke kerk. Zo begon het proces waarin de politieke invloed van de katholieken opnieuw verminderde. Zij werden door de gereformeerden onbekwaam geacht voor het uitoefenen van openbare ambten. In de *Verklaring voor de Rechten van de Mens en van de Burger* stond dat alle mensen in het bezit van deugden en bekwaamheden in aanmerking konden komen voor het invullen van een overheidsambt.⁴³ Het lijkt alsof men deze voorwaarde gebruikte om de katholieken opnieuw van de invulling van ambten uit te sluiten. De gereformeerden zagen de katholieken als niet-verlicht en daardoor dom; deze domheid zou blijken uit het bijgeloof dat sterk aanwezig was in de katholieke religie.⁴⁴ Volgens de gereformeerden maakte dit dat de katholieken niet bekwaam waren overheidsambten uit te voeren. Een andere reden voor de hernieuwde achterstelling van de katholieken was de angst bij de gereformeerden voor het grote aantal katholieken.⁴⁵

Deze nieuwe achterstelling bleek ook uit de samenstelling van het Staatsbewind dat in 1801 in de plaats van de Nationale Vergadering kwam. Dit bewind bestond uit twaalf bewindslieden. Slechts één hiervan, de rijke Brabander J.B. Verheyen, was katholiek. Hij nam deel aan het bewind tot 1 oktober 1803. Dat Verheyen daarna niet werd vervangen, blijkt uit een opmerking van Rutger Jan Schimmelpenninck in 1804. Hij zei dat het onjuist was dat Bataafs Brabant niet vertegenwoordigd was in het Staatsbewind. Schimmelpenninck, die in 1804 als gezant voor de Bataafse Republiek in Parijs verbleef, kreeg hier ook te horen dat bij keizer Napoleon veel klachten van roomsgezinden uit de Republiek binnenkwamen. De katholieken voelden zich in hun voorrechten beknot.⁴⁶

De achterstelling van katholieken bij het bekleden van openbare ambten duurde voort in de verdere negentiende eeuw. Dit werd duidelijk in beeld gebracht door *De Tijd* in 1848. Dit blad verzamelde en publiceerde cijfers over deze verdeling in de loop van het jaar 1847. De gebundelde gegevens verschenen in een speciale uitgave in januari 1848. Voor het totaal aantal gereformeerden en katholieken in Nederland gebruikte de redactie de cijfers van de volkstelling uit 1840.⁴⁷ Uit de overzichten bleek dat er nauwelijks katholieken waren die hogere ambten bekleedden en dat slechts een kwart van de lagere ambten werd ingevuld door katholieken, terwijl de Nederlandse bevolking in deze tijd voor twee vijfde deel bestond uit katholieken. Uit deze gegevens kwam de partijdigheid bij het vergeven van openbare ambten bij de protestanten duidelijk naar voren. Zo bestond de Eerste Kamer

39 Rosendaal, 'Geloof en Revolutie', 272.

40 Hagen, 'Een min of meer doodlyken haat', 116.

41 Rosendaal, 'Geloof en Revolutie', 272.

42 SAH, AKHG, inv. nr. 15, register van notulen van de Breede Kerkeraad 1788–1818, brief aan de Eerste Kamer d.d. 5 augustus 1799.

43 Bos, *Soevereiniteit en religie*, 51.

44 Meijneke, *Op reis door de Meijerij met Stephanus Hanewinkel*, 41, 42.

45 Bos, *Soevereiniteit en religie*, 121.

46 Hagen, *President van Nederland*, 207–208.

47 De Kock, 'Beschamende cijfers', 200.

Handwritten notes and signatures at the bottom of the page, including names like 'J. M. de Haan' and 'J. M. de Haan'.

in 1847 uit 27 leden van wie er slechts 4 katholiek waren; van de 58 Tweede Kamerleden waren er 9 katholiek.⁴⁸ *De Tijd* noemde de cijfers 'beschamend'.⁴⁹

Er werd nauwelijks gereageerd op de achterstelling bij het vergeven van openbare ambten zoals deze plaatsvond na 1798. Ook op antikatholieke geschriften waarin vooral het bijgeloof en de domheid van de katholieken werden gehekeld, kwam weinig reactie. Een voorbeeld van zo'n antikatholiek geschrift is het bekende werk *de Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch, in den jaare 1798 en 1799*. De auteur was anoniem, maar er wordt algemeen aangenomen dat het geschreven is door dominee Stephanus Hanewinkel. De enige bekende katholieke reactie op dit werk dateert uit 1807. Toen heeft pater Firmus van Sint-Truiden, een monnik wonend in het kapucijnerklooster in 's-Hertogenbosch, in handgeschreven teksten geprobeerd de aantijgingen van Hanewinkel te weerleggen. De haat en onverdraagzaamheid die Hanewinkel de katholieken verweet, waren volgens Firmus op Hanewinkel zelf van toepassing.⁵⁰ Een verklaring voor het gebrek aan gedrukte reacties van katholieke zijde wordt wel gezocht in het feit dat de katholieken het onwaardig vonden hierop te reageren, maar ook zwegen om de rust in het land te bewaren.⁵¹ Op de achterstelling bij het vergeven van openbare ambten gereageerde alleen een advocaat uit 's-Hertogenbosch in het jaar 1819.

Advocaat Joannes Henricus Sassen

Deze, al eerder genoemde, advocaat was Joannes Henricus Sassen, in het dagelijks leven bekend onder de naam Jan Hendrik. Hij werd geboren in 's-Hertogenbosch als zoon van Hubertus Sassen en Antonia Maria Ruwel. Hij werd gedoopt op 27 mei 1785 in de katholieke Sint Pieterskerk.⁵² De vader van Jan Hendrik was zilversmid van beroep en tevens keurmeester van goud en zilver. Hij behoorde tot de gegoede burgerij van de stad en was één van degenen die, samen met Godefridus van Lanschot en zijn zoon, in 1786 de Vaderlandsche Sociëteit van 's-Hertogenbosch oprichtte.⁵³

Jan Hendrik studeerde rechten in Leiden. Na zijn studie keerde hij terug naar zijn geboorteplaats, waar hij zich vestigde als advocaat. In 1808 werd hij benoemd tot 'secretaris van het burgemeesterschap'.⁵⁴ In 1809 trouwde hij met Henrica Francisca van der Monde uit Leiden. Samen kregen zij tien kinderen.⁵⁵

Toen in 1810 de zuidelijke provincies als eersten werden geannexeerd door de Fransen, behoorde Sassen tot degenen die in opdracht van de landdrost in april van dat jaar hulde gingen brengen aan keizer Napoleon. Bij het bezoek van deze keizer aan 's-Hertogenbosch

Jan Hendrik Sassen (1785-1830), geschilderd portret (Privéarchief van Mr. J. H. Sassen te Nijmegen)

48 De Kock, 'Beschamende cijfers', 204.

49 De Kock, 'Beschamende cijfers', 191.

50 Meijneke, *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel*, 111-112.

51 Meijneke, *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel*, 113.

52 Sassen, *Genealogie Sassen*, 93.

53 Sassen, *Genealogie Sassen*, 25.

54 De functie 'secretaris van het burgemeesterschap' is te vergelijken met de huidige functie van gemeentesecretaris.

55 Sassen, *Genealogie Sassen*, 93.

een maand later had Sassen in zijn functie van secretaris de eer de keizer te 'harangueren'. Hij werd in hetzelfde jaar bij keizerlijk besluit benoemd tot griffier van het vredegerecht in Boxtel. Een jaar later volgde zijn benoeming tot griffier in 's-Hertogenbosch.⁵⁶

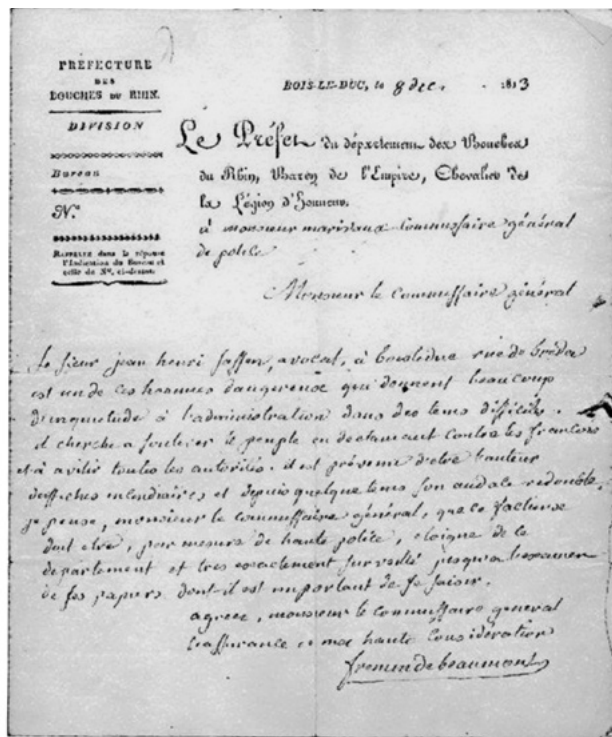
Toen veranderden de tijden. In het roerige jaar 1813 kreeg hij zijn ontslag als secretaris van de stad. Wel ontving hij van de prefect van het departement Monden van de Rijn, baron Fremin de Beaumont, een betuiging van vertrouwen en werd hij in mei van dat jaar benoemd tot rechterplaatsvervanger bij de rechtbank van 's-Hertogenbosch. Het is opmerkelijk dat dezelfde prefect in december 1813 een brief schreef aan de commissaris van politie van 's-Hertogenbosch. De prefect beval dat Sassen streng in de gaten moest worden gehouden in verband met de staatsveiligheid. Sassen werd ervan verdacht te behoren tot een groep gevaarlijke mannen die veel onrust veroorzaakte binnen het bestuur van de stad.⁵⁷

Sassen werd later alsnog gearresteerd en als gevangene meegenomen naar Parijs. Hij wist echter onderweg te ontsnappen en ging terug naar zijn woonplaats. Daar bewees hij in januari 1814 de Pruisische troepen grote diensten door vanuit de stad naar Vught te gaan, waar deze

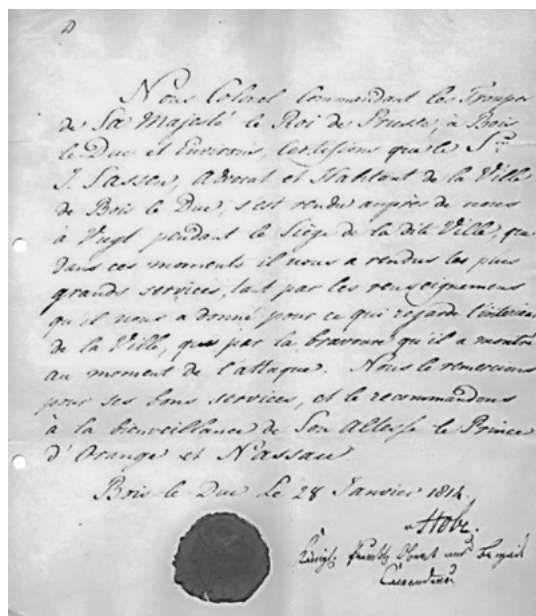
Henrica Francisca van der Monde (1782-1856), geschilderd portret (Privéarchief van Mr. J. H. Sassen te Nijmegen)

Brief van de prefect van Monden van de Rijn aan de commissaris-generaal van politie (Privéarchief van Mr. J. H. Sassen te Nijmegen)

troepen gelegerd waren. Hij had gegevens bij zich over de situatie in de stad. De commandant van de troepen prees zijn moed en bedankte hem in een schriftelijke verklaring, gedateerd 28 januari 1814, voor zijn diensten. Hij beval Sassen hierin aan bij de prins van Oranje-Nassau, die sinds eind november 1813 terug was in Nederland.⁵⁸

Na het vertrek van de Fransen hervatte Sassen in 1815 zijn advocatenpraktijk. Bij Koninklijk Besluit werd hij in december 1815 benoemd tot lid van de Provinciale Staten en in 1818 werd hij door de leden van deze Staten tot lid van Gedeputeerde Staten gekozen. Dit lidmaatschap behield hij tot aan zijn dood, op 5 mei 1830. Op 20 februari 1816 ontving Jan Hendrik Sassen per Koninklijk Besluit een eervolle onderscheiding. Hij werd benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.⁵⁹

Aanbeveling van de Kolonel Commandant van de troepen van zijn Majesteit, de koning van Pruisen (Privéarchief van Mr. J. H. Sassen te Nijmegen)

Bidprentje van Jan Hendrik Sassen (Privéarchief van Mr. J. H. Sassen te Nijmegen)

In 1818, het eerste jaar waarin Sassen lid was van Gedeputeerde Staten, maakte Van Hogendorp zijn reis door Noord-Brabant. Sassen reageerde op het verslag dat Van Hogendorp van deze reis maakte door het schrijven van een pamflet. Hij nam het toen op voor de katholieken. Het is echter vreemd dat Sassen niet consequent is gebleven in zijn ondersteuning van de katholieke belangen. In 1825 stemde hij vóór het beleid van de koning en tegen het belang van de katholieken. Het ging hier om de in 1825 uitgevaardigde junidecreten. Deze decreten hielden in dat alle kleinseminaries in het hele land uiterlijk eind september 1825 gesloten moesten worden.⁶⁰ Jongens die priester wilden worden, konden de benodigde vooropleiding volgen in Leuven, waar een nieuwe rijksschool voor priesterstudenten, het Collegium Philosophicum, werd gesticht. In juli 1826 werd in de Provinciale Staten van Brabant een voorstel gedaan een adres aan de koning te sturen, waarin verzocht werd de uitgevaardigde junidecreten van 1825 te herzien. Alleen Sassen en de gouverneur van Noord-Brabant, baron van Vredenburg, stemden uiteindelijk tegen dit adres.⁶¹ De reden voor het stemgedrag van Sassen kan gelegen zijn geweest in zijn Oranjegezindheid. In zijn pamfletten, geschreven tussen 1819 en 1821, kwam verschillende keren een groot vertrouwen in de koning tot uitdrukking.

⁵⁶ Sassen, *Genealogie Sassen*, 93.

⁵⁷ Sassen, *Genealogie Sassen*, 94.

⁵⁸ Sassen, *Genealogie Sassen*, 95.

⁵⁹ NA, AS 1813-1840, AA, inv. nr. 198, Koninklijk Besluit nr. 61

Het is opmerkelijk dat historici de datum waarop Sassen geridderd werd, stellen op 26 februari 1816. In de in deze scriptie aangehaalde literatuur noemde J.A. Coppens in 1841 deze foutieve datum als eerste. Hierna is deze datum door alle historici die het ridderschap van Sassen hebben gememoreerd, overgenomen.

⁶⁰ Een kleinseminarie was een vooropleiding voor jongens die priester wilden worden. Na het kleinseminarie konden zijn hun opleiding vervolgen op een grootseminarie.

⁶¹ Geschiedenis Zijtaart, Introductie, Downloads Veghel, W.P.J. Timmers, *Jhr. Josephus Franciscus de Kuyper (1787-1843); Schets van een pragmatisch politicus. Een loopbaan in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant, 1813-1843*, 28-30. Geraadpleegd via <http://www.oudzijtaart.nl/Reconstructie%20van%20Veghel/Downloads.html>, d.d. 27 december 2013.

Candidus Brabantus schrijft een pamflet

Begin 1819 schreef Sassen een pamflet tegen de aan het begin van dit artikel genoemde reisverslagen van graaf Van Hogendorp. Dit pamflet werd uitgegeven onder het pseudoniem Candidus Brabantus. Hierop werd vanuit protestantse hoek gereageerd door dominee Scholten, waarop nog twee pamfletten van Sassen volgden.

Hoewel Sassen in zijn laatste pamflet aangaf dat het enige resterende geschilpunt tussen katholieken en protestanten bestond uit de onevenredige verdeling van de ambten, werd in de pamflettenstrijd tussen Sassen en Scholten op meer onderwerpen ingegaan, zoals de traktementen van de geestelijken en de teruggave van de kathedraal van 's-Hertogenbosch. Tot aan het eind van de achttiende eeuw werden de aanhangers van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk 'de gereformeerden' genoemd. Daarna werd steeds meer de naam 'hervormden' of 'protestanten' voor deze groep gelovigen gebruikt, alhoewel onder 'protestanten' ook dikwijls de dissenters, zoals de lutheranen, de remonstranten en de doopsgezinden met of zonder de gereformeerden, werden gerekend. De beide pamflettisten gebruikten de term 'protestanten'. Onderstaande beschrijving van de pennenstrijd beperkt zich tot de onevenredige verdeling van ambten, de (on)verdraagzaamheid van beide partijen en de plaats die Sassen gaf aan de koning.

In het eerste pamflet reageerde Sassen op enkele passages uit de brief van Van Hogendorp die hem bijzonder hadden getroffen. Het betreft hier de eerder genoemde onenigheid tussen protestanten en katholieken die volgens Van Hogendorp betekende dat de protestanten benadeeld werden: '... sommige Roomschen den Protestanten met geen goed oog aan [te] zien. Dit gaat zoo verre, dat er zijn die meenen, dat geen Protestant meer tot het openbaar bestuur zal gekozen worden.'⁶³ Van Hogendorp wees er op dat in de grondwet alle verschillende geloofsrichtingen in politieke zin gelijke rechten hadden. Bij het vergeven van ambten zou het zo moeten zijn dat degene die aan zijn stad of aan zijn provincie de beste diensten kon verlenen in aanmerking zou moeten komen voor de uitvoering van een publiek ambt.⁶⁴

Graaf Van Hogendorp had de informatie over de groep katholieken die 'den Protestanten met geen goed oog aanzien' waarschijnlijk gekregen van een zekere heer Spoor, die hij ontmoette tijdens zijn bezoek aan Eindhoven. In het tweede pamflet dat Sassen schreef, verwees hij naar Spoor als degene die de beschuldiging had geuit.⁶⁵ Volgens Sassen was Spoor protestant. Hij bekleedde het ambt van rentmeester der Domeinen van Eindhoven en Cranendonk en het rentambt van Helmond.⁶⁶

Sassen reageerde fel op de beschuldiging van Van Hogendorp. Hij vroeg zich af hoe het mogelijk was dat er in zijn provincie protestanten waren die zich beklagden over de onevenredige verdeling van ambten in hun nadeel. Om te komen tot een onpartijdige beslissing over deze kwestie besloot hij geen woorden of 'ijdele declamatiën' te gebruiken, maar uit te gaan van cijfers. Hij wees op de getalsmatige verhouding tussen katholieken en protestanten: de totale bevolking van Noord-Brabant bestond uit 294.087 zielen. Hiervan waren er meer dan 260.000 katholiek en slechts 32.743 protestant.⁶⁷ Er bestond volgens Sassen inderdaad een onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten maar juist in het voordeel van de protestanten. Hij gaf onder andere als voorbeeld de verdeling van de leden in de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Op dat moment waren er 42 leden, van wie er 18 protestant waren, hetgeen onevenredig was.⁶⁸

Bij open plaatsen kregen volgens Sassen protestanten geregeld een voorkeursbehandeling boven katholieken. Zij werden op ambten aangesteld waarvoor ook geschikte katholieke

kandidaten waren. Een voorbeeld hiervan betrof het onderwijs, dat veel katholieken direct raakte. Het onderwijs was vóór 1795 officieel volledig in handen van gereformeerde schoolmeesters. Maar ook in 1819 werden nog veel banen binnen het onderwijs bemand door protestanten. Zo werd het schooltoezicht uitgevoerd door negen schoolopzieners, van wie er vijf protestant en vier katholiek waren. Een vreemde zaak volgens Sassen daar het merendeel van de bevolking katholiek was. Het voorbeeld van een voorkeursbehandeling binnen het onderwijs was de invulling van de open plaats van schoolmeester in Sint-Oedenrode. Er waren twee kandidaten beschikbaar. De eerste kandidaat was katholiek, woonde in de provincie en had de functie al een poos tot ieders tevredenheid waargenomen. De tweede kandidaat was protestant, een vreemdeling in de provincie en 'van een stamelende uitspraak en eene verregaande kortzigtigheid'. De keus viel op de protestant.⁶⁹ Sassen richtte zich hierover direct tot de graaf: 'Wellicht zal de gedachte in u opkomen, Mijnheer de Graaf! Dat men op die wijze meer het onderscheid van Godsdienst, dan den voorrang van kunde en geschiktheid in het oog houdt.'⁷⁰

Sassen liet nog vele voorbeelden volgen over de onevenredige verdeling van ambten en over de voorkeursbehandeling van protestanten. Volgens hem hadden juist de katholieken reden tot klagen. Zij wachtten echter af zonder gemor 'met eenige eerbiedige onderwerping en vertrouwen' op de rechtvaardigheid van de koning. Deze zou een eind maken aan het leed van de katholieken.⁷¹ Hoe anders reageerden de protestanten. Volgens advocaat Sassen bleven ze klagen. Dit deden ze met het achterliggend doel de katholieken weer helemaal uit het openbaar bestuur te krijgen. Zij verlangden naar terugkeer van de kerkelijke predominantie zoals deze bestond vóór 1795. Sassen wees op de onverdraagzaamheid van de protestanten, die 'zich aan dien geest van kerkelijke dominantie niet kunnen onttrekken'.⁷²

Een andere passage uit de brief van de graaf die de boosheid van Sassen opwekte, betrof een dreigement van Van Hogendorp:

'De Roomschen hebben het, ja, in handen, om de Protestanten uit het bewind te weren; maar dan zullen ook de Protestanten geen hart behouden voor de gemeene zaak, en zelfs van tijd tot tijd verhuizen. Zij zullen geld, verstand, nijverheid medenemen; de provincie zal er veel door lijden en de Roomschen zullen er te laat berouw over hebben.'⁷³

Sassen reageerde op deze uitspraak door erop te wijzen dat wanneer de protestanten Noord-Brabant zouden verlaten dit niet zou komen door gebrek aan ambten die zij vervulden. Maar mocht het toch zover komen dan kon de graaf gerust zijn, want ook zonder de protestanten zou er voldoende geld, verstand en nijverheid aanwezig blijven in Noord-Brabant. Het zou zelfs zo kunnen zijn dat de afwezigheid van de protestanten nauwelijks bemerkt zou worden.⁷⁴ Volgens Sassen kwam dit doordat de katholieken altijd bezig waren geweest zich te ontwikkelen:

⁶³ Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat III*, 34.

⁶⁴ Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat III*, 35.

⁶⁵ Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten in Noord-Brabant*, 61.

⁶⁶ Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 20.

⁶⁷ Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 12.

⁶⁸ Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 14.

⁶⁹ Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 23.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 31.

⁷² Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 33.

⁷³ Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat III*, 38.

⁷⁴ Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 36.

‘De Katholijken hebben zich, te allen tijde, op de verstandelijke beschaving toegelegd, hebben daarin, sedert eeuwen, boven de Protestanten binnen deze Provincie uitgemunt, en kunnen, met volle regt, op allerlei rangen en posten aanspraak maken, waarin de vermetelheid der weinige geschikte Protestanten hen voorzeker nimmer zal beschamen.’⁷⁵ Sassen viel hier de protestanten aan die, uit angst voor overheersing door katholieke meerderheid, al vanaf het einde van de achttiende eeuw wezen op bekwaamheidseisen die gesteld moesten worden aan ambtenaren. Toen al waren de protestanten ervan overtuigd dat de katholieken hier onvoldoende over beschikten.

Een laatste opvallend onderdeel uit het pamflet dat hier nog aan de orde dient te komen is het eerder genoemde vertrouwen dat Sassen had in de koning. Hij verwachtte dat de koning uiteindelijk zou zorgen voor werkelijke gelijkberechtiging van de katholieken, mits de koning goed zou worden voorgelicht:

‘Indien de Koning het wist – is de algemeene stem – dan zouden wij spoedig van het leed bevrijd zijn, hetwelk eenige onvoorzigtige Staatsdienaars ons doen ondergaan.’⁷⁶ Uit deze zin blijkt dat Sassen vond dat de koning te weinig kennis had van de toestand van de katholieken in de provincie Noord-Brabant. Het ontbrak hem aan goede voorlichting. Dit was de voornaamste reden van Sassen om zijn pamflet te schrijven. Hij wilde dat Van Hogendorp tot dezelfde overtuiging zou komen als hijzelf, namelijk dat de katholieken in deze provincie achtergesteld werden bij de verdeling van ambten. De graaf moest dus op zijn eerdere uitspraken terugkomen. Sassen deed een oproep aan Van Hogendorp de ware toestand van de katholieken in Brabant aan de koning mede te delen:

‘Er is slechts noodig, om onzen geëerbiedigden Koning met den toestand der Katholijken in Noord-Brabant bekend te maken. Wie is daartoe meer bevoegd en in betere gelegenheid, dan gij, Mijnheer de Graaf!’⁷⁷

Van Hogendorp reageerde niet op de oproep van Sassen. Zoals blijkt uit de opmerking waarmee Sassen zijn tweede pamflet begon, had hij gezwegen. Hieraan verbond Sassen de conclusie dat de graaf instemde met hetgeen Sassen in zijn betoog naar voren bracht maar niet bereid was hierover zijn waardering uit te spreken:

‘Uw toestemmend zwijgen op mijne voordragt van daadzaken, dewelke klaarblijkelijk met den stempel der waarheid gemerkt waren, duiden niet dubbelzinnig uwe genegenheid aan, om hulde aan de bewezene waarheid te doen.’⁷⁸

Van Hogendorp had echter een andere mening dan waarvan Sassen uitging. Dit is op te maken uit een aantekening in zijn dagboek, gedateerd 30 januari 1831. Op deze dag was de heer Van Sasse van IJsselt, lid van de Tweede Kamer, katholiek en afkomstig uit Noord-Brabant, bij Van Hogendorp op bezoek geweest. Van Hogendorp was op dat moment niet meer politiek actief. Desondanks kwam Van Sasse van IJsselt hem om raad vragen. Het betrof een katholieke kwestie. In zijn dagboek schreef de graaf dat hij er weinig voor voelde een advies over de kwestie te geven omdat hem dit eerder niet goed was bevallen. Hij had, zo schreef hij, eerder enkele keren advies gegeven aan katholieken, onder andere tijdens zijn reis door Noord-Brabant in 1818. Hij raadde toen de Brabanders aan bij keuzes voor geschikte kandidaten voor ambten uitsluitend te kijken naar geschiktheid en niet naar het geloof. Ook de evenredige verdeling tussen katholieken en protestanten was naar zijn mening geen goed idee geweest.⁷⁹ Hierop had Van Hogendorp van Sassen antwoord gekregen in de vorm van diens eerste pamflet. De graaf schrijft hierover het volgende in zijn dagboek:

‘Doch ik kreeg alras tot antwoord een driftig en schier onbeschoft pamphlet, waarin de stelling tot grondslag was genomen, dat de ambten aan katholyken moesten gegeven

worden naar evenredigheid van de katholyke bevolking, en ik zelfs verzocht werd dat beginsel onder het oog van den Koning te brengen.’⁸⁰

Uit deze reactie blijkt dat Van Hogendorp goed op de hoogte was van de inhoud van het pamflet, geschreven door Sassen. Vooral het feit dat hij verzocht werd het idee van een evenredige verdeling van ambten over katholieken en protestanten onder de aandacht van de koning te brengen, wekte zijn verontwaardiging.

Dominee Jacobus Justus Scholten

Het zal geen verbazing wekken dat er uit protestantse hoek wel een reactie kwam op het scherpe geschrift van Sassen. Dominee Scholten nam de pen op en verdedigde ‘de zaak der Protestanten’.

Jacobus Justus Scholten werd gedoopt op 19 juni 1781 te Hoorn. Hij was de zoon van Casper W.R. Scholten en Gesina Tjeenk. Jacobus studeerde tussen 1802 en 1805 theologie te Utrecht en begon zijn loopbaan als hervormd predikant in Ophemert, een dorp gelegen aan de Waal. Daar woonde hij tien jaar en was hij tijdens de grote watersnoodramp van 1809 werkzaam. Naar aanleiding van deze ramp preekte Scholten in Ophemert en in Tiel. Deze preken werden in gedrukte vorm, als ‘leerredenen’, uitgegeven. In deze teksten wees Scholten op het nut van dergelijke rampen, die de onderlinge menslievendheid deed toenemen. In het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* werden deze ‘leerredenen’ geroemd. Er werd over opgemerkt dat zij qua stijl en taal door Scholten in een ‘bevallig gewaad’ werden gekleed.⁸¹

In 1815 kreeg dominee Scholten van de kerkenraad uit Breda het verzoek zich daar als predikant te vestigen. Hij werd in 1816 de eerste voorzitter van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Brabant en Limburg. Als afgezant van dit bestuur nam hij in 1816 en in 1818 deel aan de jaarlijkse Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden.

In 1820 verscheen van de hand van dominee Scholten, die onder het pseudoniem Sincerus Brabantus, ‘de oprechte Brabander’, een reactie op het werk van Sassen. Hij had toen Noord-Brabant al verlaten. In 1818 was hij vertrokken naar Haarlem om daar als predikant zijn werkzaamheden voort te zetten. Hij heeft niet meer gereageerd op de reacties die Jan Hendrik Sassen in 1820 en vervolgens in 1821 schreef. De reden was dat hij in 1822 op 41-jarige leeftijd overleed.

Detail (met portret) van Monument van Jacobus Justus Scholten. Gegraveerd door Dirk Sluyter naar een tekening van Haatje Pieters Oosterhuis, uitgegeven door J.C. Hagedoorn (1822). Ets, stippelwerk en gravure op papier, h 342 mm x b 253 mm (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, zie www.rijksmuseum.nl/collectie/RP-P-1907-3388)

75 Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 37.

76 Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 33.

77 Candidus Brabantus, *Antwoord van een vriend der waarheid*, 42.

78 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten in Noord-Brabant*, 3.

79 Van Hogendorp en Graaf Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften III*, 209.

80 Van Hogendorp en Graaf van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften III*, 210.

81 Vieweg, 'Tweetal Leerredenen naar aanleiding van den verwoestenden Watersnood'; *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1809) 141-144.

Het antwoord van Sincerus Brabantus

Dominee Scholten begon zijn verdediging met het uitspreken van zijn verbazing. Hij vond het namelijk getuigen van grote vrijmoedigheid van een katholiek in het openbaar te klagen. Hij weet dit aan de vereniging met de zuidelijke Nederlanden. Hierdoor hadden de katholieken in getal een meerderheid verkregen boven de protestanten.⁸²

Vervolgens ging Scholten in op de belangrijkste klacht van Sassen, namelijk het grote aantal protestantse ambtenaren ten opzichte van het aantal katholieken in Noord-Brabant.⁸³ Hij ontkende deze beschuldiging niet, maar voelde zich wel geroepen dit gegeven te rechtvaardigen:

‘Daar het nu niet te ontkennen is, dat het getal Protestantsche ambtenaren in deze Provincie, naar evenredigheid der zielen, ongelijk veel grooter is, dan dat der Roomschegezinden, laat ons de gronden zien, waarop de Roomschegezinden zoodanig eene evenredigheid meenen te mogen verlangen.’⁸⁴

Sassen beriep zich op de grondwet. De katholieken wilden de rechten genieten die hun volgens de grondwet toekwamen. Scholten was het met Sassen eens dat volgens de Grondwet belijders van de verschillende godsdiensten gelijke aanspraak hadden op het bekleden van ‘waardigheden, ambten en bedieningen’, maar dit had niets met een evenredige verdeling te maken.⁸⁵ Volgens Scholten betekende dit dat ieder individu gelijke rechten had en daarom moest er bij de verdeling van ambten uitsluitend gekeken worden naar geschiktheid:

‘Waar [blijft] de gelijke individuele aanspraak op het bekleeden van waardigheden enz., indien zulks naar evenredigheid van het getal zielen der onderscheiden gezindheden zoude moeten plaats hebben?’⁸⁶

Bij een evenredige verdeling zou, zo schreef Scholten, de katholieke godsdienst de heersende godsdienst worden door de meerderheid in getal van de katholieken.

Scholten kon goed verklaren dat er zoveel protestantse ambtenaren waren en volgens hem had dit niets met geloofspartijdigheid te maken. De eerste door hem genoemde reden was dat de predominantie van vóór 1795 ertoe had geleid dat de roomsgezinden zich niet hadden gericht op het bekleden van openbare ambten. Er waren zodoende onvoldoende geschikte kandidaten na het plotselinge vertrek van de Fransen in 1813.⁸⁷ Ook aarzelden de roomsgezinden volgens hem te lang met solliciteren naar de vacante plaatsen. Hierdoor waren ‘geschikte voorwerpen uit Holland’ naar Noord-Brabant gestuurd. De openbare ambtenarij was dan ook snel georganiseerd, nog voordat er sprake was van de nieuwe wetgeving onder Willem I, waarbij ambten zonder onderscheid van geloofsopvattingen ingevuld dienden te worden.⁸⁸

Een andere reden die de dominee noemde, was het feit dat de protestanten vanaf het ontstaan van de Staat der Nederlanden in het bezit van de ambten waren. Op basis van dit verleden vond hij het vanzelfsprekend dat de protestanten nog altijd veel ambten invulden.⁸⁹

Scholten bestreed de opmerking van Sassen dat de protestanten die ambteloos waren geworden, de provincie zouden verlaten. Deze mensen waren verbonden met Noord-Brabant en de as van hun voorouders lag hier begraven. Niet het gebrek aan ambten maar alleen de onverdraagzaamheid van de katholieken zou de protestanten uiteindelijk uit de provincie verjagen. Deze onverdraagzaamheid kwam op verschillende manieren tot uiting. Zo werd, volgens de dominee, in de kerken gepreekt de omgang met de ‘kettters’ te vermijden. Plichten uit naastenliefde hoefden katholieke gelovigen jegens de protestanten niet na te komen want ‘kettters’ waren niet hun naasten. Een ander voorbeeld was dat een

protestant moeilijk kost en inwoning kon vinden en als dit lukte, kon hij op vastendagen geen vlees eten. Tot slot noemde Scholten het feit dat de roomsgezinden niet wilden dat protestanten op hun begraafplaatsen werden begraven.⁹⁰

Nogmaals komt de angst voor de meerderheid in getal van de katholieken bij Scholten naar voren in zijn veronderstelling dat de katholieken de evenredigheid in getal bij het verkrijgen van ambten voor het hele land zouden gaan opeisen, juist omdat er in het hele koninkrijk, inclusief de zuidelijke Nederlanden, een meerderheid aan katholieken was. Zelfs de hoogste macht zou dan naar evenredigheid in getal verdeeld moeten worden. Pas als dat bereikt zou zijn zouden de katholieken verdraagzaamheid en vergeving tonen jegens de protestanten. Scholten schrijft niet waarvoor de katholieken vergeving moesten schenken. Wel gaf hij aan dat de verdeling zoals katholieken die billijk vonden, al op gang gekomen was. Als voorbeeld noemde hij het kiescollege van 's-Hertogenbosch. Dit college bestond uitsluitend uit katholieken. Hierdoor zou de Raad binnenkort mogelijk alleen uit katholieke raadsleden bestaan.⁹¹ Dit gaf volgens Scholten aan dat de roomsgezinden de belangen van de Staat aan een bijzondere kerkleer onderwierpen. Hij sprak dan ook de hoop uit dat de Staat zou blijven kiezen voor onafhankelijkheid van elke godsdienstige invloed.⁹²

Tot slot merkte hij op dat zijn pen bestuurd was door de liefde tot recht en waarheid. Deze liefde was de oorzaak van de onpartijdigheid en gematigdheid die hij steeds had nagestreefd. Ook al was dit hem wel eens moeilijk gevallen wanneer hij 'den geest der Roomschen in deze Provincie' in aanmerking nam.⁹³

Sassen versus Scholten

Als antwoord op het pamflet van Scholten schreef Jan Hendrik Sassen, kort na elkaar, nog twee pamfletten. Deze zijn door hem gedateerd op 31 oktober 1820 en op 2 januari 1821. Beide werken verschenen in 1821 bij twee verschillende uitgevers. Ook deze twee pamfletten waren gericht aan Gijsbert Karel van Hogendorp. In het laatste pamflet sprak Sassen dominee Scholten afwisselend aan met 'Sincerus' of met 'de heer Sch....'. Hieruit blijkt dat Sassen tijdens het schrijven van dit pamflet op de hoogte moet zijn geweest van de identiteit van dominee Scholten.

Het wordt nu duidelijk dat achter Sassen een groep katholieken stond die de misvattingen van graaf Van Hogendorp wilde herstellen. Sassen voerde deze taak uit door het schrijven van zijn eerste pamflet. De namen van de katholieken behorend tot deze groep, werden niet bekend gemaakt. Maar, schreef Sassen, mocht het nodig zijn in het belang van de verdediging van de zaak van de katholieken, dan zou er niet geaarzeld worden de namen bekend te maken.⁹⁴ Na het verschijnen van de reactie van Scholten op het eerste pamflet

82 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 4.

83 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 14.

84 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 15.

85 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 17.

86 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 18.

87 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 28.

88 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 32-34.

89 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 41.

90 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 52.

91 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 66-67.

92 Sincerus Brabantus, *De zaak der protestanten*, 73.

93 Ibidem.

94 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, XIV.

van Sassen benaderden meerdere katholieken deze groep met het verzoek de aantijgingen van Scholten te weerleggen: 'Zij konden of mochten zich den uitersten graad van verachting en belediging niet lijdelijk laten welgevallen'.⁹⁵ Ook nu gaf Sassen gehoor aan het verzoek van zijn geloofsgenoten door het schrijven van de twee hieronder te bespreken pamfletten. Hij gaat in op de opmerking van Scholten dat het billijk zou zijn dat de protestanten, gezien het verleden, aanspraak maakten op het vervullen van ambten. Scholten zag dit als een opgebouwd recht, maar naar de mening van Sassen was deze invulling door protestanten gebaseerd op politiek geweld. Toen dit in 1795 ophield, werden beide groepen voor de wet gelijk.⁹⁶

Op de opmerking van Scholten dat na het vertrek van de Fransen in 1813 de katholieken bang waren dat de oude orde van vóór 1795 zou worden hersteld en dat dit de reden zou zijn dat de katholieken huiverig waren zich aan te bieden voor het invullen van ambten, reageerde Sassen verontwaardigd. Hij vond dit een 'jammerlijke redenering'.⁹⁷ De afwachtende houding bij het invullen van ambten had volgens Sassen een andere reden. Allereerst was er de opdringerige houding van de protestanten die alle ambten voor zich opeisten in de hoop de katholieken opnieuw van alle politieke rechten uit te sluiten.⁹⁸ Zij solliciteerden onbeschaamd naar alle ambten zonder zich af te vragen of ze wel geschikt waren voor de functie. Deze houding stond haaks op de houding van de katholieken. Volgens Sassen waren er in 1814 voldoende geschikte katholieke kandidaten voor bestuurstaken geweest, ook voor posten in de financiële sector en de rechterlijke macht. Maar de bescheidenheid van deze geschikte kandidaten verbood hun zich zo op te dringen als de protestanten deden. Zij vertrouwden erop dat zij door de koning geroepen zouden worden openstaande posten in te vullen. Volgens het katholieke geloof was het niet juist te protesteren tegen de daden van de overheid. Dit zou onverenigbaar zijn met de zachtmoedigheid van de katholieke godsdienst. Een godsdienst die hen gebod onrechtvaardige daden van de overheid lijdzaam te ondergaan.⁹⁹

Sassen reageerde heftig op de beschuldiging van Scholten over de onverdraagzaamheid van de katholieken waardoor protestanten de provincie zouden verlaten. Hij weerlegde de door Scholten genoemde voorbeelden van onverdraagzaamheid. Zo zei hij over het feit dat protestanten moeilijk kost en inwoning konden krijgen bij katholieken, dat dit werd veroorzaakt doordat de protestanten altijd ongevraagd hun oordeel gaven over de paapse bijgelovigheid. Over het weigeren protestanten te begraven op een katholiek kerkhof schreef Sassen:

'Wat het niet dulden der stoffelijke overblijfselen der Protestanten op een Katholijk kerkhof betreft, dit moest de Protestant veeleer als een voorregt beschouwen; immers zoude het hem wel aangenaam kunnen zijn, van nog na zijnen dood bij zijn graf de uitoefening van Paapsche ceremonien en bijgeloovigheid te moeten dulden, hetwelk dagelijks het geval zoude kunnen zijn?'¹⁰⁰

Het ergste echter vond Sassen de beschuldiging dat de omgang met 'ketters' vanuit de kerken werd verboden en dat protestanten niet hun naasten waren. Dit noemde hij 'alleronbeschaamst gelogen' en 'allervuilaardigst uitgedacht'.¹⁰¹ Hij wees op de grote onverdraagzaamheid van de protestanten die al eeuwen verborgen lag achter een staatkunde die 'onder het voorwendsel van vrijheid van geweten, de gruwelijkste gewetenstirannijs uitoefende'. De protestanten hadden de katholieken bespot, mishandeld en vervolgd. Zij moesten de oren van de katholieken dan ook niet beledigen 'door den kreet van verdraagzaamheid'.¹⁰²

Aan het slot van beide pamfletten kwam, evenals in het eerste pamflet, het vertrouwen in de koning weer sterk naar voren. Het tweede pamflet beëindigde Sassen als volgt: ‘... het is de Koning, waarop de Katholijken hunne hoop gevestigd houden, en welke hen eenmaal in het volle genot hunner regten plaatsen zal’.¹⁰³

Tot slot

Gezien de felle toon van de pamfletten en het feit dat Sassen op verzoek van een groep katholieken de pamfletten schreef, is de verwachting dat er in de media van die tijd aandacht zou worden geschonken aan deze uitgaven. Niets is minder waar. Uit onderzoek van de tijdschriften *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Godsdienstvriend*, uitgegeven tussen 1819 en 1812, blijkt dat er met geen woord werd gerept over de pamflettenstrijd. Hetzelfde geldt voor de kranten *'s-Hertogenbossche Stadscourant* en het *Provinciaal Dagblad*. De achterstelling van de katholieken en het verzet van Sassen hiertegen heeft noch van katholieke zijde, noch van protestantse zijde aandacht gekregen.

Wanneer nu gekeken wordt naar de mate waarin de pamflettenstrijd een voortzetting is van de onverdraagzame opvattingen die voortkwam uit gebeurtenissen en ontwikkelingen vóór 1795, dan kan de conclusie worden getrokken dat deze strijd alleen kon ontstaan doordat er rond 1820 nog altijd uitingen van onverdraagzaamheid waren ondanks dat in 1795 alle burgers gelijke rechten kregen. Het naleven van deze gelijkheid bleek in de praktijk moeilijk. Het bestaan van eeuwen durende onverdraagzaamheid verdween niet na één verklaring.

In de opvattingen van beide pamflettisten zijn zowel oude als nieuwe elementen zichtbaar. Wat Scholten betreft is er duidelijk sprake van een continuering van de opvattingen zoals zij waren ontstaan en gegroeid door de eeuwen heen, met name in de tweede helft van de achttiende eeuw toen het verlicht protestantisme ontstond. Hij accepteerde de gelijkheid van alle mensen. Maar als goed verlicht protestant verbond hij hieraan de voorwaarde van geschiktheid en naar zijn mening voldeden de katholieken hier onvoldoende aan. Als het aan hem lag behielden de katholieken hun achtergestelde plaats zolang er in zijn ogen nog geen sprake was van gelijke geschiktheid. In dit opzicht zette Scholten de opvattingen van vóór 1795 voort.

Wat Sassen betreft geldt dat hij de lijdzame, afwachtende houding van de katholieken verdedigde. Het was een mentaliteit die zij eeuwen geleden hadden aangenomen en met uitzondering van de laatste twee decennia van de achttiende eeuw hadden vastgehouden. Het was hun manier om hun maatschappelijke achterstelling te verdragen. Met deze verdediging zette Sassen de lijn voort die in de loop der eeuwen was gegroeid. Hij liet zich niet beïnvloeden door de gebeurtenissen rond 1795 toen de katholieken hun lijdzame houding aflegden en hun plaats in de maatschappij opeisten. Dit is opvallend daar hij zelf een onafhankelijk katholiek was die wist op te komen voor zichzelf en een eigen mening had die

95 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, XIII.

96 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, 18.

97 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, 30.

98 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, 33.

99 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, 6.

100 Candidus Brabantus, *De zaak der Katholijken in Noord-Brabant*, 50.

101 Ibidem.

102 Candidus Brabantus, *De zaak der Katholijken in Noord-Brabant*, 90.

103 Candidus Brabantus, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten*, 136.

hij verdedigde tegen de gevestigde orde. Hij was zich bewust van de gelijke rechten van alle mensen. Hierop waren de argumenten gebaseerd waarmee hij pleitte voor een evenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten. Hiermee brak hij als persoon met de wijze waarop de katholieken zich opstelden tegenover de protestanten en koos hij, beïnvloed door de wetgeving rond 1795, voor een andere houding.

Afkortingen

NA	Nationaal Archief
AS	Archief Staatssecretarie
AA	Algemeen Archief
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Archivalia

Brabant Collectie, Tilburg University

Diverse literatuur en gedrukte bronnen

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch

254 Archief Classis 's-Hertogenbosch Nederlandse Hervormde Kerk

Nationaal Archief, 's-Gravenhage

Archief Staatssecretarie 1813-1840

198 Algemeen Archief

Stadarchief 's-Hertogenbosch (SAH)

15 Archief Kerkeraad Hervormde Gemeente 's-Hertogenbosch

Literatuur en gedrukte bronnen

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden.

Bos, Emo, *Soevereiniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009).

Burg, Martijn J. van der, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2009).

Candidus Brabantus pseudoniem van J.H. Sassen, *Antwoord van een vriend der waarheid, aan den heere Gijsbert Karel Grave van Hogendorp, op deszelfs brief van den 26 mei 1818, voorkomende in de Bijdragen tot de huishouding van den staat, in het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal, derden deels, eerste stuk* (Amsterdam 1819).

Candidus Brabantus pseudoniem van J.H. Sassen, *De onverdraagzaamheid van eenige protestanten in Noord-Brabant. Aangetoond in eenen tweeden brief van Candidus Brabantus of Den Vriend der Waarheid aan den Heere Gijsbert Karel Grave van Hogendorp* (Amsterdam 1821).

Candidus Brabantus pseudoniem van J.H. Sassen, *De zaak der Katholijken in Noord-Brabant, Verdedigd tegen de wederlegging van het antwoord van eenen Vriend der Waarheid, Aan den Heer Gijsbert Karel Grave van Hogendorp. Op deszelfs brief van de 26en Mei 1818, enz.* ('s-Hertogenbosch 1821).

Hagen, Edwina, *'Een meer of min doodlyken haat'. Antipathisme en cultureel natiebeseft in Nederland rond 1800* (Nijmegen 2008).

Hagen, Edwina, *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck 1761-1825* (Amsterdam 2011).

Hogendorp, G.K. Grave van, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden: verzameld ten dienste der Staten-Generaal. Derde deel* ('s-Gravenhage 1817-1825).

Hogendorp, G.K. van en Mr. H. Graaf van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp Derde deel, 1825-1834* ('s-Gravenhage 1903).

Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der republiek* ('s-Gravenhage 1892).

- Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde van de Republiek. Tweede deel. De achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1894).
- Kock, F. de, 'Beschamende cijfers', in: F. de Kock (ed.), *Katholieke herdrukken vanaf J.G. le Sage ten Broek tot Dr. J.A.M. Schaepman 1816-1903. Tweede deel. Burgers van de tweede rang* (Heiloo 1938).
- Meijneke, Frank C., *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009).
- Peijnenburg, J.W.M., *Van roomsche zegeningen en paapsche stoutigheden. De geschiedenis van het bisdom van 's-Hertogenbosch 1559-2009* (Nijmegen 2009).
- Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw. Tweede deel. De Hollandse zending, 1727-1795* (Hilversum 1968).
- Rogier, L.J., 'De tolerantie in de Statenbond der Verenigde Nederlanden' in: L.J. Rogier, Terugblik en uitzicht 1. Verspreide opstellen van L.J. Rogier (Hilversum-Antwerpen 1964).
- Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Rosendaal, Joost, 'Geloof en Revolutie. De Nederlandse katholieken en oecumenisch christen-radicalisme', in: Marit Monteiro, Gerard Rooijackers, Joost Rosendaal ed., *De dynamiek van religie en cultuur* (Kampen 1993).
- Rosendaal, Joost, *Tot Nut van Nederland. Polarisation en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012).
- Sande, A. van de, 'Beeldvorming over Noord-Brabant en antipapisme in het begin van de negentiende eeuw' in: P.J.A.N. Rietbergen ed., *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum* (Nijmegen 1987).
- Sande, A. van de, 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw' in: M. Gijswijt-Hofstra, *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989).
- Sassen, F.K.R.C., *Genealogie Sassen* (Nijmegen 1979).
- Scholten, J.J., *De voortreffelijkheid van de leer der Roomsche Katholieke-Kerk geschetst, door J.G. Le Sage ten Broek, getoetst door J.J. Scholten* (Breda 1816).
- Sincerus Brabantus, pseudoniem van J.J. Scholten, *De zaak der protestanten in Noord-Brabant, verdedigd tegen het Antwoord van eenen vriend der waarheid aan den heer Gijsbert Karel Grave van Hogendorp, op deszelfs brief van 26 mei 1818* (Amsterdam 1820).
- Slijkerman, D., *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland*, (Amsterdam 2013).
- Vaderlandsche Letteroefeningen, tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen, waarin de boeken en schriften, die dagelijks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig en tevens vrijmoedig verhandeld worden.*
- Vieweg, J.C. 'Tweetal Leerredenen naar aanleiding van den verwoestenden Watersnood, welke zo vele Dorpen en Plaatsen getroffen heeft' in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1809) 141-144.
- Wessels, Leo, 'De beste aller werelden? Politiek, religie en een weerbarstige samenleving, Nederland 1650-1850' in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels ed., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007).

Websites

<http://beeldbank.bhic.nl>
www.oudzijtaart.nl
www.republikanisme.nl

Tot 1852 werd Noord-Brabant officieel met een d aan het eind geschreven. Wapenbord Asten behorende bij de behandelde periode (Collectie Heemkundekring Asten Someren)

De armenzorg in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw gezien vanuit een nationaal en Noord-Brabants perspectief

In 1814 had de Nederlandse staat het Franse juk van haar schouders geschud en kon zij zich gaan toeleggen op de interne problemen van het land. De eerste grondwet van 1814 bepaalde dat 'als een zaak van hoog belang het armbestuur en de opvoeding der arm-kinderen de aanhoudende zorg der regering wordt aanbevolen'. Een besluit van 13 december 1814 bepaalde verder dat er overal in het land Algemene Armbesturen moesten komen die zich met de zorg voor de 'behoefte' medemens zouden bezighouden. De 'strijd om de armenzorg' was hiermee opnieuw begonnen. Als een van de eerste resultaten kwam pas op 28 juni 1854 een algemene armenwet tot stand. Welke economische en politieke factoren speelden een rol bij het tot stand komen van deze eerste sociale wetgeving? Een ding is zeker: men kon alle hulp gebruiken, want bij de Brabantse gezinnen was in de eerste helft van de negentiende eeuw sprake van een flinke toename van de armoede. In het onderstaande artikel wordt getracht een beschrijving te geven van deze ontwikkelingen, waarbij vanuit de Nederlandse situatie zal worden ingezoomd op de specifiek voor Noord-Brabant geldende omstandigheden. Tot slot wordt dit nationaal en regionaal geschetste beeld vergeleken met de situatie in het Brabantse dorp Asten.

De economische ontwikkelingen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw

In de periode 1750-1850 steeg het aantal armen in de Nederlandse samenleving. Deze periode wordt in de literatuur dan ook 'Das Zeitalter des Pauperismus' genoemd.¹ Deze toename van de verpaupering werd veroorzaakt door meerdere ontwikkelingen.

De kwantitatieve groei van de armoede was in eerste instantie toe te schrijven aan het stagneren van het economisch leven. De Nederlandse economie was gebaseerd op de handel. Het overige bedrijfsleven was sterk gericht op deze functie als handelsnatie en zeevarende mogelijkheid. In verband met de Napoleontische oorlogen kwamen de overzeese handel, nijverheid, visserij en financiële sector aan het einde van de achttiende eeuw terecht in een periode van stagnatie en achteruitgang. In diezelfde periode had zich in de handel echter ook een revolutie voltrokken. Nieuwe technieken voor stapelgoederen,

¹ Van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek', 468-500.

commissiehandel en speculatie deden de werkgelegenheid afnemen.² In steden als Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch en Helmond was tegen het einde van de achttiende eeuw bijna de helft van de gezinnen armlastig en afhankelijk van de liefdadigheid.³ Historici wijzen bij het zoeken naar verklaringen voor de periode van economische stagnatie ook op de Jan Salie mentaliteit, de onwil van de achttiende-eeuwse kooplieden om de economie aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden in de ons omringende landen. Men zou geen interesse meer hebben om te investeren in de arbeidsintensieve nijverheid. De commerciële Nederlandse traditie viel moeilijk in de richting van een industriële mentaliteit om te buigen. In het maatschappelijk leven had een 'fabriekur' (fabrikant) bij verre niet het aanzien van een koopman.⁴ Toch is het vreemd het gedrag van een gehele natie op te hangen aan zoiets abstracts als mentaliteit. De historicus Brugmans stelt dan ook dat het niet alleen psychische factoren zijn geweest, maar vooral de specifieke omstandigheden. Een daarvan was het ontbreken van een zogenoemde *capillarité sociale*, waardoor de bovenlaag geen aanvulling en stimulans van onderop kreeg.⁵ Daarnaast ontbrak het Nederland aan grondstoffen en was de bodemgesteldheid van dien aard dat de aanleg van spoorwegen technische en dus ook financiële moeilijkheden veroorzaakte. Nederland zou ook te weinig geschoolde arbeiders hebben gehad en een slecht functionerende overheid.⁶ Jan Luiten van Zanden schrijft in zijn artikel 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw' dat het hierboven geschetste beeld niet helemaal klopt. Het probleem van de economie rond 1800 was niet het probleem van een 'achterlijke economie'. Het ging volgens hem om het ontbreken van de dynamiek waardoor Nederland door landen als Groot-Brittannië, België en later Duitsland werd ingehaald. Zijn stelling is dat Nederland in feite te maken had met de wet van de remmende voorsprong. Investerings in nieuwe technieken zijn winstgevendder naarmate het verschil in productiviteitsniveau tussen de 'oude' en de 'nieuwe' techniek groter is. In Nederland was dat verschil kleiner vanwege de technologische voorsprong die ons land in de zeventiende eeuw had. Hij wijst ook op de hoge staatsschuld die weer leidde tot verhoging van belastingen en accijnzen. In combinatie met een rigide controlesysteem resulteerde dit in steeds minder investeringen door de overheid.⁷

De hiervoor beschreven omstandigheden vormden dus belemmerende factoren voor de verdere economische ontwikkeling van Nederland. De werklozen konden vooralsnog niet in de bestaande nijverheid worden opgenomen. De traditionele bedrijven ondervonden steeds meer concurrentie van opkomende moderne industrieën in het buitenland, die met hun machinale en fabrieksmatige manier van produceren in staat waren om tegen veel lagere prijzen grotere winstmarges te realiseren.⁸ Daarnaast kampte ook de agrarische sector met structurele problemen ten gevolge van de bevolkingstoename na 1750. Tegenover deze toename stond aanvankelijk geen voldoende uitbreiding van areaal cultuurgrond. Dit laatste was het gevolg van het ontbreken van kapitaal en meststoffen.⁹ Bovenstaande ontwikkelingen zorgden voor een toename van het aantal gezinnen en personen zonder bestaansbasis.

Ook de door velen verwachte opleving van de handel na de Franse Tijd bleef uit. Het rijk dat Willem I in 1813 verkreeg, bevond zich in een droevige staat. De nationale financiën verkeerden in een grote chaos, de staatsschuld was enorm en de industrie was, zoals al beschreven, in verval. Na enkele jaren van naoorlogs optimisme werden de problemen na 1816 weer groter. Na het uiteenvallen van het Franse keizerrijk werd de Europese markt opnieuw opgesplitst in strak afgeschermden nationale markten. Het protectionisme van de Europese staten deed handelsnatie Nederland geen goed. Via de in 1824 opgerichte Nederlandse Handel-Maatschappij probeerde de regering van Koning Willem I met een neo-mercantilistische politiek de industrie ook wel te stimuleren. Het initiatief ging echter

verloren door de afsplitsing van België in 1830. De ambities van de koning waren omgekeerd evenredig met zijn realiteitszin en de financiële positie van de schatkist verslechterde verder. De hieruit voortkomende aanzienlijke tekorten op de begroting vormden in combinatie met financieel wanbeheer in de jaren 1839-1842 de aanleiding voor een felle recessie en een chronische stagnatie van het gehele economische leven. Verberne schrijft in verband hiermee zelfs over Nederland als 'één groot armenhuis'.¹⁰

De economische ontwikkelingen in Noord-Brabant in de eerste helft van de negentiende eeuw

Als vanuit dit nationale beeld nu wordt ingezoomd op de provincie Noord-Brabant dan ziet men ook hier een wegzakkende economie. Noord-Brabant werd overspoeld met producten van de meer innovatieve Engelse industrie, die tegen dump Prijzen de Europese markt veroverden. Vooral de Brabantse textielfabrikanten, die jarenlang geprofiteerd hadden van de afgeschermd Franse markt, hadden het zwaar. Deze textielindustrie was in de eerste helft van de negentiende eeuw de enige echt belangrijke industrie van de provincie. Juist deze textielindustrie kreeg na de afscheiding van België echter een tweede klap. Noord-Brabant lag niet langer centraal in, maar aan de rand van het rijk en werd door een prohibitieve tariefbarrière radicaal van België afgesneden. De belangrijkste afzetmarkt viel weg en daarnaast werd de infrastructuur niet voldoende met het noorden geïntegreerd om het vacuüm op de binnenlandse markt op te vullen. Bovendien was de goede tijd van legerleveranties (een soort van vaste bestellingen en dus extra inkomsten voor velen) voorbij en bleef Noord-Brabant tot 1840 een provincie in oorlogssfeer. Alsof dit alles nog niet genoeg was, zorgde het wegvallen van de aanvoer van Belgische grondstoffen voor de industrie voor nog meer problemen. Na een internationale handelscrisis die de economie van Brabant tussen 1838 en 1843 in zijn greep hield, werd de provincie vanaf 1844 getroffen door het mislukken van de aardappel- en roggeoogsten. Deze elementaire bestanddelen van het volksvoedsel werden voor velen onbetaalbaar.¹¹ In Noord-Brabant bedroeg in dat jaar de oogst niet eens een kwart van die van 1843. De sterke stijging van de voedselprijzen die hier weer het gevolg van was, veroorzaakte honger en ellende voor de toch al zo ernstig getroffen Brabantse gezinnen. Het aantal bedeeden steeg in Noord-Brabant in de periode 1840-1847 dan ook van 24.160 naar meer dan 51.000.¹² Een aantal dat gelijk stond aan bijna 13% van de bevolking. Hoewel de percentages in de verstedelijkte gebieden van Holland en Utrecht nog veel hoger lagen, was de situatie toch zo ernstig dat in de winter (bij schaarste en stijgende voedselprijzen) zelfs velen die wel werk hadden moesten aankloppen bij de burgerlijke of kerkelijke armbesturen. Niet vreemd, want als er naar het percentage gezinnen met een inkomen beneden de belastingvrije voet wordt gekeken, dan valt op dat Brabant toen met bijna 47% (1841/1842) erg hoog scoorde.¹³

2 Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 2.

3 Thelen, 'Arbeidsbestaan', 260-278.

4 De Vries, 'Het samenvattend beeld'.

5 Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 87.

6 Stuijvenberg, 'Economische groei', 53-57.

7 Van Zanden, 'De Nederlandse economie'.

8 Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 3.

9 Verberne, *Noord-Brabant*, 41 e.v.

10 Verberne, *Noord-Brabant*, 71.

11 Veraghtert, 'Van ambachtelijke nijverheid', 223-240.

12 Verberne, *Noord-Brabant*, 73.

13 Van Loo, 'Den arme gegeven', 23.

De toename van de armoede kan ook deels verklaard worden vanuit demografische ontwikkelingen. Hofstee wijst op de forse stijging van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers na 1815. Deze 'naoorlogse geboortegolf' leidde al aan het einde van de jaren dertig en vooral in de jaren veertig tot een sterke groei van het aantal jonge mensen dat zich kandidaat stelde voor een zelfstandige bestaansmogelijkheid en voor gezinsvorming. Door de slechte economische omstandigheden was er echter voor dit groeiende aanbod geen plaats. Dat leidde tot een toename van de armoede, maar ook tot een catastrofale val van het percentage huwelijken. Een tegengestelde demografische ontwikkeling was het resultaat. Vanwege de armoede werd het trouwen, en daarmee het stichten van een gezin, uitgesteld.¹⁴ Het feit dat veel Brabantse vrouwen intraden bij de snel groeiende religieuze ordes en congregaties deed in combinatie met de stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd de natuurlijke vruchtbaarheid weer sterk afnemen. Deze verandering in menselijk gedrag heeft er in de periode 1839-1880 voor gezorgd dat Brabant (ondanks de hoge huwelijksvruchtbaarheidscijfers) in haar bevolkingsgroei sterk achterbleef bij de rest van Nederland.¹⁵

Armen en armoede in Nederland en Noord-Brabant in de eerste helft van de negentiende eeuw

Wat moet men zich nu precies voorstellen bij de begrippen 'armen', 'armoede' en 'bedeelden'? Volgens Van Loo is armoede in Nederland vóór 1854 'een zaak van onvoldoende inkomen om in primaire behoefte te kunnen voorzien'.¹⁶ Dat bejaarden, invaliden en zieken 'der behoeftige klasse' onvoldoende financiële middelen hadden om in hun onderhoud te voorzien en daarom aangewezen waren op het armenbestuur is begrijpelijk, maar ook de ongeschoolde loonarbeiders konden vaak gerekend worden tot de groep die de naam 'armen' droeg. Met de erg lage lonen in die tijd was dit niet eens zo verwonderlijk.

De lonen in Noord-Brabant behoorden volgens een enquête uit 1819 tot de laagste van Nederland. In Noord-Brabant verdiende ongeveer 75% van de arbeiders *f* 0,50 tot *f* 0,69 per dag. Daarbij moet nog vermeld worden dat de meeste Brabantse textielbedrijven hier nog onder zaten. Ter vergelijking: in de Hollandse provincies en Zeeland lag dit tussen de *f* 0,82 en *f* 0,95. Opmerkelijk laag waren bijvoorbeeld de verdiensten in de speldenfabricage rond 's-Hertogenbosch. Hier bedroeg het dagloon niet meer dan *f* 0,35.¹⁷ De directe levensbehoeften namen een steeds groter deel van het loon in beslag. Reden genoeg voor De Jong om te schrijven 'de arbeider verdient te weinig om te leven, te veel om te sterven'.¹⁸ De reële bestedingsmogelijkheden werden daarnaast ook gedrukt doordat er veel misbruik was bij de uitbetaling van de loonsom. Gedwongen winkelnering en het in natura uitbetalen kwamen ook in Brabant veel voor. De lonen van vrouwen lagen over het algemeen 30 à 50% lager en kinderen verdienden als aankomende werkkrachten nog veel minder. Het genoemde loonniveau was erg stabiel. Dit in tegenstelling tot de prijzen, die in de periode 1820-1870 met maar liefst 50% stegen.¹⁹ In bijvoorbeeld Eindhoven waren de lonen, ondanks tussenliggende stijgingen, in 1853 niet hoger dan in 1819. Uit een onderzoek van J.L. van Zanden bleek dat dit verklaard kon worden door het feit dat de loonhoogte nauw samenhangt met de broodprijs (daalden de broodprijzen dan daalden de lonen en omgekeerd).²⁰ Door de hoge bevolkingsdruk en de lage productiviteit op de Brabantse zandgronden behoorden ook de lonen in de huisnijverheid tot de laagste van Nederland. De huisnijverheid was voor vele landarbeiders en boerenhuishoudens echter wel een belangrijk aanvullend middel van bestaan.²¹ Volgens Johannes van den Bosch, stichter van werkverschaffingsprojecten, was er

Drie vrouwen bezig met de aardappeloogst, Zuidoost Brabant eind negentiende eeuw (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Collectie Gindra en De Buck, nr. FBG 176)

in 1841 rond 200 gulden nodig voor het in leven houden van een gezin met vier kinderen met een absoluut minimumpakket. In een stad als Helmond was een jaarloon van 320 gulden het hoogst haalbare, maar de meeste thuiswevers en manufactuurwerkers moesten het met een loon van 200 gulden doen. Dat betekende een dagloon van nog geen 60 cent. Spoelders (vrouwen en meisjes) verdienden minder dan de helft. Maar dit loon was lang niet altijd gegarandeerd. Structurele en gedeeltelijke werkloosheid maakten velen geregeld afhankelijk van de bedeling. Het lage loon van de vrouwen en kinderen was dan hard nodig om het gezinsinkomen op te vijzelen. Er hoefde maar iets te gebeuren (een ongeval, ziekte, een mislukte oogst of een hoog kindertal) en men dook onder dit bestaansminimum.²²

Het verschijnsel armoede manifesteerde zich niet alleen in te lage lonen maar ook in de kwalitatief ongunstige omstandigheden waarin men leefde. Slechte woonomstandigheden, eenzijdige en onvoldoende voeding en een zwakke gesteldheid zijn hiervan voorbeelden. Zo bestond het hoofdvoedsel voornamelijk uit aardappelen, roggebrood, meelspijzen en grutten en woonde men in uitgeleefde burgermans-woningen met slechte hygiëne en vochtige wanden.²³ Ziekten hadden in deze lagen van de bevolking dan ook veel meer kans dan bij de gegoede burgerij. De kwetsbaarheid van het lichaam voor ziekten als cholera nam door het veelvuldig alcoholgebruik ook nog eens flink toe.

¹⁴ Hofstee, 'Demografische ontwikkeling', 71.

¹⁵ Engelen en Klep, 'Een demografisch traditionele samenleving', 62-65.

¹⁶ Van Loo, 'Den arme gegeven', 19.

¹⁷ Thelen, 'Arbeidsbestaan', 267.

¹⁸ De Jong van Beek en Donk aangehaald door Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 138.

¹⁹ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 190.

²⁰ Van Zanden, 'Regionale verschillen'.

²¹ Thelen, 'Arbeidsbestaan', 270.

²² De Leeuw, *Kleding in Nederland*, 88-89. Gegevens uit de nijverheidsenquête 1819.

²³ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 192.

Daarbij moet opgemerkt worden dat de armoede op het platteland over het algemeen geringer was dan in de steden. Een stukje grond en de mogelijkheid om goedkoop aan brandstof te komen drukten voor het gemiddelde gezin de kosten van levensonderhoud.²⁴ In een stad als Helmond was rond 1800 al 33% van de bevolking van de bedeling afhankelijk. Ook hier was echter de situatie op het omringende platteland relatief gunstiger. Volgens Thelen had dit ook te maken met het feit dat op het Brabantse platteland een ander huwelijkspatroon (er werd minder getrouwd en op latere leeftijd) gold en het familiale netwerk voor enige verlichting van de bestaansdruk kon zorgen.²⁵

De exacte omvang van de armoede was, zoals eerder opgemerkt, moeilijk vast te stellen. Neemt men bijvoorbeeld alleen het aantal bedeelden of ook het aantal gezinnen met een gezinsinkomen beneden de belastingvrije voet (het zogenoemde bestaansminimum)? Al in 1851 waarschuwde De Bosch Kemper:

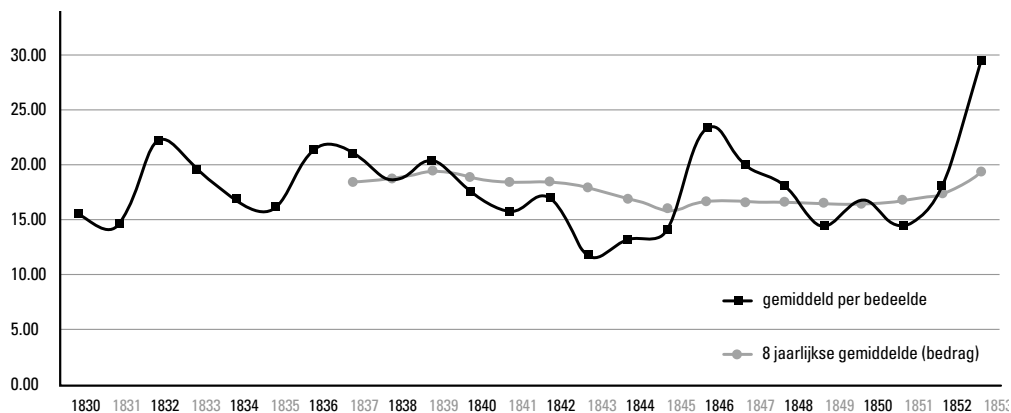
‘Bedeeling kan geen juiste maatstaf zijn voor het verminderde of vermeerderde getal der armen, daar deze veel meer afhangt van de weldadigheid der gevers, van de beginselen van staatsbestuur evenals de voorwaarden die bij de bedeling plaats vindt, dan van het getal waarlijk behoeftigen.’²⁶

Daarnaast is er het probleem van de tijdelijk bedeelden. Holthoorn definieert de groep bedeelden daarom als diegenen die met voedsel, kleding, turf en geld werden geholpen. Hij houdt zich dan nog voornamelijk bezig met de zogenoemde thuiszittende armen. Deze groep, zo meent hij, zou dan de negentiende-eeuwse tegenhanger zijn van die Nederlanders die nu in de bijstand leven.²⁷

Ondanks de problemen met de definiëring probeert Van Loo met een aantal cijfers te komen. Hij komt voor geheel Nederland in de jaren 1817-1849 op een percentage van 8-15% bedeelden.²⁸ Verberne wijst met betrekking tot Noord-Brabant op percentages die de 20% naderen.²⁹ Over de omvang van de gezinnen die een inkomen hadden beneden de belastingvrije voet is slechts over de jaren 1841-1842 voldoende cijfermateriaal bekend. Voor Noord-Brabant gold toen dat bijna de helft van de bevolking niet over voldoende financiële middelen beschikte en op de rand van het bestaansminimum leefde. Bij ziekte, ouderdom, lange winters en stijgende voedselprijzen zouden ook zij dus de ‘rijen der bedeelden’ gaan aanvullen.

Ten slotte moet nog opgemerkt worden dat het per bedeelde uitgekeerde bedrag in de onderzochte periode aanzienlijk daalde. Volgens berekeningen van De Meere stegen de inkomsten van de instellingen der weldadigheid jaarlijks trendmatig met 1,1% en de uitgaven met slechts 0,5%. De zogenaamde stijgende administratiekosten zouden hiervan de oorzaak zijn geweest. Het aantal bedeelden steeg daarentegen tussen 1818-1850 met jaarlijks 1,9%. Dat wil dus zeggen dat er per bedeelde minder geld aanwezig was. De stijging van de inkomsten hield immers geen gelijke trend met het aantal bedeelden dat zich aandienende, dus de ‘spoeling werd geleidelijk dunner’. Het door De Meere aangedragen cijfermateriaal lijkt dus in de richting van een toename van de armoede in Nederland tussen 1815 en 1850 te wijzen.³⁰ Later in dit artikel wordt ingegaan op de vraag of deze cijfers ook van toepassing zijn op de gemeente Asten.

Aan wat voor soort bedragen moet men denken bij deze bedeling? In de Astense situatie was het hoogste gemiddelde bedrag dat tussen 1830-1853 per jaar aan de armen werd besteed f 29,55, het laagste f 11,84 (zie grafiek 7). Natuurlijk zijn er mensen geweest die volledig van de steun moesten leven, maar dat aantal kan gezien het gemiddelde bedrag natuurlijk nooit erg hoog zijn geweest. Van Holthoorn meent dat de ondersteuning in die jaren vooral gezien moet worden als een aanvulling. Hij concludeert hieruit dat er in de

grafiek 7 Uitgaven per bedeelde en het 8 jaarlijkse gemiddelde (in guldens) (Bron: RHCE, *GABA*, 94-98, 108-122)

eerste helft van de negentiende eeuw niet echt sprake kan zijn geweest van een structurele werkloosheid. De verouderde productiestructuur van de economie zou de arbeiders eerder hebben vastgehouden dan ontslagen. Het ligt volgens hem meer voor de hand dat bij het grote aantal bedeelde vooral gedacht moet worden aan personen die wel konden werken maar vaak te weinig inkomsten hadden om daar ook van te kunnen leven.³¹

De organisatie van de armenzorg in Nederland

De periode vóór 1814

Al vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw was er in de parochies een geformaliseerde vorm van armenzorg ontstaan. Deze caritas van de Tafels van de Heilige Geest was in handen van de kerk en particulieren. Ze hielpen de armen meestal in de vorm van levensmiddelen, kledij, brandstof en/of geld.

Er was in het verleden wel kritiek geweest op dit kerkelijke en particuliere monopolie. Zo schreef de Belgisch/Spaanse humanist Vives in 1526 al in zijn boek *Subventione pauperum* dat staten geen armoede moesten dulden en het hun gemeenschappelijke taak was een concreet armoedebeleid uit te werken. Maar ondanks deze ideeën was er in de eeuwen daarna toch weinig veranderd. In de jaren vóór 1750 was de Nederlandse armenzorg nog steeds harmonisch geïntegreerd in een statische maatschappij. De kerkelijke en particuliere instellingen stonden in hoog aanzien en de voornaamste problemen die de armoede met zich meebracht, wisten zij schijnbaar eenvoudig tot een oplossing te brengen. Vanaf 1750

²⁴ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 20-21.

²⁵ Thelen, 'Arbeidsbestaan', 260-278.

²⁶ J. de Bosch Kemper aangehaald door Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 5-6.

²⁷ Holthoorn, *De Nederlandse samenleving*, 175.

²⁸ Van Loo, 'Den arme gegeven', 22.

²⁹ Verberne, *Noord-Brabant*, 38 e.v.

³⁰ De Meere, 'Sociale verhoudingen', 408-416.

³¹ Van Holthoorn, *De Nederlandse samenleving*, 180.

werd het pauperisme echter het vraagstuk van de dag. Door de toename van het aantal armen waren de instellingen steeds minder in staat hun taak van bedeling op gewone wijze voort te zetten. Tegen deze toename van de uitgaven stond een steeds grotere afname van de inkomsten. Deze inkomsten waren voornamelijk gebaseerd op de rente op staatsschulden, die door de zogenaamde tiërcering (dat was een op 9 juli 1810 door keizer Napoleon opgelegde reductie van de rente op de Nederlandse staatsschuld) sterk verminderden.³²

De traditionele godsdienstige liefdadigheid begon ook verzet op te roepen bij de door verlichte ideeën beïnvloedde burgerij. Er gingen steeds meer stemmen op tegen de te gemakkelijke bedeling van de kerkelijke instellingen. Het zou de mensen lui maken en de armoede zou hierdoor juist toenemen.³³ Zo schreef C. Rogge in zijn boek over de armenzorg getiteld *De armen kinderen van de staat* (1796) dat de armenzorg door de kerken een vermenigving was van ongelijksoortige zaken.³⁴

De oplossing voor deze problematiek moest gezocht worden in werkverschaffingsprojecten. Via een goede pedagogische aanpak zou men tot een actieve benadering van het armoedeprobleem moeten komen. In 1774 schreef Gijsbert Karel van Hogendorp daarover al in de *Missive over het armwezen* (publicatie 1805). Door middel van onderwijs en het leren van een ambacht moest men de kinderen van de armen behoeden voor de staat van lamdendigheid waarin hun ouders verkeerden. Hij was een overtuigd tegenstander van bedeling en zag veel meer heil in de oprichting van werkhuizen en armenfabrieken. Het doel van het werkhuisregime was voor hem de bestrijding van de natuurlijke luiheid van de armen.³⁵ Ook in Noord-Brabant vonden deze ideeën weerklank. Eind achttiende eeuw werden in diverse Brabantse steden werkinrichtingen opgericht, zoals in Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch, maar ook in dorpen als Oosterhout. Successen bleven vaak uit vanwege het ontbreken van een gezonde zakelijke basis. Er was ook vaak onvoldoende belangstelling bij de burgerij, die deze 'armenfabrieken' met bestellingen had moeten steunen.³⁶

Aan de basis van deze inzichten lag het verlichtingsdenken. Montesquieu had in zijn *De l'esprit de Lois* de armoede al als volgt beschreven: '*Un homme n'est pas pauvre parce qu'il n'a rien mais parce qu'il ne travaille pas*'.³⁷ Dat dit geschrift ook in Brabant niet onbekend was, blijkt onder andere uit het feit dat de Bossche magistraat in een rekest aan de landelijke overheid van 1786 een passage uit diens boek aanhaalde.³⁸

Ook de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784) en van de Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen (1777) passen in dit verlichtingsdenken. Uit de kringen van laatstgenoemde vereniging kwam het voorstel de liefdegaven aan te wenden als premies voor industriële doeleinden. Zo zouden de ondernemers in staat gesteld worden tegen concurrerende prijzen te produceren en de armenfondsen 'eene merkelijke ontlasting' te bezorgen.³⁹ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stelde zich als hoofdtak de onkunde onder de volksklasse op een zo breed mogelijk terrein te bestrijden. Opmerkelijk was dan weer wel dat men vond dat iedereen binnen zijn stand moest blijven. Het stijgen op de maatschappelijke ladder werd niet gestimuleerd, onder het motto 'wel vooruit maar niet omhoog'.

Een nog niet besproken oorzaak van de toegenomen aandacht voor de armoede is het sociale angstmotief. Armenzorg was een middel om sociale spanningen in de standenmaatschappij te reduceren. Door het propageren van gemeenschappelijke deugden en een gemeenschappelijke moraal zou de samenleving niet uit elkaar vallen. Te veel armen zouden immers onherroepelijk een gevaar gaan vormen voor het welvarende deel van de natie. Van Hogendorp spreekt in dit verband, denkend aan de Franse revolutie over 'de Nood de Armen, als het gevaar voor het agtbaarst gedeelte der Natie'.⁴⁰

Al deze ideeën werden politiek vertaald door de patriotten en Fransen (1795-1813). De Franse revolutionaire legers namen hun *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* uit 1793 mee naar Nederland. In artikel 1 van deze beroemde grondwet lezen we: 'Het doel van de maatschappij is het geluk van allen'. Dus niet alleen de gelukkige enkeling maar iedereen moest voortaan kunnen meedelen in welvaart en geluk. De staat moest hierin een belangrijke rol gaan spelen. In de staatsregeling van 1798 werd dan ook bepaald dat de landsregering zich actief met de bevordering van de algemene welvaart moest bezighouden. Concreet hield dit in dat de overheid in Nederland zich vanaf nu daadwerkelijk met de armenzorg ging bezighouden. Op 15 juli 1800 kwam als uitvloeisel van dit standpunt een armenwet tot stand. Hierin werd een systeem van gecentraliseerde armenzorg ontworpen, waardoor de staat toezicht kreeg op de instellingen die zich met de behoeftigen bezighielden. De taak van het armbestuur werd omschreven als het verschaffen van onderstand aan de onvermogenen en van arbeid aan 'de nijverigen'. De kerkelijke armenkassen zouden 'goed der armen' worden en onder toezicht komen van het Algemeen Armbestuur.⁴¹ De wet liep echter stuk op de stedelijke autonomie en het verzet van de kerkelijke instellingen.⁴² Koning Lodewijk Napoleon probeerde het opnieuw. Zijn grondbeginsel was 'wie niet werkt zal ook niet eten'. Valide behoeftigen dienden daarom ook geen geld, maar arbeid aangeboden te krijgen. De tijd was echter te kort want al in 1810 werd het Koninkrijk Holland geliquideerd en volgde inlijving bij Frankrijk. Het nieuwe regime hekelde het ongecoördineerde optreden van de particuliere liefdadigheid. Ook het Franse bestuur wenste dat slechts diegenen voor ondersteuning in aanmerking kwamen die zelf niet in hun levensonderhoud konden voorzien. Gezonde arbeiders, werkloos of niet, hoorden daar niet bij. Ook deze periode van inlijving duurde echter weer te kort om de zorg naar Frans model te kunnen doorvoeren. Het taaie Nederlandse particularisme en de moeilijk grijpbare kerkelijke armenzorg maakten het onmogelijk op korte termijn tot een ingrijpende wijziging van de aanpak te komen.

De periode 1814-1854

De regering van Willem I pakte de armenzorg na 1813 voorzichtig aan. De grondwetten van 1814 en 1815 bepaalden:

'Als een zaak van groot belang wordt ook het armbestuur en de opvoeding der armenkinderen der aanhoudende zorg der regering aanbevolen. De soevereine vorst doet insgelijks van de inrigtingen dienaangaande jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven.'

Van een echte wet met betrekking tot de armenzorg was nog geen sprake. Wel bepaalde de regering op 17 augustus 1814 in verband met de weer volop in gebruik zijnde akten van indemniteit dat 'allen die in armoede raakten terstond bedeed moesten worden door de

32 De Fransen wilden de Nederlandse staatsschuld weer gezond maken en legden daarom een reductie van de rente op. Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 1-32.

33 Van Loo, *'Den arme gegeven'*, 32.

34 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 10-13.

35 Mijnhardt en Kloek, 1800. *Blauwdrukken*, 300.

36 Thelen, *'Arbeidsbestaan'*, 263.

37 Van den Eerenbeemt, *'Armoede in de "gedrukte" optiek'*, 477.

38 Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, 159.

39 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 8.

40 Van Loo, *'De armenzorg'*, 418-420.

41 Melief, *De strijd om de armenzorg*, 10-30. Dit mede door toedoen van de unitaristen.

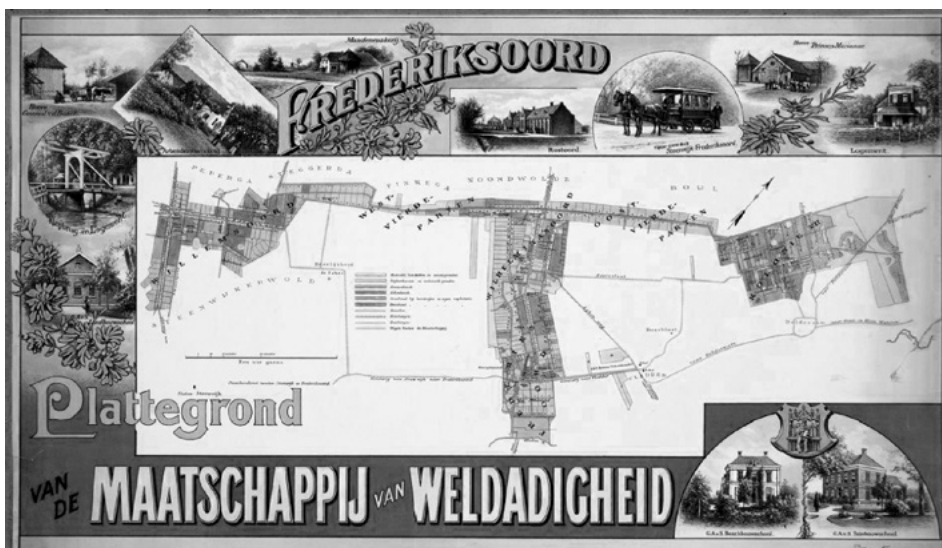
42 Van Loo, *'De armenzorg'*, 418-420. Door een staatsgreep kwam er in 1801 een nieuwe constitutie die de autonomie van de steden herstelde.

armenkassen van hun verblijfplaats, als men daar tenminste een jaar woonachtig was'.⁴³ Deze regel werkte echter niet. Armen trokken naar gemeenten met een ruimere bedeling waar ze zich vaak voor één jaar met de armenkas van hun vorige woonplaats wisten te handhaven. Daarom werd in 1816 een commissie ingesteld om de wetgeving aan te passen. Velen vonden dat de akten van indemniteit zouden moeten verdwijnen. Maar de economische mobiliteit van de bevolking moest natuurlijk niet worden afgeremd. Dit leidde uiteindelijk tot de nieuwe wet op het 'domicilie van onderstand' van 28 november 1818. Deze wet bepaalde dat de armen konden delen in de algemene onderstand (inkomensondersteuning) van de gemeente van hun geboorteplaats. Als iemand vier achtereenvolgende jaren in een andere gemeente had gewoond en de daar verschuldigde belastingen had betaald, dan zou die gemeente de geboortegemeente kunnen vervangen. De wet leidde tot beschamende toestanden van het door gemeenten op elkaar afschuiven van armen. Soms werden belastingen opgelegd met de wetenschap dat men ze niet kon betalen of werden juist geen belastingen opgelegd met de intentie dat er in geval van nood niet betaald hoefde te worden. Daarnaast waren er ook veel meningsverschillen over kinderen die toevallig in een andere gemeente geboren waren dan de verblijfplaats van hun vader. In weer andere gemeentes werden de nieuwe inwoners gewoon niet geregistreerd zodat de termijn van vier jaar nooit kon worden vastgesteld. De kerkelijke armbesturen voelden zich in ieder geval niet gebonden aan de wet en legden hun eigen maatstaven aan tot dit in 1822 bij de wet verboden werd.

De pogingen om tot een goed georganiseerde armenwet te komen stonden niet op zichzelf. Zo probeerde Willem I via een welvaartsopolitiek de ellende te bestrijden. Een bekend voorbeeld daarvan is de oprichting van de Nederlandse Handel-Maatschappij in 1824. Dit beleid sloot mooi aan op de eerder besproken Patriots-Bataafse opvattingen en de ideeën van Vives. Oud generaal Johannes van den Bosch werd hierdoor beïnvloed. Hij schreef een verhandeling over de wenselijkheid het gebrek aan voldoende bestaansmogelijkheden op te vangen door de stichting van landbouwkolonies. In plaats van aalmoezen die de arbeidslust zouden doven en de armoede vergroten, wilde hij de armen productief werk verschaffen. De plannen werden uitgevoerd en werkverschaffingsprojecten zoals de koloniën Frederiksoord (1818) en Willemsoord (1820) ontstonden. Echte resultaten werden helaas niet geboekt. Veel kolonisten waren fysiek niet in staat om op het land te werken. De armbesturen stuurden te veel 'asocialen', zodat de Maatschappij van Weldadigheid steeds meer een verzorgingsinstituut werd met financiële problemen.⁴⁴ Ook de kosten vormden vaak een struikelblok. Zo was men in diverse steden waaronder 's-Hertogenbosch en Eindhoven, vanwege de verplichte bijdrage in de verblijfskosten, weinig geneigd aan opzending naar de koloniën mee te werken. Initiatieven in de provincie Noord-Brabant, zoals die van een stedelijk werkhuis in Breda (1854) of de oprichting van werkinrichtingen door de op dit gebied actieve Vincentiusverenigingen in Geldrop, Boxtel, Schijndel en Bergen op Zoom, mislukten omdat ze economisch onrendabel waren. De oneerlijke concurrentie ten opzichte van de bestaande nijverheid was natuurlijk ook een punt van discussie.⁴⁵

Mensen zoals De Bosch Kemper zagen reële economische groei als beste middel tegen de armoede. Volgens hem zou een groeiende nijverheid een veel betere opvangmogelijkheid zijn dan de door de overheid gecreëerde werkverschaffingsprojecten die volgens hem altijd filantropisch zouden blijven. Volgens de liberale opvattingen uit die tijd zou het vrije spel van de economische krachten uiteindelijk alle problemen van armoede oplossen.⁴⁶ Toch waren veel mensen er nog van overtuigd dat de oorzaken van armoede vooral lagen in luiheid, traagheid, slordigheid, onbekwaamheid, dronkenschap en zedeloosheid.

Plattegrond van de kolonie Frederiksoord van de Maatschappij van Weldadigheid (nl.wikipedia.org)

Onder invloed van het liberalisme, de crisisjaren (1846-47), de groeiende armoede en de revoluties in Europa kwam men uiteindelijk toch tot een herziening van de grondwet. De grondwet van Thorbecke bepaalde dat de armenzorg een onderwerp van aanhoudende zorg van de regering was en dat deze door de wet diende te worden geregeld. Volgens Thorbecke was de heersende armoede van staathuishoudkundige aard en diende de overheid zijn verantwoordelijkheid te nemen. De kerkelijke armenzorg zou de werking van de natuurlijke economische wetten alleen maar verstoren en moest worden aangepakt.⁴⁷ Deze economische benadering van de armoede stond natuurlijk haaks op de godsdienstige, charitatieve benadering die de armoede zag als een ethisch vraagstuk. De kerken vonden dat de armenzorg juist géén staatszaak was maar van oorsprong hen toekwam. Bemoeienis van de staat daarmee achtten zij daarom ten principale onjuist. Thorbecke kwam vanwege de aprilbeweging ten val en tegenstanders uit kerkelijke en liberale kring zorgden er in 1854 (kabinet Van Hall) voor dat de eerste effectieve armenwet uiteindelijk toch anders werd ingericht dan de eerder uitgewerkte plannen zouden doen vermoeden. De wet liep dus stuk op dezelfde tegenstand als de hierboven genoemde wet uit 1800. De stedelijke autonomie en het verzet van de kerkelijke instellingen konden wederom niet worden gebroken. Het primaat werd verleend aan de godsdienstige instellingen, want de wet van 1854 bepaalde:

‘Geen burgerlijk armbestuur mag onderstand verleen aan armen dan na zich voor zoover mogelijk, te hebben verzekerd, dat zij dien niet van kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid kunnen erlangen, en dan slechts bij volstrekte onvermijdelijkheid.’⁴⁸

⁴³ Van Loo, *‘Den arme gegeven’*, 33. De akte van indemniteit hield in dat als iemand van het volk ging verhuizen naar een andere gemeente hij/zij een schriftelijke verklaring moest overleggen waarin de gemeente van herkomst de nieuwe gemeente beloofde te zullen vrijwaren van kosten der ondersteuning in geval van armlastigheid.

⁴⁴ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 102-145.

⁴⁵ Thelen, *‘Arbeidsbestaan’*, 263-264.

⁴⁶ Van den Eerenbeemt, *‘Armoede in de “gedrukte” optiek’*, 498.

⁴⁷ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 185-190.

⁴⁸ Artikel 21 uit de armenwet van 1854 die tot 1912 van kracht bleef.

Jaar	aantal bededen	8 jaarlijkse gemiddelde (aantal bededen)
1830	82	
1831	42	
1832	42	
1833	35	
1834	30	
1835	38	
1836	33	
1837	33	42
1838	37	37
1839	37	37
1840	55	38
1841	62	42
1842	50	45
1843	63	48
1844	59	52
1845	68	56
1846	85	62
1847	100	68
1848	75	70
1849	72	72
1850	63	73
1851	61	73
1852	72	75
1853	78	78

The graph displays the yield of three crops per mu (mu) from 1820 to 1852. The y-axis represents the yield in mu, ranging from 0.00 to 8.00. The x-axis represents the year, with labels every two years from 1820 to 1852. The legend indicates three series: Rogge per mu (solid black line), Boekweit per mu (solid grey line), and Aardappelen per mu (dotted black line).

Year	Rogge per mu	Boekweit per mu	Aardappelen per mu
1820	5.6	5.6	2.8
1821	4.5	4.5	2.2
1822	3.8	3.2	1.8
1823	5.2	3.8	2.0
1824	3.2	3.0	1.2
1825	3.5	3.5	1.5
1826	4.5	4.0	1.8
1827	6.3	4.5	1.9
1828	5.5	4.0	1.2
1829	5.6	4.2	1.5
1830	5.8	5.5	2.5
1831	7.5	6.5	2.4
1832	6.8	5.5	2.0
1833	5.5	4.5	1.5
1834	4.5	4.0	1.8
1835	4.6	4.2	1.8
1836	4.8	4.5	1.2
1837	7.8	4.0	1.3
1838	5.5	4.5	1.5
1839	6.5	5.5	1.7
1840	5.8	5.5	1.3
1841	5.5	5.5	1.5
1842	6.2	6.2	2.0
1843	6.2	5.5	1.5
1844	5.0	4.8	1.2
1845	6.5	6.0	3.5
1846	8.5	8.2	3.5
1847	9.5	8.5	3.5
1848	5.2	5.0	2.2
1849	4.5	4.5	2.0
1850	5.0	4.8	1.8
1851	5.8	5.0	1.5
1852	6.5	4.5	2.0

Grafiek 2 Gemiddelde jaarprijzen van enige belangrijke voedselproducten in Helmond, 1820-1852
(Bron: Paulussen, *De ontwikkeling*, 15)

Alleen 'bij volstreckte onvermijdelijkheid' mocht de overheid 'bedeelen'. Ook als de ondersteuning die door de kerk was gegeven te gering was, mocht de staat niet aanvullen, want dubbele bedeling was buitenwettelijk.

Na al die jaren was de overheidszorg voor de armen dus niet meer dan een vorm van politiezorg geworden, bedoeld om bedelarij, plundering, diefstal of een opstand te voorkomen. Armen hoefden niet te sterven van de honger, maar verder overheidsingrijpen bleef vooralsnog uit. Vreemd was dit natuurlijk niet omdat deze visie in overeenstemming was met de liberale geest van die tijd.

Economische ontwikkelingen, armoede en armen in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw

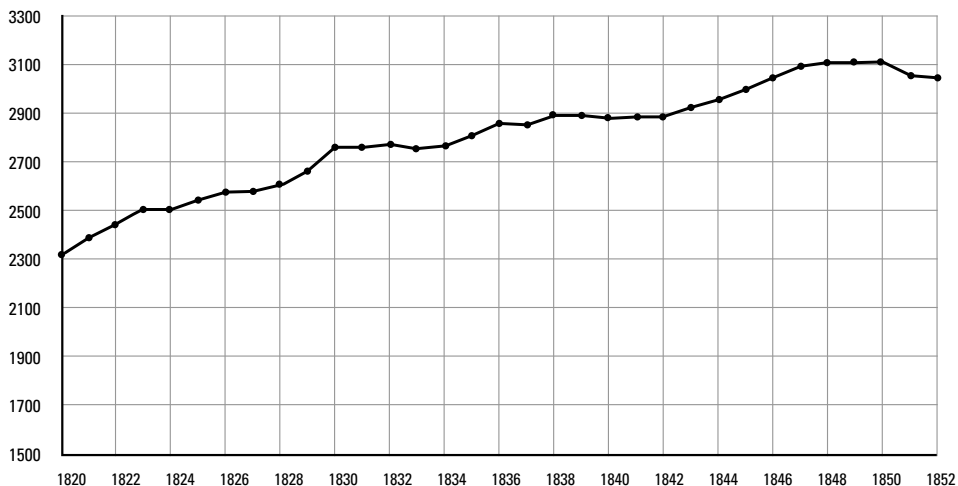
De centrale vraag is nu of de hierboven beschreven theoretische onderbouwing ook van toepassing was op de situatie in Asten, een Brabants dorp met iets meer dan 3000 inwoners (1846), gelegen aan de rand van de Peelmoerrassen. Volgens de *Uitvoerige en beredeneerde verslagen van de toestand der gemeente Asten* uit 1852-1854 was de landbouw er de belangrijkste bron van bestaan.⁴⁹ De boeren en landarbeiders werkten in de regel op kleine zelfstandige landbouwbedrijfjes, die hen door de schraalheid van de grond slechts een karig inkomen verschaften. Aanvulling van het inkomen in de huisnijverheid was voor veel Astenaren dan ook bittere noodzaak. De nabijheid van de textielstad Helmond heeft met betrekking tot de werkgelegenheid in deze huisnijverheid zeker een rol gespeeld. Toch moet ook de betekenis van de plaatselijke ambachten en nijverheid als bestaansbron van de bevolking niet onderschat worden. Tussen 1852 en 1854 telde het dorp onder andere 3 bierbrouwerijen, 1 katoenspinnerij (32-36 werknemers), 2 ververijen, 1 garentwijnderij, 8 katoenweverijen (waarvan de fabriek van de firma Bluijssen aan 30 personen werk bood), 8 linnenweverijen, 2 leerlooierijen en een groot aantal ambachtsbedrijven waaronder diverse broodbakkers, hoefsmeden, vleesmeesters, kleermakers en klompenmakers. Als voornaamste uitgevoerde handelsartikel werd boter genoemd (wederom de firma Bluijssen). De situatie van de plaatselijke economie, en daarmee de toe- en afname van de armoede, werd dus voornamelijk bepaald door de kwaliteit van de oogsten en het prijspeil van de verbouwde gewassen (waarvan rogge, boekweit en aardappelen de belangrijkste waren). Daarnaast zal het wel en wee van de Brabantse textielindustrie ook een rol van betekenis hebben gespeeld.

Hoe het gesteld was met die armoede en het daaraan gerelateerde aantal gealimenteerden (bedeelden) is redelijk goed te beantwoorden voor de periode 1830-1854. Van deze jaren zijn namelijk de 'specifieke staten der rekeningen' bewaard gebleven. Op basis van een telling is hierdoor grafiek 1 ontstaan.⁵⁰ De grafiek vraagt enige toelichting. In 1830 werd het armbestuur geconfronteerd met een groot aantal bedeelden. De lange strenge winter en de daarmee samenhangende stijging van de voedselprijzen waren hiervoor deels verantwoordelijk (zie grafiek 2).⁵¹ Deze prijsstijgingen hadden waarschijnlijk nog een andere oorzaak. In verband met de opstand van de Belgen waren vanaf augustus 1830 ten zuiden

⁴⁹ RHCE, NAGA 23/2

⁵⁰ Bron RHCE, GABA 108-112 (specifieke staten der rekeningen, zie afbeelding)

⁵¹ Paulussen, *De ontwikkeling van de levensstandaard*. In hoeverre de prijzen in Helmond overeenkwamen met die in het nabijgelegen Asten is de vraag maar een indicatie geven ze natuurlijk wel.

grafiek 3 Inwoners gemeente Asten, periode 1820-1852 (Bron: RHCE, NAGA 31/1-22)

van Eindhoven/Helmond in plattelands kantonnementen aanzienlijke aantallen militairen gelegerd. Brabant lag dat jaar dus in de frontlijn en dit zou de voedselprijzen flink hebben opgedreven. Volgens Van den Eerenbeemt is de economie van Brabant door de mobilisatie benadeeld. De inkwartieringsvergoeding hield geen gelijke tred met de door de aanwezigheid van militairen veroorzaakte prijsstijgingen. In de kleine boerenhuisjes was ook minder ruimte voor huisnijverheid en opslag.⁵² In Asten werd in dat jaar ook nog eens een van de aanwezige spinnerijen gesloten.⁵³ Geen wonder dat in de begroting van het armbestuur uit 1830 een groot aantal personen werd bedeed vanwege 'gebrek aan werk'.⁵⁴ Na 1830 daalde het aantal behoeftige Astenen snel. De afname van de bevolkingsgroei wegens de onrustige situatie in het zuiden is een mogelijke verklaring (zie grafiek 3).⁵⁵ De Astense ambachtslieden, boeren en nijverheid kregen waarschijnlijk ook de mogelijkheid producten te leveren aan het in de omgeving gestationeerde leger en dit zorgde voor extra werkgelegenheid. Tot 1836 blijft het aantal bedeeden dan ook relatief laag. Daarna volgt een lichte stijging als gevolg van de aantrekkende voedselprijzen en de afnemende invloed van het leger.⁵⁶ Vanaf 1840/41 namen de problemen echter weer toe. Wederom is in de archieven te lezen over een vroeg invallende winter en hoge voedselprijzen. Ook is er sprake van ziekten die 'alhier bijzonder bij de behoeftigen hebben geheerst'.⁵⁷ Het staatsbankroet dat gevolgd werd door een felle recessie mag natuurlijk niet onvermeld blijven. Vooral de huisnijverheid zal hieronder geleden hebben. Harx schrijft bijvoorbeeld dat het in de nabijgelegen Helmondse textielbedrijven toen ook erg slecht ging: 'Zij hadden slechts werk voor driekwart van de tijd'.⁵⁸ Na een tijdelijke daling in 1842 kwam het in 1846 tot een explosieve stijging met een record aantal bedeeden. De oogsten van de meeste landbouwproducten waren door plantenziekten mislukt. De hoge voedselprijzen konden daarna door velen niet meer worden opgebracht. De landarbeiders werden dubbel getroffen omdat zij door de mislukte oogsten ook een groot deel van hun inkomen misliepen. Ook uit de stijging van het aantal uitbestede personen blijkt dat de jaren 1846-1848 diepe sporen hebben nagelaten.⁵⁹ Eigenlijk zou je kunnen zeggen dat er op dat moment in Asten sprake was van een relatieve overbevolking. Een flinke uitbreiding van het areaal cultuurgrond was door het ontbreken van voldoende meststoffen niet mogelijk. De karige zandgronden waren daarom niet in staat de groeiende

De plaggenhut was eeuwenlang het symbool voor het leven in armoede aan de rand van de Peel (Gemeentearchief Venray, Fotocollectie, Collectie Jan van der Putten, nr. P4191)

populatie met haar grote gezinnen van voldoende voedsel en inkomen te voorzien. Het bewijs van bovenstaande bewering staat in de begrotingen van het armbestuur. Hierin was steeds vaker sprake van armen die 'vanwege de last der kinderen' werden bedeed.

Hoe dacht de gemeenteraad van Asten over de hierboven beschreven toename? Natuurlijk noemde ook zij de groeiende bevolking en de misoogsten. Opmerkelijk is echter de volgende kanttekening: 'maar meer in het bijzonder bleef bij ons de bedenking bestaan dat de personen die eenmaal tot de arme bedelstaf zijn overgegaan dezelve niet, dan zeer schoorvoetend verlaten'.⁶⁰ Deze opmerking van de gemeenteraad sluit prima aan bij de toen gangbare gedachten over armoede zoals geschetst in het eerste deel van dit artikel.

Bij het aantal bedeeden in *grafiek 1* moet nog opgemerkt worden dat het hier alleenstaande personen en (in de meeste gevallen) gezinshoofden betrof. Via het gezinshoofd hielp men in feite het gehele huishouden. Om de vraag naar het percentage bedeeden in de periode 1830-1854 goed te kunnen beantwoorden moeten deze cijfers worden aangepast. Het lijkt logisch dat het gemiddelde aantal bedeeden zo'n 6 maal hoger (gemiddelde woningbezetting in Asten in 1849) moet zijn geweest.⁶¹ Een bewijs is te vinden in de meer uitvoerige en beredeneerde jaarverslagen van de gemeente (alleen vanaf 1852 aanwezig).

⁵² Klinkert, 'Het leger', 127-128.

⁵³ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 32.

⁵⁴ RHCE, *GABA*, 88.

⁵⁵ RHCE, *NAGA*, 31/1-22 (begrotingen) en 23/2.

⁵⁶ Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand*, 199 e.v.

⁵⁷ RHCE, *NAGA*, 4/1, notulen april 1841.

⁵⁸ Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 240.

⁵⁹ RHCE, *GABA*, 112.

⁶⁰ RHCE, *NAGA*, 23/2 (1852).

⁶¹ Jansen, 'Een groeiende vraag', 176. Volgens Jansen was de gemiddelde woningbezetting in Brabant rond 1850 zes personen. Dat zou prima kloppen met mijn eigen berekening voor Asten in 1949 (518 huizen en 3103 inwoners = gemiddeld 6 personen per huishouden).

In de jaren 1852-1853 werd nadrukkelijk het aantal van 432 en 486 bedeelden genoemd; dit was toen 14-16% van de Astense bevolking.⁶² Het Algemeen Armbestuur noteerde in deze periode de namen van 72 en 77 personen. De gemeente zal waarschijnlijk de bedeelden van alle instellingen voor armenzorg hebben opgeteld, maar hierdoor alleen is het grote verschil natuurlijk niet te verklaren.

Er kan dan ook geconcludeerd worden dat in de periode 1830-1854 het aantal bedeelden in procenten van de Astense bevolking tussen de 7% en 19% moet hebben geschommeld. De acht jaarlijkse gemiddelden in de periode 1930-1953 wijzen op een trendmatige stijging van maar liefst 80% (zie grafiek 1). De door Verberne genoemde Noord-Brabantse armoede-percentages zijn dan ook vergelijkbaar met de Astense situatie (zie noot 29).

De organisatie van de armenzorg in Asten

Het Algemeen Burgerlijk Armbestuur

De zorg voor de armen werd in de onderzochte periode (1814-1854) in Asten door drie instellingen behartigd. Verreweg het belangrijkste was het Algemeen Burgerlijk Armbestuur. Een besluit van Willem I uit 1814 had bepaald dat de armen- en godshuizen uit de Franse Tijd (*Bureau de Bienfaisance et de Charité*) moesten worden opgeheven en in gemeenten met minder dan 3000 inwoners moesten worden vervangen door Algemene Armbesturen.⁶³ In Asten, waar de bevolking in dat jaar 2280 personen bedroeg, werden daarom op 31 september 1814 drie armmeesters benoemd: A. Nauhuys (64 jaar, notaris, gereformeerd), L. Michielsen (46 jaar, landbouwer, rooms-katholiek) en J. Coolen (38 jaar, looier, rooms-katholiek).⁶⁴

Zij behoorden ongetwijfeld tot de notabelen uit het dorp. Als armmeester moest je over geld kunnen beschikken en mocht een gedegen administratieve en boekhoudkundige kennis niet ontbreken. De ontstane tekorten op de jaarrekeningen werden namelijk vaak gedekt door voorschotten van de administrerende armmeester. Dat dit soms hoog kon oplopen blijkt wel uit het feit dat het bestuur in 1833 aan armmeester A. Michielsen het tekort uit 1832, te weten f513,87, terugbetaalde. Uit de namen van de benoemde armmeesters valt af te leiden dat de functie in handen was van een kleine groep Astense families. Om een indruk te geven van de leeftijden (bij aantreden) en beroepen van de armmeesters volgt een kleine opsomming:

Hendrik en Antonie Michielsen	29-27 jaar	beide koopman
Ambrosius Bakens		smid
Peter Leenen	54 jaar	koopman
Francis Berkers	45 jaar	brouwer
Leonardus Hoefnagels	54 jaar	schoenmaker
Gerardus van de Eijnde	26 jaar	winkelier
Hendrik Knaapen	32 jaar	bakker
Thomas van Weerden	52 jaar	landbouwer

Het geringe aantal landbouwers in deze groep wijst op het feit dat een grote kapitaalkrachtige boer in de Astense situatie eerder uitzondering dan regel was. In de periode 1827-1851 staan vaak dezelfde familienamen vermeld. Zo werd Lambert Michielsen na zijn overlijden in 1826 opgevolgd door ene Hendrik Michielsen. Na diens vertrek in 1828 was het de beurt aan Antonie, wederom een Michielsen. Ook de familie Berkvens was met Hendrik en Piet

langdurig vertegenwoordigd. Piet Leenen, armmeester van 1831 tot 1839, werd tweemaal herbenoemd. Als daarbij nog vermeld wordt dat deze armmeesters telkens met algemene stemmen door burgemeester en assessoren werden aangesteld, mag men concluderen dat de benoemingen een 'interne' aangelegenheid moeten zijn geweest. Het gehele proces heeft zich waarschijnlijk afgespeeld binnen een kleine kring van invloedrijke en beter gesitueerde Astense families.⁶⁵

Over de motieven om in het bestuur plaats te nemen is weinig bekend. Van Loo noemt het religieuze motief, schuldgevoelens met betrekking tot hun eigen weelde of de sociaal-religieuze plicht die moest worden vervuld.⁶⁶ Ongetwijfeld zullen deze zaken ook in Asten een rol hebben gespeeld. Maar er was meer. Zo is te lezen dat Ambrosius Bakens na zijn aftreden als armmeester terugkeerde op de kieslijst voor de gemeenteraad. Hij werd overigens niet gekozen. Maar aftredende armmeesters als bijvoorbeeld H. Michielsen en G. van de Eijnde vindt men een jaar later wel terug als raadslid of assessor. Een zekere J. Eysbouts, in 1850 administrerend armmeester en daarna aftredend, werd in 1852 benoemd tot plaatselijk ontvanger der gemeente.⁶⁷ Het lijkt dus duidelijk dat hier ook het politieke/carrière motief moet worden genoemd. Via een brief van een commissaris in het derde district te Helmond is nog een andere beweegreden te achterhalen. De tekst luidt als volgt:

'Volgens bij mij ingekomen informatie zoude den armmeester G. van de Eijnde de laatst verloopene vier jaren en nog voortdurende de functie van administrerend armmeester waarnemen en deels alleen en altijd ter zijnen huizen de bedelingen doen. Zonder in het minst de handelingen van dezen man te veroordelen wordt teregt aangemerkt dat op deze wijze alle voordelen tot zijner winkel en bakkerij toevloeden, waarvan andere ingezetenen die ingelijke mate hare lasten opbrengen verstoken zijn. Het komt mij wenselijk voor dat eenmaal per week door alle armmeesters gezamenlijk de bedelingen in geld op het raadhuis geschiede en dat er gezorgd wordt dat de bedeelden in geen geval belemmerd worden, waar en op welke wijze zij hunne behoeften moeten aankopen.'⁶⁸

Hier is dus sprake van een winkelier die als bestuurslid direct baat had van zijn functie en deze (misschien) heeft misbruikt. Naar aanleiding van deze brief over een vorm van winkeldwang nam het gemeentebestuur in 1849 een besluit dat de bedeling van geld voortaan door de gezamenlijke armenmeesters in het gemeentehuis gedaan zou moeten worden. Over het algemeen was er geen sprake van gebrek aan beschikbare kandidaten. In jaren van toenemende armoede werd voor deze post, aldus de notulen, 'minder lust gevoeld'. Om tussentijds opstappen van de armbestuurders te verhinderen werd op 11 december 1847 bepaald dat een benoemd lid 'verplicht zal zijn dien post van armmeester gedurende de tijd van drie achtereenvolgende jaren waar te nemen, op een boeten van twaalf gulden en den weigerachtige is telken jaren weder benoembaar'.⁶⁹

⁶² RHCE, *NAGA*, 23/2. Het getal van 486 bedeelden betekende in 1853 ongeveer 15,4% van de Astense bevolking op dat moment werd ondersteund.

⁶³ Staatsblad 1814 artikel 1,12.

⁶⁴ RHCE, *NAGA*, 4/1.

⁶⁵ RHCE, *NAGA* 4/1; *GABA* 94-98 en 108-112.

⁶⁶ Van Loo, 'De armenzorg', 423.

⁶⁷ RHCE, *NAGA* 4/1 en 31/1-22.

⁶⁸ RHCE, *NAGA* 112/1.

⁶⁹ RHCE, *NAGA* 4/1 notulen 11 december 1847.

De diaconie van de Nederduits hervormde kerk

De diaconie van de Hervormde kerk speelde een bescheiden rol in het overwegend katholieke Asten, waar in 1839 het aantal van 40 hervormden werd geregistreerd.⁷⁰ De jaarlijkse uitgaven gedaan ten behoeve van de armen waren dan ook veel geringer dan bij het Algemeen Armbestuur. In 1846 en 1847 werd er f 114,32 en f 151,84 aan de armen uitgegeven.⁷¹ Als je deze bedragen afzet tegen de meer dan 2000 gulden die werd genoemd in de specifieke staten van rekeningen van het Algemeen Bestuur dan wordt de bescheiden rol direct duidelijk. Ook de diaconie verzette zich tegen de eerder genoemde bemoeienis van de overheid. Zo liet zij in 1835 naar aanleiding van een verzoek tot opgave over de bedeling al weten zich als kerkelijke instelling niet verplicht te voelen opgave te doen van de 'staat der armen'.⁷² Het karakter en het doel van deze instelling blijken uit de volgende zinnen die zijn ontleend aan het reglement:

'De zorg der diakenen voor de stoffelijke belangen der armen wordt zo veel maar immer mogelijk dienstbaar gemaakt aan de bevordering hunner geestelijken toestand. De diaconale zorg moet verheffend werken op het geestelijk leven van allen. Geen arme heeft recht onderstand te eischen. De kerkelijke verzorging van de armen is vrije en ongedwongen liefdadigheid. De diakenen zien toe dat zij door hunne ondersteuning geen luiheid of zedeloosheid bevorderen, gebruik van sterke drank tegengaan en verleen hun die zich aan misbruik daarvan schuldig maken geene ondersteuning.'⁷³

De Zusters der Liefde

De derde instelling die zich in de gemeente Asten bezighield met de zorg voor de behoeftige medemens was die van de Zusters der Liefde. Zij beheerden het Huis der Liefde aan de Molenstraat nr. 112. Het liefdadig gesticht (opgericht door pastoor Kemps op 19 juli 1841)

Het Liefdegesticht van de zusters in Asten aan het Koningsplein met links een deel van de villa van Bluijssen. Foto circa 1900 (www.himmels.nl)

Bernardina van Dordmond in het huis
van Liefde te Asten geweest 24 dagen
25 Centen per dag te Zamen 6 Gulden
Asten den 20 Julij 1842
Zuster M. N. van Dyck
Overste in het huis van
Liefde te Asten

Declaratie van de zorg besteed aan Bernardina van Dordmond van de Zusters der Liefde uit 1842. Zij rekenden 25 cent per dag voor iedere gebrekkige arme die zij in hun huis opnamen (RHCE, NAGA 31/1-22)

was een afdeling van de congregatie der Zusters gevestigd in Tilburg (stichter pastoor Zwijsen, 1832). Volgens eigen opgaaf was men 'geene geestelijke vereniging maar een burgerlijk zedelijk lichaam'. Er werkten ongeveer vijftien zusters die zich bezighielden met het geven van onderwijs aan kinderen (meisjes) van behoeftige ouders. Verder was er een bewaarschool voor kinderen onder de zes jaar. Op verzoek van het Algemeen Armenbestuur nam men ook gebrekkige armen van 'onverschillig welke godsdienstige gezindheid' op tegen een vergoeding van 25 cent daags.⁷⁴ Geheel in lijn met de eerder beschreven verlichte ideeën van die tijd prees de gemeente de zusters omdat zij door het verstrekken van gratis onderwijs de gemeentelijke financiën ontlastten en daarnaast 'eene heelzamen invloed' op de jeugd uitoefenden door bij hen godsdienstige en maatschappelijke deugden aan te leren. Dit zag de gemeente als een instrument om de treurige maatschappelijke toestand van deze groep te verbeteren. Vandaar dat de gemeente regelmatig een schenking deed aan de zusters. Zo werd in 1850 geld ter beschikking gesteld voor de verbouwing en bouw 'ener tweede school aan het huis van liefdadigheid'.⁷⁵

Het Burgerlijk Armbestuur

De inkomsten

Het Algemeen Burgerlijk Armbestuur was dus als belangrijkste instelling van weldadigheid grotendeels verantwoordelijk voor het lot van de armen in Asten. Hoe kwam deze instelling aan het benodigde geld voor de ondersteuning? De belangrijkste bron van ontvangsten waren de zogenaamde cijnzen en grondrechten. Deze inkomstenbron staat tot 1844 in de

⁷⁰ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, 553.

⁷¹ RHCE, ANHG 19 (In 1839 waren er op een bevolking van 2879 personen slechts 40 Nederlands Hervormd).

⁷² RHCE, NAGA 19/1.

⁷³ RHCE, ANHG 36.

⁷⁴ RHCE, GABA 118; NAGA 113/29.

⁷⁵ RHCE, NAGA 4/1, notulen 1850. Al in 1844 was n.a.v. een verzoek door de gemeente de oprichting van 'eene lagere school der eerste klasse in het liefdehuis alhier' goedgekeurd en geldelijk ondersteund.

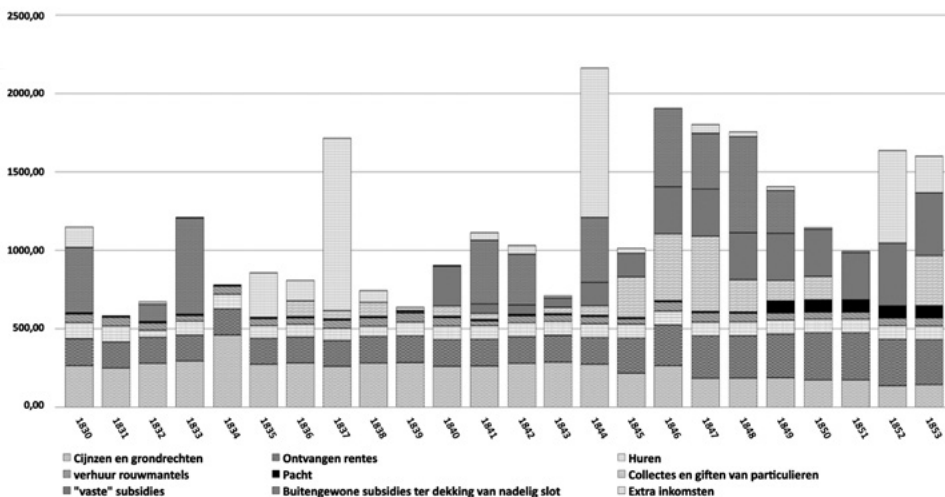
INKOMSTEN.		BEDRAG DER INKOMSTEN, PER 100 DEELTJE.				AANMERKINGEN.	
		Bij de Begroting van het vorig jaar		Bij de Begroting van het heden			
		Guld.	Ct.	Guld.	Ct.		
§ I. Groot deel der haren geboorteland f in rechte van groot deel in de begroting van het vorig jaar geboorteland f							
Bij het vorig jaar geboorteland f							
§ II. ONDERHOUD DER ARMEN, ALZ:							
Pacht van // bouden // rechte // elken		100	00	100	00		
Staten van bevo-		250	25	250	25		
Cijzen en grondrechten		250	25	250	25		
Tandelen		250	25	250	25		
Rechten van // inschrijvingen Werke-		250	25	250	25		
§ III. VERSCILLIGEN INKOMSTEN.							
Van bevo-		250	25	250	25		
Kolken en vrijwillige giften		250	25	250	25		
Werkzaamheden van grondrechten		250	25	250	25		
§ IV. UITGEWONE UITGAVEN.							
Schulden van de Gemeente		250	25	250	25		
Legaten of donaties in gold		250	25	250	25		
Verscheiden uitgaven volgens achterstallige baten van vorig jaar		250	25	250	25		
TE SAMEN		650	50	650	50		

UITGAVEN.		BEDRAG DER UITGAVEN, PER 100 DEELTJE.				AANMERKINGEN.	
		Bij de Begroting van het vorig jaar		Bij de Begroting van het heden			
		Guld.	Ct.	Guld.	Ct.		
§ I. ONDERHOUD DER ARMEN.							
Bestandplaatsen volgens de opgave van de aanwilt van deze Staat		125	25	125	25		
Beheering in gold, land en andere bevo- middelen, volgens opgave van de bevo-		250	25	250	25		
Kleding van // personen		40	40	40	40		
Medicijnen		10	10	10	10		
Begrotingen van // personen		10	10	10	10		
Kosten van onderwijs aan armenkinderen		10	10	10	10		
§ II. LASTEN EN ONDELEN DER ARMEN, ALZ:							
Aan grondrechten van bouden rechte							
Dijk- en polderrechten van //							
Aan belasting op de gebouwen eigendommen, binnenrechten		25	25	25	25		
Reparatie aan de //		25	25	25	25		
Mens aan gebouwen, door armen bewoond en waarvan geen huur wordt geboort-							
§ III. INTERESSEN VAN KAPITAAL, ALZ:							
Van een obligatie groot f // pCt, ten behoeve van							
§ IV. ADMINISTRATIE-KOSTEN.							
Jaarwilde van groenrechten		10	10	10	10		
Beheering van de //		10	10	10	10		
Schrijfbuizen, zegel en dergelijke		10	10	10	10		
§ V. UITGEWONE UITGAVEN.							
Jaarwilde van groenrechten		10	10	10	10		
Beheering van de //		10	10	10	10		
Schrijfbuizen, zegel en dergelijke		10	10	10	10		
§ V. UITGEWONE UITGAVEN.							
Jaarwilde van groenrechten		10	10	10	10		
Beheering van de //		10	10	10	10		
Schrijfbuizen, zegel en dergelijke		10	10	10	10		
TE SAMEN		650	50	650	50		

Overzicht van inkomsten en uitgaven van het Burgerlijk Armbestuur (RHCE, GABA 94-98)

overzichten met bedragen tussen de 250 en 300 gulden. Dit kwam neer op 30 tot 40% van de totale inkomsten.⁷⁶ Na 1844 daalde dit sterk doordat een aantal personen was overgegaan tot aflossing of afkoping (zie grafiek 4 bij het onderdeel extra inkomsten). In 1853 werd er bijvoorbeeld nog maar 143 gulden en 56 cents geïnd. Dat was toen nog maar 9% van het totaal.⁷⁷

Grafiek 4 Overzicht inkomsten Algemeen Burgerlijk Armbestuur 1830-1853 (Bron: RHCE, GABA 94-98/108-112)

Dierconde der waerheit. Die se want doerhant seer pater vader weyden godest maer
 jaen dierconde haden vreesen dierconde die sinder en hienzich bollere seer
 strepen tot asien denz ront en verpichtken die desen beuif seken sien of hore
 leesen dat voer ons comen is godest maer seer en alreken syn wettich waf
 en hebben wroft den heiligen geest vanden seffe roet erfroegen ende die
 roet gegen der maer vanden dat eenre strepen een gheen boerhout met
 haerze roechheit in die goet roet asien geloge metter eenre syden men
 erfene en gheen roeden wolffberge en mit doerhant en metter andere syde
 men erfne meere mufter hellme en poepen sinder en sterken metten
 end eene een erfne beuif seken roeden en dat hebben godest en alreken
 sonder roet seffe alle jaer te gelden en wael te betalen den heiligen
 geest roet wroft den roet seer op onforonder lichte mufter almen heeren
 beuif en hebben roet seffe dat roet eene te weere ten ewigen dagen
 ten roet dese negen vint zeggen roet en allen andere roet seer. Dier
 een af te doen sinder den hienzich ende gronde in oeronde der waerheit
 seer hebben der seer vanden roet seer onsen gemeene seer ons seer dier
 een desen beuif gevangen seer mit jaer ons heer dierconde dierconde
 megenen en die op seer seer dierconde

Philippus de boelace ad roet seer dierconde

'Oerconde der waerheit' uit 1393 in het boek der eigendomstitels van de Tafel van de Heilige Geest (RHCE, OAGA XXVI/127)

De herkomst van deze inkomsten lag in de Middeleeuwen. Particulieren maakten toen voor hun zielenheil een vast legaat over aan de armen. Vooral beter gesitueerden verplichtten zich jaarlijks een bepaalde hoeveelheid rogge, boekweit of geld te geven. Deze verplichtingen waren over het algemeen erfelijk.⁷⁸ Een mooi voorbeeld is terug te vinden in het boek met eigendomstitels van de Tafel van de Heilige Geest, de zogenoemde 'oerconde der waerheit', opgemaakt op 'Sinte Pouwelsdach' 1393 (zie afbeelding). In dit document werd het volgende vermeld: 'Godert Maessoen ende Telsebeen, syn wyttich wyf' beloven na aanvaarding van een erfenis 'den Heyligen Geest van Asten, sesse vaet erfroegen en de drie.....alle jaer te gelden ende wael te betalen den heyligen geest.....ten ewigen dagen'.⁷⁹ Ook in latere tijden bleef dit gebruik bestaan. Zo verkoopt op 29 augustus 1756 Willem Reynders zijn onroerende goederen aan Dirk van Helmond. Een clause in de verkoopakte bepaalde dat Dirk dat jaar nog vijf karren turf aan de armen moest leveren en daarna zijn leven lang jaarlijks twee karren.⁸⁰ Daar echter op de rekeningen van het armbestuur voor ontvangen grondrenten geen bedragen in natura voorkomen, moet men aannemen dat in de loop der jaren deze giften in turf of rogge (ook wel roggepachten genoemd) zijn omgezet in geldbedragen. Deze jaarlijkse verplichtingen konden ook worden afgekocht. Zo verkreeg het armbestuur in 1844 hierdoor maar liefst f910,96 aan extra inkomsten.⁸¹

⁷⁶ Uitzondering was 1834. De inkomsten waren toen hoger vanwege het ontvangen van restanten grondrechten uit 1831 en 1832.

⁷⁷ RHCE, GABA 94-98.

⁷⁸ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 68.

⁷⁹ RHCE, OAGA 1136XXVI/127.

⁸⁰ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 68.

⁸¹ RHCE, GABA 110.

Een tweede vorm van inkomsten bestond uit de rente die werd ontvangen over de uitstaande kapitalen. Deze vorm van verdiensten steeg vanaf 1844 door verkoop van huizen, grond en de ontvangen gelden uit afkoop van grondrechten. Daarnaast waren er jaarlijks terugkerende bedragen voor de verhuur van woonhuizen (88 gulden) evenals de inkomsten door verpachting van aangekochte gronden. 20 Bunders, 15 roeden en 33 ellen land brachten in 1849 bijvoorbeeld f78,50 op. Voor het 'ter leen geven van rouwmantels bij begrafenissen' werd gemiddeld 45 gulden ontvangen. Naast een aflossing van een obligatie was er in 1837 nog een opmerkelijk bron van extra inkomsten. Men ontving toen een aanzienlijk bedrag van f281,87 uit de verkoop van aan het bestuur geschonken 'afgekeurd hooi der fourage'. Het lijkt aannemelijk dat de oorsprong van deze schenking moet worden gezocht in het garnizoen dat in de nabijheid (zuidelijk van Eindhoven/Helmond) gelegerd was. Rond 1837 was men al begonnen met de demobilisatie van het Nederlandse leger waardoor grote hoeveelheden hooi vermoedelijk niet langer gebruikt werden.

Al vanaf 1761 werden in de herbergen van Asten collectebussen geplaatst ten bate van de armen.⁸² Ook had men zogenoemde armenschalen in de kerk en in zeer moeilijke tijden gingen de armmeesters persoonlijk van huis naar huis om de mensen tot vrijwillige bijdragen te bewegen. Plaatselijke muzikanten verzorgden jaarlijks een armenconcert. De bevolking in Asten was sociaal bewogen. Dit bleek duidelijk toen in 1846 en 1847 het bestuur voor vrijwillige giften en gedane collectes zelfs bedragen van respectievelijk f424,04 en f480,07 in de boeken kon noteren (ongeveer 20% van de totale opbrengsten in die jaren).⁸³

Een geheel andere vorm van inkomsten waren de bijdragen die door de gemeente aan het armbestuur werden uitgekeerd. Deze subsidies schommelden sterk. Ze kunnen worden onderverdeeld in vaste en buitengewone subsidies. Een dergelijk vast bedrag werd bijvoorbeeld vanaf 1840 wegens de 'nood der tijden' elk jaar uitgekeerd. Toen bleek dat het bestuur door een constante stijging van het aantal bedeelden structureel in de problemen raakte, stemde de gemeente er mee in jaarlijks 60 gulden uit te keren. Dit bleek niet voldoende en in 1851 was het jaarlijks uitgekeerde bedrag al gegroeid tot maar liefst 400 gulden.⁸⁴ De buitengewone subsidie werd uitgekeerd als de door de armmeester voorgeschoten nadelige resultaten van voorgaande jaren te hoog waren opgelopen.⁸⁵ In 1848 kon het Algemeen Burgerlijk Armbestuur naast de 300 gulden vaste subsidie ook nog eens een buitengewone ontvangst van de gemeente 'ter afdraging van nadelig slot der rekening van 1847' te weten f613,421/2 ontvangen. In dat jaar kwam maar liefst 53% van de inkomsten voor rekening van de gemeente.

Hoe kon de gemeente dit blijven betalen? Deze vraag stelde men zich ook op de gemeenteraadsvergadering van 16 januari 1846: 'Door het verleenen van jaarlijkse subsidies aan de Algemeenen Armen is gemeentes kas uitgeput. Overwegende dat door de toenemende armoede de subsidie aan den armen jaarlijks is verhoogd en dat al thans door het mislukken der aardappelen de armoede zoo danig is toegenomen' moet men constateren dat 'daarvoor geen fondsen meer voorhanden zijn en daarin zonder verhoging van de personele omslag niet kan worden voorzien'. Dit zou echter een aanzienlijke lastenverzwaring betekenen van de toch al getroffen inwoners en daarom zocht men naar een andere oplossing. 'Zoo is vooral in aanmerking genomen dat de gemeente nog een vrij grote uitgestrektheid heide, weide en andere woeste gronden in eigendom bezit welke zeer weinig voordeel zoo wel voor de gemeente als het gerief der ingezetenen oplevert.' Men vond het veel doelmatiger dat deze bezittingen in particuliere handen zouden overgaan. De stijgende kosten voor de armen zouden hiermee kunnen worden betaald en door het in cultuur brengen van de gronden zou 'aan menigvuldig ledige handen werk en onderhoud worden verschaft'.⁸⁶

Opvallend is dat het Astense armbestuur zelfstandig slechts in staat was jaarlijks een bedrag tussen de 600 en 700 gulden op te brengen. Dit was in tijden van crisis volstrekt onvoldoende. Vrijwillige giften, collectes en subsidies waren dan ook hard nodig. In die zin heeft het geconstateerde feit dat armmeesters tot de aanzienlijke families behoorden de armen van Asten goed gedaan. Alleen zij waren immers via hun netwerk in staat deze extra inkomsten te genereren.

De uitgaven

De uitgaven zijn op te splitsen in uitgaven ten behoeve van de uitbestede personen, bedeling in geld en natura, medische kosten, kosten voor begrafenissen, onderwijs, reparaties en overige lasten.

Armen die niet in staat waren in eigen onderhoud en verzorging te voorzien werden ondergebracht bij particulieren. Volgens Bakens werden de uitbestede armen in Asten 'geveild'. Dat betekende dat diegenen die hen voor het minste geld kost en inwoning verschaften, de armen kregen toegewezen.⁸⁷ De begrotingen maken duidelijk wie onder deze noemer viel. Het grootste deel bezat een te hoge ouderdom en was gebrekkig. Zo ook Antonia Aarts, die in 1836 op 68-jarige leeftijd werd geplaatst bij M. van Doorn voor f30 per jaar, en Hendrien van Leend (81 jaar), die vanwege haar hoge ouderdom werd ondergebracht bij de gebroeders Van Leend voor een jaarlijks bedrag van f25,37. J.P. Reinders kostte het armbestuur in 1842 zelfs 45 gulden. In andere gevallen betrof het ouderloze kinderen of een onnozele. Zo werd Petronella Loomans als zesjarige na de dood van haar ouders in 1840 uitbesteed aan J.A. Heeren voor 15 en later 20 gulden per jaar en moest men voor de 'naïeve Hendrien Habraken' 60 gulden betalen.⁸⁸ Schommelingen in de kosten van uitbesteding werden vooral veroorzaakt door de fluctuaties in de prijzen van levensmiddelen zoals aardappelen en rogge.

Voor zieken en krankzinnigen was het natuurlijk verre van ideaal dat ze bij onkundige particulieren werden ondergebracht. Zo was het geen uitzondering dat een geestelijk gehandicapte werd geketend.⁸⁹ De komst van de Zusters der Liefde bleek dan ook een uitkomst. Vanaf 1840 werden daarom steeds vaker armlastige personen in hun huis opgenomen. Voor een persoon die bij de Zusters werd verpleegd, was men ongeveer 70 gulden per jaar kwijt.⁹⁰

Dat ook de overheid bezorgd was over de uitbesteding bij onkundige particulieren bleek wel uit de wet van 1841. Deze wet bepaalde dat de armbesturen verplicht waren zwakzinnigen alleen in de daarvoor bestemde gestichten te plaatsen.⁹¹ Vooral in de eerste jaren heeft de gemeente zich hier niet aan gehouden. In 1848 werd de onnozele Weinants nog voor f62,40 uitbesteed aan de weduwe Van Gerwen en hadden ook de Zusters (geen officieel gesticht) nog een krankzinnige onder hun hoede. Asten werd hiervoor door Gedeputeerde Staten op de vingers getikt en moest zich voortaan aan de regels houden. In 1853 wenste Gedeputeerde Staten van het armbestuur daarom een bevestiging dat 'thans in het liefde

⁸² Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 69.

⁸³ RHCE, GABA 97.

⁸⁴ RHCE, GABA 94-98, 88, 108-112.

⁸⁵ Een uitzondering gold voor 1846. Deze was niet bedoeld als dekking van het tekort uit 1845 (er was toen immers een batig slot) maar als gift i.v.m. de zeer hoog opgelopen kosten in dat jaar.

⁸⁶ RHCE, NAGA 4/1 notulen 16 januari 1846.

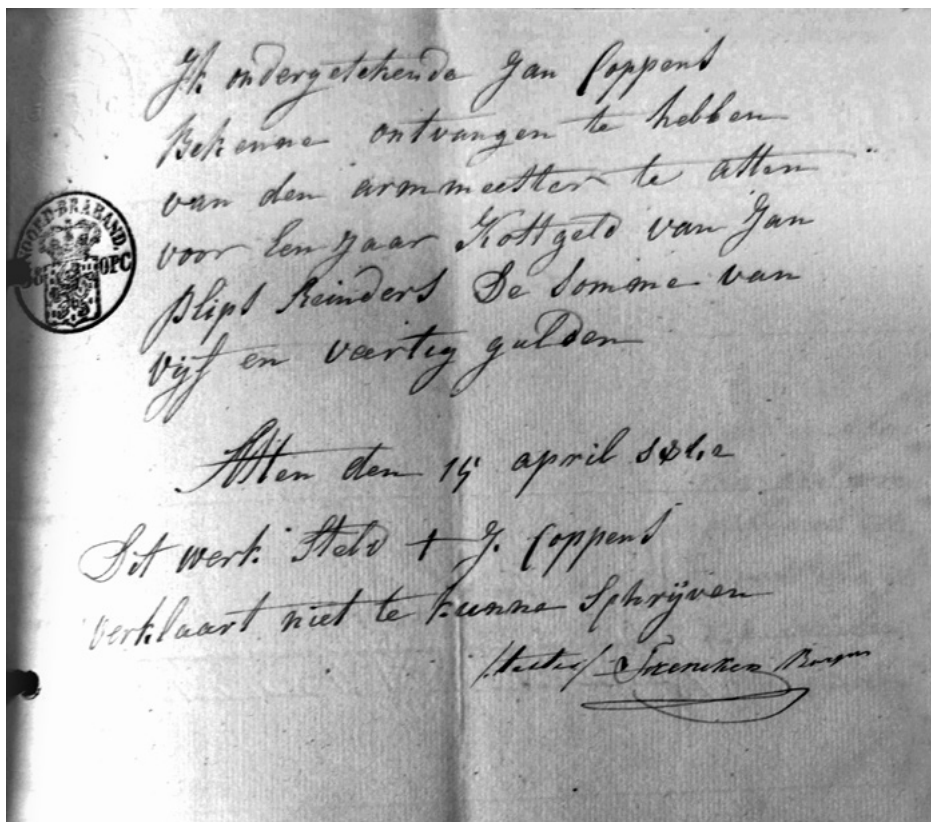
⁸⁷ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 70.

⁸⁸ RHCE, GABA 71-75.

⁸⁹ Bakens, *De heerlijkheid Asten*.

⁹⁰ RHCE, GABA 108-112.

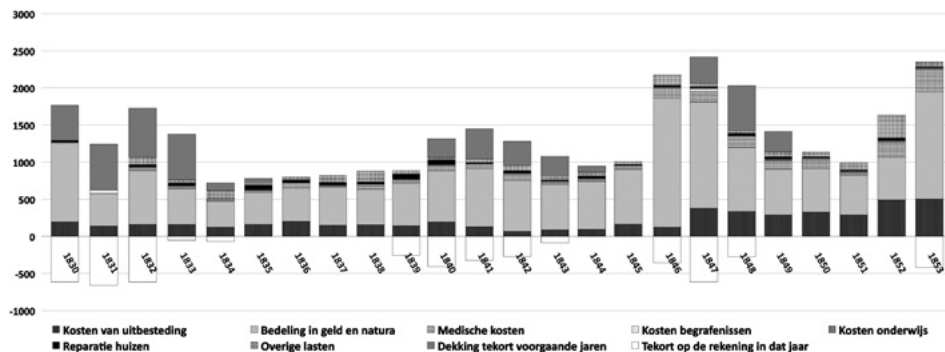
⁹¹ Staatsblad 1841, nr. 20.

Rekening voor het uitbesteden van J.P. Reinders bij Jan Coppens in 1842. Dat kostte het armbestuur f 45 (RHCE, GABA 94-98)

huis geene personen worden verpleegd die kunnen gezegd worden aan krankzinnigheid te lijden'.⁹² Het aantal uitbestede personen schommelde in de jaren 1830-1850 tussen de drie en zeven, waarna het aantal in drie jaar tijd steeg tot maar liefst zeventien. Deze stijging zorgde in combinatie met de strengere overheidsregels voor een aanzienlijke stijging (zie grafiek 5) van de kosten voor uitbesteding.

Grafiek 5 Overzicht uitgaven Algemeen Burgerlijk Armbestuur 1830-1853 (Bron: RHCE, GABA 94-98)

De bedeling in geld en natura was veruit de grootste kostenpost voor het armbestuur. In het jaar 1846 werd hiervoor maar liefst 1750 gulden uitgegeven. De bedeling werd over het algemeen eenmaal per week door de administrerende armmeester verzorgd. Deze wekelijkse verdeling was aan sterke veranderingen onderhevig. In januari werd veel meer uitgekeerd dan in de oogstmaand augustus. Niet alle aankloppende armen kregen zomaar geld toegestopt. In een brief uit 1846 is te lezen dat C. van Kessel 'wegens misbruik van sterke drank, nimmer met eenige gelde bedeed wordt'. Wel werd in zijn behoefte aan levensmiddelen voorzien.⁹³ In een bijlage van de rekening over 1848 staat een specificatie van de uitgekeerde bedragen in natura. Hierdoor is het mogelijk een beeld te vormen van de producten waar het toen om ging. Uitgekeerd werd namelijk voor f306,62 aan rogge, f20,00 aan boekweit, f13,59 aan rijst, f8,40 aan aardappelen, f8,40 aan brood, f9,00 aan turf en tenslotte voor 40 cent aan kousen.⁹⁴ Dit laatste staat niet op zichzelf. In de begrotingen werd voor het 'kleden der armen' jaarlijks rond de f40 gereserveerd. Het ging dan niet alleen om kousen, klompen en broeken maar ook om lappen stof, draad en naald of om kosten voor het laten repareren van kleding.⁹⁵ Het gebeurde wel vaker dat het armbestuur een karwei liet verrichten voor de minderbedeelden. In 1843 betaalde men bijvoorbeeld f1,25 aan werkloon om de aardappelen van de weduwe Benders uit de grond te krijgen.⁹⁶

Voor de verzorging der zieken werd door de gemeenteraad een genees- en heelmeeester aangesteld. De gemeente betaalde de dokter een traktement. Dit liep in de periode 1817-1850 op van 150 tot 250 gulden. Hij moest hiervoor de

'uit de armekassen gealimenteerd wordende personen gratis als genees en heelmeeester bedienen, uitgezonderd buitengewoon langdurige ziekten en kwalen in welk geval in zijn beloning door het armbestuur naar billijkheid zal worden tegemoet gekomen'.⁹⁷

Een dergelijke buitengewoon langdurige ziekte had Kwezel Verleisdonk (een kwezel staat voor een ongehuwde katholieke vrouw). Voor haar was het armbestuur in 1830 'wegens medicijnen en gedane visites die het getal van honderd verre overtroffen' een bedrag van f41,89 aan de toenmalige vroed- en heelmeeester Lauvé verschuldigd.⁹⁸ Op de rekeningen van de geleverde medicijnen kwamen verschillende recepten, poeders en levertraan voor en zo nu en dan de kosten van een 'speciale behandeling' zoals de f10,30 die het armbestuur in 1842 aan J. de Mol moest betalen 'wegens bloedzuigers'.⁹⁹ Vooral vanaf 1846 liepen de kosten voor medicijnen flink op. Door de voortdurende armoede en de stijgende voedselprijzen was de weerstand voor ziektes langzaam afgenomen. Ook de woonsituatie was van dien aard dat ziektes zich in een snel tempo konden verspreiden. In een circulaire uit 1848 waarschuwde Gedeputeerde Staten om toch vooral de zieke armen goed te verzorgen, 'daar het uit ondervinding gebleken is dat de meeste bij dien stand heerschende ziekten van aanstekende aard zijn [...] wat ten nadeele der overige ingezetene en der armenkassen werkt'.¹⁰⁰

⁹² RHCE, NAGA 113/14-15.

⁹³ RHCE, NAGA 19/6.

⁹⁴ RHCE, GABA 94-98, 88, 108-112.

⁹⁵ RHCE, GABA 71-75.

⁹⁶ RHCE, GABA 119.

⁹⁷ RHCE, NAGA 4/1 p. 194 notulenboek.

⁹⁸ RHCE, GABA 118.

⁹⁹ RHCE, GABA 119.

¹⁰⁰ RHCE, NAGA 69/1.

1801

den 10 April 1830

Mij hebben de eer. Nl. Achter bij de L. t. Zanten
de L. t. Zanten

Meest Ambesluit des Gemeente Alten
Joh. van G. Van den Dries, Kalk en Vrijm
Van gelovende Medelijken & gedane Visitat, aan

Tweezel Verleidoonke.

Januarij 22 Meatus Laryngis unius - " 90
26 Meatus Oropharyngeus unius - " 90
" Wagt Alth. unius - " 40
Februarij 8 Enam Lacialis ex gol. Seum. Japh. 60: & mell. unius - " 90
14 Meatus Lacialis post - " 90
17 Rectus Meatus ut ante - " 90
19 Rectus Enam ut ultimo - " 90
22 Pillul Plummer no 30 - " 80
Mert 2 Reperit Enam ut ultimo - " 90
" Pillul Plummer no 130 - " 30
" pulvis absorb. in pipid - " 40
18 Pillul Logothomas no 30 - " 80
" Reperit Enam ut ultimo - " 90
25 Reperit Enam ut ultimo - " 80
April " Pillul Logant Stomach no 30 - " 80
3 Pillul Lavant Stomach no 30 - " 1
Maj 24 Pillul Plummer no 100 - " 40
21 Wagt Eritut unius - " 40
26 Ag Boulard Cipis Vin Compromat unius - " 15 20

Reparatie aan de Huizen

<i>Strooi gekocht 2150 1/2 ponden voor</i>	<i>19 50</i>
<i>2250 banden a 2 cent d'Handert</i>	<i>1 57 1/2</i>
<i>vier besje latten a 25 cents</i>	<i>1 00</i>
<i>twee pond nagelen a 12 cents</i>	<i>24</i>
<i>aan de gloer van J van den Boomen</i>	<i>4 50</i>
	<i><u>726, 81 1/2</u></i>

Rekening voor reparatie aan huizen (RHCE, GABA 94-98)

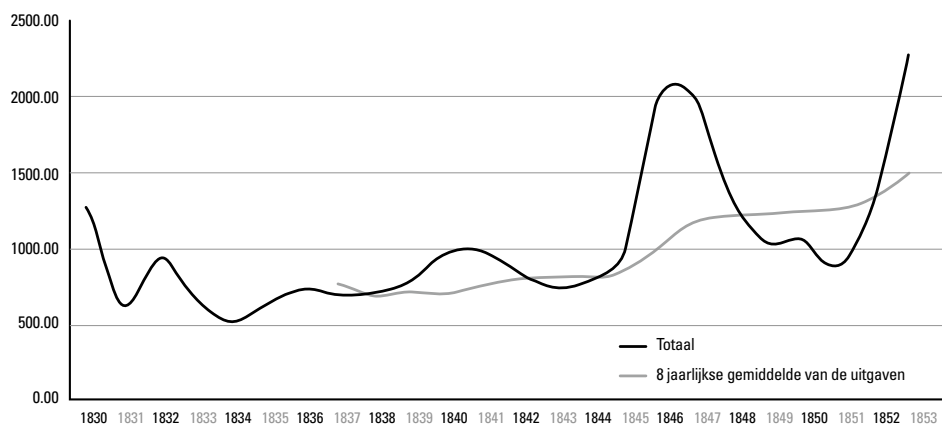
Niet te vergeten zijn de kosten voor onderwijs, begrafenissen en overige lasten. Voor het geven van onderwijs aan arme kinderen kreeg de schoolmeester een jaarlijkse vergoeding van de gemeente van 40 gulden en een extra bijlage van het armbestuur van 8 gulden (1845). De kosten voor onderwijs waren dus voor het armbestuur vrij laag. Dat was ook te danken aan de eerder genoemde Zusters der Liefde. Deze gaven in hun school kosteloos onderwijs aan meisjes van armlastige ouders. Het aantal kinderen dat uiteindelijk gratis onderricht kreeg, kon overigens flink oplopen. Zo betrof het in 1854 op een bevolking van 3182 personen maar liefst 225 kinderen.¹⁰¹ In bepaalde gevallen werden ook de kosten voor het begraven van de allerarmsten door het bestuur betaald. In een vrij gunstig jaar als 1835 was dit slechts f3,25. In de crisistijd van 1847 liep dit op tot maar liefst 33 gulden, een vertienvoudiging! Hoeveel armen precies dat jaar zijn gestorven, is niet helemaal duidelijk. De kosten konden enorm verschillen: een doods-kistje voor een kind kostte in 1847 bijvoorbeeld slechts 70 cent terwijl een rekening voor een kist en begrafenis van een volwassen persoon maar liefst f4,54 bedroeg.

Naast de tot nu toe behandelde kosten had het armbestuur (de voorbeeldbedragen stammen uit 1832) ook nog uitgaven voor de beloning van de armmeester (f10), schrijfbehoeften (f18) en het 'opmaken der rekening' (f2,36). Incidenteel moest men geld uitgeven voor grondlasten, reparatie van huizen, een besproken legaat en het repareren en aankopen van rouwmantels.¹⁰²

Dat er in de onderzochte periode sprake was van een flinke toename van de armoede blijkt uit de trendmatige stijging van de uitgaven met bijna 100% (acht jaarlijkse gemiddelden, zie grafiek 6). Het gemiddeld uitgegeven bedrag per bedeelde (de som van uitbestedingskosten, geld en natura, medische kosten, kosten begrafenissen en onderwijs) was zoals vermeld aan sterke schommelingen onderhevig. Het acht jaarlijkse gemiddelde (zie grafiek 7 op pagina 163),

¹⁰¹ RHCE, NAGA 23/2.

¹⁰² RHCE, GABA 94-98.

Grafiek 6 Totaal der uitgaven van het Algemeen Burgerlijk Armbestuur in guldens per jaar (Bron: RHCE, GABA 94-98))

laat echter zien dat het per persoon uitgekeerde bedrag eerder daalde dan steeg. De stijging aan het einde van deze periode werd vooral veroorzaakt door de al eerder besproken sterke stijging van de kosten voor uitbesteding die onder andere weer een gevolg was van een wetswijziging. Als daarbij nog eens rekening wordt gehouden met de sterk gestegen voedselprijzen in een aantal van de onderzochte jaren dan is de constatering van De Meere dat er sprake was van een toename van de armoede ook van toepassing op de gemeente Asten. Van de door De Meere geconstateerde toename van de administratiekosten zijn in Asten echter geen bewijzen te vinden.

Asten en het domicilie van onderstand

Een inwoner van Asten die in een andere gemeente armlastig werd, richtte zijn verzoek om ondersteuning in de regel aan het plaatselijk armbestuur. Indien na onderzoek bleek dat de bedeelde uit Asten kwam, werd een mededeling hierover naar het Astense armbestuur verzonden. Daarbij deed men een verzoek om de gemaakte kosten tijdig over te boeken. Dat laatste verliep niet altijd even goed; eerder werd al vermeld dat de wet tot beschamende toestanden leidde. Ook het armbestuur van Asten heeft getracht de wet te omzeilen of geprobeerd zich aan terugbetaling van voorgesloten bedragen te onttrekken. In 1823 bijvoorbeeld had de weduwe Tollens (geboren te Helmond) bij het armbestuur geklaagd dat haar huidige woonplaats Asten niet bereid was haar te ondersteunen. Helmond schreef daarom een brief met de mededeling dat Asten verplicht was de weduwe te bedelen 'daar zij reeds meer dan 4 jaar uit Helmond is gegaan en te Asten woonachtig is'. Het feit dat zij in Asten niet was aangeslagen voor 'eenige lasten en bij gevolg geene lasten betaald heeft doet niet ter zaken'.¹⁰³ Hier moet sprake zijn geweest van een veel gebruikte methode om de wet te omzeilen.¹⁰⁴ Men had bewust geen belastingen opgelegd en zodoende voelde men zich niet aansprakelijk voor eventuele bedeeeling.

Uit 1848 dateert een ander conflict met het armbestuur van de gemeente Sint-Oedenrode. Het betreft de Astenaar Johannes Kwarte, die in 1848 na een brand door het hierboven genoemde armbestuur geholpen moest worden. Twee jaar later gaf het armbestuur opnieuw te kennen 'Johannes Kwarte wegens ophanden zijnde bevalling zijner vrouw eenige onderstand te willen verleenen'. Verder werd het bestuur in Asten verzocht de al gedane voorschotten 'eenigzints spoedig te willen doen restitueren'. Kwarte was in Asten geboren en daar hij meerderjarig was geworden, gold volgens de wet van 1818 nu zijn geboorteplaats als domicilie van onderstand.¹⁰⁵ Toch weigerde het armbestuur van Asten te betalen omdat 'J. Kwarte bij zijn overgang van minder tot meerderjarigheid bij zijne ouders inwoonde en de onderstand deelde in die gemeente alwaar zijn ouders onderstands-domicilie hadden, in casu de gemeente Vught'. Hierop antwoordde het armbestuur uit Sint-Oedenrode licht ironisch:

'Maar mijne Heeren waar staat toch geschreven of bepaald dat meerderjarigen niet in de algemeene onderstand hunner geboorteplaats zullen worden bedeed in het geval dat zij bij hunner meerderjarige wording elders zijn ondersteund geworden. Wij weten bij ondervinding dat opzigtens de verplichting tot ondersteuning van behoeftigen sommige besturen maar al te dikwijls trachten door opgezochte uitvlugten legale eigen last op de schouders van anderen te doen drukken. Doch minder steekhoudend argument als het onderwerpelijke, wij mogen het niet ontveinsen, hebben wij nog nimmer te bestrijden gehad.'

Asten bleef echter weigeren. Op 15 januari 1851 meldde Sint-Oedenrode dat Kwarte in de problemen zat wegens tekort aan voeding en op 22 februari werd geschreven dat hij nu in het tuchthuis was opgenomen als vermoedelijke dader van een diefstal. 'Zijne vrouw met 4 kinderen bevindt zich thans zonder eenige verdienste en heeft in deze ongelukkige toestand aanzoek gedaan om ondersteuning.' Men kon niet langer wachten en bedeede het gezin met één gulden in de week met de opmerking dat ook dit geld zal worden teruggevorderd. Later dreigde men zelfs met gerechtelijke stappen. Op 22 december werden de gedeputeerden van Brabant ingeschakeld. Zij erkenden het recht van Sint-Oedenrode en wezen Asten op haar plicht het geld te betalen. In 1858 waren de declaraties al opgelopen tot 343 gulden en 63 cents. Pas in 1859 betaalde het Astense armbestuur een gedeelte van dit bedrag terug. Het conflict had zich intussen meer dan tien jaar voortgesleept.¹⁰⁶ In andere gevallen merkte het armbestuur in brieven op dat 'de toestand van de armekas het niet toelaat eene bedeeing te doen'. Hoe het ook zij, de slachtoffers van deze twisten waren altijd de armen zelf.

Armen met een ontlastbrief (of reispass met een gelijksoortige aantekening) hadden daarvan overigens minder last. Hoewel deze ontlastbrieven na de wet van 1818 werden afgeschaft, kwamen op de rekeningen van het burgerlijk armbestuur regelmatig armen voor die op grond hiervan werden bedeed. Voor Piet Verlysdonk werd zelfs in 1847 nog f12,40 1/2 aan Woensel overgemaakt 'wegens een ontlastbrief'.¹⁰⁷

Pas na een verandering van de wet in het jaar 1870 zou het aantal onenigheden over het domicilie van onderstand sterk verminderen. In dat jaar werd bepaald dat de armen domicilie van onderstand hadden in de plaats waar zij zich bevonden. Ook de veelvuldige

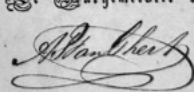
¹⁰³ RHCE, NAGA 112/1.

¹⁰⁴ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 147.

¹⁰⁵ Bij minderjarigheid gold het onderstandsdomicilie van de ouders.

¹⁰⁶ RHCE, NAGA 113/50, 19/6.

¹⁰⁷ RHCE, GABA 111.

PROVINCIE NOORD-BRABAND. DISTRIKT <i>Boshel</i> Gemeente <i>Oss</i> Binnenlandische Reispas. Reg. N. 22 SIGNALEMENT. Lang 1 El, 6 10 Strepen. Onderscheitende Haar <i>bruin</i> Voorhoofd <i>leeg</i> Wenkbrauwen <i>leeg</i> Oogen <i>leeg</i> Neus <i>klein</i> Mond <i>geroofd</i> Baard <i>—</i> Kin <i>ronde</i> Wezen <i>gehoofd</i> Afgedrukt tekenen. <i>geen</i> Handtekening van den Houder. <i>van der Vucht</i>	 Koninkrijk der Nederlanden. BINNENLANDSCHE REISPAS. Wij BURGEMEESTER van Oss verzoeken aan alle geconstitueerde Magten en Autoriteiten, zoo Civile als Militaire, vrij en ongehinderd te laten passeren en repasseren <i>Catharina van Vucht en</i> <i>haar kind Dientje van Vucht</i> van Beroep <i>meubelmaker</i> geboren te <i>Oss Noord-Brabant</i> wonende te <i>Oss Noord-Brabant</i> voornemens zijnde zich te begeven naar <i>elders in Noord-Brabant en des noods denzelven</i> alle hulp en bijstand te verleen. Afgegeven op <i>onze bekendheid</i> Te <i>Oss</i> den <i>11 November 1847</i> Namens <i>De Burgemeester voornoemd,</i>

Ter Beelddrukkerij van J. VAN LEEUWEN & ZONEN, te 's-Hertogenbosch.

Reispas van Catharina van Vucht en haar kind Dientje van Vucht met opmerking van de burgemeester van Oss aangaande te geven hulp en bijstand (RHCE, GABA 111)

restitutiebetalingen van de gemeenten onderling verdwenen daarmee. De beëindiging van het restitutiestelsel was in het voordeel van plattelandsgemeenten zoals Asten. De steden poogden voor deze wet immers grote bedragen aan uitgekeerde bedeling bij hen te declareren voor landverhuizers die van het land naar de stad getrokken waren en daar in problemen waren geraakt.¹⁰⁸

Asten en de werkverschaffing

Werkverschaffing werd in de eerste helft van de negentiende eeuw door velen gezien als middel bij uitstek om de armenkassen te ontlasten en de armoede te bestrijden. In Asten was dit vooral een zaak van het gemeentebestuur. Zo werd de gemeente in maart 1848 door Gedeputeerde Staten door middel van een circulaire aangemoedigd om vooral in de winter werk te verschaffen aan de armen. 'Daar de toestand van de arbeidzame klasse anders meer en meer zou verergeren' is deze 'zoo mogelijk te voorkomen [...] voor ons allen een duurzame verplichting'. De provincie deed de eerste stap door te beloven de bestrating der provinciale wegen te bespoedigen. Maar ook de gemeente werd gevraagd zich 'niet te laten terughouden van het aanvangen van dergelijke werken tot verbetering van de onderlinge communicatie en van het ondernemen van ontginningen'. Daarnaast moesten ook de vermogende ingezetenen worden aangemoedigd 'om niet af te zien van het ondernemen van de anders voorgenomen uitbreiding, verbetering, verfraayingen of herstelling hunner eigendommen of bezittingen of andere handelingen die met de arbeid der volksklasse in verband zoude staan'.¹⁰⁹

Naast de ontlasting der armenkassen speelde bij deze werkverschaffing ook het eerder genoemde sociale angstmotief een rol.¹¹⁰ Een bewijs hiervan is te vinden in de volgende zinsnede uit een oproep van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant:

'langs dien weg toch zal de arbeidsman in zijne dringende behoefte kunnen voorzien en de nuttige bezigheid die men hem zal verschaft hebben zal als een eerst gewenscht gevolg hebben dat de goede en kalme volksgeest dezer provincie voortdurend ten goede zal gestemd blijven'.¹¹¹

De gemeente had bovengenoemde aanmoediging overigens niet nodig. Zij was al jarenlang bezig met werkverschaffing en bood speciale voordelen aan lieden die tot ontginning van woeste gronden overgingen. Op 12 december 1845 had zij aan Gedeputeerde Staten al gemeld: 'wij hebben uwe Edel Groot Achtbare Heeren te berigten dat wij reeds aanvankelijk aan een aantal buitenwerk zijnde arbeiders door het aanleggen en omgraven van gemeentes bosschen werk hebben verschaft en zullen trachten daarmee te blijven voortgaan of andere middelen te beramen om de arbeidende klasse zoo veel mogelijk van de armenkasse af te houden'.¹¹²

In de gemeentebegroting werden hiervoor jaarlijks bedragen gereserveerd. In 1849 was dat 200 gulden.¹¹³ Ook kinderen van bedelden werden aangespoord een arbeidzaam leven te leiden. In een archiefstuk uit 1841 is te lezen dat bij Van Horn en Zoonen, een katoenspinnerij te Asten, 22 kinderen werkten 'zijnde alle van behoeftigen ouders'. Het salaris bedroeg 20 cents daags.¹¹⁴

Ten slotte was er nog de Maatschappij van Weldadigheid, opgericht in 1818 door J. van den Bosch. In de door deze maatschappij ontworpen koloniën trachtte men armen via het verschaffen van arbeid, levensonderhoud en onderwijs op te leiden tot 'eene hogere beschaving en werkdadigheid'.¹¹⁵ De gemeente Asten moest elk jaar een opgave doen van het aantal wezen of vrijwillige personen dat men naar de koloniën wilde zenden. Er was echter

¹⁰⁸ Kappelhof, 'Inleiding op de geschiedenis van de sociale zekerheid'.

¹⁰⁹ RHCE, NAGA 109/1.

¹¹⁰ In 1848 was in Frankrijk een revolutie uitgebroken die ook invloed had op de rest van Europa.

¹¹¹ RHCE, NAGA 109/1.

¹¹² RHCE, NAGA 19/6.

¹¹³ RHCE, NAGA 31/1-22.

¹¹⁴ RHCE, NAGA 99/5.

¹¹⁵ Van Loo, 'De armenzorg', 431.

weinig animo. In de correspondentie van de gemeente is in verband hiermee het volgende te lezen: 'dat binnen deze gemeente geene vondelingen wezen of andere vrijwillige personen aanwezig zijn die voor de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid bestemd zijn'. Over kinderen werd nog opgemerkt dat er geen uitzending naar de kolonie te Veenhuizen zou plaatsvinden omdat 'dezelve zeer voegelijk op de alhier aanwezige katoenspinderijen kunnen worden geplaatst'.¹¹⁶ In een brief van 23 november 1829 meldde de gemeente echter wel dat zij een lijst van behoeftige kinderen had opgesteld welke in aanmerking kwamen voor verzending naar de koloniën van Weldadigheid. Dit zal te maken hebben met de slechte economische toestand in het zuiden die de sluiting van veel katoenspinnerijen tot gevolg heeft gehad.¹¹⁷ Zwervers en bedelaars werden wel herhaaldelijk naar werkhuizen en koloniën gezonden. Zo is te lezen dat Theofilus de Vos op 22 september 1823 in het bedelaarswerkhuis te Brugge is opgenomen, dat Franciscus Boogaerts in 1828 in de proefkolonie Zuid-Frederiksoord is geplaatst en Johanna Wouters (spoolster uit Asten) in 1848 te Ommerschans verblijft.¹¹⁸ Van Loo merkte al op dat veel armen geen zin en conditie hadden voor de landarbeid. Daarnaast bracht de landarbeid onvoldoende op om zichzelf te kunnen bedruipen.¹¹⁹ De gemeente Asten, die de kosten voor de personen geplaatst in de koloniën direct uit de gemeentekas betaalde, moest dan ook herhaaldelijk geld overmaken aan de

Melding van de ontsnapping van Franciscus Boogaerts uit kolonie Zuid-Frederiksoord aan de burgemeesters van Noord-Brabant door de gouverneur van Noord-Brabant A.F.G. van der Fosse met het verzoek Boogaerts te laten arresteren als hij in hun gemeente opduikt (RHCE, NAGA 114/1)

Ik geef U by dese kennis dat
Franciscus Boogaert, welke en de bedel-
laarskolonie Zuid Frederiksoord is opgeno-
men op den 23. Januarij jl. daarin is ont-
slapt.
Ik schryf U aan om ge'n persoon te doen
arresteren en naar dat gesticht te doen terug-
brengen, wanneer hy zich tans binnen
Uwe gemeente magt bevinden of zich verval-
gens en derelue magt daen sien
De Gouverneur der
Provincie Noord Brabant
Van der Fosse

Maatschappij van Weldadigheid.¹²⁰ Erg tevreden over hun verblijf in de koloniën waren de Astenaren evenmin. Telkens weer kreeg de gemeente meldingen van ontsnapte personen. De al genoemde Franciscus Boogaerts wist nog in hetzelfde jaar dat hij werd opgenomen de kolonie te ontvluchten (zie afbeelding). Ook Johanna Wouters deserteerde in 1855 nadat in 1852 al een verzoek van haar om te mogen vertrekken was afgewezen. Ook vanuit het Astense perspectief konden de koloniën dus geen daverend succes genoemd worden.

Samenvatting

In overeenstemming met het landelijke en regionale beeld doet een groeiend aantal Astenaren in de jaren 1814-1854 een beroep op ondersteuning. Vooral in de jaren met lange winters, mislukte oogsten, hoge voedselprijzen en in tijden van economische crisis kon het aantal oplopen tot bijna twintig procent van de bevolking.

Niet een kerkelijke instelling maar het algemeen armbestuur was als voornaamste instelling van weldadigheid belast met de zorg voor deze armen. Dit bestuur werd geleid door de notabelen van het dorp. Zij handelden vanuit sociaal-religieuze plicht, maar ook eigenbelang bleek een aantoonbaar motief. In moeilijke tijden kwamen hun contacten met de plaatselijke overheid en gegoede burgerij uitstekend van pas. Het armbestuur was lang niet altijd in staat de financiële eindjes aan elkaar te knopen. Men was (te) vaak aangewezen op giften en subsidies. Tekorten op de rekening bleken steeds vaker van structurele aard.

Met betrekking tot de bedeling van elders wonende en in Asten domicilie van onderstand hebbende personen bleek dat de gemeente Asten zich in een aantal gevallen net zo beschamend heeft gedragen als collega's in andere gemeenten. Herhaaldelijk probeerde men de 'legale eigen last op de schouders van anderen te doen drukken'. Het in de literatuur geschetste beeld is dus herkenbaar.

Daarnaast werd de heersende armoede ook in Asten bestreden conform de verlichte ideeën van die tijd. De gemeente hield zich bezig met werkverschaffing en had aandacht voor de opvoeding der behoeftige kinderen. Men was het er ook over eens 'dat de personen die eenmaal tot de arme bedelstaf zijn overgegaan dezelve niet, dan zeer schoorvoetend verlaten'. De kinderen van deze armen moesten dan ook worden behoed voor de staat van indolentie waarin hun ouders verkeerden. Het plaatsen van enkele armlastige kinderen in de plaatselijke katoenspinnerijen en de oprichting van de school de Zusters van liefde moeten in dit verband gezien worden.

Het waren echter slechts druppels op een gloeiende plaat. Het totaal aantal bedeelde Astenaren bleef in de periode 1830-1854 stijgen terwijl de uitgaven voor de onvermogen plaatsgenoten gemiddeld genomen ook nog eens daalden. De spoeling werd dus geleidelijk dunner en ook de bevolking van Asten heeft niet kunnen ontsnappen aan 'das Zeitalter des Pauperismus'.

¹¹⁶ RHCE, NAGA 19/1.

¹¹⁷ Bakens, *De heerlijkheid Asten*, 32.

¹¹⁸ RHCE, NAGA 114/1-3.

¹¹⁹ Van Loo, 'De armenzorg', 431.

¹²⁰ RHCE, NAGA 33/1-47.

Afkortingen

ANHG	Archief Nederlands Hervormde Gemeente
GABA	Gedeponneerd Archief Burgerlijk Armbestuur
NAGA	Nieuw Archief der gemeente Asten
OAGA	Oud Archief Gemeente Asten
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Archivalia

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

Gedeponneerd Archief Burgerlijk Armbestuur (GABA)

Collectienummer A-3039 *Maatschappelijke zorg, 1817-1967, Asten*

- 71-75 Begrotingen 1831-1853
- 88 Specifieke staten van rekeningen, 1830-1833
- 94-98 Rekeningen der inkomsten en uitgaven
- 108-112 Specifieke staten van rekeningen, 1834-1853
- 118-120 Stukken welke als bewijsmateriaal der gedane betalingen en plaats gevonden ontvangsten hebben gediend, 1819-1955

Gemeentebestuur Asten

Collectienummer A-3030 *Nieuw Archief der gemeente Asten gecodeerd door E.J.Th.A.M. van Emstede (NAGA) 1813-1947, Asten/Asten*

- 4/1 Notulen van de gemeenteraad 1805-1850
- 19/1 Kopieboeken van uitgaande brieven van het gemeentebestuur, 1827-1943
- 19/6 Kopieboeken van uitgaande brieven van burgemeester en assessoren, later wethouders, 1826-1847
- 23/2 Uitvoerige en beredeneerde verslagen van de toestand der gemeente Asten, 1852-1859
- 31/1-22 Staat van begroting van inkomsten en uitgaven der gemeente Asten, 1811-1855
- 33/1-47 Bijlage der gemeenterekeningen 1812-1860
- 99/5 Ingekomen brieven betreffende de vestiging van fabrieken en verzoeken om opgave
- 109/1 Ingekomen circulaire's betreffende het creëren van werkgelegenheid, 1848
- 112/1 Ingekomen brieven van algemene aard betreffende de armenzorg in het algemeen, 1816-1933
- 113/14-15 Ingekomen brieven betreffende de zorg voor geesteszieken en de verpleging van armlastige krankzinnigen
- 113/29 (onderdeel zorg voor behoeftigen) Ingekomen brieven betreffende burgerlijke handelingen van het Burgerlijk Armbestuur, 1838-1851
- 114-1 Ingekomen brieven betreffende tewerkstelling, 1823-1851
- 114-2 Bescheiden betreffende mutatie bij het personeel van bedelaarsgestichten, 1855
- 114-3 Ingekomen circulaire's van algemene aard handelende over de werking van de koloniën van Weldadigheid

Collectienummer A-3031 *Oud Archief Gemeente Asten (OAGA) 1603-1813, Asten/Asten*

Eigendommen van de Tafel van de Heilige Geest

1136XXVI/127 Kopieboek van eigendom titels van de Tafel van de Heilige Geest in de heerlijkheid Asten, aangelegd van het inkomen en renten van de Tafel der Heilige Geest dezelfde heerlijkheid 1615-1658 2 delen in 1 band, 1503-1648 (1374-1503) met een register
 Collectienummer A-078715-28 *Archief Nederlands Hervormde Gemeente, Asten (ANHG) 1687-1974, Asten/Asten*
 36 Reglement op de Diaconieën met toelichting

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem: J. Noorduyt, 1839).
- Bakens, J., *De heerlijkheid Asten van 1750-1830, naar een archiefonderzoek* (Asten 1980).
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Den Haag 1961).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spanningsveld der armoede* (Tilburg 1968).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 468-500.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I 1796-1890 Traditie en modernisering* (Amsterdam/Meppel 1996).
- Engelen, Th.I.M., en P.M.M. Klep, 'Een demografisch traditionele samenleving' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 61-76.
- Harkx, W.A.J.M., *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen, de grondslag voor de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg 1967).
- Hoffman, E.R.M., *Noord-Brabant en de opstand van 1830* (Tilburg 1974).
- Hofstee, E.W., 'De demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 63-93.
- Holthoorn, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen 1985).
- Kappelhof, T., 'Inleiding op de geschiedenis van de sociale zekerheid in Nederland (1870-1967)', in: *Bronnen met betrekking tot armenzorg en sociale zekerheid in de negentiende en twintigste eeuw* (uitgave Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2005).
- Jansen, G.B., 'Een groeiende vraag naar volkshuisvesting', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 173-186.
- Klinkert, W., 'Het leger te velde en in de garnizoenen', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 123-132.
- Leeuw, K. de, *Kleding in Nederland 1813-1920* (Hilversum 1993).
- Loo, L.F. van, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965* (Meppel 1981).
- Loo, L.F. van, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1771-1854', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 417-435.
- Meere, J.M.M. de, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1814-1844' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 10 (Haarlem 1981) 384-416.
- Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955).
- Mijnhardt, W.W., en J.J. Kloek, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Mulder, J. van (red.), *Zalig de Armen. Gids bij de tentoonstelling* (Antwerpen 2011).
- Paulussen, J.C.G.M., *De ontwikkeling van de levensstandaard van de Helmondse wevers tussen 1820 en 1870* (doctoraalscriptie, Tilburg 1962).
- Stuijvenberg, J., 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning' in: P.W. Klein (red.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 52-74.
- Thelen, A.A.J., 'Arbeidsbestaan en sociale zorg' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 260-278.
- Veraghtert, K.F.E., 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële productie' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I* (Amsterdam/Meppel 1996) 223-240.
- Verberne, L.G.J., *Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870: de sociaal-economische structuur* (Nijmegen 1947).
- Vries, J. de, 'Het samenvattend beeld van de economische achteruitgang der Republiek' in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie. 18 Opstellen over economische en sociale geschiedenis in twee delen* (Den Haag 1977) 184-199.
- Wouters, T.A., *Van bedeling naar verheffing* (Tilburg 1968).
- Zanden, J.L. van, 'Regionale verschillen in landbouwproductiviteit en loonpeil in de Lage Landen aan het begin van de negentiende eeuw', *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 57 (1994) 271-286.
- Zanden, J.L. van, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw en het Britse model', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 50-66.

ERFGOED VAN DE BRABANDERS

VERLEDEN MET EEN TOEKOMST

JAN VAN OUDHEUSDEN

Omslag van *Erfgoed van de Brabanders. Verleden met een toekomst*, geschreven door Jan van Oudheusden met foto's van Marc Bolsius

Jan van Oudheusden

Erfgoed van de Brabanders. 'Is dit nou de selectie?'¹

Wat is Brabant eigenlijk? Welke betekenis heeft het voor ons dat we op deze plek van de wereld thuis zijn? Hoe kunnen we de geschiedenis van Brabant en de tastbare overblijfselen daarvan gebruiken om er achter te komen wie wij zijn en wie wij willen zijn? Heeft het verleden ook betekenis voor onze toekomst? Dat zijn enkele van de vragen waarmee ik mij in mijn werk bij de leerstoel 'Cultuur in Brabant' in Tilburg heb beziggehouden

Die vragen zijn natuurlijk ook eerder al aan de orde geweest. Maar de antwoorden van toen voldoen niet meer. Als wij aan Brabant denken hebben we iets anders voor ogen dan het boerenBrabant van Gerlacus van den Elzen, het katholieke Brabant van P.C. de Brouwer, het Arme Brabant van rector Goossens of het in zichzelf gekeerde, afwerende Brabant van Brabantia Nostra. Ik wil op al die Brabantbeelden niks afdingen. Ze hebben in hun tijd goed dienst gedaan, ze hebben bijgedragen aan de emancipatie van Brabant. Maar wij moeten in onze tijd eigen en dus andere keuzes maken.

Mijn bijdrage aan het antwoord op de vraag wat Brabant is heeft zijn neerslag gevonden in twee boeken, die als het ware een tweeluik vormen. Het eerste is *Verhalen van Brabant* uit 2011: negentien hoofdstukken, negentien verhalen waarmee de lezer in vogelvlucht door de geschiedenis gaat. Een boek dat vooral wil laten zien dat die geschiedenis Brabant heeft gemaakt tot wat het nu is en dat de Brabantse eigenheid, voor zover daarvan sprake is, vooral historisch bepaald is. Ik heb in dit boek het verhaal van Brabant verteld aan de hand van historische gebeurtenissen en ontwikkelingen.

Maar je kunt ook een verhaal vertellen aan de hand van voorwerpen of andere overblijfselen uit het verleden. En dat is iets dat blijkbaar in de lucht zit. Vorig jaar verscheen een boek van Gijs van der Ham, waarin de Nederlandse geschiedenis wordt verteld aan de hand van honderd voorwerpen uit de collectie van het Rijksmuseum. Van het timpaan uit de middeleeuwse abdij van Egmond via de staalmeesters van Rembrandt tot aan het omslagontwerp van het boek *Ik, Jan Cremer*. Begin dit jaar liep in de Kunsthal in Rotterdam een tentoonstelling, waarvoor de historicus en journalist Ad van Liempt honderd voorwerpen bijeen had gebracht die het verhaal vertellen van Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog, met de stoel van Anton Mussert, de knikkerdoos van Anne Frank, een stuk biels van de Birma-spoorlijn of een Britse Cromwell-tank die een vultreffer incasseerde bij de Slag om Overloon in 1944. En, om dichterbij huis te blijven, vanaf begin dit jaar wordt in het Noordbrabants Museum de Brabantse geschiedenis weer verteld aan de hand van voorwerpen in een presentatie met de veelzeggende naam Het Verhaal van Brabant. Het is duidelijk: voorwerpen vertellen een verhaal.

¹ Tekst van de lezing gegeven tijdens het symposium 'Is dit nou de selectie?' in het Van Abbemuseum te Eindhoven, 28 augustus 2014.

Het verleden heeft echter meer nagelaten dan alleen museumvoorwerpen. De erfenis van het verleden omvat ook landschappen, stadsgezichten, monumenten, archiefstukken, boeken, tradities. En ook die vertellen het verhaal van Brabant. Bovendien zijn ze bepalend en richtinggevend voor het Brabant van nu. De geschiedenis heeft ons weliswaar gemaakt tot wat we zijn, maar hij ligt achter ons. De overblijfselen ervan zijn daarentegen in de meest uiteenlopende vormen nog zichtbaar en tastbaar om ons heen. Samen vormen ze het onderwerp van mijn tweede boek, zoals gezegd het tweede luik van mijn presentatie, naast de Verhalen van Brabant, het boek dat vanmiddag gepresenteerd gaat worden. Het heeft als titel *Erfgoed van de Brabanders*, om daarmee tot uiting te brengen dat het gaat om iets dat van ons gezamenlijk is en van ons allemaal, om iets dat betekenis geeft aan ons bestaan hier en nu en tegelijk aan de richting waar we heen willen. Of zoals het heet in de ondertitel: Verleden met een toekomst.

Nu is erfgoed, in de betekenis van cultureel erfgoed, een term die pas de laatste jaren is ingeburgerd. Een toelichting is daarom misschien op zijn plaats. Want wie niet beter weet, zou denken dat het erfgoed een vanzelfsprekend decor is van ons dagelijks bestaan. Iets uit het verleden dat toevallig bewaard bleef en dat we met een zekere gelatenheid aanvaarden omdat het er nu eenmaal bij hoort. Maar zo is het niet. Erfgoed heeft te maken met actieve keuzes die wij maken, steeds opnieuw. Wij identificeren ons nadrukkelijk met het erfgoed, wij eigenen het ons toe en wij geven er betekenis aan, zoals we hierna nog zullen zien. En op die manier draagt het erfgoed bij aan hechting en worteling, aan de vormgeving van ons bestaan en onze leefwereld. Eigenlijk zoals het geformuleerd is in de prachtige regels onder het provinciewapen dat Niel Steenbergen in brons maakte voor het voorplein van het provinciehuis: 'Brabant is maken, maken dat leven zich hechten kan, thuis raken kan in de tijd.'

Dat begrip thuis raken suggereert een gevoel van geborgenheid, van vertrouwdheid. En in zekere zin werkt het ook zo. Mensen zijn betrokken op hun omgeving, hun leefwereld, hechten daaraan wanneer die herkenbare en betekenisvolle elementen bevat en juist ook omdat het die bevat. En als je die betrokkenheid met elkaar deelt, draagt dat in sterke mate bij aan een samenleving, ook in letterlijke zin, van met elkaar leven.

Het kan echter ook andersom werken. Want erfgoed zit niet altijd in de comfortzone. Waar identiteit in het geding is, wordt erfgoed ingezet als strijdmiddel. Ik heb dat zelden duidelijker gevoeld als toen mijn jongste dochter, die in Amsterdam een master erfgoedstudies volgt, verslag deed van een excursie die in dat kader was gemaakt naar Jeruzalem. Ook daar wordt uit het reservoir aan historische relictten geput om een identiteit vorm te geven. Maar juist door de conflicterende belangen tussen Israëli's en Palestijnen leidt dat proces tot wrijving en tot spanning. Niet zelden vallen er doden, juist door toe-eigening en identificatie met het erfgoed. Misschien wel het duidelijkste voorbeeld daarvan is De Tempelberg met enerzijds de tempelruïne met de Klaagmuur en anderzijds de Al-Aqsamoskee, een complex dat niet ten onrechte is omschreven als 'de meest omstreden vierkante kilometer ter wereld'. In september 2000 brak precies hier de tweede intifadah uit, in reactie op het als provocerend ervaren bezoek van oppositieleider Ariël Sharon aan deze plek, die daarbij omringd was door honderden Israëlische soldaten. Of, ander voorbeeld, wie herinnert zich niet het schokkende bericht dat de Taliban in 2001 de vijftienhonderd jaar oude Boeddha's van Bamyan in Afghanistan opzettelijk verwoestten, juist om de tegenstander in zijn identiteit te treffen.

Degelijke voorbeelden maken duidelijk dat erfgoed vooral symbolisch geladen is. Het gaat niet zozeer om de monumenten of de voorwerpen zelf, maar om de betekenis die daar door onze generatie aan gegeven wordt. Denk bijvoorbeeld aan de onvoorstelbare moeite en inspanningen die geleverd zijn om de enig overgebleven oorspronkelijke barak

van het voormalige concentratiekamp Vught overeind te houden, barak 1B. Tientallen jaren werd hij verwaarloosd en uiteindelijk was het een ruïne, rijp voor de sloop. Het heeft tonnen gekost om hem te behouden en te herstellen, maar dat is het ons waard geweest. Niet natuurlijk om dat bouwwerk zelf; het is tenslotte maar een lelijke barak. Maar met dit bouwsel wilden wij vooral de tastbare herinnering bewaren aan de vervolging in de Tweede Wereldoorlog, aan de internering van politieke gevangenen na de oorlog, aan de opvang van de Molukkers in Nederland. In die barak kunnen wij de bewogen geschiedenis van de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw letterlijk een plek geven. Daarom mocht hij van ons niet verloren gaan. Erfgoed zegt met andere woorden misschien wel eerder iets over onszelf en wat wij nu belangrijk vinden dan over het verleden.

Het duidelijk dat betrokkenheid een sleutelement is in het begrip erfgoed en in de omgang ermee. Die betrokkenheid kan de meest uiteenlopende vormen aannemen, maar leidt eigenlijk altijd tot toe-eigening. En die is nooit vrijblijvend, maar heeft bijna altijd gevolgen voor het erfgoed. Of het nou gaat om de Beeldenstormers die zich in 1566 op hun geheel eigen manier de kerken toe-eigenden; om negentiende-eeuwse notabelen die kerkramen schonken om God te eren en in één moeite door met een naam en een familiewapen daarop hun vooraanstaande maatschappelijke positie vastlegden voor de eeuwigheid. Of het gaat om museumconservatoren die zich inspannen om voorwerpen te behouden, maar ze zodoende in een nieuwe, museale en daardoor eigenlijk wezensvreemde context brengen; om restauratoren die met de beste bedoelingen proberen het verval te keren en het monument daardoor soms nog mooier maken dan het al was. Zij allen eigenen zich het erfgoed toe, hechten er hun eigen betekenis aan en geven het zodoende door in een andere vorm en context dan waarin zij het zelf aangereikt kregen. En daarmee krijgt erfgoed voortdurend nieuwe betekenissen.

Naast betrokkenheid en toe-eigening is er nog een kernbegrip dat bij erfgoed en dus ook bij het werk aan een boek over het erfgoed, in dit geval het Brabants erfgoed, om de hoek komt kijken en dat is het selecteren. Daarmee komen we ook aan het thema van de dag. Nou is eigenlijk elk boek over de geschiedenis een kwestie van selecteren, maar hier is dat nog nadrukkelijker het geval. In zijn academische afscheidsrede *Dynamisch Erfgoed* heeft Willem Frijhoff opgemerkt dat erfgoed pas ontstaat door selectie. Niet alle overblijfselen uit het verleden zijn erfgoed, maar alleen die elementen die wij ons toe-eigenen, waar wij betekenis aan geven. Pas als wij dat doen wordt het erfgoed, iets wat we in het heden met elkaar delen en samen de moeite waard vinden om het aan de toekomst door te geven. Het doet denken aan de ware betekenis van het woord traditie, dat wij ook met het verleden associëren, maar dat eigenlijk veel meer met ons en met de toekomst te maken heeft. Het woord is immers afgeleid van het Latijnse tradere, dat wil zeggen doorgeven. Iets wat je waardevol genoeg vindt om door te geven aan wie na je komen. Traditie, en dus ook erfgoed, ik herhaal het maar weer, hebben niet zozeer te maken met wat achter ons ligt, maar met onze opvattingen nu en met onze zorg, onze hoop zo u wilt, voor de toekomst.

Erfgoed bestaat dan ook niet uit een statisch, herkenbaar geheel dat voor altijd zichzelf gelijk blijft. Het gaat erom wat wij als erfgoed willen om daarmee onze identiteit en onze toekomst vorm te geven. Erfgoed ligt dan ook niet voor altijd vast. Het kan voor nieuwe generaties zijn zin of betekenis verliezen. Denk aan alle Brabantse pastoors en kerkbesturen die in de negentiende eeuw de oude middeleeuwse kerken die hen in de Franse Tijd door de protestanten waren teruggegeven, lieten afbreken om ze te vervangen door veelal middelmatige neogotische nieuwbouw. Denk aan de ambitieuze Brabantse gemeentebesturen die in de jaren zestig en zeventig hun binnensteden sloopten om ruim baan te maken voor de

auto, of die er geen enkel probleem mee hadden dat de gaafheid en de intimiteit van hun dorpsplein, ruimtelijk erfgoed, werd verpest door een gedrocht van een Boerenleenbank of door een supermarkt die de oude dorpswinkels verving.

En zo is het steeds gegaan. Keer op keer is erfgoed aangereikt dat een nieuwe generatie niet lustte, keer op keer is de erfenis van het verleden terzijde geschoven op grond van nieuwe inzichten, op grond van de vooruitgang of in elk geval de illusie daarvan. In de negentiende eeuw vonden de bisschop en het kerkbestuur van de Bossche Sint-Jan dat het imposante renaissance oksaal dat toen al zo'n tweehonderd jaar in de kerk had gestaan alsnog het veld moest ruimen. Niet alleen omdat het de gotische stijleenheid in de kerk verstoorde, maar ook omdat het de blik op het nieuwe neogotische hoogaltaar belemmerde. Het is bijna ironisch dat topstukken als het renaissance oksaal en het barokke hoogaltaar, beide een getuigenis van de strijd bare geest van de Contrareformatie, wel de protestantse tijd hadden overleefd maar in de negentiende eeuw alsnog ten offer vielen aan katholiek gedweep met de middeleeuwen als een echt vroom-katholiek tijdperk. Uiteindelijk belandde het oksaal via de antiekhandel in het Londense Victoria and Albertmuseum, waar Victor de Stuers het tot zijn verbijstering en woede terugvond. Voor hem was er niets vanzelfsprekends aan de afbraak en de verkoop van het kunstwerk, zoals men in Den Bosch had gemeend. Hij zag het als een daad van culturele barbarij, die hem inspireerde tot zijn befaamde artikel 'Holland op zijn smalst' dat in 1873 verscheen in het tijdschrift *De Gids*. Daarmee gaf hij de stoot tot de oprichting van de Nederlandse monumentenzorg. Zo kreeg het versmadede oksaal ook op zijn nieuwe plek in Londen alsnog betekenis voor Den Bosch, voor Brabant en voor Nederland, namelijk als sleutelelement in de ontwakende zorg voor monumenten en een bewuste omgang met het cultureel erfgoed.

Dat erfgoed in de loop van de tijd soms weer aan betekenis kan winnen, blijkt bijvoorbeeld ook uit het monument voor Coba Pulskens. Deze Tilburgse vrouw, schoonmaakster bij Publieke Werken, bood in de Tweede Wereldoorlog in haar huis aan de Diepenstraat vele malen onderdak aan onderduikers. Op zondag 9 juli 1944 drong de *Sicherheitspolizei* haar woning binnen en schoot er drie geallieerde piloten die op dat moment in huis waren, ter plekke dood. Coba Pulskens werd via kamp Vught overgebracht naar Ravensbrück, waar zij in maart 1945 omkwam in de gaskamer. Op 2 februari 1947 onthulde men onder grote belangstelling aan het huis een monumentje in de vorm van een Madonna met schutsmantel waaronder Coba en de drie piloten een schuilplek vinden. In de jaren zeventig echter, in de tijd dat velen dachten dat we de oorlog onderhand wel achter ons gelaten hadden, de tijd dat in Nederland de mogelijkheid werd toegelaten om dan misschien niet te stoppen met Dodenherdenking op 4 mei, maar in elk geval wel met het vieren van Bevrijdingsdag op 5 mei, was die belangstelling blijkbaar weer weggeëbd. Kennelijk had deze herinnering geen betekenis meer. Want in die jaren viel het huis van Coba Pulskens onder de slopershamer en alerte buurtbewoners konden pas op het allerlaatste moment verhinderen dat het monumentje daarbij verloren ging. Hetzelfde gebeurde met de herinneringsplaquette in het gebouw van Publieke Werken aan de Noordhoekring, toen dat gesloopt werd. Ook die bleef slechts behouden door de oplettenheid van een archiefmedewerker. Coba Pulskens leek uit het collectieve geheugen te zijn gewist. Maar het herdenken heeft sindsdien weer aan kracht gewonnen en daarmee ook het erfgoed van de oorlog: naar Coba Pulskens werd een laan vernoemd, waar in 1984 zelfs nog een derde monument voor haar onthuld werd. En een plaquette, aangeboden namens de Royal Air Force, kreeg in datzelfde jaar een plek in de herdenkingskapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Nood aan de Kapelhof tegenover de Heikese kerk.

Het publiek tijdens de lezing van Jan van Oudheusden in het Van Abbemuseum, 28 augustus 2014. Foto Boudewijn Bollmann, 2014

En er zijn meer voorbeelden waaruit blijkt dat het tij weer kan keren. De laatmiddeleeuwse haven van Breda, in 1965 gedempt, is enkele jaren geleden weer uitgegraven en gerestaureerd. Buiten gebruik gestelde fabrieken worden niet langer gesloopt, zoals uitgerekend in het Monumentenjaar 1975 in Tilburg nog gebeurde met de toen zowat 150 jaar oude spinnerij van Pieter van Dooren, in de negentiende eeuw nota bene de eerste Tilburgse fabriek waar met stoomkracht werd gewerkt. Tegenwoordig geven we aan fabrieksgebouwen zo mogelijk een nieuwe bestemming. Iedere generatie selecteert zijn eigen erfgoed.

Selectie is echter niet alleen een principiële aangelegenheid, inherent aan wat erfgoed feitelijk is, maar voor mij bij het samenstellen van mijn boek ook een heel praktische kwestie. Want de keuzemogelijkheden van het Brabants erfgoed zijn bijna eindeloos. Nemen we bijvoorbeeld de Cultuurhistorische Waardenkaart van Noord-Brabant, die alleen nog maar betrekking heeft op het onroerend, ruimtelijk erfgoed. Die kaart omvat 21 cultuurhistorische toplandschappen, waaronder het Dommeldal, de Brabantse Wal in het uiterste westen of de Zuiderwaterlinie die loopt van Bergen op Zoom tot Grave, met onder meer het fort de Roovere. Dan zijn er 230 cultuurhistorisch belangrijke deelgebieden met bijvoorbeeld de Maasheggen in noordoosten, het Bossche Broek of de Strabrechtse Heide. Er zijn 16 archeologische topgebieden met in totaal 700 archeologische monumenten, waaronder de grafheuvels van Toterfout-Halve Mijl bij Veldhoven. Brabant kent maar liefst 1000 structuren van historisch groen, zoals houtwallen, parken en bomen. Daaronder 650 echt monumentale bomen, zoals de Heilige Eik in Den Hout bij Oosterhout. Er zijn duizenden historische lijnen, zoals wegen, paden, dijken, kanalen en turfvaarten. En Brabant is ook nog eens 300 waardevolle stads- en dorpsgezichten rijk, er worden 20.000 historisch waardevolle bouwwerken geteld, waarvan 6.000 een plek hebben op de rijksmonumentenlijst, van het gotische kerkje van Middelbeers, tot aan het fabrieksgebouw van Weverij De Ploeg in Bergeijk, naar ontwerp van Gerrit Rietveld.

Tot zover de Cultuurhistorische Waardenkaart. Maar dan zijn er nog de duizenden en duizenden objecten van roerend erfgoed, variërend van kostbare museale topstukken zoals de Romeinse Gouden Helm van Deurne tot de fiets waarmee Wim van Est uit Sint-Willebrord in 1951 als eerste Nederlander in de gele trui tijdens de Tour de France een duikeling maakte in het ravijn. U weet wel: 'zeventig meter viel ik diep, m'n hart stond stil, maar m'n Pontiac liep'. Dit aandoenlijke wrak is een monument van de Brabantse sportgeschiedenis.

En behalve de musea hebben ook de archieven een schat aan erfgoed in huis, zoals het capitulatieverdrag van 1629 dat Den Bosch en de Meierij losscheurde van het hertogdom Brabant en ze voorgoed onder het gezag van de republiek bracht. Of het kladboek van de achttiende-eeuwse armmeester Van Gils uit Tilburg die al peinzend over zijn inkomsten en uitgaven een schetsje maakte van wat waarschijnlijk de alledaagse praktijk was in de steden en dorpen van Brabant.

En laten we de bibliotheken niet vergeten, de Brabant-collectie voorop met zijn indrukwekkende Roman Visscherkaart uit 1661, bijna 1.70 bij 2.20. Of met zijn indrukwekkende collectie Brabantse drukken, waaronder een die bijna vijfhonderd jaar geleden, in 1520, uitkwam bij Laurens Hayen in Den Bosch, brieven van Plinius, nota bene een exemplaar dat blijkens het opschrift ooit nog aan Calvijn heeft toebehoord.

Dan is er het immaterieel erfgoed met tradities als De Brabantse dag in Heeze, de bedevaarten in mei naar de Zoete Moeder in Den Bosch of de Vastenavondviering in Krabbegat. Maar net zo goed de drie en dertig delen met duizenden lemma's van het Woordenboek van Brabantse Dialecten.

Er zijn alles bij elkaar meer dan een miljoen historische relictten in Brabant, potentieel allemaal erfgoed. Selectie is dan ook essentieel, niet alleen omdat de ruimte in een boek beperkt is, maar ook omdat het erfgoed zoals gezegd pas in een selectie zin en betekenis krijgt. Maar hoe moeten we dit benaderen?

Enerzijds ben ik uitgegaan van het erfgoed zelf, van voorbeelden die ik perse wilde opnemen. De Sint-Jan van Den Bosch bijvoorbeeld kan in een boek over Brabants erfgoed niet ontbreken, daar is denk ik weinig discussie over. Maar de vraag is dan meteen: waarom niet? Wat is voor ons de betekenis van dat in oorsprong middeleeuwse gebouw? Wat zegt het ons nu nog? Waarom associëren we ons ook in een tijd van ontkerkelijking zo nadrukkelijk met dit kerkgebouw? Die vragen probeer ik tegelijk met de selectie in de toelichtende teksten te beantwoorden.

Een andere benadering is die waarbij je uitgaat van een periode en van een thema, omdat je vindt dat dat in een boek als dit vertegenwoordigd moet zijn. En dan vervolgens op zoek gaat naar erfgoed dat daarbij hoort. Als je iets wilt laten zien van de armenzorg, omdat die tenslotte eeuwenlang het leven van Brabanders heeft bepaald, dan kun je natuurlijk kiezen voor het prachtige houten reliëf dat vroeger boven de ingang van het Bossche geefhuis hing. Maar – alweer een dilemma – dat had ik ook al in de *Verhalen van Brabant* opgenomen, en natuurlijk moet ik al te veel doublures voorkomen. Dus ben ik verder gaan zoeken en zo kwam ik uit bij een restaurant met een fraaie achttiende-eeuwse gevel en een niet daarbij passend torentje aan de Markt in Geertruidenberg, het Weeshuys geheten. Dat klopt ook wel, ooit werden hier de wezen van de stad opgevangen. Maar wie binnen gaat eten, herkent in de stenen pilaren en in het houten tongewelf de nog veel oudere oorspronkelijke functie, namelijk kapel en tevens ziekenzaal van het middeleeuwse gasthuis van Geertruidenberg, wat ook het klokkentorentje op het dak verklaart. Een mooie paradox: een restaurant, symbool van onze welvaart als erfgoed van de armenzorg.

Zo kom je enerzijds tot voor de hand liggende keuzes, anderzijds tot min of meer verrassende elementen. En mijn selectie, ik zal de eerste zijn om dat toe te geven, heeft een zekere willekeur, het een kan voor het andere worden ingewisseld. Mijn boek is zonder twijfel ook gebaseerd op persoonlijke voorkeuren, ook al zijn het er misschien wel minder dan ik diep in mijn hart had gewild. Het beeld moet tenslotte ook voor de lezers herkenbaar en aanvaardbaar zijn. Als mijn selectie kritiek en discussie uitlokt, des te beter. Uiteindelijk ben ik zo uitgekomen bij:

- Elementen die we niet goed kunnen missen, die horen bij ons beeld van Brabant. Breda is Breda niet meer zonder de toren van de Onze Lieve Vrouwe kerk en de Meijerij kunnen we ons zonder populierenlandschap ook niet goed voorstellen.
- Elementen die ons eraan herinneren wat er met de Brabanders is gebeurd. Zoals het Charter van Kortenberg uit 1312, toen de Brabantse steden invloed afdwongen op het bestuur van het hertogdom, nota bene een primeur op het Europese vasteland. Of het primitieve schilderij dat gemaakt is na de burgeroorlog tussen calvinisten en katholieken in Den Bosch die op 1 juli 1579 enkele tientallen doden heeft gekost. Of het zuivel-fabriekje van Hoogeloon, symbool van de laat negentiende-eeuwse revolutie onder de Brabantse boeren die zich door coöperatie aan hun armoede hebben ontworsteld.
- Elementen die laten zien onder welke omstandigheden de Brabanders hun leven hebben geleefd, waarbij het kasteel van Heeze aandacht krijgt, maar net zo zeer enkele negentiende-eeuwse arbeidershuisjes in Loon op Zand.
- Elementen die laten zien hoe de Brabanders onafgebroken hun leefomgeving gevormd hebben, zoals het slagenlandschap in de Langstraat, restant van de middeleeuwse veenontginning of een van de meest recente ingrepen, het beekherstel van de Kleine Beerze, waarbij de rampzalige kanalisatie van de jaren vijftig en zestig werd teruggedraaid.
- Elementen die ons een spiegel voorhouden, zoals het memento mori steentje van Margriet van Auweninghe uit 1484 in de Bossche Sint-Jan of de struikelsteen die Arnoud-Jan Bijsterveld bij zijn huis aan de prof. Dondersstraat in Tilburg heeft gelegd.

Waarmee maar gezegd wil zijn dat erfgoed vele gezichten heeft. De opzet van het boek is chronologisch en daarbinnen thematisch. Ik volg de indeling van de *Verhalen van Brabant*, met de tien tijdvakken van De Rooy, zij het dat de afbakening daarvan is aangepast aan specifieke Brabantse omstandigheden, aan betekenisvolle cesuren. Dat levert dus tien periodes op, van prehistorie tot nu.

Voor ieder tijdvak heb ik, zoals gezegd, gezocht naar erfgoed dat kenmerkend is voor situaties en ontwikkelingen uit die periode en ik heb geprobeerd dat vervolgens logisch en zinvol te ordenen door het in een thema onder te brengen: een kasteel spreekt over macht op het platteland, een boek over geletterdheid, een gegraveerd wijnglas over de achttiende-eeuwse regentencultuur, een noodwoning van Maycrete over naoorlogse wederopbouw. Aan de hand van dergelijke thema's gaan we langs de bekende en minder bekende paden van de Brabantse geschiedenis.

Met een thema als moderniteit bijvoorbeeld wil ik als het ware een tegenwicht bieden aan het traditionele beeld van Brabant als provincie van poffers, vendelzwaaiers, zult en balkenbrij. Want al voor de oorlog kreeg het modernisme ook hier voet aan de grond, zoals bijvoorbeeld is te zien aan een villa in Waalwijk uit 1932, een ontwerp van de Limburgse architect Jos Klijnen. Het huis werd na de vroegtijdige dood van de Waalwijkse gemeentesecretaris, Toon van Liempt, gebouwd door zijn weduwe, als een postuum protest tegen de keuze van Waalwijk voor het traditionele raadhuis van Kropholler, in plaats van het moderne ontwerp dat Klijnen had voorgesteld, en waarvan dit huis als het ware een echo is.

Sinds de jaren negentig staat het op de rijksmonumentenlijst. En – vergeef me m'n onbescheidenheid – voor mij, langs moederszijde kleinzoon van secretaris Van Liempt, heeft dit huis nog extra betekenis als de plek waar ik geboren ben. In mijn boek breng ik deze bijzondere architectuur samen met het gedicht Nachtkroeg uit 1915, experimentele poëzie van Antony Kok, een Tilburgse spoorwegbeampte, maar ook oprichter, samen met Theo van Doesburg, van de Stijl, de kunstenaarsgroep die, zoals u weet, bepalend was voor de doorbraak van de abstracte kunst en het modernisme in Nederland. En vervolgens komt daar nog het werk bij van de Brabantse arts Jan Smulders, die de Periodieke Onthouding ontdekte en propageerde als methode van geboortebeperving, en die daarmee een belangrijke bijdrage leverde aan een meer moderne levenshouding waarbij seksueel genoeg binnen het huwelijk niet noodzakelijkerwijs meer gekoppeld was aan voortplanting. Ook dit is erfgoed van de Brabanders.

Er is in het boek ruimte voor ongeveer 130 van dergelijke thema's, en met deze aanpak dus voor ongeveer 400 erfgoedelementen. Vierhonderd, ik zeg het nog maar eens, van de meer dan een miljoen die ik in principe zou kunnen kiezen.

Voor ieder thema is een spread van twee tegenover liggende pagina's ingeruimd. Daar moet tekst in en beeld. Lange tijd ben ik vooral met de tekst bezig geweest, met het verhaal dat ik wilde vertellen, maar toen de foto's van Marc Bolsius langzaamaan beschikbaar kwamen, besepte ik pas goed hoe groot de rol is die het beeld – of misschien moet ik zeggen de verbeelding – heeft in het uiteindelijke resultaat. Het was werkelijk prachtig beeldmateriaal dat hij aanleverde en dus moest er geschipperd en geschoven worden met tekst en beeld, maar hoe dan ook, veel meer dan 750-800 woorden kon ik op een spread niet kwijt. Die woorden worden verdeeld over soms twee, soms vier, maar meestal drie erfgoedelementen die samen een verhaal vertellen. In de ideale situatie – maar die wordt lang niet altijd bereikt – komen er in zo'n thema, dus op zo'n spread, verschillende categorieën van erfgoed samen, bijvoorbeeld een monument, een landschap, een museaal voorwerp, een archiefstuk, ook om te benadrukken dat het niet zozeer gaat om de dingen zelf maar vooral om het verhaal dat ze vertellen, om de betekenis die ze hebben in ons beeld van het verleden. Een voorbeeld daarvan is het thema Adellijke Pracht: Het Markiezenhof met zijn monumentale schouw, een rugkussen van een ridder van het Gulden Vlies en het Liesbos bij Breda, ooit jachtgebied van de Nassaus, samen vertellen ze het verhaal van de adellijke wederopstanding ten tijde van de Brabantse Gouden Eeuw in de vijftiende en de vroege zestiende eeuw en van de pracht en praal die toen werd tentoongespreid.

In een boek met een titel als deze moest behalve voor erfgoed natuurlijk ook plaats worden ingeruimd voor Brabanders. Voor mensen die op een of andere manier een speciale band hebben met een bijzonder stukje Brabants erfgoed. Bijvoorbeeld omdat ze erin wonen, omdat ze het gebruiken voor hun werk, omdat ze zich inzetten voor het behoud ervan, omdat ze er alles van weten of om wat voor bijzondere reden dan ook. Twintig korte teksten, geïllustreerd met portretten door Marc Bolsius, geven inzicht in de betekenis die het erfgoed voor hen heeft en de richting die het geeft aan hun bestaan. Bijvoorbeeld Jeroen Grosfeld, die als museumdirecteur de vondst van zijn leven deed, of Liesbeth Theunissen die alles weet van prehistorische grafheuvels, net zoals voor Wies van Leeuwen de neogotiek van Pierre Cuijpers geen geheimen meer heeft. Floris van Bommel behoort tot de negende generatie schoenmakers van die naam en Neeltje van der Ven heeft met haar man Clemens een leven besteed aan historische wooncultuur. Het resultaat daarvan wordt nagelaten aan de samenleving. Letterlijk erfgoed dus.

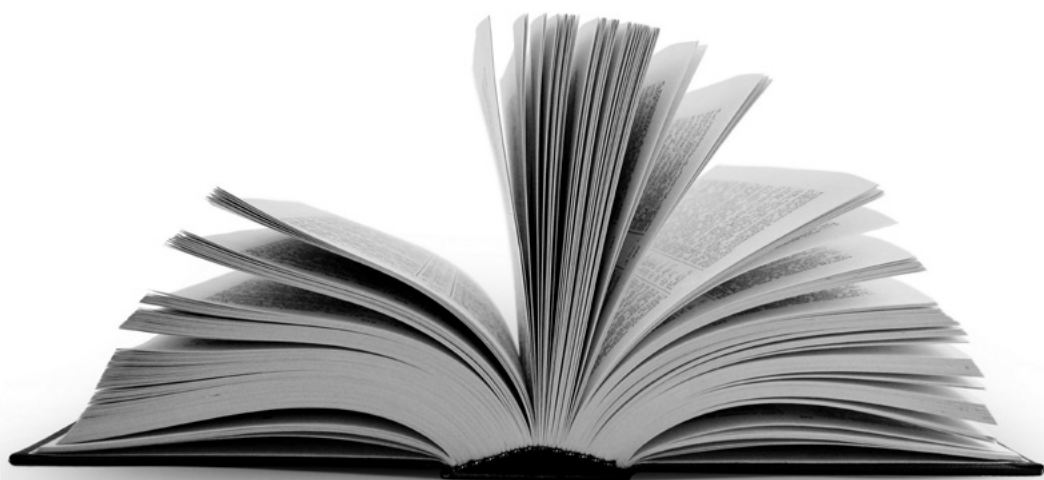
Dames en heren, ik kom aan het eind van mijn betoog. Het boek dat ik heb gemaakt wil het besef bijbrengen dat het erfgoed dat ons uit het verleden is aangereikt, voor ons feitelijk onmisbaar is. Want zonder erfgoed zijn wij allen verloren in de tijd.

Het uitgangspunt was om een herkenbare en betrouwbare staalkaart te bieden van de ongelooflijke veelheid en verscheidenheid van het Brabants erfgoed. Met daarin aandacht voor de verschillende categorieën, roerend en onroerend erfgoed, informatief en immaterieel erfgoed. Zich uitstrekkend van prehistorie tot nu en van oost tot west. Maar ook om te laten zien dat al die overblijfselen, in welke vorm dan ook, bouwstenen zijn waarmee wij onze hedendaagse Brabantse identiteit vormgeven. Dat erfgoed niet alleen herkenning biedt en houvast, maar ook inspiratie biedt bij de inrichting van onze leefomgeving en zo richting geeft aan onze toekomst.

Ik wil daarvan tot slot nog één aansprekend voorbeeld presenteren. Beter dan hiermee kan ik de inspirerende en vernieuwende kracht van erfgoed niet duidelijk maken, denk ik. Het gaat om een plek in het hart van een Brabants dorp, Schijndel, waar de gevechten bij de bevrijding in 1944 een gat hebben geslagen. Om een gemeenschap die worstelt met herinneringen en ambities, maar vooral met het onvermogen om dat hart weer terug te brengen in het dorp. Het gaat ook om een jonge architect uit Schijndel, Winy Maas, die droomt om aan de reconstructie bij te dragen en die ook als hij zijn vleugels heeft uitgeslagen en met zijn architectenbureau MVRDV over de hele wereld spraakmakende moderne architectuur heeft uitgestrooid, zijn plek van oorsprong en zijn wortels daar niet verloochent. Drieëndertig lang blijft hij ijveren om juist daar te mogen ontwerpen. En wat hij dan uiteindelijk bouwt op de Markt in Schijndel, tegenover de middeleeuwse Servatiuskerk en te midden van vooral ziellose wederopbouwarchitectuur, zijn zevende ontwerp voor deze plek, is de nu al befaamde Glazen Boerderij, in zijn materiaal van een bijna verplettende moderniteit en tegelijk in zijn vorm en uitstraling bij uitstek een icoon van Brabants erfgoed. Het doet bijna denken aan de tijd van Renaissance, toen het teruggrijpen op klassieke voorbeelden een enorme creatieve kracht losmaakte. Wie ter plekke de glazen boerderij gaat bekijken, ziet dat het plein zijn maat weer terug heeft en Schijndel zijn hart. En dat Brabant een monument rijker is waarbij verleden, heden en toekomst op een prachtige manier dooreen lopen. Precies zoals erfgoed bedoeld is.

Jan van Oudheusden, geflankeerd door links prof.dr. Arnaud-Jan Bijsterveld (leerstoel Cultuur in Brabant) en rechts Patrick Timmermans (directeur Erfgoed Brabant). Op de achtergrond de Glazen Boerderij in Schijndel, ontworpen door architect Winy Maas. Foto Boudewijn Bollmann, 2014

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Algemeen

Adriaenssens, S., en

K. Verheyen. *Oude bossen van de Antwerpse Kempen.*

Leuven: Davidsfonds Uitgeverij

2013, 240 p., ill., ISBN: 978

90 5826 865 5. € 39,95.

In dit fraai geïllustreerde boek wordt de bosgeschiedenis van het Zoerselbos, het Gierlebos of Grotenhout bij Turnhout en het Peerdsbos tussen Schoten en Brasschaat beschreven. Het gaat om echt oude bossen: de eerste vermeldingen zijn van ongeveer 700 jaar geleden en er bleef daar altijd een aanzienlijke beboste oppervlakte aanwezig. In de laatste vijftien jaar zijn ze alle drie grotendeels verworven door de Vlaamse overheid. Kris Verheyen is boshistoricus: hij verzorgde het historisch onderzoek voor dit boek, waarvoor de archieven van de vroegere bosbeheerders uitvoerig geraadpleegd werden. Sara Adriaenssens zorgde voor een groot aantal actuele foto's.

Bosgeschiedenis wordt te weinig bedreven. Dit boek is dus een aanwinst voor de Brabantse geschiedschrijving en een aansporing om zo ook eens de oude bossen van Noord-Brabant te beschrijven. Verheyen werkt per bos een rijtje onderwerpen af. De ontwikkeling van het eigendom en het landschap worden daarbij samen genomen, omdat veranderingen vaak met bepaalde eigenaren in verband gebracht kunnen worden. Bos is niet alleen een groot gebied vol grote bomen: het karakter van het bos – hoge bomen, kleine bomen, hakhout, ondergroei, maar ook open stukken met weide, heide, zelfs akkers en hoeven – was veel afwisselender en ook

dynamisch in de tijd. Met schematische kaartjes wordt dat in beeld gebracht. Het tweede onderwerp is het beheer van het bos. Vanouds oefenden de omwonende boeren er gebruiksrechten in uit, wat uiteraard niet altijd strookte met de belangen van de eigenaren. Hun rechten betroffen vooral het weiden van vee (meestal paarden en koeien) en halen van sprokkelhout. De eigenaren zagen het bos soms als jachtgebied, maar daarnaast ook als leverancier van allerlei soorten hout: bouwhout, geriefhout, hakhout voor de oven, de schors en zelfs houtskool. Ook dat veranderde in de loop van de tijd: tegenwoordig staan ecologie en recreatie voorop. Ook het gebruik van de ingesloten open velden en de wisselende omvang daarvan worden beschreven. Tenslotte komen, meestal vrij kort, de nog bestaande cultuurhistorische elementen in deze bossen aan de orde, zowel de immateriële zoals verhalen, als de materiële, die niet alleen gebouwen betreffen, maar ook structuren als wallen, rabatten, grachten en poelen en de aanwezige autochtone bomen en struiken. Het boek wordt afgesloten met een bondige vergelijking tussen de drie bossen, die ook afgezet wordt tegen wat intussen van andere oude bossen in het gewest Vlaanderen bekend is.

Verheyen leverde een bosgeschiedenis af, waarin beschreven wordt hoe het bos beheerd werd en hoe het mede daardoor veranderde. Biologen en ecologen zullen hier wel wat van hun gading vinden, maar het is duidelijk geen boek over boscologie. Het eerste deel van het boek is zeer verzorgd, maar het is net alsof het hoofdstuk over het Peerdsbos een correctieslag gemist heeft. Er komen rare zinnen in voor en drie afbeeldingen zijn op hun kop afgedrukt. De 'dame van Bergen op Zoom' moet natuurlijk de vrouw of markiezin zijn: het lijkt of daar en op andere plaatsen oudere (Franstalige?) literatuur slordig overgenomen is.

Dit is een misser in dit belangrijke boek, dat het wisselende gebruik en beheer van deze bossen in de loop van zeven eeuwen beschrijft.

Karel A.H.W. Leenders

Arts, N., (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850*, Utrecht: Stichting Matrij's 2013, 288 p. + bijlage, ill. krtn. ISBN 978-90-5345-472-5. € 39,95.

De opgravingen in 2002 en 2005-2006 in het koor-gedeelte van de in 1860 gesloopte, van oorsprong laatmiddeleeuwse Sint-Catharinakerk in het centrum van Eindhoven hebben wereldwijd de aandacht getrokken. De reden hiervoor is dat hier voor het eerst in de wereld het verzamelen van archeologisch menselijk DNA tot de centrale doelstellingen behoorde. Nadat in 2006 al een publieksboek was verschenen onder de titel *Een bed van botten*, bevat dit boek de uitgebreide verslaglegging van het onderzoek van de fundamenteën en overige resten van de kerk, van de menselijke resten en van ander specialistisch onderzoek.¹ Het boek heeft even op zich laten wachten en nog is het onderzoek niet klaar: het feitelijke DNA-onderzoek staat anno 2014 op het punt te worden afgerond. Nico Arts, een team van veertien auteurs en Uitgeverij Matrij's – en niet te vergeten de honderden vrijwilligers en medewerkers op de achtergrond – hebben er inhoudelijk en visueel een prachtig boek van gemaakt, dat zowel de professional als de geïnteresseerde leek – en sowieso iedereen met een morbide belangstelling – buitengemeen zal boeien.

In de in- en uitleiding van het boek is veel werk gemaakt van de verantwoording van het onderzoek (hoofdstukken 1, 2, 4 en 5, met onder

meer de geschiedenis van eerder onderzoek) en de beantwoording van de vooraf gestelde onderzoeksvragen. Een tweede reeks bijdragen aan het boek beschrijft de sporen van de middeleeuwse kerk en de geschiedenis daarvan zoals die op basis van archeologische en schriftelijke bronnen gereconstrueerd kan worden (hoofdstukken 3, 6 en 7). Het bakstenen koor, de noordelijke en zuidelijke kruisarmen en een tweede koor kwamen in vier fasen tot stand tussen het einde van de veertiende en het begin van de zestiende eeuw. De materiële vondsten vormen het derde thema. Volgens een klassiek schema worden hier natuursteen, bouwkeraamiek, overige keramiek en aardewerk, glas, leer en textiel, voorwerpen van been, hout en metaal en de ruim honderd muntvondsten beschreven en geanalyseerd (hoofdstukken 9 en 10), alsmede het dierlijk botmateriaal (hoofdstuk 16).

De hoofdmoot wordt echter gevormd door het onderzoek van de begravingen binnen de muren van het oudste en het tweede koor en op de kerkhoven aan de noord- en zuidzijde. De hoofdstukken 11 ('Het grafitueel', geschreven door Joeske Nollen) en 12 ('De menselijke overblijfselen', door Steffen Baetsen en Leonie Weterings-Korthorst) vormen het hart van het boek. In totaal zijn 752 primaire begravingen (met daarin 754 individuen) teruggevonden en daarnaast talrijke secundaire begravingen van botmateriaal dat niet meer in anatomisch verband werd teruggevonden maar werd opzijgeschoven of bewust herbegraven dan wel in knekelkuilen werd gestort. In de grootste knekelkuil werden skeletonderdelen van ten minste 303 individuen teruggevonden. De primaire begravingen werden geanalyseerd en ingedeeld naar vier perioden (1200-1350, 1350-1500, 1500-1650 en 1650-1850), naar maar liefst negentien opgravingsvlakken ofwel relatieve diepte van begraving, oriëntatie, geslacht en leeftijd. Bijzonder is de grote aandacht voor het grafitueel: de gebruikte kisten, de houding van de overledenen en de grafgiften.

Tijdens en na het feitelijke archeologisch onderzoek zijn allerlei oudere en nieuwe technieken ingezet waarvan de methode en de resul-

¹ N. Arts en J. Nollen, *Een bed van botten. A bed of bones. Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven in beeld. The archaeological investigation of the medieval Church of St. Catherine in Eindhoven – a story in pictures* ('s-Hertogenbosch 2006), besproken in Noordbrabants Historisch Jaarboek 24 (2007) 219-221.

taten hier uitvoerig en helder worden toegelicht: luminescentiedatering ofwel het dateren met licht van geologische afzettingen, potscherven en andere door mensen gemaakte voorwerpen, zoals bakstenen (hoofdstuk 7); C14-dateringen van botmateriaal (hoofdstuk 8); het DNA-onderzoek op tanden en kiezen van ongeveer de helft (378) van de opgegraven individuen (hoofdstuk 13); isotopenonderzoek van menselijke overblijfselen, waarmee voedselpatronen kunnen worden gereconstrueerd (hoofdstuk 14); het onderzoek van darmparasieten en verkalkte lichaamsholten (hoofdstuk 15); en grondboringen in de neogotische kerk (hoofdstuk 17). Daarnaast vond uiteraard fysisch-antropologisch onderzoek plaats naar geslacht, leeftijd, lichaamslengte, doorstane ziekten, doodsoorzaken, botbreuken en vergroeiingen (hoofdstuk 12). Heel interessant zijn hier de vergelijkingen in de tijd en met andere vindplaatsen in Nederland en daarbuiten. De voorlopige resultaten van het DNA-onderzoek (hoofdstuk 13) laten zien dat hiermee geslachtsbepaling succesvoller kan plaatsvinden dan met fysisch-antropologisch onderzoek. Verder zullen hiermee verwantschap en indicatoren van herkomst vastgesteld worden. Nu al is duidelijk dat er in Eindhoven sprake is van genetische discontinuïteit. Dit wil zeggen dat in de populatie die bij de Sint-Catharinakerk begraven werd, duidelijke aanwijzingen voor migratie zijn waargenomen.

Zoals gezegd is de verzorging van het boek, zowel tekstueel als qua wetenschappelijke verantwoording, uitstekend. Stadsarcheoloog Nico Arts en zijn uitgebreide team hebben een prestatie van formaat neergezet die ongetwijfeld de standaard zet voor het archeologisch en fysisch-antropologisch onderzoek van begraafplaatsen in Nederland en ver daarbuiten. En dan krijgen we binnenkort ook nog eens de uitkomsten van het uitgebreide DNA-onderzoek!

Arnoud-Jan Bijsterveld

Braem, M. (red.), *Poldergrond. Bijdragen tot de geschiedenis van de Antwerpse Noorderpolders.* Uitgave Koninklijke Heemkundige kring van de Antwerpse Polder, Hoevenen-Stabroek 2013, 252 p., ill., ISBN 978 90 902 7846 9. € 22.

Op de valreep van 2013 bracht de Koninklijke Heemkundige Kring van de Antwerpse Polders een bijzonder boek uit over de Antwerpse Noorderpolders. Met een omvang van ruim 250 bladzijden voegt deze heemkring flink wat toe aan de 5.000 bladzijden die hierover sedert 1959 al zijn gevuld.

Poldergrond is een boek dat uit zeven hoofdstukken bestaat die elk een bijzonder aspect van de geschiedenis van land en bewoning van de Antwerpse Noorderpolders behandelen. De hoofdstukken zijn geschreven door specialisten, van wie de een nauwelijks elf bladzijden nodig heeft om zijn onderwerp te behandelen, terwijl andere auteurs daarvoor meer dan vijftig bladzijden gebruiken.

Het eerste hoofdstuk, geschreven door historisch-geograaf Karel Leenders, gaat in op de oudste bewoningsgeschiedenis van het poldergebied. De auteur beschrijft eerst de bijzonderheden van het natuurlijke landschap, zowel het hoger gelegen deel als het deel waar veen is gevormd en later de polders zijn ontstaan. Hij gaat daarbij in op de bewoningsgeschiedenis vanaf de Romeinse tijd, de ontvolking erna en hoe het landschap zich daarna ontwikkeld heeft door de aanleg van dijken en dammen en flinke tegenslagen tijdens stormvloeden. In die landschappelijke dynamiek speelt ook de Schelde een bepalende rol. De bedijkingsgeschiedenis vond volgens Leenders plaats vanuit ringdijkjes (in de tijd na de Noormannen), die geleidelijk aaneengesloten gehelen gingen vormen. Moertering en stormvloeden waren de grote storende factoren in de landschapsontwikkeling tijdens de Volle Middeleeuwen. Leenders beschrijft deze ontwikkeling tot medio veertiende eeuw en gaat daarnaast ook nog in op het nederzettingspatroon (de

hoevenontwikkeling). Enkele handige kaartjes maken de beschreven ontwikkeling duidelijk.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de resultaten van het archeologisch onderzoek van de Wilgehoeve. Deze site, daterend uit de Romeinse tijd, bracht twee woonstalgebouwen aan het licht, alsmede enkele waterputten, waarvan het eikenhout een kapdatum van 158 na Chr. opleverde. De site laat een intensieve Romeinse bewoning zien met een materiële cultuur die ook elders is aangetroffen.

Het lange derde hoofdstuk gaat in op de ontwikkeling en het belang van het Fort Kruisschans. De auteur, Han Leune, is als geen ander vertrouwd met fortificaties en het dagelijks leven daarin tijdens de Tachtigjarige Oorlog en daarna. Kruisschans is in 1584 door de Spanjaarden gebouwd en in 1632 door de Staatse troepen veroverd. Pas in 1785 werd het overgedragen aan Oostenrijk. De auteur omschrijft omstandig wat vanaf de bouw met het fort is gebeurd. Daarna gaat hij in op de bewoning van het fort en de arrangementen in deze militaire nederzetting. Zijn voorliefde voor details is wellicht de reden waarom hij afsluit met een lijst met chronologische gebeurtenissen. Het hoofdstuk is overigens rijk geïllustreerd met kaartjes, plattegronden en andere afbeeldingen.

De vierde bijdrage beschrijft en analyseert de schedels, gevonden in de kerk van Oosterweel. Het botmateriaal is bekeken op aspecten van geslacht, leeftijd, gezondheid en andere bijzonderheden. De gemiddelde leeftijd van de mannen (37,5) en van vrouwen (34,5) week niet erg af van die van elders. Opvallend was het ontbreken van bepaalde veelvoorkomende ziekten die door het eetpatroon werden bepaald. Tenslotte werd er een relatief groot aantal zogenoemde lengteschedels aangetroffen.

Van de overige bijdragen verdient de laatste, over de typische poldermentaliteit van dit gebied, aandacht. Auteur Sverlow wijst erop dat het eigen van de poldercultuur vooral van belang wordt op het moment dat duidelijk wordt dat deze gaat verdwijnen. Men wil die cultuur nog snel vastleggen voordat alles onder het zand verdwijnt en daarmee is het een vorm van verzet. Het benadruken daarvan bindt de bewoners/gebruikers in een front dat daardoor sterker wordt. Het functioneert als een strijdmiddel tegen potentiële bedreigingen. Wie dit eigene construeerde, hoe dit gebeurde en

uit welke elementen dit bestond, zijn vragen die deze recensent overlaat aan de lezer.

Laat *Poldergrond* nu een volledig beeld zien van de Antwerpse polders? Vormt deze bundel een eenheid en biedt deze *the state of the art* op zijn gebied?

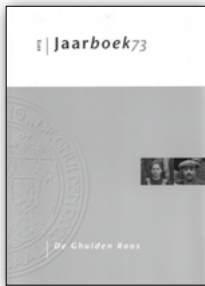
Het antwoord op de eerste vraag is ontkennend. Om alleen maar het onderwerp landschapsontwikkeling te noemen: Leenders houdt medio veertiende eeuw op, terwijl het huidige landschap – althans wat er nog van de polders rest – buiten beschouwing blijft. Zo weten we niet hoe dit tijdens de Tachtigjarige Oorlog heeft geleeden, hoe de nieuwe polders zijn ontstaan, wie die heeft drooggelegd en hoe die zijn ingericht. Het zou ook interessant zijn na te gaan welke invloed de Staatse forten op die landschapsontwikkeling van de zeventiende en achttiende eeuw hebben gehad. Kennelijk heeft men voor een dergelijke bijdrage niemand gevonden of is dat al sprokkelsgewijs in eerdere jaargangen beschreven. Ook is niet elk onderwerp volledig beschreven. Zo mis ik in Leunes bijdrage hoe zo'n fort werd gebouwd, door wie en wat dat allemaal heeft gekost. Anderzijds beschrijft hij de inboedel van diverse gebouwen, wat aanzienlijk minder interessant is voor de doorsnee-lezer.

Het antwoord op de tweede vraag is ook ontkennend. De bundel is geen doorlopend verhaal van de geschiedenis van genoemde polders. Bovendien werkt de ene auteur met een uitgebreide literatuurverwijzing, de andere niet of nauwelijks.

Ook het antwoord op de derde vraag is ontkennend. Zo gaat het artikel over het skeletmateriaal voorbij aan enkele recente publicaties over identiek onderzoek in Nederland, zelfs vlakbij genoemde polders. De resultaten van een uitgebreid onderzoek naar skeletmateriaal te Vlissingen zijn niet gebruikt, evenmin dat van skeletmateriaal gevonden bij Alkmaar en Eindhoven. Een vergelijking op kenmerken van schedelvorm en -naden zou verhelderend zijn geweest. Zelfs een vergelijking met skeletmateriaal van de Duinenabij (Koksijde) had relevant kunnen zijn. Overigens hadden de auteurs van dit hoofdstuk een verklarende termenlijst mogen bijvoegen, zodat de doorsnee-lezer niet steeds op het internet naar die verklaringen moet zoeken. Dit neemt niet weg dat zowel dit hoofdstuk als alle andere een flinke verantwoording geven in de vorm van voetnoten van hun bevindingen.

Maakt dit alles *Poldergrond* nu minder interessant om te lezen? Nee, zeker niet. Het valt te prijzen dat de Koninklijke Heemkundige kring van de Antwerpse Polder er in geslaagd is een groep deskundige auteurs bijeen te krijgen om hun bevindingen te publiceren in een boek en... al dit onderzoek gaat immers over genoemde polders. Er zijn niet veel heemkringen die hen dit nadoen!

Adriaan M.J. de Kraker (VU, Amsterdam)

Buijs, M.J.J.G., e.a. (red.), *Jaarboek 73. De Ghulden Roos*, Roosendaal 2013, 208 p. ill. krtn. ISSN 0920-5179. ISBN 978-94-90358-08-02. € 27,50;

Gooskens, F.A., e.a. (red.), *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom" 66*, 2013, 217 p. ill. krtn. ISSN 2211-3169. ISBN 978-90-73342-12-5. € 29,50.

De besturen van 'De Oranjeboom' en 'De Ghulden Roos' en de redacties van beide West-Brabantse jaarboeken – de doorzetters in het Brabantse historische landschap – hebben in 2013 de handen ineengeslagen en rond het thema 'de suikerhoek West-Brabant' een projectredactie aan het werk gezet bestaande uit Joss Hopstaken, Johanna Jacobs en Ton Kappelhof. Beide jaarboeken pakken uit met zeven artikelen over het culinaire, industriële, sociale, monumentale en archivalische erfgoed van de suikerindustrie. Tussen 1858 en 2005 vulden suikerproducerende en suiker-verwerkende fabrieken het landschap – en de lucht – van West-Brabant. In 2006 verkocht de CSM zijn suikerfabrieken aan de Koninklijke Coöperatie Cosun. Al in 1987 draaide in Zevenbergen de laatste campagne en in 1996 volgde de sluiting van de fabriek te Roosendaal. Cosun heeft nu nog twee productielocaties: in Dinteloord en Groningen.

Ton Kappelhof tekent voor een inleidend artikel in "De Oranjeboom" onder de titel 'Wat zoet is, was en is lekker. Suiker in West-Brabant' (1-43), waarin hij het onderwerp breed aanvliegt om uit te komen bij de vestiging van uiteindelijk 23 bietsuikerfabrieken in West-Brabant in de jaren 1858-1873 (met een enkele latere stichting, tot 1915), in 1916 goed voor meer dan de helft van de Nederlandse productiecapaciteit. Het feit dat de West-Brabantse en Zeeuwse kleigronen uitermate geschikt bleken voor de verbouw van suikerbieten, was hiervan natuurlijk een belangrijke reden. Kappelhof belicht de hele suikerbietenbranche in Nederland en België en laat zien hoe er al in de jaren 1920 overcapaciteit was, die leidde tot fabriekssluitingen en concentratie, bijvoorbeeld in de in 1919 opgerichte Centrale Suiker Maatschappij (CSM).

De belangrijkste blikvanger van dit laatste bedrijf was tot voor enkele jaren het gigantische fabriekscomplex aan de Mark in hartje Breda, maar na de sloop in 2009-2010 van de gebouwen – inclusief de twee enorme, beeldbepalende opslagsilo's – rest hier slechts een kale vlakte. Peter van Steenoven schetst de geschiedenis van deze fabriek in 'Suikerfabriek 'Wittouck' Breda 1892-2005' ("De Oranjeboom" 190-206). De papieren nalatenschap van dit bedrijf werd in 2008 geschonken aan het Stadsarchief Breda. Wim Mastenbroek beschrijft hier 'Het archief van CSM Suikerfabriek Breda, 1872-2006' ("De Oranjeboom" 208-215), dat kennelijk nogal wat lacunes kent. Gelukkig is niet al het onroerend erfgoed verdwenen: M.J.J.G. (Mark) Buijs geeft in 'Gebouwd erfgoed van de suikerindustrie' (*De Ghulden Roos* 169-193) een overzicht van alles wat er aan gebouwen rest in de vorm van fabrieken, depots en fabrikantenvilla's.

De betekenis van suiker en andere zoetstoffen in de keuken en apotheek komt aan bod in de artikelen van C.A.M. (Christianne) Muusers ('Suiker is goed voor je! Culinaire en medische recepten uit de tiende eeuw', *De Ghulden Roos* 21-34; 'Proef het stilleven. Confits, letterkoeken en marmelade in Nederlandse kookboeken uit de achttiende eeuw', *De Ghulden Roos* 123-142) en Johanna Maria van Winter ('Suiker in de middeleeuwse keuken', "De Oranjeboom" 44-71).

De sociaalhistorische kant van de suikerindustrie komt sterk uit de verf in de artikelen

van C.D.M. (Cees) Vanwesenbeeck ('IJzer- en suiker-industrie, samen sterker. Het belang van samenwerking tussen twee totaal verschillende bedrijfstakken in West-Brabant in de negentiende eeuw', *De Ghulden Roos* 35-55) en M.A.M. (Rieni) Voermans ('Mannen en machines uit West-Brabant. Export van kennis en ervaring. Enkele voorbeelden uit de eerste decennia van de twintigste eeuw in de suikerindustrie', *De Ghulden Roos* 143-168). Ook de technische aspecten komen aan de orde, in drie artikelen van Willem Heijbroek, het eerste geschreven met G.C.A.M. (Gijs) Asselbergs en J.C.A.E. (John) Roovers ('Suiker in Bergen. De geschiedenis van de suikerindustrie in Bergen op Zoom', *De Ghulden Roos* 57-87), het tweede met de titel 'Zoete invallen. Onderzoek ten behoeve van de suikerbietenteelt' (*"De Oranjeboom"* 72-113) en het derde over een visionaire vernieuwer van suikerproductie en bietenteelt: 'Pieter Josephus Hieronymus van Ginneken, suikertechnoloog en teeltdeskundige. (Oudenbosch, 14 april 1883 – Den Haag, 18 maart 1960)' (*"De Oranjeboom"* 114-123).

Natuurlijk is er ook aandacht voor de geschiedenis van de suikerverwerkende industrie, belichaamd in nog altijd bekende fabrieksnamen als Red Band (met merken als Stophoest en Venco) en de Faam. De eerste fabriek wordt belicht in P.A.W. (Peter) van Caam en A.P. (Albert) Hoekstra, 'Red Band, Roosendaals suikergoed van 1928 tot 1986' (*De Ghulden Roos* 89-122). Het bedrijf werd in 1928 gesticht door drie mannen, maar de familie Overwater bepaalde de koers; zij verkocht het bedrijf in 1986 aan CSM. De Bredase fabriek van de Faam komt voort uit de al in 1813 gevestigde suikerbakkerij van de familie De Bont en staat centraal in Henk Muntjewerffs artikel 'De Faam van Chocolate-, Drop- en Suikerwerk. Twee eeuwen Bredase zoetwarennijverheid' (*"De Oranjeboom"* 124-189). Hier werden pepermunt, chocoladerepen, drop en zuurtjes geproduceerd. Ook dit was een familiebedrijf, dat vanaf 1914 NV de Faam heette en in 1964 in Engelse en in 1999 in Belgische handen overging; de productie vindt nu in Turnhout plaats. Alleen de fabriek Perfetti van Melle houdt de Bredase traditie nog in ere. In beide jaarboeken is gelukkig volop gebruikgemaakt van het veelkleurig reclamemateriaal van beide fabrieken.

Uiteraard blijven er zelfs na deze veertien artikelen tal van onderzoekswensen over. Zo lezen we veel over fabrikanten en directeuren maar weinig over het personeel, in het artikel over de Faam – op een enkele personeelsfoto na – zelfs vrijwel niets. Zo werkten er in de suikerwerkenfabriek talrijke vrouwen: we zien ze slechts op één foto! Er moeten echter nog veel verhalen leven onder oud-werkne(em)(st)ers: iets voor een volgende keer? Ook over de andere met de suikerindustrie verbonden bedrijven valt ongetwijfeld meer te vertellen, zoals over de Bredase bedrijven Kwatta (in 1913 gestart, tot 1977) en Hero, ofwel 'de jam', precies honderd jaar geleden begonnen met het maken van jam en confituren van vooral aardbeien, frambozen en bessen, en de LIGA-fabrieken in Bergen op Zoom (1920-1953) en later Roosendaal (1953-1995). Hopelijk zetten Breda en Roosendaal deze samenwerking voort en komt er een vervolg op dit project.

Tot slot: als je beide jaarboeken zo naast elkaar doorneemt, valt op hoe achterhaald en beperkt de lay-out van *De Ghulden Roos* is: een oubollig lettertype, de auteursnaam merkwaardigerwijs onderaan het artikel, de afbeeldingen piepklein en een saai omslag. Dat moet met dezelfde middelen een stuk beter kunnen!

Arnoud-Jan Bijsterveld

Coen, Theo (red.),

De adel in de Kempen (Herentals en Roosendaal 2013, Centrum voor de Studie van Land en Volk van de Kempen nr. 29, overdruk uit *Limburg-Het Oude Land van Loon* 92 (2013) 197-320) ill., te bestellen in België (dr. J.-M. Goris, tel. 014-212800

of archieff@herentals.be) en Nederland (drs. J. Hopstaken, tel. 0165-579500 of gemeentearchief@roosendaal.nl)

De adel in de Kempen bevat een drietal tot artikelen uitgewerkte referaten die zijn gehouden tijdens het 47ste 'algemeen-Kempisch congres' van het Centrum voor de Studie van Land en Volk in de Kempen in de waterburcht van Pietersheim (Lanaken) op 27 oktober 2012.

A.C.M. Kappelhof tekende voor de eerste bijdrage onder de titel 'Het Huis Oranje-Nassau: een dynastie van overlevers'. Een van de titels van koning Willem Alexander is die van baron van Breda. Hij is immers een afstammeling van Engelbrecht I van Nassau, die als 33-jarige in 1403 trouwde met Johanna van Polanen, de 11-jarige erfdochter van de heer van Breda. Hij verliet Münster om in het rijke Brabant zijn geluk te beproeven. Kappelhof zet uiteen hoe Engelbert I en zijn opvolgers hun domein in Brabant wisten uit te breiden door aangrenzende gebieden en enclaves te veroveren via strategische huwelijken, ruil en aankoop. Ook probeerden zij volledige juridische zeggenschap te verkrijgen. Op een enkele tegenvaller na slaagden zij in hun opzet. In politieke zin hadden zij invloed als lid van de hertogelijke raad. Ook op bouwkundig terrein leverden zij een bijdrage aan Brabant; zo startte Engelbert I in 1411 de bouw van de gotische Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda. Vanaf de toelating van Engelbrecht II tot de ridderorde van het Gulden Vlies in 1473 behoorden de Bredase Nassaus tot de hofhouding van de Bourgondische en Habsburgse vorsten en steeg hun ster in West-Europa. Hendrik III van Nassau verwierf in 1530 het vorstendom Orange voor zijn enige zoon René, omdat de broer van zijn vrouw Claude de Chalon, prins Philibert van Oranje, kinderloos stierf. Toen René in 1544 overleed zonder wettig kind, kreeg zijn neef Willem, de latere Willem van Oranje, de hele erfenis. Het fortuin leek de dynastie gunstig gezind tot Willem in 1567 voor de Opstand koos en daarmee van ontrouw aan zijn leenheer, koning Filips II, werd beschuldigd. Toen hij in 1584 werd vermoord, was het Huis Oranje-Nassau bankroet. Bijna al zijn domeinen waren in Spaanse handen, Breda had een Spaans garnizoen en het omringende land was door twaalf jaar oorlog verwoest. Zijn oudste zoon Filips Willem, die aan het Spaanse hof katholiek was opgevoed, erfde de Brabantse bezittingen. In 1608 kwam hij naar de Nederlanden en werd hij ingehuldigd als heer van Breda. Zijn huwelijk bleef echter kinderloos, zodat zich geen katholieke tak van het Huis Oranje-Nassau ontwikkelde. Bij zijn dood in 1618 liet hij zijn domeinen na aan zijn oudste halfbroer, prins Maurits. Ook Maurits stierf kinderloos, zodat in 1625 bijna alle

bezittingen van Willem van Oranje weer samenkwamen in de hand van Frederik Hendrik. Door Maurits en Frederik Hendrik werd de focus van het Huis verlegd van Brabant naar de Republiek, naar Noord-Nederland dus. Hoewel zij weinig in Brabant kwamen, bleef met name West-Brabant van groot belang. De opbrengsten van de domeinen daar vormden een solide financiële basis. In de laatste alinea stipt Kappelhof kort aan hoe ook de latere generaties van het Huis Oranje-Nassau allereerste tegenslag te boven kwamen omdat zij zich steeds weer, met talent en een flinke dosis geluk, aan nieuwe omstandigheden wisten aan te passen. Het resultaat is een helder geschreven, interessant artikel waarin met name de Brabantse kant van het Huis van Oranje-Nassau wordt belicht.

Het tweede artikel 'Grondrechten en opportuniteiten. Evolutie van het patrimonium van de heren van Pietersheim' is van de hand van Tony Waegeman. Hij schetst hoe de heren van Pietersheim hebben getracht hun gebied en invloed uit te breiden tegen de achtergrond van de machtspolitiek van grotere heren als de graaf van Loon en de hertog van Brabant. Het verhaal begint bij Theodoricus van Lodenaken (1154-circa 1204), die als ministeriaal Lanaken in leen kreeg van de graaf van Loon en kort daarna het aanpalende Pietersheim als allodium van de keizer. Theodoricus en zijn opvolgers noemden zich daarna heer van Pietersheim en bouwden hun eigen allodium uit met een versterking en gebouwen van economisch belang. Door uitbreiding van hun domein ontstond een aaneengesloten grondgebied ontstond. Zijn zoon Willem I (circa 1204-circa 1252) wist door zijn huwelijk met Agnes van Berthout goederen in Bemelen aan zijn domein toe te voegen. Opvolger Hendrik I van Pietersheim (circa 1252-1296) stelde zich in militaire dienst van zowel de graaf van Loon als de hertog van Limburg. Dat leverde hem onder meer de tol van 's-Hertogenrade op. In 1278 werd hij samen met graaf Arnold V van Loon gevangen genomen. Hij moest een deel van zijn eigendommen verkopen om vrij te komen. De graaf diende hem daarvoor te compenseren en zo ontstond een uniek leenverband, mede gekleurd door familiebanden, dat uitmondde in een langdurig steekspel omtrent de leenheerlijke status van het domein Pietersheim. Door zijn rol

in de slag bij Woeringen (1288) waarbij de hertog van Brabant het hertogdom Limburg verwierf, werden de banden van Hendrik met de hertog van Brabant aangehaald. Graaf Arnold V van Loon reageerde daarop door Hendrik te dwingen nu ook de rest van zijn allodiaal goed in Pietersheim tot een leen van Loon te verheffen. Hendriks opvolger Willem II van Pietersheim (1296-1319) vervulde zijn feodale plicht niet meer in de vorm van militaire, maar van financiële steun. Hij was vooral geldschietster en borgsteller, en dat niet alleen voor Loon en Brabant, maar ook voor Namen en Gelre. Zijn opvolger, Jan I (1319-1333), werd aanvaard als buitenburger van Maastricht, wat hem politieke rechten in de stad opleverde. Hij was raadshier van graaf Lodewijk IV van Loon, maar steunde ook hertog Jan III van Brabant. Willem III van Pietersheim (1333-1347) hernieuwde de leenovereenkomst met graaf Lodewijk IV van Loon en was een prominent lid van het Brabantse hertogelijk hof. In 1337 begon de Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland. De hertog van Brabant en de graaf van Loon stonden aan Engelse kant. Willem werd als onderhandelaar afgevaardigd naar Engeland. Door zijn huwelijk met Elisabeth van Leefdaal werden de banden met de hertog van Brabant verstevigd. Nadat de familie Van Leefdaal in de mannelijke lijn was uitgestorven, erfde Willems zoon Jan II van Pietersheim (1347-1381) Leefdaal, Oirschot, Eckart en Hilvarenbeek. Hij vocht in 1336 aan Brabantse kant mee tegen de graaf van Vlaanderen, die Brabant versloeg. Jan II moest daarna leenverhef doen in Vlaanderen, wat een jaar later weer werd teruggedraaid. Jan sneuvelde in 1381 in dienst van Johanna van Brabant in haar strijd met de graaf van Namen. Zijn jongere broer Willem nam de voogdij op zich over de zes nog minderjarige kinderen uit zijn huwelijk met Aleidis van Heers. Deze Willem kocht in 1400 Eckart bij Eindhoven. Hij stierf kinderloos, waarna Eckart opnieuw in het patrimonium van de heren van Pietersheim kwam. Intussen was Willem IV van Pietersheim (1387-1396) in 1387 zijn vader opgevolgd. Hij deed weliswaar verhef voor zijn Loonse goederen bij de graaf van Loon, maar hijzelf, zijn broers en zussen versterkten allemaal door huwelijk hun banden met de hertog van Brabant. In 1392 trouwde

Willem IV met Maria van Boutersem, dochter van de heer van Bergen op Zoom. Toen hij in 1396 stierf, liet hij twee peuters achter. Opnieuw namen familieleden de voogdij op zich. Met Willems zoon Jan III van Pietersheim (1411-1449) stierf het geslacht Van Pietersheim in mannelijke lijn uit. Zijn zus Beatrix, gehuwd met Rikalt II, heer van Merode en Frenzt, erfde Pietersheim. Haar zoon Jan IV van Merode-Pietersheim bestierde dit bezit. Toen na haar dood de bezittingen werden verdeeld, slaagde Jan IV erin veel gebiedsdelen van Pietersheim weer naar zich toe te trekken. Hiermee eindigt Waegeman zijn artikel, dat uit zeer veel bronnen citeert, zowel letterlijk als in vertaling. Mogelijk is dat prettig voor de specialist, maar het is te veel van het goede voor de 'gewone' lezer, die door de bomen het bos niet altijd meer kan zien.

Klaasje Douma schreef het derde artikel van de bundel, 'De ridderschap van Noord-Brabant, 1814-1850'. Na de terugkeer van Willem I in Nederland in 1813 toog een commissie aan het werk om een nieuwe grondwet te schrijven. Daarin zouden monarchale, aristocratische en democratische beginselen verenigd moeten worden. Er werd voor gekozen de adel te binden aan de provincies en een plaats te geven in de provinciale staten. Zo verschenen de ridderschappen weer op het toneel. De leden daarvan mochten een deel van leden van de provinciale staten kiezen en de ridderschappen vormden daardoor vanaf 1815 ook indirecte kiescolleges voor de Tweede Kamer. In Noord-Brabant had nooit een ridderschap bestaan. In het hertogdom Brabant had een beperkt aantal edelen toegang tot politieke besluitvorming, maar deze vormden geen ridderschap. Na de Opstand stond noordelijk Brabant onder direct bestuur van de Staten-Generaal. Ook toen was er dus geen sprake van een ridderschap. De vorming van de adel lag volgens de grondwet in de handen van de koning. Willem I wenste een adel bestaande uit vermogende, aanzienlijke en invloedrijke mannen. Hij vond het niet belangrijk of zij uit de oude adel of het oude patriciaat afkomstig waren of pas kort tot aanzien waren gekomen. In Noord-Brabant had hij moeite geschikte kandidaten te vinden. De daar vóór de Opstand zo talrijke katholieke adel was naar zuidelijk Brabant vertrokken, uitgestor-

ven of bij gebrek aan functies tot mindere stand vervallen. Alleen in de na 1813 aan Noord-Brabant toegevoegde voormalige enclaves waren enkele adellijke families overgebleven. Aanzienlijke protestantse families waren er ook niet te vinden. Die hadden zich niet over meerdere generaties willen vestigen in een generaliteitsland waar zij moeilijk promotie konden maken. Daarom koos Willem I ter aanvulling vooral voor erkenning en inlijving van 'oude' adel en patriciaat uit andere provincies, die veelal protestants was en zwakke banden met Brabant had, en slechts voor zeven verheffingen in de adel, waarvan er vier protestanten betroffen. In 1850 waren er nog slechts vier van de achttien benoemde geslachten over: de meeste hadden zo'n zwakke band met Brabant dat zij er niet gingen wonen; andere brachten geen nageslacht voort dat in hun voetsporen kon treden.

In 1815 veranderden de eisen die gesteld werden aan toelating tot de ridderschappen. Men moest man zijn, van adel zijn en een bepaald bedrag aan onbezwaarde onroerende goederen in Noord-Brabant bezitten. Dat bood ruimte voor nieuwkomers. Tot 1840 was 90% van de geadmitteerden afkomstig uit nieuwe geslachten. Daarna werd de ridderschap vooral versterkt met telgen uit reeds benoemde of geadmitteerde geslachten. Daarbij valt op dat naarmate de tijd vorderde steeds meer sprake was van verwantschap tussen de leden. Leden van de ridderschap weken in huwelijkspolitiek niet af van andere edellieden in Noord-Brabant. Pas in de jaren 1840 ontstonden familienetwerkjes die onderling huwden. Katholieke leden deden dat eerder en vaker dan protestanten. Er was relatief een groter percentage van de katholieke dan van de protestantse adel lid van de ridderschap. Politieke activiteit op provinciaal en landelijk niveau ging vaak samen met lidmaatschap van de ridderschap, evenals bestuursfuncties in semi-overheidscommissies en verenigingen. Het burgemeesterschap ook, maar dat viel dan buiten de periode dat men lid was. De belangrijkste taak van de ridderschap was het aanwijzen van de vertegenwoordigers van de adel in de Provinciale Staten. Dat gebeurde tijdens de jaarlijkse vergadering. Vanaf 1821 kreeg deze ook een sociale functie in de vorm van het aansluitend gezamenlijk diner. De meest invloedrijke posities waren die van de voorzitter en de griffier

of secretaris. De eerste werd jaarlijks gekozen, vaak herkozen, waarbij anciënniteit een belangrijk criterium was. De tweede kwam soms van buitenaf en kreeg een onkostenvergoeding. In 1817 werd de Commissie Papieren ingesteld. De leden daarvan bekleedden een vertrouwenspositie, want zij moesten toetsen of kandidaat-leden aan de financiële criteria voldeden. Later ging de Commissie functioneren als een soort dagelijks bestuur. Toen na de grondwetsherziening van 1848 de staatsrechtelijke functie van de ridderschappen kwam te vervallen, besloten de leden van de Brabantse ridderschap als privaatrechtelijke vereniging door te gaan. Kennelijk vond men het belangrijk als zichtbare representatie van een regionale adelgroep voort te bestaan. Douma levert met dit artikel een gedegen stuk werk af dat nieuwsgierig maakt naar het proefschrift over de adel in Brabant dat zij in voorbereiding heeft.

Kitty de Leeuw

Gooskens, F.A., e.a. (red.),
Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom" 65, 2012, 289 p.
ill. krtn. ISSN 2211-3169. ISBN 978-90-73342-11-8. € 29,50.

Deze jaargang van *"De Oranjeboom"* opent terecht met een uitgebreid 'In memoriam' (xii-xix) voor dr. F.A. Brekelmans (1917-2012), medeoprichter van de Kring in 1947-1948, bijna dertig jaar secretaris van het *Jaarboek* en tussen 1957 en 1982 gemeente-archivaris van Breda. Hij was wat je noemt een man van de oude stempel: degelijk, uiterst correct en formeel maar zeker ook vriendelijk voor jonge gasten zoals ik. Ik mocht dat ervaren toen ik me in 1987 met mijn doctoraalscriptie waagde op het terrein waarop Brekelmans in 1965 was gepromoveerd, de rechtsgeschiedenis van Baarle-Hertog en Baarle-Nassau. Naast Louis Pirenne (1924-2014) was hij destijds de enige gepromoveerde archivaris in de provincie. Brekelmans bleef tot het laatst kritisch betrokken bij de wereld van geschiedenis en erfgoed.

Ad Jansen verzorgt al jarenlang gedegen en interessante topografisch-historische artikelen over de voormalige gemeente Ginneken en Bavel voor het heemkundig tijdschrift *Brieven van Paulus*. Hier levert hij met Ton van Dun een al even mooie studie af over 'De Ginnekenmarkt en haar bewoners, 1500-1625' (1-29). De auteurs reconstrueren de topografische ontwikkeling van Ginneken tot 1500, een nederzetting en parochie die in 1246 voor het eerst wordt vermeld. Vervolgens bespreken zij de huizen en hun bewoners aan de drie zijden van de Ginnekenmarkt tussen 1500 (wanneer de eerste bronnen beschikbaar komen) en 1625, omdat er uit 1620 een uitstekende kaart beschikbaar is (die helaas niet wordt afgebeeld) en 1624-1625 natuurlijk het jaar is van de belegering van Breda door Spinola, die een grote impact had op Ginneken, de bebouwing en de bewoners.

Generaal David baron Chassé (1765-1849) vocht in zijn lange militaire loopbaan voor de oude, de Bataafse en de Franse Republiek, het Koninkrijk Holland, het Franse keizerrijk en ten slotte het Koninkrijk der Nederlanden. Jan Schulten vertelt zijn levensverhaal in het artikel 'In het voetspoor van generaal David baron Chassé (1765-1849) op weg naar het Koninkrijk der Nederlanden' (30-73). Zijn bekendste wapenfeiten waren de Slagen bij Quatre Bras en Waterloo in 1815, waarin hij streed aan de zijde van de Prins van Oranje, de latere koning Willem II, en vooral zijn verdediging van de citadel van Antwerpen tijdens de Belgische Opstand in de jaren 1830-1832. Na zijn dood in Breda werd hij bij de hervormde kerk in Ginneken begraven, waar in 1871 ook een negental gesneuvelde verdedigers van Antwerpen werd herbegraven. In Breda herinneren een singel, veld, park, theater en voorheen een kazerne aan deze ijzervreter.

Ton Kappelhof werkt na zijn pensionering in 2011 aan een sociaal- en cultuurhistorische studie over het dagelijks leven in westelijk Noord-Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw, gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek. In 'Snijden, scheren en smeren. Bestaan en gezondheid in Zevenbergen rond 1700' (74-109) beschrijft hij vanaf p. 90 de gezondheidszorg in deze Hollandse Oranjeheerlijkheid tussen 1680 en 1720. De studie wordt vanwege de geringe hoeveelheid studies over Zevenbergen uitvoerig ingeleid vanuit

historisch-geografisch, institutioneel, kerkelijk, sociaal en cultureel perspectief.

In 'De huisnummering in de huidige gemeente Breda' (110-167) beschrijft Gerard Otten de verschillende systemen van huisnummering in de stad Breda en de omringende dorpen met een lange aanloop vanuit de tijd voor 1800, toen huizen en straatnamen gaandeweg in zwang kwamen en de zeventiende-eeuwse barakken in de stad zelfs al genummerd werden. Echte huisnummers werden pas in 1795 op last van de Franse bezetter ingevoerd, gekoppeld aan wijknummering (met aanduidingen in letters). Straatnaamborden kwamen er in de stad al in 1812 en op de dorpen pas een eeuw later, net als huisnummering per straat pas vanaf 1897 ingang vond. In 1977 kwam er ten slotte het huidige systeem van postcodes.

Landgoederen in Noord-Brabant mogen zich de laatste jaren in toenemende historische aandacht verheugen. In vervolg op een eerder artikel over het landgoederenlandschap rondom Breda uit 1999 onderzoekt K.A.H.W. Leenders in 'Landgoederen langs de Bredase Turfvaart' (168-227) de geschiedenis van landgoederen – dat wil zeggen middel-eeuwse kasteeltjes, opgewaardeerde oude boerderijen, ontginningshoeven uit de zeventiende eeuw en landhuizen – in Zundert en Rijsbergen. Na een schets van de geologie en de turfwinning in dit gebied sinds 1400 worden de volgende landgoederen besproken: het landgoed van Peter van Bernagie in het voormalige veengebied in Zundert vanaf circa 1630; De Anker (afgesplitst in 1662); Vrede Oord (1677); De Moeren (1657); De Oude en Nieuwe Heihoef, ook wel Mariëville (1663); Aan de Eendenkooistraat (circa 1700); Pannenhoeft in Rijsbergen (1735); Champignonhoeve (1735); De Eldert (1930); Angora of Buisse Hoeve (1750); Wallstein (1794); en De Kievit (1830; vanaf 1899 trappistenabdij Maria Toevlucht). De oudste landgoederen kwamen voort uit de turfgraverij en pas tegen 1800 werden de eerste landhuizen gebouwd.

De verwerving van een echt kermisorgel uit 1934 door het Breda's Museum in 2011 vormt de aanleiding voor het artikel van Johanna Jacobs, getiteld 'Breda's Museum koopt een Carl Freikermisorgel' (229-257). Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw verschenen draaiorgels op straat en op kermissen, als dansorgel of om

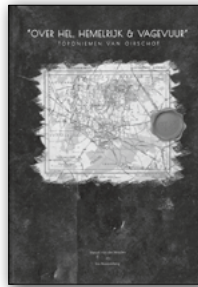

een attractie als een draaimolen van muziek te voorzien. In 1920 vestigde de uit het Zwarte Woud afkomstige Carl Adolf Frei (1884-1967) zich vanuit Antwerpen als orgelbouwer in Breda. Hij had jarenlang gewerkt bij bekende orgelmakers. Na de bevrijding in 1944 werd zijn fabriek geconfisqueerd. Frei zette met zijn zoon de fabriek nog voort in Waldkirch in het Zwarte Woud, maar de grote tijd van de straat-, kermis- en dansorgels was voorbij. Het aangekochte orgel dateert dus uit Frei's Bredase jaren. Overigens componeerde Frei ook marsen en walsen voor zijn orgels, waarvan er enkele zijn gewijd aan Breda, zoals de 'Variété Marsch Bredase jongens'!

Het 65-jarig bestaan van de Kring werd luister bijgezet door een symposium op 1 maart 2013 met de titel 'Van beeldenstorm naar kapucijnen. Het ontstaan van een katholieke identiteit in Brabant'. De lezing van Jan Jacobs is opgenomen in dit jaarboek met de titel 'Om den Godtsdienst te vorderen'. De bijdrage van de minderbroeders-kapucijnen aan de katholieke herleving in Stad en Lande van Breda (1625-1797)' (258-287). Het verhaalt de eerste en tweede periode van aanwezigheid van de kapucijnen in de stad. De tweede periode, die begon in 1889, werd in 2013 afgesloten met de sluiting van het klooster aan de Schorsmolenstraat. Het eerste klooster stond in de tegenwoordige Catharinastraat ter hoogte van de Kapucijnenhof. Na een gedetailleerd relaas over de tweede vestiging en haar geschiedenis, en een excursie over de uit deze gemeenschap voortkomende medeoprichter van "De Oranjeboom" en productieve geschiedschrijver pater Placidus van Boekel (1882-1959), doet Jacobs vervolgens de geschiedenis van de eerste stichting uit de doeken. Uiteraard past de vestiging in Breda in 1625, na de inname door de Spanjaarden, in de rekatholisering van de stad naar contrareformatorische snit. De lastige vestiging en aankoop van panden komen aan bod, maar een en ander was van korte duur: na de herovering door Frederik Hendrik in 1637 moesten de kapucijnen de stad verlaten. Met steun van de rijke Bredase koopmansfamilie De Wijse konden kapucijnen zich echter in 1687-1688 niet ver van Breda vestigen in Meersel-Dreef, tot ook daar in 1797 het doek viel – tot de hervestiging in 1865.

Dit jaarboek bevat aldus merendeels stevige kost: lange artikelen, met een hoge dichtheid aan feiten en gegevens, maar zeker de moeite waard, voorzien van fraaie afbeeldingen en kaarten in kleur, en goed gedocumenteerd.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Heijden, M. van der, en J. Swanenberg, 'Over Hel, Hemelrijk & Vagevuur.' Toponiemen van Oirschot.
Oirschot: Heemkundekring
'De Heerlijkheid Oirschot'
2013, 24 pp. + dvd, ill., ISBN
978-90-9027879-7, hb., € 10.

Bij deze publicatie gaat het in feite om een dvd in een fraai verzorgd boekje, niet omgekeerd. Het boek dient vooral als introductie terwijl de feitelijke informatie op de dvd is te vinden. Inmiddels zijn bij die dvd ook updates verschenen die via de website van de heemkundekring kunnen worden gedownload. Na een voorwoordje door de burgemeester opent het boekje met twee korte biografietjes van de auteurs, van wie Marcel van der Heijden de belangrijkste is. Voor hem betreft het hier een levenswerk waaraan hij – af en aan en met flinke tussenpozen – ruim vijftig jaar heeft gewerkt. Jos Swanenberg zorgde voor het laatste zetje om het geheel afgerond en gepubliceerd te krijgen en het is mede dankzij de heemkundekring Oirschot dat dit kon gebeuren in een voor alle partijen betaalbare vorm van bescheiden boekje met dvd. De reeds gehoorde reactie dat het 'maar zo'n klein boekje' is, is dan ook niet terecht. Het gaat om veel materiaal waaraan veel werk is besteed.

In het boek is ook een artikel opgenomen over wat toponiemen zijn en hoe ze hier voor Oirschot zijn ontsloten. Op de dvd vinden we deze informatie ook, maar dan gepresenteerd in een beknopte geschiedenis van Oirschot. Deze inleiding begint als volgt: 'De toponiemen van Oirschot die we gevonden hebben, plaatsen we op de kaart en verklaren we zo nodig. Voor zover dit

lukt tenminste. De meeste toponiemen kennen we alleen uit de archieven, andere hebben we (ook) nog van horen zeggen. Het gaat hier om het gebied van de gemeente Oirschot zoals deze bestond van 1821 tot 1997.' Omdat toponiemen vaak behoorlijk oud zijn, is een kort overzicht van de lokale geschiedenis uiteraard op zijn plaats.

Een belangrijke bron voor de Oirschotse toponiemen zijn de teksten van de landmeter die in 1791-1792 herdgang voor herdgang in Oirschot afliep en niet alleen zijn administratieve werk deed, maar daarbij ook alle toponiemen noteerde die hij tegenkwam. De beschrijvingen van alle routes die de landmeter aflegde, zijn opgenomen en vanuit een lijst is het mogelijk óf naar de beschrijving van de route te gaan, óf naar de (kadaster)kaart waarop het toponiem is gelokaliseerd. Dat dit lokaliseren niet altijd met even grote precisie kan gebeuren, is eigen aan het materiaal.

In een andere lijst zijn alle bekende Oirschotse toponiemen alfabetisch opgenomen en voorzien van een verklaring. Anders dan in veel vergelijkbare werken hanteert Van der Heijden hierbij het principe dat 'de naam is verklaard als we de betekenis kennen' (of wanneer we kunnen zeggen dat die niet is achterhaald). Hier vinden we dus maar zelden diepgravende etymologieën vanuit het Germaans of nog ouder en ook geen interpretaties van persoons- of familienamen wanneer het toponiem is genoemd naar een persoon. Daar zijn andere naslagwerken voor; een zienswijze die ik zeer verdedigbaar acht. Anderzijds zou de uitleg bij een toponiem als Lakenhal – 'Gebouw waar men laken (wollen stoffen) kan verhandelen' – best iets uitvoeriger kunnen. De vraag is immers niet zozeer wat een lakenhal is, maar waarom juist deze plek in Oirschot zo heet. Wat dat betreft, is hier vooral materiaal samengebracht en moet er nog veel interpretatiewerk worden verzet.

Het navigeren door de informatie op de dvd verloopt niet optimaal. Het is niet in alle gevallen mogelijk om van het ene naar het andere bestand door te klikken, waardoor het soms omslachtig is om alle informatie (op de kaart, in de landmeter-tekst en in de naamverklaring) te verzamelen. Ook kan al deze informatie niet in één keer in beeld gebracht worden.

Ondanks deze puntjes van kritiek is dit een welkome publicatie, temeer daar hiermee een levenswerk tot voltooiing is gebracht waarvan Marcel van der Heijden – geboren te Oirschot in 1931 – al vreesde dat hij het zou moeten nalaten aan zijn jongere medeauteur. Hopelijk laat de heemkundekring het niet bij het uitbrengen van (technische) updates, maar zijn er ook leden die inhoudelijk met dit materiaal aan de slag gaan.

Lauran Toorians

Kortlever, Y.,
Bergen op Zoom.
Een stadsgeschiedenis
in vogelvlucht, Bergen op
 Zoom: Quist boeken 2013,
 144 pp., ill., krtn, ISBN 978-90-
 73548-008, hb. € 19,90.

Een jaar na het verschijnen van een eerste overzicht van de archeologie van Bergen op Zoom door gemeentelijk archeoloog Marco Vermunt en Alexander van der Kallen (*Opgravingen in Bergen op Zoom*, Utrecht 2012) verscheen een al even welkom overzicht van de stadsgeschiedenis, nu door stadshistoricus Yolande Kortlever. Literatuur over de geschiedenis van Bergen op Zoom is er in overvloed, zowel boeken als artikelen, en naast min of meer populaire totaalbeelden ook zeer gedetailleerde studies over deelaspecten. Ik hoef maar te verwijzen naar de drie lijvige delen van Korneel Slootmans over de Paas- en Koudemarkten tegenover zijn zeer leesbare *Bergen op Zoom. Een stad als een huis*.

Het is dit laatstgenoemde boek uit 1966 dat kan worden beschouwd als de voorganger van – en misschien ook wel het voorbeeld voor – het werk dat Yolande Kortlever nu heeft afgeleverd. Het resultaat is een rijk geïllustreerd boek met een behapbare omvang. Vooral door die publieksvriendelijke omvang onderscheidt dit boek zich van recent verschenen stadsgeschiedenissen die door fysieke omvang en inhoudelijke gedetailleerdheid het grotere publiek nog wel eens willen

afschrikken. Dat kan hier niet het geval zijn. Hoewel fors van formaat is het boek niet zwaar en dik als een stoeptegels, biedt het een vlot verteld, doorlopend verhaal van de hand van één goed ingevoerde auteur. Er zijn geen voetnoten, wel een literatuurlijst. Natuurlijk zal de vakman die noten missen, maar het grotere publiek waarvoor dit boek is bedoeld, maalt daar niet om en krijgt toch een gedegen historisch verhaal voorgespiegeld.

Mooi is ook dat in dit boek serieus is gepoogd de recente archeologische informatie over Bergen op Zoom en omgeving een volwaardige plaats in het verhaal te geven. Voor de prehistorie en (vroege) Middeleeuwen is dat goed gelukt, voor latere perioden blijkt het steeds weer lastig om de kennis van archeologen en historici goed op elkaar aan te sluiten. Dat lukt nog het best waar het gaat om de laatmiddeleeuwse bedrijvigheid rond de haven, met werkplaatsen van pottenbakkers, meekrapbereiders, kalkbranders en zoutzieders. Dat zijn activiteiten die zowel in het archief als in de bodem hun sporen nalieten en waar het mogelijk is beide soorten bronnen met elkaar in verband te brengen.

Overlap tussen het al genoemde boek van Vermunt en Van der Kallen en dit boek van Kortlever is er dus wel degelijk, maar het blijft absoluut nuttig beide boeken naast elkaar te lezen voor wie 'alles' over Bergen op Zoom wil weten. Belangrijk is dat het verhaal over het middenveertiende-eeuwse pestkerkhof ook bij Kortlever een volwaardige plaats kreeg. De ontdekking hiervan is ook in Europees perspectief bijzonder en het is goed dat deze nu een volwaardige plaats in de stadsgeschiedenis krijgt.

Het geheel is rijk en zeer divers geïllustreerd met verspreid door het boek ook een mooie portrettenreeks van de heren van de stad en van het markizaat. Daarbij is ook de vorig jaar pas ontdekte portretminiatur van Antoon van Glimes opgenomen. Die bevindt zich in een getijdenboek in de collectie van de hertog van Northumbeshire in Alnwick Castle en werd opgespoord na een tip van oud-stadsarchivaris Willem van Ham. Hier zou een echte bronvermelding met verwijzing naar het betreffende getijdenboek echter wel op zijn plaats zijn geweest.

Bij het geschreven portret van Karel Theodoor van Palts-Sulzbach als markies van Bergen op Zoom – die het markizaat overigens nooit bezocht – wordt terecht veel aandacht geschonken aan zijn positie als verlicht vorst die verkeerde in de hoogste regionen van het Heilige Roomse Rijk. Daarnaast had echter niet misstaan te vermelden dat hij ook heer was van het land van Ravenstein, en van Herlaar en Sint-Michielsgestel, en dat hij dus in het huidige Noord-Brabant beduidend meer invloed uitoefende dan alleen in het markizaat van Bergen op Zoom. Natuurlijk zijn er zo meer details te bedenken, maar de conclusie kan toch niet anders zijn dat dit boek een uitstekende introductie biedt voor iedereen die meer wil weten over de rijke en veelzijdige geschiedenis van deze stad aan de Schelde.

Lauran Toorians

Logt, A. van der, J. Martens en F. Passier, *Boeren, burgers en buitenlui. Verhalen over en rondom de historie van de Etten-Leurse vee- en warenmarkten*, Etten-Leur:

Heemkundekring Jan ute Houte
2013, 239 p., ill., ISBN 978 90
70432 08 9. € 14,95.

In 2011 werd de Ettense woensdagmarkt uitgeroepen tot 'Beste Markt van Nederland'. Nu zegt dat niet zoveel, maar deze heugelijke gebeurtenis viel vrijwel samen met het gereedkomen van het nu verschenen boek over de markten van Etten, en in de schaduw daarvan ook op De Leur. Zoals de titel al zegt is het een geordende verzameling van verhalen over en rondom de historie van de Etten-Leurse vee- en warenmarkten geworden, aangevuld met veel foto's en reproducties van advertenties en affiches, alles in zwart-wit met een bescheiden steunkleur. Zo hier en daar wordt het Ettense verhaal voorzichtig geplaatst in een ruimere context, maar daar ligt de nadruk duidelijk niet. En soms gaat dat mis: Romeinen die onze streken 500 jaar overheersten? De verhalen zijn thematisch gegroepeerd en vaak

erg op personen gericht. Tussendoor leren we dat de veemarkt in 1593 formeel als paardenmarkt begon om geld te verdienen dat dan weer afgedragen kon worden aan de belastinggaarden van Spanje of de Republiek. Vermoedelijk was het al direct vooral een rundveemarkt en dat bleef het tot ver in de twintigste eeuw toen er zelfs een echte veemarkthal gebouwd werd die ook goede diensten verleende aan andere grote manifestaties zoals de jaarlijkse AMILTO, de Algemene middenstand, industrie en landbouwtentoonstelling. Maar de rundveehandel droogde op en uit de schaduw daarvan bloeide de warenmarkt op die dan in 2011 bekroond werd. Tussen alle marktverhalen staan soms opmerkelijke beschrijvingen van hoe het op het boerenland toeging, zoals het functioneren van een koewachter in de Ettense Beemden, met zijn 'bocht' om verdwaalde beesten in te bewaren. Die constructie is er nog en heeft nu monumentwaarde.

Karel A.H.W. Leenders

Steketee, B., en H. Willems,
*Vier eeuwen wateroverlast
 langs de Maas. Het water-
 beheer van de Maaspolders
 en de stad 's-Hertogenbosch,*
 Utrecht: Matijns 2013, 136 p.,
 ill., krtn., lit., indices, ISBN
 978 90 5345 436 7. € 29,95.

Dit boek belicht vooral de haast eindeloos vele plannen die er tussen 1760 en 1920 gemaakt zijn om de wateroverlast in Noord-Brabant ten zuiden van de Maas te bestrijden. De titel spreekt van vier eeuwen, maar uit de tijd voor en na de genoemde periode komen slechts enkele plannen aan de orde. Het bleef uiteraard niet bij plannenmaken: soms werd er ook wel eens een plan uitgevoerd. Het is echter goed om te zien welk een worsteling ook vroeger al vooraf ging aan de uitvoering van een plan: allerhande niet altijd gelijklopende belangen en de vraag wie het mocht betalen. We denken wel eens dat een dergelijke moeizame gang van zaken iets van onze tijd is, maar dit boek maakt duidelijk

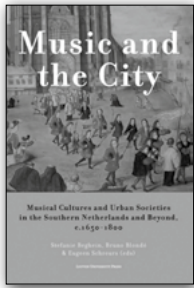
dat het ook in de 'goeie ouwe tijd' niet eenvoudig was en veel geduld vroeg om iets voor elkaar te krijgen. Het is ook goed dat bij de beschrijving van alle gedoe rond de plannen ook de context van landelijke en technische ontwikkelingen aandacht krijgt. De waterstaatsplannen leveren vaak heel gedetailleerde kaarten en tekeningen op: hoeveel heipalen moeten er onder en waar moeten die komen? Het grote formaat van het boek (24,5 x 34,5 cm) leent zich uitstekend om die kaarten en tekeningen de ruimte te geven.

De titel doet vermoeden dat de wateroverlast het hoofdthema van het boek is, maar in feite gaat het om de plannen ter bestrijding ervan. Er is nog een verdere beperking: grootschalige rijksplannen en de uitvoering daarvan, zoals de aanleg van de Bergse Maas (gereed 1904) en de Maaswerken die maakten dat de Beerse Maas in 1942 definitief tot het verleden ging behoren, krijgen veel minder (of geen) aandacht dan de plannen waarbij de provincie en stad Den Bosch betrokken waren. De vraag of en waarom de wateroverlast in de loop der eeuwen toenam, komt in het geheel niet aan de orde.

De vele afbeeldingen in het boek zijn uitstekend verzorgd afgedrukt. Het betreft oude ontwerpkaarten en ontwerptekeningen, maar ook speciaal voor dit boek gemaakte kaarten die bepaalde situaties verduidelijken. Het duurt overigens wel een hele tijd eer een kaartje langskomt waarop duidelijk wordt waar nu toch die Groene Dijk lag, die zó vaak doorgestoken werd dat er zelfs een peloton soldaten bij gelegerd werd om hem te beschermen. Pas op pagina 39 is het bijschrift 'Groene Dijk' zonder loop leesbaar. Die dijk zal de auteurs heel goed bekend zijn, maar dat geldt niet voor de lezer. Verder worden er relevante archivalia gereproduceerd en zijn er oude en moderne foto's van historische plekjes. Waterstaatswerk is erg technisch en heeft zo zijn eigen jargon. Daarom is achterin een glossarium opgenomen waarin dergelijke termen uitgelegd worden.

Karel A.H.W. Leenders

Middelleeuwen en Ancien Régime

Beghein, S., B. Blondé en E. Schreurs (red.), *Music and the City. Musical Cultures and Urban Societies in the Southern Netherlands and Beyond, ca. 1650-1800*, Leuven: Leuven University Press 2013, 185 p., ill., ISBN 978 90 5867 955 0. € 39,50.

Music and the City werd gecomponeerd als een duet; een ontmoeting tussen twee disciplines – musicologie en geschiedenis – die in theorie wel heel wat raakvlakken hebben, maar in de praktijk vaak naast elkaar heen praten (of zingen). (Cultuur) historici weten vaak van toeten noch blazen als het gaat om muziek, terwijl musicologen wel eens de historische context veronachtzamen waarin operastukken, kamermuziek en volksliedjes vorm kregen. Daarbij ontbreekt het aan boeken die op een toegankelijke wijze een brug slaan tussen de twee disciplines. *Music and the City* neemt die handschoen met veel bravoure op en brengt historici en musici samen. Dat levert een bijwijlen meeslepende melodie op, maar geregeld klinken er ook dissonanten door omdat het in de praktijk aartsmoeilijk blijkt om de disciplines daadwerkelijk op elkaar af te stemmen. Maar daar kom ik later nog op terug. Eerst de uitgangspunten.

Naast de beoogde mix van musicologie en geschiedenis tracht *Music and the City* ook een lans te breken door de kruisbestuivingen tussen muziek en de stad te onderzoeken. Muziek wordt daarbij heel breed opgevat: we zien in de bundel dan ook een ruime variatie aan kerk- en kamermuziek, opera, hymnes, salonmuziek en zelfs lijkmuziek de revue passeren. Nochtans kan die brede opvatting niet verhinderen dat vooral elitemuziek aan bod komt; dus geen schuine volksliedjes, boerendansen en andere vrolijke melodietjes. Sommige artikelen in de bundel suggereren dat die 'lagere genres' nog steeds taboe zijn onder serieuze, zichzelf respecterende musicologen, omdat ze zelfs niet onder de noemer muziek zouden vallen. Dat cultuurelitisme,

waarbij alleen de hogere genres een plaats wordt gegund, is storend, maar wordt in *Music and the City* zoveel mogelijk ontzenuwd. Het is ook mooi dat de samenstellers van de bundel veel oog hebben voor de uiteenlopende functies van muziek. Muziek is immers niet alleen luisteren, maar ook memoriseren; liederen dienen tot vermaak, maar men kan er ook status mee tonen (*pompe*); terwijl zang en dans ook een gedroomd medium zijn om sociale contacten te smeren en te smeden. Diverse bijdragen in de bundel illustreren met verve die brede inzetbaarheid van muziek. Tenslotte tracht *Music and the City* ook het verschil te maken door in te zoomen op complexe processen van culturele uitwisseling en appropriatie. In een handvol bijdragen wordt inderdaad aangetoond dat muziek zonder problemen over de grenzen heen vloeiende, maar de analyse van transfers en toe-eigening blijft in de praktijk oppervlakkig en soms zelfs gratis.

Toch begint het boek met een paukenslag. Timothy de Paepe laat in een bijzonder mooi artikel zien hoe het Antwerpse opera- en concertleven in de loop van de achttiende eeuw opbloeiende. In tegenstelling tot wat mopperende buitenlandse reizigers beweerden, was de lokale culturele scène in Antwerpen immers verre van doods en kleurloos. Nota bene de aalmoezeniers organiseerden een eindeloze reeks van opera's, concerten en bals, die zo'n succes oogstten dat de Antwerpse bisschop Wellens uiteindelijk uit zijn slof schoot om zoveel wufte frivoliteit. Dat Antwerpen op muzikaal niveau meetelde, is een punt dat De Paepe – net als andere auteurs in de bundel – graag wil maken, maar niet altijd even overtuigend. Antwerpen moest het bij gebrek aan een vast gezelschap bijvoorbeeld stellen met reizende groepen die op weg naar Londen, Parijs of Amsterdam toevallig in de Scheldestad kwamen aanwaaien. Bovendien werden de stukken zelden of nooit in Antwerpen gecomponeerd, maar deinde de stad mee op de golven van de Franse mode. Het blijft in het ongewisse of die composities aangepast werden aan de lokale context (creatieve transfers) of zonder verdere adaptatie werden opgevoerd (culturele dumping). Dat zwakke punt is meteen ook de achilleshiel van de tweede bijdrage, van Rudolf Rasch, waarin het belang van Nederlandse

vertalingen van Franse opera's onder de loep wordt genomen. Er volgt een overzicht van de gezelschappen die dergelijke Nederlandse vertalingen opvoerden – van de *Vlaamse opera* van Jacques Toussaint tot de *zangspelen* van het Amsterdamse stadstheater – maar Rasch doet weinig moeite om het relatieve belang van die praktijk te duiden. Waren die Nederlandse stukken numeriek het kleine broertje van Franse opvoeringen? Was de partituur ouder? Het publiek breder? Dat blijft allemaal onduidelijk. De thema's culturele transfers en appropriatie worden ook hier wel opgevoerd, maar niet echt in de diepte uitgewerkt. Hoe verschilden die Nederlandse opvoeringen nu precies van het Franstalige origineel? Het stuk van Bruno Forment roept mogelijk nog meer vragen op. Hij betoogt dat diverse operaproducties, zoals Metastasio's *Attilio Regolo*, de *romanitas* hielpen verspreiden, zoals vedute- en capricioschilders de roem van Rome vereeuwigden. Maar die hypothese wordt eerder boudweg geponeerd dan werkelijk beargumenteerd en bewezen.

Dankzij een levendig stukje lijkmuziek weet Stephanie Beghein de toehoorders weer bij de les te krijgen. Nieuwsgierige lezers krijgen er een hapklaar inzicht in de funeraire praktijk van laat zeventiende-eeuws Antwerpen, leren kleine kerklijken van koorlijken onderscheiden en maken kennis met de barokke muziek, waarmee het pompeuze begrafenisritueel van stinkend rijke sinjoren opgeleukt werd. Polyfone muziek, uitgevoerd door om en nabij de dertig muzikanten, was eerder regel dan uitzondering onder het puikje van de Antwerpse samenleving. Maar na de eeuwwisseling, in de loop van de achttiende eeuw, lustte die toplaag het pompeuze barokke, begrafenisritueel niet meer en deemsterde ook de muziek langzaam weg. Beghein brengt die evolutie niet alleen mooi in beeld, maar reikt ook enkele plausibele verklaringen aan: een overheid die met taksen en boetes het overdadig ritueel trachtte in te tomen; de opkomst van een sobere, ingetogen mentaliteit; de Antwerpse economie die zwaar slagzij maakte... Dit is muziekgeschiedenis op zijn best!

Waar Beghein zich louter op de elite concentreert, tracht Tanya Kevorkian breder te kijken door in te zoomen op hymnen. Deze werden niet

alleen in kerken, op straten en in huiskamers gezongen, maar spraken ook een breed publiek van hoog tot laag aan. Tenminste, dat is de hypothese van Kevorkian, maar het is overduidelijk dat het erg lastig – om niet te zeggen ondoenlijk – was om voor de onderbuik van de samenleving voldoende bronnen te vinden. We moeten het vaak doen met indirecte, bevooroordeelde getuigen, die in felle bewoordingen de draak staken met het grauw, dat in hun fijnbesnaarde oren te luid, te murmelend en te vals zong.

Verrassend is ook het onderzoek van Eugene Schreurs, die tegen de verwachting in betoogt dat de Brabantse kerkmuziek veel innovatiever was dan gedacht, terwijl de minnestreelmuziek uitgevoerd door violisten, luitisten, gambisten en andere doe-het-zelf componisten veel conservatiever bleek dan eerder was aangenomen. Het vernieuwende bij kerkmuziek zat in het gebruik van kersverse instrumenten (hoorn, trombone, klarinet) of onverwachte combinaties; in Duitse, Italiaanse en Franse invloeden; en in het leentjebuur spelen bij de wereldse muziek. Die wereldse composities waren een stuk minder vooruitstrevend, zo schrijft Schreurs, maar het onderzoek beroept zich louter op muziekboeken en neergeschreven partituren, terwijl de praktijk misschien meer ruimte liet voor improvisatie. Dat die wereldse muziek vele deuren opende, toont het onderzoek van Anne-Madeleine Goulet. Op basis van persoonlijke brieven reconstrueerde ze het verschijnen van muziek in de Parijse salons. Met een fris verhaal over Nederlandse liedboeken en de jeugd in de achttiende eeuw sluit Louis Grijp de bundel mooi af.

Laat ik eindigen met een positieve noot. *Music and the City* is een lezenswaardig boek voor iedereen met een zekere belangstelling voor muziek in het verleden. Soms roept het meer vragen op dan antwoorden. Maar dat kan dan weer inspiratie vormen voor verder onderzoek.

Gerrit Verhoeven (Universiteit Antwerpen)

Charruadas, P., *Croissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1000-1300)*.

Académie royale de Belgique. Classe des Lettres. Collection in-8°, 3e série, Bruxelles: Académie royale de Belgique 2011, 404 p., krtn. ISBN 978-2-8031-0281-5. € 28,00.

De Universit   libre de Bruxelles is met gevestigde onderzoekers als Claire Billen, Alain Dierkens en Michel de Waha en jongere historici als Serge Boffa, Chlo   Deligne, David Guillardian en David Kusman het belangrijkste wetenschappelijke centrum voor onderzoek naar de oudste geschiedenis van het hertogdom Brabant. Sinds het verschijnen van de laatste studies van Paul Bonenfant (1899-1965) eind jaren zestig was er eigenlijk niet veel nieuws geschreven over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van het hertogdom tussen de elfde en dertiende eeuw.² Maar in de afgelopen jaren hebben studies als die van Boffa,³ Deligne en Kusman allerlei nieuwe elementen aangedragen.

Dit boek van Paulo Charruadas, die hierop in 2008 aan de ULB is gepromoveerd, levert opnieuw een fundamentele vernieuwing van het onderzoek op. Hij bestudeerde de ontwikkeling en dynamiek van de stad Brussel en haar directe omgeving in de Volle Middeleeuwen. Hij beschouwt stad en platteland in nauwe samenhang en gaat daarbij uit van een gebied van vijftien tot twintig kilometer rondom Brussel. Deze streek komt niet overeen met enige oude of hedendaagse administratieve regio maar wordt niettemin afgebakend doordat de bewoners ervan op een dag op en neer naar de stad konden gaan, omdat de rivier de Zenne er van zuidwest naar noordoost doorheen stroomt en het Zennedal waarin Brussel ligt, er de ruggengraat van vormt, en omdat het met zijn leemachtige ondergrond bodemkundig homogeen is. Charruadas beschouwt de sociale en

economische ontwikkeling samen, waarbij ook de politiek-bestuurlijke evolutie wordt meegenomen.

Het eerste deel van het boek belicht de openlegging en ontginning van het agrarisch en stedelijk landschap en het tweede deel de ontwikkeling van territoriale macht, van aristocratische heerlijkheden en van de verhouding met de stad. Achtereenvolgens komen daarin de graven van Leuven (vanaf 1106 hertogen van Brabant) als territoriale heren, de traditionele aristocratie, de plattelandselite en de opkomende stedelijke aristocratie aan bod. Een prosopografisch repertorium van deze adellijke lieden werd afzonderlijk uitgegeven.⁴ Met andere woorden: in deze studie worden de sociale en economische ontwikkeling van stad en platteland stevig ingebed in de geschiedenis van machtsvorming. En dat maakt dit een exemplarische studie voor verder onderzoek in andere delen van het hertogdom en daarbuiten. Bovendien heeft de auteur zich niet alleen rekenschap gegeven van alle voorgaande historiografie maar ook van recente studies, bijvoorbeeld over adelsgeschiedenis (zie de bondige maar zeer heldere uiteenzetting over de begrippen aristocratie en stedelijke elite op pp. 16-18; en de discussie over het karakter van de oudste aristocratie in Brabant en haar verhouding tot de graaf van Leuven, pp. 229-232). Hij heeft ook oog voor de antropologische dimensies van macht, dat wil zeggen aspecten van (religieuze) symboliek en betekenisgeving.

In deel 1 schetst hij in heldere taal en voorzien van zes kaarten de slecht gedocumenteerde territoriale ontwikkeling van het gebied van Brussel en omgeving, lange tijd een marginaal gebied, in de elfde eeuw (hoofdstuk 1), de agrarische opbloei vanaf het einde van de elfde tot in de dertiende eeuw (hoofdstuk 2) en de samenhang van stedelijke en plattelandseconomie in de twaalfde en dertiende eeuw (hoofdstuk 3). Hij maakt duidelijk hoe Brussel gaandeweg als centrum van de Zennevallei ging fungeren, vanaf de eerste vermelding tegen 1015-1020 als *portus*

² Zie de onmisbare heruitgave van Bonenfant's artikelen in René Laurent en Daniel Van Overstraeten, ed., *Paul Bonenfant : L'histoire de Bruxelles et du Brabant au moyen   ge. R  impression d'études parues de 1921    1973*. Archives générales du Royaume et Archives de l'  tat dans les provinces. Studia 100 (Bruxelles 2003).

³ Zie mijn bespreking van S. Boffa, *Warfare in Medieval Brabant 1356-1406* (Woodbridge 2004) in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 22-23 (2005-2006) 339-342.

⁴ Paulo Charruadas, *Aux origines de l'aristocratie bruxelloise. Répertoire prosopographique (Xle-XIIIe siècles)*. Studiae Bruxell   7 (Bruxelles: Musée de la Ville de Bruxelles, 2012); gratis te downloaden via www.museedelavilledebruxelles.be/fr/museum-shop/studia/.

(‘economisch centrum aan het water’) met een naam die verwijst naar ontginningen van een moeras. Terecht gaat hij uit van het polycentrische karakter ervan, met verschillende pre-stedelijke nederzettingen van uiteenlopende aard, rond Sint-Goriks, op de Treurenberg (de locatie van de huidige Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal), de Koudenberg en de wijk van het Oud Korenhuis. Op enige afstand speelde ook de abdij van Nijvel een rol in deze groei naar een regionaal centrum. Hij laat zien hoe de dynamiek op het platteland leidde tot bevolkingsgroei in de stad in de elfde en twaalfde eeuw, die vervolgens weer een stimulerend effect had op de plattelandsontwikkeling in de dertiende eeuw. De stad verwierf gaandeweg politieke, administratieve en religieuze centrumfuncties en werd een hoofdplaats met een landdeken, aartsdiaken, kastellan, amman en een schepenenbank. Uiteraard speelde de tijdelijke en – vanaf het midden van de dertiende eeuw – bestendige vestiging van de hertog in de stad hierbij een belangrijke rol. De economische ontwikkeling werd bepaald door toenemende diversificatie, mogelijk gemaakt door de aanwezige combinatie van vruchtbare landbouwgronden die zeer geschikt waren voor graanverbouw, uitgestrekte bossen in de vorm van het Zoniënwood en voldoende weilanden, die de opkomst van veeteelt bevorderden en leidden tot het houden van vee in stallen.

Deel 2 begint met een schitterend hoofdstuk over de vestiging van de graven van Leuven in de regio Brussel in de elfde en twaalfde eeuw (hoofdstuk 4). Er zijn maar weinig bronnen, die ook nog eens op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd. Charruadas slaagt er mijns inziens in deze geschiedenis helemaal opnieuw en plausibel te reconstrueren. We vinden hier niets meer terug van oudere ideeën over een machtsgreep ineens rond het jaar 1000, zoals voorgesteld door eerdere auteurs. Meerpoligheid met bezit en macht op verschillende locaties en geleidelijke ontwikkeling bepaalden volgens Charruadas de ontwikkeling. Hij stelt dat er nooit een graafschap Brussel in enge zin is geweest en laat daarentegen zien hoe de graven hier vanaf het tweede kwart van de elfde eeuw stapje voor stapje voet aan de grond kregen via uitbreiding van het eigen bezit,

feodalisering van de sociale verhoudingen, door voorgedijen over kloosters (met name Nijvel) en de stichting van kerkelijke instellingen, zoals het kapittel van Sint-Goedele te Brussel omstreeks 1047 en de abdij van Affligem tussen 1083 en 1086; in de twaalfde eeuw zouden er nog meer volgen. Bij de stichting van Affligem, gelegen in een perifeer gebied dat weliswaar vanouds deel uitmaakte van de *pagus* Brabant, engageerde graaf Hendrik III lokale aristocraten om zich te verzekeren van hun betrokkenheid en dus van legitimiteit. Ook andere leden van de elite stichtten kapittels en kloosters, zoals het kapittel van Anderlecht (omstreeks 1078). Meer dan zijn voorgangers heeft Charruadas aldus oog voor de sociale en symbolische of ideologische aspecten van machtsvorming.

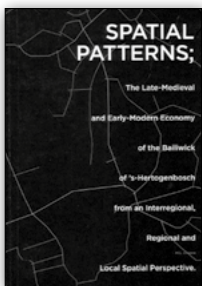
Hoofdstuk 5 bespreekt dan de ‘traditionele’ lekenaristocratie in de elfde en twaalfde eeuw. De auteur laat zien hoe de politieke breuk omstreeks 1050, toen de graaf van Vlaanderen het ten westen van de Schelde gelegen Land van Aalst inpalmde, niet leidde tot een breuk in de relaties tussen Brabantse adellijke families: men bleef over de nieuwe grens heen met elkaar trouwen. Op een kaart wordt dit visueel weergegeven (p. 234). Het is dus de vraag of onder hen een exclusief ‘Brabantse’ identiteit bestond. Vervolgens worden het grondbezit en de heerlijke en juridische rechten van de diverse families in beeld gebracht: de Van Grimbergens alias Berthouts, de familie van Anderlecht-van Aa-van Brussel, de Kraainems en de familie van Wolveterm-Zottegem. Onder deze hogere adel stonden de dienstlieden of ministerialen, die een tweede laag van de aristocratie gingen vormen. In oorkonden van de hertog komt zowel de hoge adel als hun aanzienlijke ‘clientèle’ in groten getale als getuigen voor. Als onderdeel van een strategie van feodalisering (‘fidélisation’) van de sociale verhoudingen begon de hertog in de twaalfde eeuw delen van zijn domeinen (zoals dat in Ukkel) in leen aan kleinere heren uit te geven om hen zo aan zich te binden. Tot 1300 zijn zo’n dertig beleningen bekend, die nooit de grote heerlijke families uit het Brusselse betreffen.

Het laatste hoofdstuk, 6, behandelt de nieuwe elitegroepen, bestaande uit plattelandselite, stedelijke aristocratie en lokale aanzienlijken in de twaalfde en dertiende eeuw. Als begunstigden van

de hertogelijke beleningsstrategie maakten zij een proces van sociale stijging door en ook de opkomst van de stad Brussel vergrootte hun invloed: tegen 1235 wordt duidelijk dat de stedelijke aristocratie, die inmiddels de schepenbank bevolkte, zich kon profileren als leiders van de stedelijke gemeenschap en zich als zodanig onafhankelijker kon opstellen tegenover de hertog. Deze emancipatie van de stedelijke elite zou een belangrijke factor worden in de ontwikkeling in de richting van meer paritaire verhoudingen en meer overleg tussen vorst, adel en steden.

Het resultaat van Charruadas' veelomvattende en gedetailleerde onderzoek is een evenwichtig en knap boek, geschreven in een toegankelijke stijl en met een goede balans tussen het noodzakelijkerwijs opnieuw debiteren en analyseren van oudere visies en het ontwikkelen van nieuwe ideeën. Knap is ook hoe Charruadas steeds opnieuw de wederzijdse invloed en wederkerige dynamiek van economie, sociale verhoudingen en politiek zichtbaar en inzichtelijk maakt. Eén punt van kritiek: afgezien van achttien uitstekende kaarten bevat dit boek geen illustraties: eigenlijk niet meer van deze tijd...

Arnoud-Jan Bijsterveld

Craane, M.L.,
Spatial patterns. The late-medieval and early-modern economy of the Bailiwick of 's-Hertogenbosch from an interregional, regional and local spatial perspective.
Ruimtelijke patronen. De laat-middeleeuwse en vroegmo-

derne economie van de Meierij van 's-Hertogenbosch bekeken vanuit een interregionaal, regionaal en lokaal perspectief, z.pl. [Breda] 2013, 230 p., ill., litlst, bijlagen, ISBN = 978 90 820642 0 9. Zie https://pure.uvt.nl/portal/files/1518761/Craane_spatial_19-06-2013.pdf.

Deze interdisciplinaire studie laat zien dat het platteland en de hoofdstad van de Meierij op economisch gebied in het midden van de zestiende eeuw een samenhangend en elkaar aanvullend geheel vormden. Om tot deze conclusie te

komen maakt Craane gebruik van gegevens uit de archeologie, de archieven en de cartografie, en van een geavanceerde topologische techniek (Space Syntax) die voor een dergelijk historisch en regionaal onderzoek nog maar zelden toegepast wordt. Het onderzoek kadert in het NWO-project Town and Countryside: The Dynamic Symbiosis en is in het Engels gepubliceerd.

Na een inleidend hoofdstuk waarin het onderwerp in tijd (1180-1568) en ruimte (de Meierij) wordt afgebakend en de theoretische achtergrond behandeld wordt, worden in het tweede hoofdstuk de problemen van de archeologische, geschreven en cartografische bronnen belicht en de toe te passen werkwijzen besproken. Hierna volgt een beschrijving van de Meierij vanuit een bestuurlijke en vooral economische optiek, afgesloten met een onderzoek naar de onderlinge relatie tussen stad en platteland. Het vierde hoofdstuk is eveneens beschrijvend van aard en onderzoekt de externe relaties van de Meierij, wederom vooral op economisch gebied. Hierop volgen twee analyserende hoofdstukken, waarin eerst de markten en transportsystemen van stad en land bestudeerd worden en daarna de stadsplattegrond van 's-Hertogenbosch. Het afsluitende zevende hoofdstuk is vooral een evaluatie van het gebruik van Space Syntax bij dit onderzoek en hoe dit onderzoek zich daarmee verhoudt tot dergelijk onderzoek elders in Nederland en daarbuiten. Behalve een samenvatting en bibliografie zijn ook een woordenlijst Engels-Nederlands opgenomen en een vijftal bijlagen.

Het was de bedoeling de gehele periode van bijna 400 jaar gelijkmatig te bestrijken, maar de bronnen-situatie noodzaakte bij veel aspecten tot een beperking tot de laatste eeuw of zelfs het midden van de zestiende eeuw. De periode van de vorming van de Meierij blijft hierdoor wat onderbelicht, maar dat is onvermijdelijk. De meest vergaande analyses betreffen vooral de toestand omstreeks 1550.

De basis voor alle beschouwingen is de uitvoerige beschrijving van de Meierij (stad en land) die vooral in hoofdstukken 3 en 4 een plaats kreeg, maar deels ook in de volgende hoofdstukken aan de orde komt. Uit allerlei bronnen is informatie bijeengebracht en op geordende wijze gepresenteerd. Boeiend en verhelderend is de kalender van alle Meierijse (jaar) markten, die in bijlagen 2 en 3 zelfs per periode weer-

gegeven wordt. Maar het blijkt toch een hele opgave te zijn voor iemand die vanuit de mediterrane archeologie in de archeologie en geschiedschrijving van de laatmiddeleeuwse Meierij terecht komt. Het gaat vaak goed, maar zo hier en daar krommen de tenen toch. Het is net alsof Craane het wel allemaal gelezen heeft, maar niet altijd echt begrepen. De gemeeynten hadden geen *implicit borders* (p. 61), maar goed gedefinieerde. Ze waren niet van *some value despite* het feit dat ze niet beakkerd werden (p. 61), maar waren in het zand-Brabantse landbouwsysteem van die dagen gewoonweg onmisbaar, zoals Craane op pagina 55 overigens al opmerkt. Craane weet niet waar de boekweit groeide (p. 56), terwijl toch duidelijk moet zijn dat ook dit gewas in het al eerder met spurrie en andere gewassen opge vulde braakjaar verbouwd werd. De vetweiderij van Waalwijk bestond in de zestiende eeuw (p. 56). De beesten graasden er op gronden die na de Sint-Elisabethsvloed in de vijftiende en vroege zestiende eeuw aanslibden, zodat de vetweiderij daar waarschijnlijk niet middeleeuws was. De vetweiderij elders, op de graslanden rond Den Bosch, wijst erop dat het Von Thünenmodel toch niet zo goed past bij die streek: daarin hoort geen grasland met hooi en vetweiderij pal tegen de stad! Toch volgt Craane Hoppenbrouwers, die zegt dat dit model wel goed bij de Meierij past (p. 57). Dan klopt er toch iets niet? Als op pagina 81 gezegd wordt dat vanuit de Meierij veel ijzeroer naar de stad kwam voor de smeden aldaar, terwijl tevens gezegd wordt dat het platteland niet bij die smederij *engaged* was, dan klopt ook daar iets niet, nog afgezien van de vraag waarom nooit iemand op het idee kwam die ijzeroerwinning te reguleren of te belasten. Bestond die Meierijse ijzeroerwinning eigenlijk wel? Vinden archeologen en bodemkundigen wel eens wat van die middeleeuwse ijzeroerwinning? Bij het winnen van ijzer uit ijzeroer hoort ook een groot verbruik aan houtskool. Waar kwam dat dan vandaan? Of werd er in Den Bosch gewoon ruw ijzer uit Gelre of andere streken geïmporteerd waarvan wél volop gegevens over houtskoolwinning en ijzerwinning bekend zijn? De smeden zullen overigens ook *smee-colen* (steenkol) gebruikt hebben, maar daarover lees ik niets.

Andere onzuiverheden in het beschrijven van de Meierij zijn misschien niet zo belangrijk voor de discussie over de stad-landrelatie, maar deze ijzeroer-houtskoolkwestie is dat wél. Net zo de schapenproblematiek. In de Middeleeuwen moeten er heel veel schapen geweest zijn, zo wordt betoogd, maar die beesten laten in het archief en in de bodem verrassend weinig sporen na. Grote domeinhoeven hadden grote schaapskudden, zo zegt het archief, maar als men dan eens zo'n hoeve opgraaft, zoals in Sterksel, ziet men ze niet. Het mag dan waar zijn dat alleen de wol naar de weefgetouwen ging en de beesten op de hei bleven, maar ooit gingen ze toch eens dood en waar blijven de botten dan? Her en der wordt gezegd dat er op de gemeeynten ijverig turf gestoken werd. Dat klopt, maar de regel was wel dat die turf niet naar buiten het dorp verkocht mocht worden: de turf was voor eigen gebruik. Toch laat Craane de Bosschenaren zich met Meierijse turf verwarmen, waarbij op pagina 169 zelfs gesteld wordt dat de stad gunstig dicht bij het turfgebied de Peel lag. Per pleit was Erp via de kronkelige Aa voor de volhardende schipper net bereikbaar, maar dan was het nog 20 kilometer zandweg tot de Peel die pas grootschalig als turfgraverij ontgonnen kon worden na aanleg van de Zuid-Willemsvaart. Wel kwam er via de Loonse Vaart middeleeuwse turf uit Loon op Zand en omgeving, en via de Achterste Stroom en Essche Stroom uit Moergestel. Belangrijk voor de verdere analyse is de reconstructie van de groei van de stad Den Bosch (p. 130 en 131). Tot mijn verrassing zou de omgrachting van het Hinthamereinde er al in 1250 geweest zijn. Altijd gedacht dat die een eeuwje jonger was.

Heel jammer is dat Craane geen gebruik heeft gemaakt van de gedetailleerde optellingen uit het kadaster in tabelvorm.⁵ Nu heeft ze veel puzzelwerk moeten doen om te komen tot enigszins betrouwbare gegevens over oppervlakten per dorp anno 1550 (p. 46) en daarbij gaat – zo blijkt bij controle – ook wel eens wat mis.⁶ Op kaartjes vanaf pagina 92 is de grens van de Meierij zo getekend dat Lommel erbuiten valt. Ook op andere plaatsen is die grens wel heel erg schematisch vervormd.

5 L. van der Voordt-Pieck en M. Kuijl, *Statistiek der provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering* (Maastricht 1845); Gemeentearchief Breda stamb.nr. 3063 (tabellen); Koninklijke Bibliotheek Den Haag (de kaarten).

6 Vrijdom Den Bosch 70% te groot, vermoedelijk door ten onrechte bijtellen van Engelen (Hollands!) en een stuk Vught of Cromvoirt; Oisterwijk maar 48% van wat het moet zijn, vermoedelijk Haaren en Udenhout vergeten mee te tellen.

De toepassing van Space Syntax heeft al die zo moeizaam vergaarde gegevens niet nodig. De methodiek vraagt een uitgekilde kaart van de openbare ruimten (wegen, pleinen etc.) van de stad en het platteland. Voor de stad kon dankbaar gebruik gemaakt worden van de kaart van Jacob van Deventer die door Craane eerst op 1545 (p. 29, correct) en later op 1560 (p. 129, fout) gedateerd wordt. Deze oude kaart werd gebruikt om de nauwkeurige kadasterkaart uit de jaren 1810-1830 aan te passen en zo de benodigde kaart te tekenen. Voor het platteland is alleen een wegnennet uitgetekend, waarbij vooral op het overzichtswerk van Horsten gesteund werd. De invoerkaarten van Space Syntax bevatten verder geen gegevens! Het computerprogramma berekent dan in hoeverre de wegen 'goed in de loop liggen', om het oneerbiedig te zeggen. Dat wordt met verschillende kleuren aangegeven. Wegens de schaalverschillen wordt dit afzonderlijk voor stad en platteland gedaan. Daarbij kan gedifferentieerd worden voor de bezoeker van buiten en voor de stad- of streekbewoner.

Tja, en dan? Vervolgens komen al die verzamelde gegevens er bij om het verkregen beeld te interpreteren. De grote vraag is dan: draagt Space Syntax er toe bij om te begrijpen hoe stad en platteland in elkaar steken, hoe ze economisch functioneerden? Dat is een wat subjectieve kwestie. Craane is enthousiast en zegt voluit ja. Waarom dan? Er komen hier en daar verrassende dingen uit die de lezer aan het denken zetten en op het spoor brengen van invloeden waar jij of zij zo gauw niet aan zou denken. Twee voorbeelden: allerlei brandgevaarlijke ambachtlieden wonen in Den Bosch verspreid in de stad, daar waar de klanten langs komen. Ze zijn blijkbaar niet verbannen naar een veilige uithoek zoals elders wel gebeurde. Hoe kan dat? Craane wijst dan op de op korte afstand aanwezige waterloopjes die zorgden dat overal bluswater beschikbaar was. Op het platteland wijst Space Syntax de route over Oirschot aan als belangrijkste verbinding tussen Boxtel en Eindhoven, en niet een oostelijker gelegen weg over Best, de kronkelvoorganger van de kaarsrechte baan uit 1742. Het succes van die Steenweg op Luik uit 1742 deed Schijndel klagen over de opmerkelijke teruggang in het aldaar doorgaande verkeer naar Eindhoven. Maar een weg van Den

Bosch over Schijndel naar Eindhoven komt in Craanes kaartjes niet voor, ook niet in de inputkaart. Ook de Langstraat, die van Den Bosch via Waalwijk naar Geertruidenberg liep, staat daar niet op. Die middeleeuwse weg liep afwisselend door de Meierij en door Hollands gebied. Het probleem zit dus deels ook in de volledigheid van de gegevensvergarings vooraf.

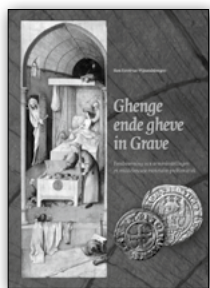
Wat opvalt, is dat plaatsen als Waalwijk, Oss, Asten en Lommel geheel buiten het drukke verkeersnet vallen. Daar vermoed ik toch een effect van de randligging van die plaatsen in het in Space Syntax bewerkte gebied: de kaarten tonen alleen wegen naar het centrum van de Meierij, niet naar daarbuiten. Daardoor krijgen die centrumwaartse wegen allicht een te gering gewicht in het model. Dat brengt me op nog een ander kritiekpunt: Craane gaat er impliciet van uit dat vrijwel alle externe contacten van de Meierij via Den Bosch verliepen. Maar zeker wat verderop in de Meierij liepen allerlei doorgaande wegen die ook interregionale verbindingen boden, maar de stad helemaal niet aandeden: Breda-Maastricht; Antwerpen-Roermond; Turnhout-Drunen en ongetwijfeld nog andere. De wegvakken van die routes die binnen de Meierij liggen, krijgen bij de gevolgde werkwijze eerder een lokale dan bovenregionale betekenis. Hoe groot de Meierij ook is, het is geen eiland en je mag het gebied dus ook niet zo behandelen. Dat weet Craane wel, maar om nog meer data in het model te verwerken, dat ging het tijdbudget van haar onderzoek duidelijk te boven.

De noodzaak om in het Engels te publiceren (het is een Tilburgs proefschrift) maakte het nodig voor allerlei middeleeuwse beroepsnamen de bijpassende Engelse naam te vinden, of ze anders maar zelf te verzinnen. De toegepaste vertaling staat in het Glossarium. In de lopende tekst gaat het wel eens mis met het Engels. Grotere muntvondsten heten *coin-heards* (lees: *coin-hoards*) hoewel Craane weet dat die schatvondsten door *hoarding* ontstonden (p. 77). De *Oxford Dictionary* verklaart het begrip *milch cow* als 'persoon of organisatie die de bron is van gemakkelijk financieel gewin'. Craane bedoelde uiteraard *dairy cow*, de koe die dagelijks melk geeft. Het woordje *despite* ging al eens mis bij de gemeynten, maar het gebeurt nog eens bij de Loonse Vaart (p. 111): die functioneerde goed *dankzij* niet *despite*

de sluisjes die er in lagen om het hoogteverschil van vijf meter te overbruggen.

Ten slotte nog iets over de presentatie. Kaartjes uit Space Syntax worden gepresenteerd met dunne gekleurde lijnen op pikzwarte bladzijden. Als de lezer er een betere lamp bij haalt, ontdekt hij dat er nog meer lijnen op staan dan hij eerst dacht. Ook de bibliografie staat op zwarte bladzijden terwijl de auteursnamen in donkerblauw gedrukt zijn. Ook dat zie je bijna niet. Sommige grafieken zijn in grijs tint afgedrukt terwijl de tekst erover spreekt alsof het kleuren zijn. Hoe dan ook zijn ze nu niet leesbaar omdat verschillende kleuren voor het oog dezelfde grijs tint opleveren. Op pagina 143 en verder zijn de kaartjes onleesbaar door te weinig verschil in kleuren. De bodemkaart op pagina 45 doet vermoeden dat bijna overal in de Meierij een leembodem (*loam*) lag. Deels komt dat door de onleesbaarheid van de kleurnuances in de kaart en deels doordat Craane vermoedelijk 'lemig zand' hier als puur 'leem' opgevat heeft. Het is jammer dat een goede en uitdagende studie, die ook nog pioniert met een nieuwe werkwijze, opmaak-technisch zo slecht gepresenteerd wordt in een moeilijk verkrijgbaar boek.

Karel A.H.W. Leenders

Fierst van Wijnandsbergen, R., *Ghege ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek.* Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland,

Tilburg: Stichting ZHC 2013, 383 p.; ill.; reg.;
bijl.; ISBN 978 90 70641 98 6. € 39,50.

In 2013 promoveerde Ron Fierst van Wijnandsbergen aan de Tilburgse universiteit tot doctor op een proefschrift over armenzorg tijdens de Middeleeuwen in Grave. Twee aspecten hiervan diept de auteur uit: de organisatie van de armenzorg en de financiële boekhouding. Elk van deze aspecten wordt toegespitst op twee instellingen

in Grave, namelijk het Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest. Het gasthuis is waarschijnlijk in 1291 opgericht; de Tafel in Grave dateert waarschijnlijk van ongeveer tien jaar later. Om de plaatselijke ontwikkelingen te verduidelijken, verbreedt de auteur telkens zijn blikveld. Om Grave te lokaliseren, bespreekt hij bijvoorbeeld ook de positie van deze stad in een ruimere geografische en politieke context. Om armenzorg in de Middeleeuwen te begrijpen licht de auteur ons onder meer in over opvattingen in de scholastiek. En om boekhoudkundige problemen aan de orde te stellen behandelt hij het muntwezen.

Dit laatste onderwerp – het muntwezen – vormt het belangrijkste thema van dit proefschrift. Al direct in zijn voorwoord en aan het begin van het eerste hoofdstuk laat Fierst merken hoeveel belangstelling hij voor numismatiek heeft, de studie van munten. We kunnen dit proefschrift dan ook als volgt samenvatten: om het gebruik van muntgeld in de late Middeleeuwen tot aan 1600 heel concreet te bestuderen, richt de auteur zijn aandacht op gegevens die ons overgeleverd zijn van twee instellingen op het gebied van armenzorg in Grave, maar om die gegevens te kunnen interpreteren zoekt hij in andere bronnen naar informatie. Om Grave te plaatsen moeten we bijvoorbeeld ook het Land van Cuijk in ogenschouw nemen. Dit gebied valt een groot deel van de beschreven periode onder Brabant, maar was van 1400 tot 1481 een Gelderse heerlijkheid. Om uit te zoeken in hoeverre in die periode ook het Gelderse muntwezen werd geadopteerd, moet de auteur de gegevens uit Grave gaan vergelijken met Gelderse rekeningen. Soms ontbreekt informatie die hij graag had willen gebruiken. In dergelijke gevallen zoekt hij naar aanvullingen uit een alternatieve bron. In zijn zesde hoofdstuk zou Fierst bijvoorbeeld willen beschikken over gegevens die de koopkracht verduidelijken van de Brabantse munt in de veertiende eeuw. Deze gegevens zijn echter onvoldoende voorhanden; oorkonden van emissies van Brabantse munten in deze periode ontbreken namelijk voor een belangrijk deel. Fierst laat zich hierdoor echter niet uit het veld slaan. Om de monetaire situatie in Brabant te begrijpen kijkt hij naar Vlaamse muntoorkonden die een andere onderzoeker in 1988 en 1989 analyseerde.

Heel lang gold als algemene regel, dat de waarde van muntstukken werd bepaald door de waarde van het daarin verwerkte metaal, minus de aanmaakkosten en de *sleischat*, de belasting die de muntheer hief op de muntslag. De muntheer (meestal een vorst) beschikte over het recht om munten te slaan. Om zijn inkomen te vergroten was het aantrekkelijk nieuwe munten te laten uitgeven die konden doorgaan voor stukken waarin het publiek vertrouwen had, maar die van wat lager gehalte waren. Meestal duurde het enige tijd voordat de effecten van muntverslechtering duidelijk merkbaar waren in het betalingsverkeer. Vooral in tijden van oorlog was het verleidelijk munten te produceren die een te laag gehalte hadden, want er was extra geld nodig om troepen te betalen. In het proefschrift van Fierst wordt ook uiteengezet dat nog andere factoren van invloed waren op de uitgifte van soorten munten: de productie in zilvermijnen kon bijvoorbeeld stagneren waardoor de prijs van zilver omhoog ging en het voor de hand lag om oude geldstukken om te smelten en er grotere aantallen nieuwe voor in de plaats te stellen. Fierst laat duidelijk zien hoe factoren in breder Europees verband doorwerkten in de geldhuishouding van de instellingen die hij in Grave onderzoekt. Om een voorbeeld te geven: de Honderdjarige Oorlog die in 1337 begon, vormde in Frankrijk aanleiding tot een verzwakking van de munt. In Vlaanderen en Brabant leidde dit ertoe dat men de koppeling aan het Franse muntwezen losliet en een eigen type munt invoerde. En dat is dan ook in Grave te merken.

Instellingen op het gebied van armenzorg haalden hun inkomsten voor een belangrijk deel uit renten die in de vorm van geld werden uitbetaald. Hier zitten we dan meteen bij problematiek rond de variatie in soorten munten, want de hoogte van een jaarlijks te betalen rente kon vastgesteld zijn in een geldsoort die enige tijd later niet meer bestond. Of eenvoudiger: als het gehalte van munten fluctueert, in welke vorm werd de jaarlijkse schuld dan voldaan? Verder speelde een boekhoudkundig probleem: de soort munt waarmee werd gerekend hoeft niet altijd dezelfde te zijn als de soort munt waarmee in een bepaald jaar de renteschuld is betaald.

Ron Fierst van Wijnandsbergen formuleert helder, maar toch raakte ik bij de eerste lezing

van zijn proefschrift enkele malen de weg kwijt door de overmaat aan informatie. In één boek is de stof van een hele reeks studies met nogal verschillende accenten samengeperst. Het papieren gedeelte van deze dissertatie beslaat 383 dichtbedrukte bladzijden, maar de auteur biedt ons ook de mogelijkheid om nog eens 210 pagina's aan bijlagen elektronisch te raadplegen via een website die voorin het boek wordt genoemd. Een zakenregister ontbreekt, maar wel staan achter in het proefschrift een index van plaatsnamen en een index van persoonsnamen. De allitererende titel van het boek, *Ghenge ende gheve in Grave*, verwijst naar een begrip dat Fierst aantroef in Graafse cijnsovereenkomsten uit de periode 1340-1403. 'Ghenge ende gheve' slaat op de gangbare waarde van geldstukken.

Karel Soudijn

Genabeek, R. van, E. Nijhof, F. Schipper en J. Treling (red.), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Herto-*

genbosch, Alphen aan de Maas: Uitgeverij Veerhuis 2012, 324 p. ill. krtn. ISBN 978-90-873-0037-1. € 19,95.

Tussen 1977 en 2007 was prof. drs. Hans L. Janssen (* 1946) de eerste stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch. In die hoedanigheid leverde hij baanbrekend en indrukwekkend onderzoek af, waarmee de oudste stad van Noord-Brabant een eer heeft hoog te houden. Tussen 2007 en zijn afscheid in 2012 hield hij zich bezig met het uitwerken van de talrijke achterstanden die in de loop van dertig jaar graven en onderzoek waren ontstaan. Naast zijn functie in Den Bosch was Janssen van 1987 tot 2002 tevens bijzonder hoogleraar Kastelenkunde aan de Universiteit Utrecht en vanaf 2002 bijzonder hoogleraar Materiële cultuur van de Middelleeuwen aan de Universiteit van Leiden.

Zijn vrienden en collega's luidden hem in 2012 uit met een imposante en schitterend geïllustreerde huldebundel, gevuld met 22 bijdragen van even zoveel archeologen, (kunst-) en (bouw)historici. Janssens opvolger Ronald van Genabeek en Eddie Nijhof belichten allereerst zijn carrière en persoonlijkheid (p. 5-17). We krijgen vervolgens een breed geschakeerd beeld voorgeschoteld van het archeologiebedrijf en aanverwante disciplines, te beginnen met de conservering en restauratie van archeologische objecten (Jo Kempkens, 18-29). Slechts één auteur neemt de kans te baat een tussentijdse synthese te maken van het omvangrijke gegraveerde en gewroete: Nico Arts doet dit in zijn bijdrage 'In de schaduw van 's-Hertogenbosch. Archeologie en de laatmiddeleeuwse bewoning van het Brabantse achterland' (30-39).

Kastelen vormen een geliefkoosd onderwerp van de vertrekkende stadsarcheoloog en daarom vinden we hier artikelen van Rob Gruben en van Johan Treling over respectievelijk de opgraving van de hoofdburcht (40-51) en de voorburcht van kasteel Bokhoven (52-65), van Gerard van Alphen over 'Het kasteel van Oss' (66-73) en van Harry Boekwijt over het Keizershof in 's-Hertogenbosch, een vroeg-zestiende-eeuws representatief hofhuis in renaissancestijl dat in 1871 werd gesloopt (74-85). Historische bijdragen worden geleverd door Martin W.J. de Bruijn over de rechten op onroerend goed in 's-Hertogenbosch vóór 1811 (86-97), door Valentijn Paquay over het gebruik en de overwelfing van en de behuizingen langs de middeleeuwse Binnendieze (98-115) en door Aart Vos over een glasblazerij in de Orthenstraat tussen 1656 en 1803 (116-129).

Archeologen specialiseren zich vaak in bepaalde objecten: Thomas Spitzers weet alles van benen bidsnoerkralen en soldatenknopen (130-143) en Ronald van Genabeek van de messen en de vervaardiging daarvan door een zestiende-eeuwse messenmaker, een van de leveranciers van een exportproduct waarmee 's-Hertogenbosch wereldfaam verwierf (144-161). Omgekeerd kwamen zijn grondstoffen uit Scandinavië, Zuid-Europa en zelfs Brazilië. Bonnie Nilhamn laat zien dat 's-Hertogenbosch messingdraad als grondstof betrok uit Zweden (162-173), weer een aanwijzing voor de interregionale handelscontacten van de

stad, ditmaal uit de zeventiende en achttiende eeuw. Diverse 'voormetrische' gewichten geijkt met een Bosch ijkmerk worden belicht in de bijdrage van Eddie Nijhof en Dingenus M. van de Vrie (174-205). Particuliere, semilegale metaalvondsten door 'piepers' die met metaaldetectoren akkers en tuinen afstropen, vormen een heikel vraagstuk in de archeologie. Jos Koldewij is in ieder geval blij met de door Hans Janssen bepleite praktijk van samenwerking, waardoor hij tal van bijzondere objecten, zoals ringen en broches, kan koppelen aan historische gegevens. In het tweede deel van zijn artikel belicht hij enkele metalen gerechtshanden, die werden gebruikt als bode- of deurwaarderstaf (206-219). De verscheidenheid aan vormen van de pispot staat centraal in de bijdrage van Roos van Oosten (220-233). Zij en Epko Bult tekenen ook voor een artikel over laatmiddeleeuwse bakpannen (235-249). Vanaf het einde van de zestiende eeuw deed porselein zijn intrede: de porseleinvondsten uit Bossche bodem worden belicht door Akemi Kaneda (250-261). Valse tanden van ivoor en andere op gebitsverzorging betrekking hebbende zaken komen aan bod in 'Met de mond vol tanden staan. De Bosschenaren en hun gebit' van Arno van den Brand (262-271).

's-Hertogenbosch is ook de kweekbodem geweest voor wetenschappelijk bouwhistorisch onderzoek en drie vertegenwoordigers van deze discipline leveren een mooie bijdrage: Ronald Glaudemans over de oksalen die in de Sint-Jan hebben gestaan (272-287); het bekende, in de negentiende eeuw verpatste exemplaar uit 1611 heeft mogelijk twee voorgangers gehad, waarvan de afdruk, funderingen en fragmenten zijn teruggevonden. Frederike Schipper belicht onder de titel 'De gezellen van de Sint-Jan' de tussen 1350 en 1440 in 's-Hertogenbosch werkzame steenhouwers, die hun merken nalieten in de stenen van de Sint-Jan (288-303). 'Schouwelingen van terracotta in 's-Hertogenbosch' heet ten slotte het artikel van Ad van Drunen over deze vorm van bouwkeramiek (304-315). Een Nawoord van Hans Meester, hoofd van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (kortweg BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch schetst nog eens de grote verdiensten van Hans Janssen voor de archeologie en het archeologiebeleid van de stad.

De meeste auteurs leveren zo een bijdrage aan de ontsluiting van bepaalde opgravingen of aan de kennis van herkomst, functie of vormtypologie van de in 's-Hertogenbosch en omgeving opgegraven en in gebouwen aangetroffen materiële cultuur. Deze bundel geeft aldus een boeiend maar wel overwegend beschrijvend en inventariserend overzicht van de resultaten en de stand van zaken in de archeologie in vooral het oosten van Noord-Brabant.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Groen, P. e.a. (red.), *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648*. Militaire Geschiedenis van Nederland 1, Amsterdam: Boom 2013, 496 pp., ill., krtn, ISBN 978-94-6105-475-3, hb. € 39,90.

Dit eerste deel uit de nieuwe *Militaire Geschiedenis van Nederland* is in alle opzichten een prachtig boek, prettig vormgegeven, fraai geïllustreerd, boordevol informatie en uiterst prettig leesbaar. Het is ook een boek dat duidelijk voorziet in een behoefte, want een goed en enigszins recent overzicht van deze voor Nederland zo cruciale periode was niet voorhanden. Winst is zonder meer ook dat in dit boek de oorlog op land en die op zee gelijkwaardig naast elkaar worden behandeld, waardoor de lezer een goed samenhangend beeld krijgt van deze beide aspecten van de strijd.

Het boek is opgebouwd in twee delen die elk een zelfde patroon volgen. Het eerste deel behandelt de periode van de Beeldenstorm (1566) tot 1588, het tweede de periode van 1588 tot aan de Vrede van Münster in 1648. Het vertrek van Leicester in 1588 geldt als scharnierpunt, omdat daarmee de opstand overging in een reguliere oorlog. De Staten namen nu zelf de leiding in handen, ook op het gebied van oorlogvoering, die daarmee meer georganiseerd en gestructureerd werd. In beide delen krijgt de lezer steeds een overzicht van de politieke en militaire ontwikkelingen, een beschrijving van het optreden

van leger en vloot en een hoofdstuk over de 'organisatie en financiering van leger en vloot'. In een afsluitend hoofdstuk met als titel 'De aard van de strijd' wordt voor de hele periode bekeken hoe de theorie van oorlogsrecht en 'internationaal recht' zich verhiel tot de praktijk van de oorlog.

Naast alle lof die dit boek ook elders al ten deel viel, zijn enkele kanttekeningen op hun plaats. Om te beginnen valt op hoe 'Hollands' dit boek is. Na ruim 350 jaar zou het toch mogelijk moeten zijn een oorlog zodanig te beschrijven dat alle betrokken partijen gelijkwaardig aan bod komen, maar daarvan is hier beslist geen sprake. Ook de delen van de Nederlanden die uiteindelijk buiten de Republiek bleven, komen er nogal mager vanaf. Bovendien is dit, afgezien van tal van illustratieve anekdotes, een vooral institutionele geschiedenis. Kaartjes zijn er daarmee naar mijn smaak veel te weinig. Wie het verloop van de oorlog in tijd en ruimte wil kunnen volgen, vindt ook in dit boek niet wat hij zoekt.

Pas in het laatste hoofdstuk van *De Tachtigjarige Oorlog* komt de vraag aan bod hoe gruwelijk deze oorlog was voor de mensen die hem ondergingen, zowel de militaire deelnemers als de burgerbevolking van stad en platteland. Pas in dit laatste hoofdstuk komen ook verwijzingen voor naar de dissertatie van Leo Adriaenssen over de oorlogvoering in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Dat de auteurs Adriaenssens conclusie – genocide – enigszins willen nuanceren, lijkt mij terecht, maar dat dit zo rijke en op primaire bronnen gebaseerde boek nergens anders wordt geciteerd, is vreemd. En om dan even bij Brabant te blijven, ook bijvoorbeeld het evenzeer op uitvoerig archiefonderzoek gebaseerde *Overleven in de Hollandse Tuin* door Han Verschure over de toen Zuidhollandse dorpen Raamsdonk, Waspik, 's Gravenmoer, Sprang en Besoijen en het veel oudere *Brabant in 't verweer. Bijdrage tot de studie der Zuid-Nederlandsche strijdletteratuur in de eerste helft der 17e eeuw* door Maurits Sabbe lijken aan de aandacht ontsnapt.

De conclusie lijkt mij dat dit nieuwe boek beslist voorziet in een leemte, maar tegelijk ook een andere grote leemte blootlegt. Een boek over de Tachtigjarige Oorlog waarin geschiedenis gaat over mensen, ik zou het graag lezen. En ik bedoel dan nadrukkelijk niet een bloemlezing

met lezenswaardige anekdotes. En dan liever niet een boek waarin de slag van Lekkerbeetje (die hier onvermeld bleef) opnieuw wordt opgeleefd.

Lauran Toorians

Hendriks, J. P.C.A., H. de Kievlth en E. Peters (red.). *'Tot behoef van de siecken ende armen' Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006* (Erfgoedrapport Breda 95), Breda 2013,

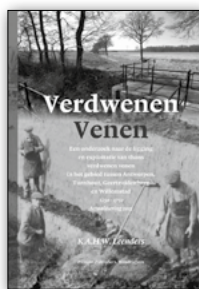
356 p., ill., tab., krtn., ISBN 978 8890 219 2.

Dankzij het Odyssee-programma van NWO konden eindelijk de gegevens uitgewerkt worden die beschikbaar gekomen waren en deels bewaard bleven van drie opgravingscampagnes op het terrein van het Gasthuis van Breda in de jaren 1958-2006. Tweederde van het terrein kon onderzocht worden; op het resterende stuk staan onder meer de huidige gebouwen van het museum MOTI. Het resultaat van deze uitwerking is te vinden in dit dikke onderzoeksverslag. Na hoofdstukken over de geschiedenis van het onderzoek (ruim vijftig jaar!) en de nu gehanteerde onderzoeksmethoden en onderzoeksvragen volgen acht hoofdstukken van specialistische aard: fysische geografie, geschiedenis van het Gasthuis, de bodemsporen, aardewerk en glas, bouwmaterialen, metaalvondsten, dierlijk bot en een omvangrijk hoofdstuk over het onderzoek aan de menselijke resten die op het bijhorende kerkhof aangetroffen werden. Een synthese sluit het geheel af.

In die synthese wordt het Bredase gasthuis kort belicht in de context van soortgelijke instellingen elders in Vlaanderen en Brabant. De aandacht gaat echter vooral uit naar het Bredase gasthuis. Een aandachtspunt is daarbij de vraag of het gasthuis pal buiten de eerste stadsomwalling werd gebouwd of dat die omwalling van jonger datum is. De onderzoekers menen dat het laatste het geval is. Het gasthuis werd in de dertiende eeuw geleid door een broederschap en in de jaren rond 1300 door de zusters van het klooster van Sint-

Catharinadal. Daarna stelde de stad twee gasthuismeesters aan en is er sprake van een echt stedelijk gasthuis. Op het terrein staan dan een gasthuis, een kapel, een passantenverblijf of Beijerd, een begraafplaats en een boerderij met schuur en moestuin. In de zestiende eeuw kwamen daar nog pesthuisjes bij. De begravingen bij de kapel dateren in hoofdzaak uit de Tachtigjarige Oorlog en betroffen toen vooral pestslachtoffers, soldaten en buurtbewoners en niet zo zeer bewoners van het gasthuis. Onderzoek van hun resten leerde dat zij onder slechtere omstandigheden leefden dan andere tijdgenoten. Twee beerputten toonden aan dat de bewoners van het gasthuis en het passantenverblijf vooral rundvlees aten, ook schapen- en varkensvlees en vis, maar weinig pluimvee.

Karel A.H.W. Leenders

Leenders, K.A.H.W., *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad (1250-1750).*

Actualisering 2013 (Woudrichem: Pictures Publishers 2013) 331 p.; 49 kaarten; 37 afbeeldingen; 31 tabellen; 11 grafieken; 3 registers. ISBN 978-90-73187-801. € 25.

In 1969 verscheen in het *Economisch-Historisch Jaarboek* het eerste deel van een omvangrijk opstel waarin Van Schaik de economische betekenis van de turfwinning in Nederland heeft beschreven. Daarin wordt opgemerkt dat de turfwinning in West-Brabant van grote betekenis was, maar dat er weinig over geschreven is. In minder dan anderhalve bladzijde (p. 169-170) kon de toenmalige literatuur over de veenderij in dit gebied worden samengevat. Het gebrek aan voorstudies leidde ertoe dat er in de jaren 1980 heel uiteenlopend werd gedacht over de omvang van het voormalige veengebied in West-Brabant. Dat had niet alleen verregaande consequenties voor de wijze waarop dit gebied werd voorgesteld in paleogeografische recon-

structies, maar ook voor het beeld dat men zich had gevormd van de bewonings- en ontginnings-geschiedenis ervan.

Met zijn in 1989 verschenen studie *Verdwenen venen* heeft Karel Leenders willen aantonen dat de veenbedekking van West-Brabant eertijds veel uitgestrekter moet zijn geweest dan door de minimalisten werd aangenomen. Het bewijs moest overtuigend zijn en daardoor heeft het lang geduurd voordat deze studie kon verschijnen. Het resultaat was ernaar. Stap voor stap heeft de auteur de problematiek aangescherpt en aan de hand van historische bronnen aangetoond dat er in het verleden turf gestoken moet zijn op plaatsen waar nu geen veen meer te vinden is. *Er is geen moer meer te zien* was aanvankelijk de titel van het manuscript, maar die was al een keer gebruikt. Zodoende werd het *Verdwenen Venen*.

Door deze publicatie is het beeld van de geschiedenis van West-Brabant ingrijpend veranderd. Over de omvang van het voormalige veendek en het belang van de turfwinning in dit gebied is geen discussie meer mogelijk, afgezien van nadere preciseringen. Blijft over het belang van dit boek voor de streekgeschiedenis. De grote hoeveelheid historische en topografische gegevens die de auteur in deze publicatie heeft verwerkt, blijft van belang voor vervolgonderzoek. Nog belangrijker is de wijze waarop hij de historische gegevens ruimtelijk heeft gesitueerd en op een kaart heeft weten in te tekenen. Voldoende redenen dus om een herdruk van dit nog steeds relevante en inmiddels moeilijk verkrijgbare werk te overwegen. Blijkens de titel wil het thans ter bespreking voorliggende boek echter geen herdruk zijn. Het gaat om een 'actualisatie'. Wat houdt die in en wat is het belang daarvan?

De toegevoegde paragraaf over de zout-productie biedt een samenvattend overzicht van de voorzieningen die nodig waren om het *darinkdelven* en de *selnering* naar behoren te laten verlopen. Dat is een verrijking. Dankzij een eigentijdse vormgeving hebben de kaarten en diagrammen een grotere zeggingskracht gekregen. Verder is de literatuurlijst opgeschoond en aangevuld met recente literatuur. Steekproefsgewijs is vastgesteld dat deze jongere literatuur heeft geleid tot aanpassingen in de tekst en het notenapparaat.

De indeling mag dan dezelfde zijn gebleven, voor de tekst geldt dat zeker niet. Daarnaast is een beschrijving toegevoegd van de kaarten waarnaar verwezen wordt. Eveneens een aanwinst. Tot slot moet worden opgemerkt dat de indexen op onderwerpen, personen en plaatsen zijn aangepast en belangrijk uitgebreid. De bruikbaarheid van het boek voor toekomstige onderzoekers is daardoor nog verder vergroot.

De gerealiseerde actualisatie is echter niet alleen voor het streekonderzoek van belang. In de afgelopen kwart eeuw heeft het historisch gegroeide cultuurlandschap bestuurlijk en planologisch namelijk een andere betekenis gekregen. Door ruilverkavelingen, verstedelijking, industrialisatie en nieuwe infrastructurele voorzieningen is het moeilijk geworden de historische wortels van het huidige landschap te ontdekken. De 'leesbaarheid' van het landschap neemt nog steeds verder af, terwijl tegelijkertijd het besef is gegroeid dat een herkenbare identiteit van een streek belangrijk is voor de leefbaarheid, en daarmee ook voor de economische concurrentiekracht. Maatschappelijk gezien heeft de streekgeschiedenis er daardoor een nieuwe opdracht bij gekregen. Kennis van het verleden is nodig om toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden op de minst schadelijke wijze een kans te kunnen geven. Dat vraagt enerzijds om vermeerdering van kennis over dat verleden, maar anderzijds om het in stand houden van een draagvlak bij de bevolking door het besef van het belang van het historisch gegroeide cultuurlandschap levend te houden. Beide taken dagen de streekhistorici uit tot nieuwe inspanningen en de actualisatie van *Verdwenen Venen* zal daarbij zeer behulpzaam zijn. De fraaie foto's waarmee het boek is verrijkt, zijn niet alleen bedoeld als versiering, maar brengen eveneens in beeld wat er in het huidige landschap nog te zien is van de voormalige turfwinning en oude bewoningsgeschiedenis. Het thans besproken boek heeft weliswaar dezelfde titel als zijn voorganger, maar is een geheel nieuw boek, een waardige opvolger van het baanbrekende werk dat de auteur in 1989 op de boekentafel heeft gelegd.

Peele, A., *Een uitzonderlijke erfgenaam. De verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan: Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754*, Hilversum: Verloren

2013, 487 p., ill., krt., ISBN 978-90-87043-933. € 49.

Wat hadden de dorpjes Hooge en Lage Zwaluwe te maken met de koning van Pruisen? Dit boek, een proefschrift waarop Ada Peele op 19 november 2013 aan de universiteit van Leiden promoveerde, geeft antwoord op die vraag en verbindt de Europese politiek met de geschiedenis van twee dorpen die in 1700 in Holland lagen en nu in Noord-Brabant liggen. Haar promotor was em. prof. dr. Simon Groenveld onder wiens begeleiding reeds eerder Brabantse proefschriften werden geschreven.

In 1702 overleed koning-stadhouder Willem III zonder kinderen na te laten. Een van zijn talrijke bezittingen was de ambachtsheerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe, die een leen was van de Staten van Holland. Rond de omvangrijke erfenis ontstond terstond een conflict. Willem III had in zijn besloten testament de Friese stadhouder Johan Willem Friso tot enig erfgenaam benoemd; zijn grootvader Frederik Hendrik had echter bepaald dat bij ontstentenis van mannelijke erfgenamen zijn oudste dochter Louise Henriëtte en haar kinderen alles zouden erven. Zij was uitgehuwelijkt aan Frederik Willem, de keurvorst van Brandenburg (1640-1688). Hun zoon Frederik I, die in 1701 was bevorderd tot koning in (niet: van) Pruisen, en Johan Willem Friso, een kleinzoon van Frederik Hendrik, eisten beide de hele erfenis voor zich op.

Er was nog een erfenis, een veel grotere zelfs, waarover twist ontstond. In 1700 was koning Karel II van Spanje kinderloos overleden. De Franse koning Lodewijk XIV en de Duitse keizer Leopold dongen beide naar de Spaanse kroon, die niet alleen Spanje en Zuid-Italië maar ook nagenoeg geheel Latijns-Amerika bezat. Een vereniging van de Franse en de Spaanse kroon zou Frankrijk te sterk maken naar de zin van de andere Europese mogendheden. Kort voor zijn dood had koning-

stadhouder Willem III daarom een Europese coalitie gesmeed om dit te verhinderen. Voor deze coalitie was deelname van de koning van Pruisen van kardinaal belang. De kersverse koning beschikte over een groot en goed getraind leger dat de geallieerden hard nodig hadden, want zij zouden alle zeilen bij moeten zetten om de enorme Franse legermacht in bedwang te houden. Bovendien had de koning van Pruisen ook omvangrijke bezittingen in het Nederrijnse gebied die aan de Republiek grensden. Twee dynastieke kwesties raakten zo met elkaar verbonden.

Willem III had het ondankbare werk van de executele van zijn testament toevertrouwd aan de Staten-Generaal. In 1702 boden die al een schikking aan. Ondertussen onderhandelde de koning in het geheim met de vijand, koning Lodewijk XIV! In 1711 reisde koning Frederik I persoonlijk naar Den Haag om de zaak met Johan Willem Friso af te doen, maar op weg daar naartoe verdronk de jonge prins toen hij met de pont het Hollands Diep overstak. Kort daarna werd een voorlopige regeling getroffen. Pruisen kreeg Lingen en Mörs (Meurs) in Duitsland en in de Republiek onder andere uitgebreide goederen in het Westland en de Zwaluwen. Het duurde tot 1732 voordat de voorlopige regeling in een definitieve werd omgezet.

Ada Peele beschrijft en analyseert de kwestie grondig en helder en geeft zo de lezer een prachtig inzicht in de cynische, machiavellistische Europese politiek van de achttiende eeuw, waarin ideologie en religie geen rol meer speelden, staten aan landje pik deden en, als hun dat zo uitkwam, zwakkere staten onder elkaar verdeelden.

De bepaling van Frederik Hendrik aangaande de vererving heet in juridisch vakjargon een fidei-commissaire bepaling ofwel een erfstelling over de hand. In een afzonderlijk hoofdstuk gaat Peele uitgebreid in op deze constructie, waarbij een erflater de erfenis of een deel daarvan nalaat aan een erfgenaam maar deze dit op een later tijdstip moet doorgeven aan een derde. Het in het Romeinse recht al voorkomende fidei-commis werd in de Middeleeuwen in Europa gerecipeerd met als voornaamste doel het kapitaal in de familie te houden. Wel breidde men de werking van het fidei-commis sterk uit met als gevolg dat er vaak conflicten ontstonden.

Het tweede deel van het boek gaat over de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe in de periode waarin deze beheerd en bestuurd werd door de koning van Pruisen, dat wil zeggen van 1711 tot 1754 in welk jaar de Zwaluwen samen met de Westlandse bezittingen werden verkocht aan Anna van Hannover, de weduwe van prins Willem IV. Aangezien de Zwaluwen een Hollands leen waren, werd de koning van Pruisen in 1711 leenman van de Staten van Holland. Vanuit juridisch oogpunt stond de koning hiërarchisch dus onder een burgerlijk bestuurscollege. De praktijk zag er anders uit. De Pruisische koningen hebben hun Hollandse lenen nooit verheven. De Staten van Holland maakten daar geen zaak van, want op het Europese politieke toneel werd de koning van Pruisen steeds machtiger. In zo'n geval week het recht voor de politiek.

De hoofdstukken acht tot en met twaalf handelen over de wijze waarop de koning de Zwaluwen heeft bestuurd en hoe hij zijn domeinen liet beheren. De voornaamste vraag die Peele zich stelt is of er iets voor de bewoners van deze dorpen veranderde. Het antwoord hierop luidt: heel weinig. De koning liet de bestaande bestuurlijke structuren intact. Er kwamen geen Duitse ambtenaren. De domeinen werden op dezelfde wijze geëxploiteerd als vóór 1711. De koning probeerde wel de inkomsten uit de domeinen te vergroten door bijvoorbeeld de verduisterde lenen van de Rietwaard op te laten sporen, de turfwinning te stimuleren en aanspraak te maken op de eigendom van opwassen die in de Biesbosch ontstonden, maar zijn voorganger de Nassause Domeinraad had dat ook gedaan.

Dat brengt mij op het enige echte punt van kritiek dat ik op dit verder voorbeeldige boek heb. Een onderzoek naar het beheer van een omvangrijk complex van goederen en rechten, vergezeld van de vraag of de bezitter erin slaagde er meer uit te halen, is au fond economisch van aard. Men zou dan moeten beginnen met onderzoeken op welke manier de totale opbrengsten zich ontwikkelden. Peele beschikte zoals blijkt uit figuur 19 op p. 407 wel over deze gegevens, maar doet er verder weinig mee. Ze had de opbrengsten kunnen relateren aan de prijzen van agrarische producten en de opbrengsten van andere ver-

gelijkbare complexen om te zien hoe het rendement zich ontwikkelde. Zij was dan onvermijdelijk gestuit op de economische conjunctuur, die in de onderzochte periode zeer ongunstig was. Na 1713 daalden de prijzen van de meeste producten die de boeren moesten verkopen om aan contant geld te komen. Doordat belastingen en de lonen niet daalden, kwamen bijzonder veel bedrijven in moeilijkheden. Het dieptepunt van de depressie werd bereikt omstreeks 1730-1740, daarna begonnen de prijzen weer aan te trekken. Nu moet de lezer genoegen nemen met een mededeling in een voetnoot (p. 220, noot 117) dat veel pachters hun pacht niet konden betalen door misoogsten, veeziekten, overstromingen en oorlogen. Deze verklaring snijdt geen hout. Rampen waren er altijd en overal, maar wanneer de conjunctuur gunstig was, kwam de boer daar wel overheen. Ook de behandeling van de belastingen (p. 226 en volgende) ervoer ik als niet erg bevredigend. Zo kon ik niet vinden hoe de gemene middelen werden geheven, door middel van verpachting zoals gebruikelijk in Holland, of door middel van aanschrijving, waarbij de te betalen bedragen vooraf door de overheid werden vastgesteld, een systeem dat wel werd toegepast in aan de grens gelegen plattelandsgebieden. Frappant is het gegeven dat de koning van Pruisen doodleuk een belangrijk deel van de hem opgelegde grondbelasting weigerde te betalen en dat de Staten van Holland hierin meegingen, zogenaamd omdat de prins van Oranje altijd vrijgesteld was geweest van deze belasting, hetgeen pertinent onjuist was. Ook nu weer vonden de Hollandse regenten de verstandhouding met een potentiële belangrijke bondgenoot of een gevaarlijke vijand belangrijker dan de economie.

Onderwerpen zoals deze zijn moeilijk te illustreren. Men komt vaak niet verder dan een prentje van de dorpskerk, gemaakt door een rondreizende tekenaar. De auteur en haar man wisten echter slim gebruik te maken van de verzameling kaarten uit het archief van de Nassause Domeinraad. Ook elders werd met succes mooi beeldmateriaal gevonden. Bij een druk in kleur was de rijkdom van dit materiaal wel nog beter tot uiting gekomen.

De studie van Ada Peele is rijk aan informatie en veel interessanter dan op het eerste gezicht lijkt. De analyse had wat mij betreft nog wat dieper kunnen gaan en ik miste de economische paragraaf. Dat neemt niet weg dat de auteur trots mag zijn op haar werk en dat het een belangrijke bijdrage vormt aan de geschiedschrijving van Noord-Brabant.

Ton Kappelhof

Visser, J.J.E.M. de, *Bostel: een heerlijkheid tussen twee heren, ca 1100-1652. Van hulde aan de keizer naar trouw aan de hertog*, 's-Hertogenbosch: Dekkers-Van Gerwen 2013, 485 pp., ill., krtn, ISBN 978-94-6228-126-4, hb. € 19,95.

Terwijl er tal van plaatsen zijn waarvoor geen of alleen verouderde geschiedschrijving voorhanden is, zijn andere 'verwend' met een groot aantal studies in allerlei soorten en maten. Bostel is zo'n plaats waarover de afgelopen decennia verschillende monografieën en artikelen verschenen. De speciale belangstelling van Hans de Visser voor Bostel begon, zoals zo vaak bij dit soort ondernemingen, met een genealogisch onderzoek. Zijn eerste boek, *Bostel binnenste buiten*, verscheen in 1993 en is nog vooral een familiegeschiedenis als kapstok voor een bredere geschiedschrijving. In 1995 volgde *Genealogie van de Familie De Visser uit Bostel* en in 1999 *Bostel. Van Brabantse baronie naar groene gemeente*. Laatstgenoemd boek is nog een vrij traditionele 'totaalgeschiedenis' van de gemeente Bostel, vijf jaar later nog eens overgedaan door Jean Coenen in *Baanderheren, boeren & burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Bostel, Liempde en Gemonde*. Ondertussen zat Hans de Visser niet stil en in 2013 verscheen het hier besproken boek waarin vooral de Middeleeuwen en de periode van de Tachtigjarige Oorlog centraal staan.

Dit boek had als ondertitel kunnen hebben 'middeleeuws Bostel van dag tot dag'. De Visser lijkt elk beschikbaar archiefstuk en elke bron te

hebben gelezen en verwerkt in dit boek. Deze grote gedetailleerdheid is – voor de liefhebber in elk geval – erg plezierig, maar heeft ook een keerzijde. De Visser geeft blijk van een onstilbare drang om alles uit te leggen en elk mogelijk zijspoor tot het einde te volgen. Dat leidt tot een overdaad die dit boek geen eenvoudige lectuur maakt. Wat daar nog aan bijdraagt is de vormgeving met een lettertype en een brede bladspiegel die niet bijdragen aan 'lekker weggelezen'.

Inhoudelijk struikelt de auteur hier en daar over hoofd- en bijzaken en lijkt hij niet altijd goed te overzien wat bijzonder is aan Bostel en wat (vrij) algemeen was in de Meierij of zelfs daarbuiten. Een strengere eindredactie had in dit opzicht beslist tot een vlotter leesbaar boek kunnen leiden. De prijs van al te hevig snoeien zou dan weer zijn geweest dat de Bostelse heemkundigen veel wetenswaardige details hadden moeten missen, maar dan hadden zij wel een meer afgewogen beeld gekregen van de plaats die Bostel inneemt in de geschiedenis.

De kern van dit lijvige boek – en waarschijnlijk ook de aanleiding om het te schrijven – ligt in de leenbrief die Dirk van Meerheim en zijn echtgenote Maria, erfdochter van Bostel, op 29 april 1356 in Praag ontvingen van de Duitse keizer Karel IV. Bostel werd daarmee een rijksonmiddellijk leen dat in elk geval in theorie onafhankelijk van de hertog van Brabant kon worden bestuurd en beheerd. De Visser veronderstelt dat met dit leenverhef een bestaande situatie werd bekrachtigd en dat Bostel al langere tijd als rijksonmiddellijk leen een status aparte genoot binnen de Meierij. Of dat daadwerkelijk zo is, is bij gebrek aan bewijs onzeker en onduidelijk. Meteen in de inleiding geeft De Visser in een voetnoot al aan dat er ook andere interpretaties mogelijk zijn, zoals hem onder meer is duidelijk gemaakt in een mailwisseling met Arnoud-Jan Bijsterveld (een voetnoot citeert uit deze correspondentie). Een vergelijking met plaatsen in het Land van Herpen, later van Ravenstein, die eveneens in tal van opzichten functioneerden als 'gewoon' onderdeel van de Meierij, had hier tot een zinvolle nuancering kunnen leiden.

De (laat)middeleeuwse machtsverhoudingen waren zelden zwart-wit en iedereen was er voort-

durend op gespitst waar mogelijk macht naar zich toe te trekken. En om het moeilijk te maken speelt in dit alles ook de historicus zijn rol. Hij moet interpreteren en keuzes maken en laat zich daarbij bewust en onbewust leiden door wat hij al weet over het verleden, maar ook over zijn eigen wereld. De Visser lijkt mij daarin soms wat te 'braaf' of te optimistisch: hij ziet heren van de heerlijkheid die steeds het beste voorhebben met hun onderdanen en die vooral 'vrienden' zijn van de hertog, en kerkelijke instellingen (en functionarissen) die zich vooral gedragen als goede herders. Zo mooi kan het niet zijn geweest.

Het ultieme boek over Boxtel in de Middeleeuwen lijkt mij dit dan ook nog niet te zijn. Echter, een onmisbaar hulpmiddel voor iedereen die zich nader in dat onderzoeksgebied wil verdiepen, is het beslist. De auteur verdient hulde voor de enorme berg werk die hij voor deze en eerdere publicaties over Boxtel heeft verzet.

Het illustreren van een lokaal of regionaal georiënteerd boek over de Middeleeuwen is niet eenvoudig, zeker niet voor wie de schilderijen en prenten van Bruegel en de miniaturen van de gebroeders Limburg probeert te vermijden. Dat probleem is door De Visser elegant opgelost door het opnemen van 78 gewassen pentekeningen van Jan Philippus en een vijftal pentekeningen van Frater Leo Disch. Die laatste zijn de ontwerpen voor gedenkstenen die zijn opgenomen in een 'historische as' in Boxtel. Samen vormen deze tekeningen een welkome aanvulling op de vele foto's van (overwegend) archiefstukken, zegels en oude kaarten. Bij een tekening van de Sint-Gregoriuskapel aan de Liempdseweg op p. 63 staat in het bijschrift 'mogelijk tekening van Pierre Jansen', terwijl rechtsonder op de tekening zelf duidelijk leesbaar 'P. Jansen' valt te lezen. Wie zou de tekening dan anders gemaakt kunnen hebben?

Lauran Toorians

Negentiende en twintigste eeuw

Das-Horsmeier, H., e.a.
(red.), Ad van den Oord,
eindred., Vughtse Historische
Reeks 13, Vught: Stichting
 Lokale Geschiedschrijving Vught
 en Bruna Boekhandel Brabant
 2013, 192 p. ill. ISBN 978-90-
 814749-2-4. € 24,95.

Tien bijdragen met een chronologische reikwijdte van het einde van de negentiende tot en met het begin van deze eeuw vullen deel 13 van de *Vughtse Historische Reeks*.

Ook in Noord-Brabant is er de laatste jaren veel aandacht voor de 'microgeschiedenis' van de Holocaust, waarin wordt getracht door de studie van lokale omstandigheden en de lotgevallen van concrete slachtoffers zicht te krijgen op de plaatselijke factoren en omstandigheden die het lot van de Joden bepaalden. Van de kort voor en tijdens de oorlog in Vught woonachtige Joden kwamen er dertig om, oftewel 49%. Jeroen van den Eijnde, René Kok, Ad van den Oord, Henk Smeets en Ruud Weissmann beschrijven hun lot in "Ik reken binnenkort wel met je af." Joodse oorlogsslachtoffers uit Vught' (6-27. Zij analyseren gedetailleerd hoe de sluipende isolatie en daaropvolgende deportatie administratief en praktisch in hun werk gingen. Behalve een huiveringwekkend beeld levert dat ook een goed inzicht op in de verschillende rollen die in dit drama werden vervuld door de gemeenteambtenaren, de politie, 'omstanders' en de slachtoffers zelf. Over hen valt vaak veel meer te achterhalen dan je zou denken. Wrang is het verhaal van de drie families die zich op 1 juni 1943 vanaf de Bossche Parade per gehuurde autobus zonder politiebegeleiding naar Westerbork lieten brengen. De aardige chauffeur stopte onderweg nog even om van iemand afscheid te nemen: men zou immers snel weer terugkomen? Dit is een voorbeeldig artikel geworden dat in zijn opzet en uitwerking navolging verdient.

Bij de bouw van het zogenoemde krankzinnigengesticht Voorburg in 1885 ging er van alles mis. De inzet van honderd Belgische stukadoors in oktober van dat jaar leidde tot opstand onder

de Vughtse bouwvakkers vanwege een explosieve combinatie van broodroof, een tekort aan werk en voedsel en een gebrek aan veiligheid op de bouwplaats. Er ontstond een arbeidersoproer, dat de burgemeester met de inzet van de marechaussee de kop trachtte in te drukken. De haast waarmee gebouwd moest worden, leidde in december ook nog tot een dodelijk ongeluk onder de eerste bewoners van Voorburg. Voorts speelde er een controverse tussen burgemeester en gemeenteraad. Een nieuwe burgemeester maakte vanaf 1886 schoon schip. Ad van den Oord beschrijft deze voorvallen in "Een oorlogje tusschen Hollanders en Belgen". Het arbeidersoproer te Vught in 1885' (28-37).

Met verschillende oefenterreinen, drie kazernes en de lunetten die zijn overgebleven van de vestingwerken rondom 's-Hertogenbosch, heeft de militaire geschiedenis een groot stempel op Vught gedrukt. In 'De kazernes en militaire terreinen van Vught. Van permanent legerkamp naar moderne opleidings- en trainingslocaties' (38-57) beschrijft Hans Sonnemans hun ontwikkeling, bouw en functie. Ook de bouw van 'Konzentrationslager Herzogenbusch' ofwel Kamp Vught, later de Lunetten- en de Van Brederodekazerne, komt aan bod in woord en beeld.

Met het leger deed ook militaire muziek haar intrede in het dorp: Tjeerd de Vries geeft in 'Zestig jaar militaire muziek in Vught. Muziekinstrumenten en het leger: een verrassende combinatie' (58-69) een overzicht van de verschillende tamboer- en trompetterkorpsen en militaire muziekorkesten, van het dienstplichtig Fanfarekorps der Genie, via het in 1996 met de Herculesramp grotendeels verongelukte Fanfarekorps Koninklijke Luchtmacht tot de in 2005 nieuw opgerichte Fanfare Bereden Wapens.

Aandacht voor heraldiek mag niet ontbreken in lokale publicaties: Hanneke Das-Horsmeier pleitte in het eerste deel van de *Vughtse Historische Reeks* voor revisie van het gemeentewapen. Die is er na een lang slepend proces gekomen, zo beschrijft zij in haar artikel 'Van wapen en vlag. Revisie van het Vughtse gemeentewapen (2001) en de vaststelling van de gemeentevlag (2010)' (70-83).

De uitstekende drukwaliteit van de reeks maakt het mogelijk zwartwit- en kleurenfoto's mooi af te drukken. Kitty de Leeuw maakt daar-

van dankbaar gebruik in haar foto-essay 'Met de mode mee. De kleding van de elite in Vught, 1892-1928' (84-105). De fotocollecties van de families Van Rijckevorsel en Van de Mortel leverden haar de inspiratie om het veranderende modebeeld in deze families te analyseren.

De Vughtse atletiekverenigingen Prins Hendrik (1908) en De Adelaar (1934-1979) staan centraal in het artikel van Roel van den Eijnde en Ton de Kort, 'Atletiek in Vught: van start tot finish. Prins Hendrik en De Adelaar zetten sport al ruim een eeuw op de kaart' (106-121). De jongste vereniging werd opgericht als neutrale vereniging naast de zich steeds meer aan de katholieke zedelijkheidsleer conformerende Prins Hendrik. De laatste vereniging is nog altijd een van de succesvolste atletiekverenigingen in de provincie.

"Met z'n tweeën in een vreemd land." Terugblikken op de naoorlogse emigratie' (122-137) van migratiehistorica Renate Stapelbroek belicht aan de hand van persoonlijke geschiedenissen de lotgevallen van Vughtse (r)emigranten. In de periode 1946-1963 emigreerden maar liefst tweehonderd Vughtenaren naar Canada, de VS, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika; een klein deel keerde definitief terug.

Cees Slegers brengt in 'Wim van Hooff. Een kleurrijke Vughtenaar' (138-153) een hommage aan deze veelzijdige man (1918-2002): vanuit het schildersbedrijf van zijn familie groeide hij uit tot decorateur en kleuradviseur van de architecten van de Bossche School. Maar hij was ook verzetsman, tekenleraar, aquarellist, gildebroeder en liedjesschrijver en anderszins actief in het sociaal-culturele leven van Vught.

Het jeugdwerk in de in 1948 nieuw opgerichte parochie van de H. Paulus en H. Antonius van Padua komt aan bod in het artikel van Henk Smeets en Jo van Dinther, "Iets" voor onze jeugd willen doen. De geschiedenis van de JEEP' (154-175), waarbij JEEP staat voor 'Jeugdkring Esscheweg-Parochie', opgericht in 1952. Deze ontplooidde tal van activiteiten, waaronder scouting, sport en spel. De spin-off van al deze activiteiten is in Vught nog steeds zichtbaar.

Deel 13 van de *Vughtse Historische Reeks* sluit met artikelen over de lokale geschiedenis van bijvoorbeeld de Holocaust, kleding, migratie en sport

goed aan bij actuele thema's in de Nederlandse geschiedschrijving. Immers, 'all history is local history' en juist deze lokale uitwerkingen van grote thema's doen uitzien naar een volgend deel van deze mooie reeks.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Driessen, E.,
Tranen op het land.
 Zeeuwen en Brabanders
 in de Noordoostpolder
 na de Watersnoodramp,
 z.p.: uitgave Waterschap
 Zuiderzeeland 2013,
 111 p. ill. ISBN/EAN

978-90-9027353-2. Gratis verkrijgbaar (indien nog voorradig) via communicatie@zuiderzeeland.nl.

In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 voltrok zich de Watersnoodramp, die aan bijna tweeduizend mensen het leven kostte en grote schade toebrengde aan huizen, infrastructuur en land. Vooral Zeeland werd getroffen, maar ook het zuidelijk gedeelte van Zuid-Holland en delen van het westen en noordwesten van Noord-Brabant. Van Willemstad tot bijna in Waalwijk stond land onder water. Veel mensen hadden na de ramp geen andere keuze dan elders een nieuw bestaan opbouwen. Sommigen van hen kwamen terecht in de Noordoostpolder. Verjaagd door het water begonnen zij dapper een nieuw bedrijf (meestal een landbouwbedrijf) op grond die zich soms wel vier meter onder de zeespiegel bevond. De herinneringen aan de ramp namen zij met zich mee, al werd er door de meesten nooit over gepraat. Tot Erik Driessen voor het boek *Tranen op het land* sprak met ooggetuigen, van wie zes afkomstig uit Noord-Brabant. De verhalen zijn schrijnend, maar getuigen ook van kracht.

De drie kinderen van Kees en Jo van Oorschot uit Nieuw-Vossemeer kwamen in het koude water terecht en stierven in de armen van hun ouders. Toch slaagden zij erin de vijf kinderen die zij daarna in de Noordoostpolder kregen een gelukkige jeugd te bezorgen. In Nieuw-Vossemeer vonden vijftig mensen de dood, waardoor het procentueel een van de zwaarst getroffen dorpen was. Ran en Lieneke

Veraart woonden er als kind en vertellen de verhalen van hun eigen families en die van buurtgenoten. Zoals dat van twee jonge mannen die met hun auto rondreden om de mensen te waarschuwen en daarbij zelf door het water werden overvallen.

Piet van Geel zag als kleuter hoe een muur van water op de boerderij van zijn ouders in Moerdijk afkwam. Hij vluchtte met zijn moeder, tante en de kinderen in het donker over de dijk naar een hoger gelegen café. Zijn vader en oom gingen terug voor het vee. Zijn vader wist het vege lijf te redden, zijn oom kwam om. De boerderij werd opnieuw opgebouwd, maar vanwege de opkomende industrie week het gezin in 1965 uit naar een boerderij in de Noordoostpolder. 'Aanpakken en doorgaan', was de boodschap.

Henk van de Meeberg verloor geen dierbaren tijdens de ramp, maar moest wel met zijn ouders en zussen naar de bovenverdieping van de boerderij in Klundert. Het water reikte daar 2,5 meter hoog, waardoor hun vee verdronk. Ze werden door soldaten met een bootje naar het dorp gebracht en vandaar getransporteerd naar een kazerne in Breda. Later leverde het doorzoeken van het slib dat overbleef van de ramp, mooi speelgoed op voor kleine jongens, zoals een dolk en een slee.

Hoewel in de regio veel slachtoffers vielen, liet geen enkele inwoner van Hooge Zwaluwe het leven. De mensen hadden daar iets meer tijd, toen het water uit de richting van Lage Zwaluwe op hen afkwam. Ze konden in hun nachtkleding en met een deel van hun vee naar de dijk vluchten. Wel stortten er huizen in en liep alle land onder de dijk onder. In het ouderlijk huis van Karla Peijs aan de dijk liep alleen de kelder vol water, waar een dode koe in terecht kwam.

Zoals ieder ooggetuigenverslag geeft ook *Tranen op het land* inzicht in de beleving van historische gebeurtenissen, wat een waardevolle aanvulling betekent op statistieken en archiefstukken. Het Watersnoodmuseum leverde indrukwekkende foto's die het boek illustreren. Al met al een interessante uitgave van het Waterschap Zuiderzeeland, dat hiermee een deel van zijn inwoners een stem heeft willen geven.

Kitty de Leeuw

Summaries

Met dank aan Jodi van Oudheusden-Peita van The Wandering Scholar Translations (Amsterdam) voor haar nauwgezette correcties

Karel Leenders

De Duizelse Elzenbroeken. Landschapsgeschiedenis van een beemd die akker werd
(*The Duizel Alder Swamps. The Landscape History of a Meadow that became a Field*)

A 5½ hectare (13 acre) area near the village of Duizel (province of North-Brabant, The Netherlands) drew attention when in the years 2010-2012, the Heritage inventory was prepared for a dozen municipalities around Eindhoven. The soil map and geomorphological map indicated old croplands there, but historical maps and the location in the landscape pointed to old wet grassland and not to arable land. The little area was called De Elzenbroeken (The Alder Swamps), so the name would suggest wet grass between alders rather than dryer arable fields. What was going on there? The search for an answer takes us over the last thousand years and will generate a warning with regard to the interpretation of the term 'enkeerdgronden' as old arable fields. The problem is examined here in the Elzenbroeken, but the result is of much broader interest.

We begin our exploration with a small geological exploration of the Elzenbroeken and their immediate surroundings. The historical structure of the village Duizel to which the Elzenbroeken belonged is then described. This provides a segue for the subsequent description of land use in the last six centuries, followed by a reconstruction of the reclamation of the land. It can be then determined whether this development is properly reflected in the soil map and the geomorphological map. Finally, we examine the implications for the interpretation of the term 'enkeerdgronden' as old arable fields.

Our research showed that important details mentioned in the comprehensive soil research reports were missing in the often-used printed 1:50.000 soil and geomorphological maps. In the case of the Elzenbroeken, the historically correct description of 'old meadows' was converted to 'enkeerd' (old arable fields) on the 1:50.000 maps.

In making archaeological expectations maps and heritage maps, the term 'enkeerd' is considered a reliable indication for a thick and safe soil cover of archaeological antiquities. Moreover, the term 'enkeerd' is used as an indicator for early and high medieval or even older traces of habitation. Thus on occasion, a high archaeological expectation is assigned to a too broad or wrong field, with all its legal consequences for those who wish to dig there. Therefore, it is advised first to make a meticulous reconstruction of the natural landscape and the old fields (arable, meadows etc.) by testing the 1:50.000 soil and geomorphological maps against the digital height map, the old cadastral map and any available older maps, before making the archaeological expectations map and the heritage map.

Ron Fierst van Wijandsbergen

Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving in de periode 1537-1543
 (The Function of Civic Institutions for the Poor in the Town of Grave 1537-1543)

This study focuses on the running of two major institutions for the poor in the late medieval period in the urban society of the town of Grave in the duchy of Brabant in the Low Countries, namely St Catherine's Hospital, founded in 1291, and the Table of the Holy Ghost, established about a decade later. The research data, consisting of the accounts of the combined institutions from 1537-1543, show that their relations with society were manifold. This is partly due to the funds that were raised to generate annual proceeds, but even more so to the large degree of diversity in providing relief to the poor and to the regular maintenance performed on the institutions' landed properties.

The study ascertained that 80-85% of the inhabitants of Grave received some form of poverty relief for shorter or longer periods between 1537 and 1543. This demonstrates that these two institutions for the poor were part and parcel of the very fibre of urban society, supported by a considerable group of sympathisers and served by a host of suppliers and craftsmen. The surrounding rural communities also benefitted from the institutions in Grave.

This study also investigated how the running of the two institutions was influenced by the centralised approach to poverty relief ensuing from the edict of Charles V in 1531. With regard to Charles V's edict, we may conclude that the more efficient approach it propagated and the idea of the 'joint fund' did indeed manifest themselves in Grave. The Hospital and the Table were merged and placed under single management. The newly appointed steward continued to enter the receipts for each institution separately, due to the legal proceedings involved in obtaining property rights, but the expenditures were entered on a joint basis. The guilds and citizen's militia, which before 1531 had provided for the needy amongst their own membership, now contributed to the Hospital as a central facility ('*Gemene Beurs*') for the poor, as the receipts and expenditures relating to guilds and citizen's militias show. This public organisation, therefore, actually intermediated between all local institutional benefactors and the needy.

This situation probably persisted until 1540, when this central facility was terminated by an edict that remains as yet unknown to us. The same had already happened in 's-Hertogenbosch in 1532. As a consequence of the new edict, we see a brief transition period from centralisation to decentralisation in the accounts. In 1540, the guilds and citizen's militias once more took care of their own poor and after 1542/1543 the accounts again reflect the running of two separate entities.

This study also investigated whether the running of the two institutions reflected any acts of war attendant upon the annexation of Guelders into the Habsburg Empire in 1543. With regard to these acts of war, we might see a connection with the dwindling actual revenues from the meadows and landed properties, but these may also have been caused by floodings of the river Meuse, which affected Grave and its environs in the 1537-1539 period. Our data, therefore, do not allow us to answer this question conclusively.

Dennis de Kool

Jan Claudius de Cock (1667-1735): 'een treflyk oud meester in de kunst'?

(Jan Claudius de Cock (1667-1735): 'A worthy old master in the arts'?)

Jan Claudius de Cock (1667-1735) was a productive and versatile sculptor from Brussels. Nevertheless, he is an underexposed and undervalued artist. A plausible explanation is that a significant part of his work has ended in private hands or inaccessible places in different countries. This article aims to present an indicative overview of his works. Among these works are interior pieces for churches, busts, tombs and garden ornaments and drawings. His work for stadtholder William III in Breda marked the beginning of his career. Based on our findings we discuss the former and current significance of Jan Claudius de Cock as an artist and can stimulate a reassessment of his craftsmanship.

Daniëlle Waarma

'Regt doende in den naam en van weegens het Bataafsche volk'. Het strafrecht en de strafrechtspraak gedurende de Bataafs-Franse tijd in Brabant

('Justice in the name of and by the Batavian people'. Criminal Law and Criminal Prosecution During the Batavian-French Period in Brabant)

At the end of the 18th century, the Netherlands came under the influence of France and Dutch patriots who called themselves the Batavians. They wanted reform for the Netherlands in multiple ways. For the criminal law system this meant a change in direction: instead of multiple sources of law-like local codes, common law and Roman law, the Netherlands received one source of criminal law; the first nationwide criminal code of 1809. This article reviews the change in the criminal law system and especially the change in criminal judgments for the period of the first criminal code as well as the period prior to that. As seen from judgments from this period in the territory now known as North-Brabant, the change in reality was not as major as the change in the law, although there were some notable alterations.

The first criminal code of the Netherlands brought unity, clarity and a systematic approach to criminal prosecution. It was the codification of a more humane criminal law system in which imprisonment played a larger role as a form of punishment for many offences. The first criminal code was valid for just two years - from 1809 until 1811 - but it was applied quite extensively. At first, the court officers also held on to old sources of law like Roman law to make their case, but soon enough they used the new criminal code as their primary source of law. Thieves and robbers were less likely to be sentenced to death and more likely to be put in prison. Banishment was also an often-used punishment, as it was before the criminal code, only now sentences for life-banishment declined. Another common offence in this time was vagabondism and begging. Remarkably, the new criminal code did not have any provision for this and it left the old provisions of the Ancient Regime intact. Perpetrators of violence were now more often put in prison, in contrast to the punishment of a fine that they usually received from the courts prior to the criminal code. Curiously enough, in the period in between the Ancient Regime and the new criminal code, these perpetrators were banished.

Jopie de Haan-Burghoorn

Never the twain shall meet? Over de onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten in Noord-Brabant aan het begin van de negentiende eeuw
(Never the Twain Shall Meet? The Unequal Distribution of Public Offices between Catholics and Protestants at the Beginning of the Nineteenth Century)

The year 1581, when the Netherlands broke away from Spain, marked the beginning of a statutory discrimination of the Catholic population in favour of members of the Reformed Church. This church became the formal church of the new Republic.

New rules, made public through placards, put a ban on religious meetings for Catholics, the distribution of Catholic writings, and Catholic education. In addition, Catholics were banned from public office.

This article shows that the exclusion of Catholics from public office in the Republic was effective only to a certain extent. This was due to the tolerant attitude of the regents and a lack of suitable reformed officials.

In 1795 the French invaded the Netherlands and the Batavian Republic was proclaimed. Under the influence of Enlightenment ideas, all citizens were made equal before the law. The placards with commandments and prohibitions against Catholics were annulled, and capable Catholics regained the right to pursue public office. As a result, the administrative influence of Catholics grew during the period 1795-1798, but after 1798 the Catholics were again disadvantaged. The reason for this was that the 'enlightened' Protestants considered Catholics insufficiently capable of performing the duties of public office.

In the southern province of Brabant, however, the situation seemed different. According to Count Gijsbert Karel van Hogendorp, who travelled through Brabant in 1818, Protestants were excluded from public office to the benefit of Catholics. An argument ensued between the Catholic lawyer Jan Hendrik Sassen from s'Hertogenbosch, who did not agree with Van Hogendorp, and Pastor Jacobus Justus Scholten from Haarlem, with each accusing the other of intolerance. The discussion took place with each side issuing pamphlets and was therefore a public matter.

The content of these pamphlets is subject of this article. The pamphlets provide us with insight into the views Catholics and Protestants held of each other at the beginning of the nineteenth century.

Theo Manders

De armenzorg in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw gezien vanuit een nationaal en Noord-Brabants perspectief
(Poverty Relief in Asten in the First Half of the Nineteenth Century from a National and North-Brabant Perspective)

In accordance with national and regional views, a growing number of Asten inhabitants requested subsidy in the years 1814-1854. Especially in those years with endless winters, crop failure, rising food prices and in economic crises, the percentage of people who applied for subsidies rose to 20%.

Rather than the churches, it was the general board of guardians which stood as the main institution for beneficence and was responsible for the care of these poor people.

The governance was carried out by the dignitaries of the village, who thought it their social-religious duty, although self-interest was certainly a motive as well.

When times got rough, their contacts with the local government and the upper middle classes were quite convenient. However, the board of guardians wasn't always able to make financial ends meet.

The deficits on the account were no longer only temporary and more often than not they had to rely on gifts and grants.

As was the case in other municipalities, distribution of relief to the less fortunate citizens of Asten (either living in Asten or elsewhere) sometimes happened disgracefully. On several occasions they endeavoured 'to impose their own legal charges on other people'.

In addition, the prevailing poverty was also opposed according to the Enlightenment ideas of that time. The municipality was engaged in the provision of jobs and focused on the upbringing of deprived children in need.

It was agreed upon that 'people, once they had become paupers, could not or only reluctantly turn their situation around for the better'.

The children of the poor had to be protected from the state of indolence their parents were in. Some of these children were put to work in the local cotton mill; the foundation of the school by the Nuns of Charity should also be regarded as a part of this endeavour.

These attempts at poverty relief were like drops in the ocean. The total number of underprivileged inhabitants of Asten kept rising in the years 1830-1854, while at the same time the average expenditure for impecunious citizens declined. Resources were spread thinner and thinner and so the inhabitants of Asten could not escape 'das Zeitalter des Pauperismus' either.

Auteurs

Dr. KAREL A.H.W. LEENDERS ('s-Hertogenbosch 1946) doorliep het Onze Lieve Vrouwe Lyceum te Breda en studeerde van 1965 tot 1969 wis-, natuur- en sterrenkunde te Utrecht. Daarna was hij werkzaam in de statistiek bij NV Hero-conserven te Breda en aan de Technische Hogeschool te Delft. Sinds 1975 werkte hij als demograaf, eerst bij het openbaar lichaam Rijnmond te Rotterdam en van 1987 tot in 2008 bij het provinciaal bestuur van Zuid-Holland. Daarnaast was hij steeds actief als historisch-geograaf. In 1991 behaalde hij het doctoraal sociaaleconomische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waarop in 1996 een promotie volgde op een proefschrift over de middeleeuwse ontwikkeling van een ruim gebied rond Breda. In 1986 werd zijn boek *Verdwenen Venen* bekroond met de Geschiedenisprijs van het Gemeentekrediet van België. In 2002 ontving hij de Historische Prijs van Brabant. Zijn ongebonden onderzoek betreft vooral de landschaps-geschiedenis in het Brabantse. Daarnaast verricht hij advieswerk voor gemeenten, ruilverkavelaars en andere overheden in Nederland en Vlaanderen. Sinds 2012 is hij lid van de Vlaamse afdeling van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. In november 2013 verscheen de actualisering van het boek *Verdwenen Venen*.

Dr. RON FIERST VAN WIJNANDSBERGEN (Utrecht 1940) studeerde aan de Faculteit van Economische Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Tijdens zijn werkzaam leven was hij corporate controller internationaal bij Stork. Sinds 2007/2008 is hij aangesloten bij het onderzoekscolloquium van prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld aan Tilburg University. In 2013 promoveerde hij in Tilburg op het proefschrift *Ghenge ende gheve in Grave*. Dit proefschrift behandelt fondsvorming van armen-instellingen in Grave in de late middeleeuwen tegen de achtergrond van monetaire problematiek, die zich destijds openbaarde in de vorm van extreme muntverzwakking en geldkrapte.

Dr. DENNIS DE KOOL (1977) heeft bestuurskunde gestudeerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij begon zijn loopbaan als ambtenaar bij het ministerie van Justitie. In 2007 is hij gepromoveerd op een bestuurskundig onderzoek naar de doorwerking van beleidsmonitoren in interbestuurlijke relaties. Momenteel is hij als onderzoeker werkzaam bij Risbo. Dit instituut is verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In zijn vrije tijd is hij bezig met een promotieonderzoek naar de beeldhouwer Jan Baptist Xavery.

DANIËLLE WAARMA LLM (Middelbeers 1988) studeerde rechten aan de Universiteit van Tilburg en behaalde daar in 2013 haar mastertitel (cum laude), waarbij zij het accent legde op Rechtsgeschiedenis en rechtstheorie. Daarna werkte zij achtereenvolgens als projectmedewerker bij de Stichting Achmea Rechtsbijstand en als studieadviseur/beleidsmedewerker bij de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg. In september 2014 trad ze toe tot het overheidstraineeprogramma 'De Toekomst van Brabant' van de provincie Noord-Brabant.

JOPIE DE HAAN-BURGHOOORN MA (Den Haag 1949) heeft na haar opleiding aan de Pedagogische Academie voornamelijk parttime gewerkt in verschillende vormen van onderwijs. Naast haar werk heeft zij de studie Kunst- en Cultuurwetenschappen gevolgd aan de Open Universiteit Nederland. Deze studie rondde zij af in 2013 met een masterscriptie gewijd aan het antipapisme in de Republiek der Nederlanden.

THEO MANDERS MED. (Deurne 1960) studeerde aardrijkskunde en geschiedenis (tweede graads) aan het Mollerinstituut te Tilburg. Sinds 1984 is hij als docent-decaan werkzaam op het Sint-Janslyceum te 's-Hertogenbosch. Naast zijn baan wist hij succesvol een opleiding leerlingbegeleiding, school-decaan op de hogeschool Utrecht en een studie informatica op Fontys af te ronden. Tijdens zijn in 2014 cum laude afgesloten studie geschiedenis (eerstegraads, Master of Education) deed hij een literatuur- en bronnenonderzoek naar de armoede in Asten aan het begin van de negentiende eeuw. Het gepubliceerde artikel is een bewerking van dit onderzoek.

Drs. JAN VAN OUDHEUSDEN (Waalwijk 1949) studeerde geschiedenis en Nederlands in Tilburg en Nijmegen. Hij werkte ruim vijftien jaar als leraar geschiedenis in het voortgezet onderwijs en is sinds 1991 provinciaal historicus van Noord-Brabant, aanvankelijk bij de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening (BRG), sinds 2008 bij de leerstoel Cultuur in Brabant aan de Universiteit van Tilburg. Als auteur en redacteur was hij betrokken bij talrijke publicaties over de geschiedenis van Noord-Brabant en 's-Hertogenbosch. Ook was hij projectcoördinator en eindredacteur van de *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden* (2004, herdruk 2011). In 2008 publiceerde hij *De Loet 's-Hertogenbosch. 650 jaar stedelijke geschiedenis*, in 2011 *Verhalen van Brabant, geschiedenis en erfgoed in tien tijdvakken*. In 2014 kwam zijn boek *Erfgoed van de Brabanders. Verleden met een toekomst* uit.

Index

van persoons- en plaatsnamen

A

Aalst, het Land van 220
 Aarts, Antonia 179
 Adriaenssen, Leo 227
 Adriaenssens, Sara 203
 Aerts, Aert 23
Affligem 220
Afghanistan 194
Aken 133
 Aken, Jan van 71
Alkmaar 206
 Alphen, Gerard van 226
Amsterdam 89, 94-95, 97, 99, 102, 194, 217-218
Anderlecht 220
 Anderlecht-van Aa-van Brussel, de familie Van 220
 Ansems, Lissen 56
 Ansfried jr, graaf (later bisschop van Utrecht) 24
 Ansfried sr, graaf 24
 Antonissen, G. 29
 Antonissen, Wouter 29
Antwerpen 15, 89-91, 95-96, 99, 103-104, 205-206, 212-213, 216-218, 223
Appeltern 76-77
 Arien, meester 56
Arnhem 138
 Arts, Nico 204-205, 226
 Artz, Derick 72, 77
 Artz, Jauken 71
 Asselbergs, Gijs 208
 Asseltonk, Martien van 23
Asten 10, 156-189, 223, 239-240
Atrecht (Arras) 13
Aubel 14
Australië 234
 Auweninghe, Margriet van 199

B

Baarle-Hertog 211
Baarle-Nassau 211
 Baeker, Baptista de 90
 Baetens, Geertui 122
 Baetsen, Steffen 204
 Baeyen, Yken 75
 Bakens, Ambrosius 172-173
 Bakens, J. 179
 Bakkers, Martinus 120
 Baks, Lambertus 129
Bamyán 194
Bataafse Republiek 10, 108-110, 117, 141, 212, 239
 Batenborch, Bielken Jansdochter van 71
 Bourscheit de Jonge, Jan Pieter van 89
 Bourscheit de Oude, Jan Pieter van 89
Bavel 212
 Beccaria, Cesare 112-113
 Beek, Jan Lucas van der 108

Beers 58, 74, 79-80
 Beex, Bart 17, 39, 41
 Beghein, Stephanie 218
België 158-159, 207
 Bellet, Francis 120
Bemelen 209
 Benders, de weduwe 181
Bennekom 30
Berchem 94
Bergeijk 197
Bergen op Zoom 158, 164, 166, 197, 203, 208, 214-215
 Bergen op Zoom, de heer van 210
Bergues 95
 Berkers, Francis 172
 Berkvens, Hendrik 172
 Berkvens, Piet 172
Berlijn 103
 Bernagie, Peter van 212
 Bernini, Gianlorenzo 99
 Berthout, Agnes van 209
 Berthout, de familie Van 220
Besoyen 227
Best 223
Beugen 57, 79
 Beynem, Herman 79-80
 Biervaecker, Jan die 76
 Bijsterveld, Arnoud-Jan 24, 199, 201, 232
 Billen, Claire 219
 Blommendaal, Johannes 101
 Blommertz, Jan 75
 Bluijssen, de familie 169, 174
 Bochoitz, Reynder van 59
 Boeck, Guilielmus van 90
 Boekel, pater Placidus van 213
 Boekwilt, Harry 226
 Boemen, Dirk de 26
 Boffa, Serge 219
 Bollmann, Boudewijn 8, 197, 201
 Bolsius, Marc 192, 200
 Bommel, Floris van 200
 Bonenfant, Paul 219
 Bont, de familie De 208
 Boogaerts, Franciscus 188-189
 Bosch, Johannes van den 160, 166, 187
 Bosch, Peeter van den 90
 Bosch Kemper, jonkheer Jeronimo de 162, 166
 Bourgondië, hertog Filips van 51
 Boutersem, Maria van 210
Boxmeer 57
Boxtel 138, 144, 166, 223, 232-233
Brabant passim
Brabant, Bataafs 109-110, 124-125, 141
Brabant, Noord- 9-11, 13, 15, 109, 133-154, 156-189, 187, 203, 210-212, 215-216, 225, 227, 230, 232-233, 235, 238
Brabant, Staats- 9, 138
Brabant, West- 207-209, 228-229
Brabant, Zand- 30, 35, 222

Brabant, de hertog van 209-210, 219, 232-233
 Brabant, hertog Hendrik van 77
 Brabant, hertog Jan III van 210
 Brabant, hertogin Johanna van 210
 Brand, Arno van den 226
 Brandenburg, keurvorst Frederik Willem van 230
Brasschaat 203
Braunschweig 90, 93, 97, 99, 103-104
Brazilië 226
Breda 9, 89-91, 93, 102, 104, 124-126, 149, 158, 164, 166, 197, 199-200, 207-209, 211-213, 223, 228, 235, 238
 Breda, de baron van 209
 Breda, de heer van 209
 Brekelmans, F.A. 211
 Bremans, de gezusters Elisabeth en Maria of Johanna 126
Bremen 99
 Broeckhuysen, Adam van 93
 Brouwer, Anna Catharina 108
 Brouwer, P.C. de 193
 Bruegel, Pieter 51, 233
Brugge 188
 Brugmans, I.J. 158
 Bruijn, Martin W.J. de 226
Brussel 89, 94, 96, 104, 219-221, 238
 Buegem, Jan-Carel van 90
 Buijs, Mark 207
 Bult, Epko 226
 Buren, de gravin/graaf van 62
 Buys, Jan Baptista 90

C

Caam, Peter van 208
 Calvin, Johanne 198
 Camphen en Blom, Guiliam van 23
Canada 234
 Candidus Brabantus, pseudoniem voor: Sassen, Joannes Hendricus
 Carpov, Benedict 121
 Celen, Grietken 72
Chaan 43
 Chalon, Claude de 209
 Charruadas, Paulo 219-221
 Chassé, David baron 212
 Claessen, Jan 79
 Claessens, Lambertus Antonius 142
 Cloyten, Biel van 77
 Cluyten, Herman van de 59
 Cock, Claudius de 89
 Cock, Jan Claudius de 9, 88-106, 238
 Coeberch, Henrick 75
 Coeberch, Jan 79
 Coenen, Jean 232
 Conse, J.P. 108
 Coolen, J. 172
 Coopmans, Arno 71, 73

Coopmans, J.P.A. (Jos) 13, 15
 Coppens, J.A. 145
 Coppens, Jan 180
 Craane, M.L. 221-224
Cranendonk 146
 Cremer, Jan 193
 Cremmers, Peter 75
 Cresant, Jacob 101
Cuijk 57-58, 79-80
Cuijk, het Land van 47, 80, 224
Cuijk, heer Jan I van 47, 57-58, 80
 Cuijpers, Pierre 200
 Custers, Henrick 66
 Custors, Henneken 74

D

Dal, Evert van 119
 Damhouder, Joost de 121
 Dams, A. 23
 Das-Horsmeier, Hanneke 234
 Decker, H.J. 122, 127
 Dekker, H.M.D. 110
 Deligne, Chloë 219
Den Dungen 138
Den Hout 197
 Derixkynt, Aelken 73
Deurne 198
 Deutecom, Baptista van 46
 Deventer, Jacob van 223
 Dierkens, Alain 219
Dinteloord 207
Dinther 138
 Dinther, Jo van 234
 Disch, frater Leo 233
 Doesburg, Theo van 200
 Dooren, Pieter van 197
 Doorn, M. van 179
 Dordmond, Bernardina van 175
 Douma, Klaasje 210-211
Dresden 103
 Driessen, Erik 235
Drunen 138-139, 223
 Drunen, Ad van 226
 Duquesnoy, François 90
Duitsland 136, 158, 230
Duitsland, keizer Karel IV van 232
Duitsland, keizer Leopold van 230
Duizel 9, 16-44, 236
 Dumas, Charles 104
 Dun, Ton van 212

E

Ebbelaer, Jan 101
Eckart 210
 Eerenbeemt, H.F.J.M. (Harry) van den 13, 15, 170
Eersel 19-22, 24, 26
 Egenberger, Johannes Hinderikus 140
 Eggers, Bartholomeus 101
Egmond 193
 Egmont, Anna van 63
 Egmont, Maximiliaan van 62-63
 Eijnde, Gerardus van de 172-173
 Eijnde, Jeroen van den 233
 Eijnde, Roel van den 234
Eindhoven 10, 17, 26, 133, 146, 160, 166, 170, 178, 193, 204-206, 210, 223, 236

Elzen, Gerlacus van den 193
Engeland 110, 210
Erp 222
Escharen 57-58, 66, 71, 79-80
 Esselen, Arnt 71
 Est, Wim van 198
Etten-Leur 215-216
Europa 47, 134, 158, 167, 225, 230
Europa, West- 209
Europa, Zuid- 226
 Eysbouts, J. 173

F

Feuerbach, Anselm van 113
 Fierst van Wijnandsbergen, Ron 9, 224-225, 242
 Fleerackers, Ad 29
 Folter-Sebregts, Ria de 15
 Forment, Bruno 218
 Fosse, A.F.G. van der 188
 Frank, Anne 193
Frankrijk 109-110, 114, 138, 165, 210, 225, 230, 238
Frankrijk, koning Lodewijk IV van 230
Frankrijk, koning Lodewijk IX van 58
Frederiksoord 166-167, 188
 Frei, Carl Adolf 212-213
 Fremin de Beaumont, baron 144
Fribourg 13
Friesland 135
 Frijhoff, Willem 195

G

Gail, Andreas 121
 Gartz, Ansem 76
Gassel 57, 74, 79-80
 Geel, Piet van 235
Geertruidentberg 198, 223
Geldrop 166
Gelre 24, 49, 63, 85, 135, 210, 222, 224, 237
 Gelre, de graaf van 24
 Gelre, de hertog van 70
 Gelre, hertog Karel van 77
 Genabeek, Ronald van 226
 Gendarmes, Martinus-Josephus le 90
 Gerit, meester 70
 Gerwen, de weduwe Van 179
 Gils, armmeester Van 198
Ginneken 212
 Ginneken, Pieter Josephus Hieronymus van 208
 Girardon, François 99
 Glaudemans, Ronald 226
 Glimes, Antoon van 215
 Gobbels, Jacob 62
 Gobbels, Liskien 62
 Goossens, rector T.J.A.J. 193
 Gottschalk, M.K.E. 74
 Goubau, Franciscus 90
Gouda 122
 Goudstikker, kunsthandelaar 99
 Goulet, Anne-Madeleine 218
 Govaerts, Daniel 90
Grave 9, 46-85, 197, 224-225, 237
Grave, de (pand)heer van 63-64
 Grave, Joshua de 61, 82

's-Gravenhage 89, 91, 94, 97-98, 104-105, 230
's-Gravenmoer 227
 Grijp, Louis 218
 Grill, Anthony 91
 Grimbergen, de familie Van 220
 Groen van Prinsterer, Guillaume 97
 Groenvelt, Simon 230
Groningen 207
Groot-Brittannië 158
 Grosfeld, Jeroen 200
 Gruben, Rob 226
 Gruithuijzen, Gerardus 129
 Guicciardini, Luici 48
 Guillardian, David 219

H

Haan-Burghoorn, Jopie de 10, 243
Haarlem 76-77, 99, 149, 239
 Habraken, Hendrien 179
Habsburgse Rijk 49, 85, 237
 Hagedoorn, J.C. 132, 149
 Hagens, Johan 62
 Hall, baron F.A. van 167
 Ham, Gijs van der 193
 Ham, Willem van 215
 Hanen, Gertken 77
 Hanewinkel, Stephanus 143
 Hannover, Anna van 231
Haps 79-80
 Harx, W.A.J.M. 170
 Havré, Magdalena van 89
 Hayen, Laurens 198
Heemstede 99, 101
 Heeren, J.A. 179
 Heers, Aleidis van 210
Heesch 138
Heeswijk 138
Heeze 198-199
 Heijbroek, Willem 208
 Heijden, Marcel van der 213-214
Helmond 133, 146, 158, 161-162, 168-170, 178, 184
 Helmond, Dirk van 177
 Hennekin, Michiel 90
 Henrick Geritz dochter, Liskien 77
 Henrix, Lambert 77
 Herck, Charles van 96
Herlaar 215
 Hermans, Jan 56
Herpen, het Land van 232
's-Hertogenbosch 13, 20, 63, 71-72, 76-77, 85, 110, 115-117, 119-122, 125-129, 133, 137-140, 143-144, 146, 151, 158, 160, 164, 166, 198-199, 216, 221-227, 234, 239
's-Hertogenbosch, de Meierij van 115, 129, 136-137, 196, 198-199, 221-223, 227, 232
's-Hertogenbosch, het bisdom 20
's-Hertogenrade 209
 Hijslagers, Johannes Andreas 121
Hilvarenbeek 210
 Hoefnagels, Leonardus 172
 Hoekstra, Albert 208
 Hofstee, E.W. 160
 Hogendorp, graaf Gijsbert Karel van 133-134, 145-149, 151, 164, 239

Holland 75, 77, 134-137, 150, 159-160, 230-231
Holland, het Koninkrijk 109, 113-114, 165, 212
Holland, Zuid- 227, 235
 Holthoorn, F.L. van 162
 Hooft, Wim van 234
Hooge Mierden 138
Hooge en Lage Zwaluwe, de (ambts)heerlijkheid 230-231
Hooge Zwaluwe 230, 235
Hoogeloon 29, 199
 Hoogenberg, Frans 46
Hoogstraten 95, 105
Hoorn 149
 Hoppenbrouwers, Peter 222
 Hopstaken, Joss 207
 Horn, Jacopz van 75
 Horsten 223
 Hout, Adriaan van den 128-129
 Hout, Arnoldus Jacobus van den 129
Hulsbeek 58
Hulsel 138

I
Italië, Zuid- 230

J
 Jacobs, Jan 213
 Jacobs, Johanna 207, 212
 Jahr, Christiaan Frederik 125
 Jansen, Ad 212
 Jansen, Pierre 233
 Janssen, Hans L. 225-226
 Janssen, Jacobus 129
 Janssen, Willem 125
 Janssoen, Peter 50, 73
 Jaspers, Antonius 58
 Jeanton, François 125
Jeruzalem 194
 Jong van Beek en Donk, J.J.F. de 160

K
 Kakebeeke, A.D. 19, 23
 Kaldenhuysens 71
 Kallen, Alexander van der 214-215
Kamerijk 65
 Kaneda, Akemi 226
 Kant, Immanuel 111
 Kanters, Kees 11
 Kappelhof, Ton 207, 209, 212
 Karel de Grote, keizer 24
 Karel V, keizer 49, 65, 70, 85, 123, 237
 Kastelijn, Johannes 120
Keent 79
 Keere, Pieter van der 48
 Kemerlynx, Henrick (ook Henrixen Kamerlynx) 55, 64
Kempen, de 9, 24, 41, 208
 Kempkens, Jo 226
 Kemps, pastoor 174
 Kessel, C. van 181
Keulen 77
 Kevorkian, Tanya 218

Klijnen, Jos 199
 Klotz, Valentijn 82
Klundert 235
 Knaapen, Hendrik 172
Knegsel 24, 31, 38
 Kok, Antony 200
 Kok, René 233
Koksijde 206
 Koldewij, Jos 226
 Kool, Dennis de 9, 242
Kopenhagen 101, 103-104
 Kort, Ton de 234
Kortenbergh 199
 Kortlever, Yolande 214-215
 Krabbenborg, A.J. 36-37, 40, 42-43
 Krainem, de familie Van 220
 Kropholler, Alexander 199
 Kryfft, Claes 75
 Kusman, David 219
 Kwarde, Johannes 185
 Kyvyten, Derick

L
 Lacken, Merten 56, 65
 Laen, Ludovicus-Bertolus de 90
Lage Zwaluwe 230, 235
 Lampelaer, Derick vanden 66
Lanaken 208-209
Langstraat, de 199, 223
 Lannoy, Françoise de 63
 Lanschot, Godefridus van 143
Latijns-Amerika 230
 Lauvé, heemeester 181-182
 Lauwers, Martinus 90
 Le Petit, Jean-François 48
Leefdaal 210
 Leefdaal, Elisabeth van 210
 Leend, Hendrien van 179
 Leenders, Karel 9, 205-206, 212, 229, 242
 Leenen, Piet/Peter 172-173
 Leeuw, Kitty de 11, 234
 Leeuwen, Wies van 200
 Leget, mevrouw 15
 Leicester, Robert Dudley graaf van 227
 Leideckers, Derick 67
 Leideckers, Herman 67
Leiden 143, 230
 Lesius, Maria Michiel 119
 Leune, Han 206
Leuven 77, 145
 Leuven, de graaf van 219-220
 Leuven, graaf Hendrik III van 220
 Lieberts, meester 77
 Liempt, Ad van 193
 Liempt, Toon van 199-200
 Lieshout, Leny van 65, 69, 81
Limburg 133, 149, 210
 Limburg, de gebroeders 233
 Limburg, de hertog van 209
Linden (ook Lijnden of Lynden) 58, 66, 74, 79-80
Lingen 230
Lith 138
 Lodenaken, Theodoricus van zie: Pietersheim, Theodoricus van

Lodewijk Napoleon, koning van Holland 28, 165
 Loefs, Lissen 75
 Logteren, Ignatius van 89
 Logteren, Jan van 89
Lommel 222-223
Londen 101, 104, 196, 217
 Loo, L.F. van 160, 162, 173
 Loomans, Petronella 179
 Loon, de graaf van 24, 209-210
 Loon, graaf Arnold V van 209-210
 Loon, graaf Lodewijk IV van 210
Loon, het graafschap 210
Loon op Zand 138, 199, 222
Luik 20, 27, 31, 223
 Luik, bisschop van 57

M
 Maas, Barbara 126
 Maas, Winy 201
Maasland 138
Maastricht 20, 133, 210, 223
 Maessoen, Godert 177
 Maessoen, Telsebeen 177
 Male, Lodewijk van 65
 Manders, Theo 10, 243
 Marot, Daniel 101
 Mastenbroek, Wim 207
 Meeberg, Henk van de 235
 Meere, J.M.M. de 162, 184
 Meerheim, Dirk van 232
 Meerheim, Maria van 232
Meersel-Dreef 213
 Meester, Hans 226
 Merode en Frenz, heer Rikalt II van 210
 Merode-Pietersheim, Jan IV van 210
 Meskens, Jan-François 90
 Metastasio, Pietro 218
 Meurs, Margareta de 96, 103
 Meurs, Susanna de 96, 103
 Michielsens, Antonie 172
 Michielsens, Hendrik 172-173
 Michielsens, Lambert 172
Middelbeers 197
Middelburg 103
Mill 57-58, 60, 66, 79-80, 82
Moerdijk 235
Moergestel 222
 Mol, J. de 181
 Monde, Henrica Francisca van der 143-144
 Montesquieu, Charles (de) 164
 Moretus, Balthasar III 95-96
Mörs (Meurs) 230
 Mortel, de familie Van de 234
Münster 136, 209, 227
 Muntjewerff, Henk 208
 Mussert, Anton 193
 Muusers, Christianne 207

N
Namen 210
 Namen, de graaf van 210
 Napoleon, keizer 28, 110, 141, 143, 164
 Nassau, Engelbrecht I van 209
 Nassau, Engelbrecht II van 209

Nassau, Hendrik III van 209
 Nassau, René van 209
 Nauhuys, A. 172
 Nederassel 79
 Nederland 104, 109-110, 114, 141, 157-160, 162-165, 195-196, 200, 205-207, 210, 221, 227-228, 236
 Nederland, Noord- 110, 209
 Nederlanden, de 47, 49, 134, 137, 209, 227, 237-238
 Nederlanden, de Noordelijke 89, 104
 Nederlanden, de Zuidelijke 75, 90, 104, 150
 Nederlanden, het Koninkrijk der 149, 212
 Nederlanden, Republiek der (Verenigde) 109-110, 133-134, 140, 209, 216, 227, 230, 239
 Neerbrouck, Neess van 77
 (Neer)loon 22, 58, 80
 New York 101-102
 Nieuw-Vossemeer 235
 Nieuw-Zeeland 234
 Nieuwuijk 138
 Nieuwland 138
 Nieuwlands, Bastiaan 120
 Nijhof, Eddie 226
 Nijmegen 13, 74-75
 Nijvel 220
 Nilhamn, Bonnie 226
 Nollen, Joeske 204
 Northumbshire, de hertog van 215
 Nuttermans, Jan Matthijs 121, 126
 Nystelray, Aeb van 77
 Nystelray, Henrick van 56
 Nystelray, Jan van 77

O

Oelkens, Henric 56
 Oirschot 210, 213-214, 223
 Oisterwijk 138
 Olmen, Aleyt van 77
 Olmen, Jan van 76-77
 Ommelanden, de Groningse 135
 Ommerschans 188
 Oord, Ad van den 233-234
 Oorschot, Jo van 235
 Oorschot, Kees van 235
 Oosten, Roos van 226
 Oostenrijk, Joannes-Franciscus van 90
 Oostenrijk 206
 Oosterhout 164, 197
 Oosterhuis, Haatje Pieters 132, 149
 Oosterweel 206
 Ophemert 149
 Orange 209
 Oranje, koning Willem I van 144, 148, 150, 158, 165-166, 172, 210-211
 Oranje, koning Willem II van 212
 Oranje, koning Willem Alexander van 209
 Oranje, prins Frederik Hendrik van 209, 213, 230
 Oranje, prins Johan Willem Friso van 230
 Oranje, prins Maurits van 46, 95-96, 136, 209
 Oranje, prins Philibert van 209
 Oranje, prins Philips Willem van 88, 95, 209
 Oranje, prins Willem van 63, 209

Oranje, prins Willem IV van 231
 Oranje, prinses Louise Henriëtte van 230
 Oranje, stadhouder/koning Willem III van 9, 89, 91, 93, 230, 238
 Oranje, stadhouder Willem V van 110, 137-138
 Oss 76, 138, 186, 223, 226
 Otten, Gerard 212
 Ottenheym, Koen 89
 Ouderkerk (aan de Amstel) 99, 104
 Oudheusden, Jan van 8, 10, 192, 197, 243
 Oudheusden-Peita, Jodi van 236
 Overijssel 135
 Overangel 79
 Overloon 193
 Overwater, de familie 208
 Ovidius 90-91, 99, 101, 105

P

Paep, Timothy de 216
 Palts-Sulzbach, Karel Theodoor van 215
 Paquay, Valentijn 226
 Parijs 93-94, 99, 102, 141, 144, 216, 218
 Partiers, Geert 73
 Pas, Jaques Pieter 119
 Paulus, Pieter 140
 Peasschen, Francis van 90
 Peel, de 9-10, 71, 169, 171, 222
 Peele, Ada 230-232
 Peijs, Karla 235
 Philippus, Jan 233
 Pichegru, Charles 110
 Pietersheim, de heerlijkheid 208-210
 Pietersheim, Beatrix van 210
 Pietersheim, Hendrik I van 209-210
 Pietersheim, Jan I van 210
 Pietersheim, Jan II van 210
 Pietersheim, Jan III van 210
 Pietersheim, Theodoricus van 209
 Pietersheim, Willem I van 209
 Pietersheim, Willem II van 210
 Pietersheim, Willem III van 210
 Pietersheim, Willem IV van 210
 Piggen, Antonie 129
 Pirenne, Henri 14
 Pirenne, Louis Pierre Leon 11-15, 211
 Pirenne, Maurice 14
 Plinius (de Jongere), Gaius 198
 Polanen, Johanna van 209
 Porte, Jan-Peeter de la 90
 Postel 18, 20, 22-23, 26, 96
 Posten, Maria Peter van den 126
 Potsdam 101
 Praag 232
 Pruisen 230
 Pruisen, de koning van 145, 230-231
 Pruisen, Frederik Willem I koning in 230
 Pruisen, Frederik Willem II koning van 110
 Pulsken, Coba 196

Q

Quatre Bras 212
 Quattel, Lissen 71
 Quattel, Philippus 71
 Quellinus, Artus 101

R

Raamsdonk 227
 Rasch, Rudolf 217-218
 Ravensbrück 196
 Ravenschoot van Capelle, Jérôme van 96
 Ravenstein 215, 232
 Ravenstein, de heer van 64
 Reinders, J.P. 179-180
 Rembrandt 193
 Reynders, Willem 177
 Rietveld, Gerrit 197
 Rijckevorsel, de familie Van 234
 Rijsbergen 212
 Ripa, Césaire 90, 93, 101
 Roermond 223
 Rogge, C. 164
 Rogier, L.J. 13
 Rome 218
 Roos, Cornelis Seville 142
 Roosendaal 207-208
 Roovers, John 208
 Rooy, Piet de 199
 Rotterdam 127, 193
 Rousseau, Jean-Jacques 113
 Roymans, Jan 17, 39, 41-42
 Rumst 77
 Rutgers, Gerit 75
 Ruwel, Antonia Maria 143

S

Sabbe, Maurits 227
 Salzburg 13
 Sambeek 57
 Sasse van IJsselt, Leopold van 148
 Sassen, Hubertus 143
 Sassen, Joannes Hendricus 10, 133-134, 143-154, 239
 Scandinavië 226
 Schaik, P. van 228
 Schenkels, Francijn 121
 Schijndel 166, 201, 223
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 141
 Schipper, Frederike 226
 Schippers, Augustinus 120
 Schockaert, L.A. 96
 Schoenmaker, Jan de 137
 Scholten, Casper W.R. 149
 Scholten, Jacobus Justus 10, 132, 134, 146, 149-153, 239
 Schone, Filips de 53
 Schoten 203
 Schreurs, Eugene 218
 Schulten, Jan 212
 Schuylenburch, Cornelis van 101
 Schuylenburch, Johan van 97
 Scollen, Jan 73
 Scoten, Jost vanden 71
 Serlippens, Maria Clara 89
 Serlippens, Melchior 91
 Sharon, Ariël 194
 Sincerus Brabantus, pseudoniem voor: Scholten, Jacobus Justus
 Sint Aldegonde, Marnix van 135
 Sint-Michielsgestel 215
 Sint-Oedenrode 147, 185
 Sint-Truiden, pater Firmus van 143
 Sint-Willebrord 43, 198

Slegers, Cees 234
 Slijckerman, D. 133
 Slingelandt, Hendrik van 97
 Sloodmans, Korneel 214
 Sluyter, Dirk 132, 149
 Smeets, Henk 233-234
 Smits, Henk 58, 74
 Smulders, Cornelis 120
 Smulders, Jan 200
 Soest, Elisabeth van 122
 Soeterbeeck, de Meester van 47
 Sonnemans, Hans 234
 Spaens, Fye 81
Spanje 134, 216, 230, 239
 Spanje, koning Filips II van 121, 134, 209
 Spanje, koning Karel II van 230
 Spikere, Arnold de 26
 Spinola, Ambrogio 212
 Spitzers, Thomas 226
 Spoor, de heer 146
Sprang 227
 Spreuwen, Claes 77
 Stapelbroek, Renate 234
 Steenberg, Niel 194
 Steenhoven, Peter van 207
Steensel 18, 24, 26
Sterksel 17, 34, 41, 222
 Stiphout, Dionysius van 121
 Stips, Gerardus 119-120
 Stips, Maria 119-120
Stokkel 21-22
 Stuers, Victor de 196
 Sverlow, N. 206
 Swanenbergh, Jos 213

T

Ter Bank 77
 Teulings, Chris 81
Texandrië, de gouv 24
 Teyler van der Hulst, Pieter 99
 Thelen, Ton 162
 Theunissen, Johannes 117
 Theunissen, Liesbeth 200
 Thorbecke, Johan Rudolph 167
 Thünen, Johann Heinrich von 222
 Ticheler, Jan 79-80
Tiel 149
Tilburg 9-10, 14, 116-117, 120, 123-125, 128, 133, 138, 175, 193, 196-199
 Timmermans, Gerit 74
 Timmermans, Patrick 201
 Tjeenk, Gesina 149
 Tollens, de weduwe 184
Tongerlo 20, 22-23, 26-27, 31
 Toul, Herman, bisschop van 20
 Toussaint, Jacques 218
 Treling, Johan 226
 Triest, Arntz van 70
Turnhout 93-94, 203, 208, 223
 Tymmerman, Gerit 71

U

Ukkel 220
Utrecht 13, 134-135, 137, 149
Utrecht, het gewest/de provincie 135-136, 159

Uylenbroek, Pieter Johannes 142
 Uytven, Raymond van 15

V

Vangheluwe, Daniel 17
 Vanwesenbeek, Cees 208
Veenhuizen 188
 Veghel, Hendrien van 122
Veldhoven 197
Velp 57-58, 64, 66, 71, 75-76, 79-80
 Velp, Jans van 75
Velsen 100
 Ven, Clemens van der 200
 Ven, Neeltje van der 200
 Ven, Woudrien van de 117
 Veraart, Lieneke 235
 Veraart, Ran 235
 Verbeek, Cornelis Adriaan 120
 Verberne, L.G.J. 159, 172
 Verbruggen de Oude, Pieter 89
Vereenigde Staten 234
 Verheijden, Mattheus 93
 Verheyden, Frank Pieter 93
 Verheyen, J.B. 141
 Verheyen, Kris 203
 Verhulst, Rombout 101
 Verleisdonk, kwezel 181-182
 Verlysdonk, Piet 185
 Vermunt, Marco 214-215
Versailles 99
 Verschure, Han 227
Vessem 17, 24
 Visscher, Roman 198
 Visser, Hans de 232-233
 Vives, Juan Luis 163, 166
Vlaanderen 14, 203, 225, 228
 Vlaanderen, de graaf van 210, 220
 Vlemmings, Jan 119
Viissingen 206
 Voer, Peter de 120
 Voermans, Rini 208
 Voet, Johannes 121
 Volkart, Daniel 20
 Vos, Aart 226
 Vos, Theofilus de 188
 Vredenburg, Ewout baron van 145
 Vrie, Dingenus M. van de 226
 Vries, Tjeerd de 234
 Vucht, Catharina van 186
 Vucht, Dientje van 186
Vught 138, 144, 185, 196, 233-234

W

Waalwijk 138, 199, 222-223, 235
 Waarma, Daniëlle 10, 242
 Waegeman, Tony 209-210
 Waha, Michel de 219
Waldkirch 213
Walhem 77
Wallonië 14
 Wamell Janssoen, Wolter van (ook Wouter van Wamel) 50, 59, 62
Waspik 227
Waterloo 212
 Wee, Christiaan van der 90
 Weerden, Thomas van 172

Weinands, de onnozele 179
 Weissmann, Ruud 233
 Wellens, bisschop van Antwerpen 216
Wenen 104
Westerbork 233
Westland, het 230-231
 Weterings-Korthorst, Leonie 204
 Weyerman, Jakob Campo 90-91, 93
 Wijse, de familie De 213
 Willems, Tysken 75
Willemsoord 166
 Willems, Lenaert 70
 Willems, Mens 62
Willemstad 235
Wintelre 24
 Winter, Johanna Maria van 207
Woensel 185
 Woensel, Jan Antoon van 96
Woeringen 210
 Wolff, Jacobus de 90
 Wolters, de smid 56
 Wolvertem-Zottegem, de familie Van 220
 Wouters, Johanna 188-189
 Wyllemss, Guel 73
 Wyngart, 'jouffrou' Adriaens van 81

X

Xavery, Jan Baptist 89, 93-94, 105

Z

Zanden, Jan Luiten van 158, 160
Zeeland 77, 134-135, 160, 235
Zevenbergen 207, 212
Zuid-Afrika 234
Zundert 43, 212
 Zurx, Anthonis 72
Zwarte Woud, het 213
Zweden 226
 Zwert, Peter 77
 Zwijsen, Joannes 175

- 1 **Arnoud-Jan Bijsterveld**
In memoriam Louis Pirenne
- 2 **Karel Leenders**
De Duizelse Elzenbroeken. Landschapsgeschiedenis van een beemd die akker werd
- 3 **Ron Fierst van Wijnandsbergen**
Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving in de periode 1537-1543
- 4 **Dennis de Kool**
Jan Claudius de Cock (1667-1735): 'een treflyk oud meester in de kunst'?
- 5 **Daniëlle Waarma**
'Regt doende in den naam en van weegens het Bataafsche volk'.
Het strafrecht en de strafrechtspraak gedurende de Bataafs-Franse tijd in Brabant
- 6 **Jopie de Haan-Burghoorn**
Never the twain shall meet? Over de onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten in Noord-Brabant aan het begin van de negentiende eeuw
- 7 **Theo Manders**
De armenzorg in Asten in de eerste helft van de negentiende eeuw gezien vanuit een nationaal en Noord-Brabants perspectief
- 8 **Jan van Oudheusden**
Erfgoed van de Brabanders. 'Is dit nou de selectie?'
- 9 **Kroniek**

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant